

TÁJÉKOZTATÓ

Tisztelt Szerzőnk!

A Századok közlési szabályzatát internetes honlapunkon (www.szazadok.hu) találja meg.

A kéziratok közlési formátumát szigorúan ellenőrizzük és csak a minden tekintetben megfelelő kéziratot fogadjuk el. Az előírásnak nem megfelelő anyagokat szerzőinknek visszaadjuk, hogy a hiányosságokat javíthassák.

TERJESZTÉS

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1008 Budapest, Orczy tér 1.). Előfizethető valamennyi postán, e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 06 1 303 3440. További információ: 06 80 444 444. Példányonként megvásárolható: Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyv- és jegyzetbolt (1088 Budapest, Múzeum krt 6-8., e-mail: info@jegyzetelte.hu); Penna Bölcsész Könyvesbolt (1053 Budapest, Magyar utca 40., e-mail: info@pennakonyvesbolt.hu).

Előfizetési díj egy évre: (6 x 650,-Ft) 3900,-Ft
Példányonkénti ára: 1000,-Ft

Folyóiratunk az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága, valamint a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelenik meg

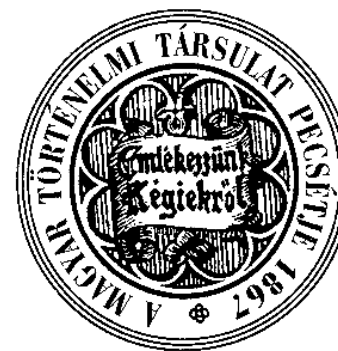

nka
Nemzeti Kulturális Alap

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE
1867

A SZÁZADOK 150. ÉVFOLYAMÁT ÜNNEPELJÜK

Frank Tibor: Százötven év a magyar történettudomány szolgálatában

Gyáni Gábor: Professzionizáció és nemzeti öntudat. A Századok első évei

Vonyó József: A vidék története, a helytörténet a Századok hasábjain (1867–2016). A fő trendek és változások vázolata

Lajtai L. László: Nemzeti eredetkérdések és historiográfiai viták. Hunfalvy Pál és a Századok

Tarafás Imre: Egymás tükrében. A magyar történetírás a Český Časopis Historickýben, a cseh történetírás a Századokban a dualizmus korában

Kiadatlan dokumentumok Berlász Jenő (1911–2015) hagyatékából

Tisztelt Szerzőink!

Értesítjük Önöket, hogy a Századok 151. évfolyamában az egyes számok – az eddigi gyakorlattól eltérően – immár nem korszakonkénti elrendezésben jelennek meg. A 2017-es évtől tehát valamennyi szám vegyesen fogja tartalmazni a különböző történelmi periódusokkal foglalkozó írásokat. Ez lehetővé teszi a mindenkor elkészült tanulmányok, cikkek gyorsabb közlését és változatosabb témájú számok megjelentetését. Ennek megfelelően minden kedves szerzőnktől folyamatosan várjuk az újabb kutatási eredményeket közreadó írásaikat.

Századok szerkesztősége

Következő számunk tartalmából

Farkas Kornél: Műtárgymozgások 1945–1949. Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum a második világháború után (I. rész)

Somogyvári Lajos: Iskolai hitoktatás 1957-ben

Hollósi Gábor: Az 1937. évi választójogi novella

Törő László Dávid: „Több szellemtörténetet a jogtörténetbe!” Eckhart Ferenc törekvései a jog- és alkotmánytörténet modernizálására (1931–1941)

E számunk munkatársai

Bodnár Krisztián PhD-hallgató (DE Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, Debrecen) – *Cseh Géza* főlevéltáros (MNL Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára, Szolnok) – *Csorba László* az MTA doktora, egyetemi tanár (ELTE BTK Történelmi Intézet, Budapest) – *Fejérdy András* PhD, tudományos munkatárs (MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest) – *Frank Tibor* az MTA levelező tagja, egyetemi tanár (ELTE BTK Angol–Amerikai Intézet, Budapest) – *Fülöp Tamás* PhD, tudományos rektorhelyettes (Pallasz Athéné Egyetem, Kecskemét) – *Gyáni Gábor* az MTA rendes tagja, témacsoport-vezető (MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest) – *Kövér György* az MTA levelező tagja, kutatócsoport-vezető (MTA – ELTE Válságtörténelmi Kutatócsoport, Budapest) – *Lajtai L. László* PhD, tudományos munkatárs (MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest) – *Manhercz Orsolya* PhD, egyetemi adjunktus (ELTE BTK Történelmi Intézet, Budapest) – *Miru György* CSc, egyetemi docens (DE BTK Modernkori Magyar Történelmi Tanszék, Debrecen) – *Pál Lajos* felelős szerkesztő (Magyar Történelmi Társulat Századok Szerkesztősége, Budapest) – *Szeghy-Gayer Veronika* PhD, tudományos segédmunkatárs (MTA TK Kisebbségkutató Intézet, Budapest) – *Székely Tamás* fiatal kutató (MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest) – *Szikla Gergő* igazgatóhelyettes (MNL Hajdú-Bihar Megyei Levéltára, Debrecen) – *Tarafás Imre* PhD-hallgató (ELTE BTK Atelier Európai Társadalomtudományok és Historiográfia Tanszék, Budapest) – *Tuza Csilla* főlevéltáros (MNL Országos Levéltára, Budapest) – *Vonyó József* PhD, címzetes egyetemi tanár (PTE BTK Modernkori Történelmi Tanszék, Pécs).

Számunk szerzői hozzájárulnak ahhoz,
hogy a Századok szerkesztősége írásaikat – külön díjazás nélkül –
a folyóirat internetes adatbázisában megjelentesse.

SZÁZADOK

www.szazadok.hu

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72
150. ÉVFOLYAM 2016. 5. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

ROBERT JOHN WESTON EVANS, VOITECH DANGL, FODOR PÁL, FÖLDES
GYÖRGY, GECSÉNYI LAJOS, GYARMATI GYÖRGY, HERMANN RÓBERT,
HORN ILDIKÓ, IZSÁK LAJOS, KÖVÉR GYÖRGY, OROSZ ISTVÁN, PÁL
JUDIT, PÁLFFY GÉZA, RAINER M. JÁNOS, ROMSICS IGNÁC, SZAKÁLY
SÁNDOR, VARGA ZSUZSANNA, VESZPRÉMY LÁSZLÓ, VONYÓ JÓZSEF,
ZAKAR PÉTER, ZSOLDOS ATTILA

E-mail: szerkesztoseg@szazadok.hu

Főszerkesztő:
FRANK TIBOR

Szerkesztők:
CSUKOVITS ENIKŐ, EILER FERENC, HEGEDŰS ISTVÁN (recenzió),
KENYERES ISTVÁN, PÁL LAJOS (felelős szerkesztő), SIMON ANITA,
TOMA KATALIN, VÖLGYESI ORSOLYA

Tartalomjegyzék

KÖSZÖNTŐ

Frank Tibor: Százötven év a magyar történettudomány szolgálatában. 1097

A SZÁZADOK 150. ÉVFOLYAMÁT ÜNNEPELJÜK

Gyáni Gábor: Professzionizáció és nemzeti öntudat. A Századok első évei. 1103

Vonyó József: A vidék története, a helytörténet a Századok hasábjain (1867–2016). A fő trendek
és változások vázlata 1117

Lajtai L. László: Nemzeti eredetkérdések és historiográfiai viták. Hunfalvy Pál és a Századok. . . 1147

Tarafás Imre: Egymás tükrében. A magyar történetírás a Český Časopis Historickýben,
a cseh történetírás a Századokban a dualizmus korában. 1175

Kiadatlan dokumentumok Berlász Jenő (1911–2015) hagyatékából 1203

TANULMÁNY

Kövér György: „Statisztikai asszimiláció” Magyarországon 1880–1910. 1221

KÖZIGAZGATÁS-TÖRTÉNETI MŰHELYTANULMÁNYOK

<i>Miru György</i> : A dualizmus kori közigazgatás politikai kontextusai. Kossuth az autokratikus hatalom ellen.	1259
<i>Székelly Tamás</i> : A vármegyekérdés politikai nyelve a dualizmus korában	1273
<i>Szikla Gergő</i> : Bihar és Hajdú vármegyék közigazgatási változásai a 19. század második felében	1289
<i>Cseh Géza</i> : Szapáry Gyula és Jász-Nagykun-Szolnok vármegye kapcsolata	1305
<i>Fülöp Tamás</i> : Egy elfeledett alispán. Küry Albert pályaképe	1323

MŰHELY

<i>Tuza Csilla</i> : Állami szolgálat, közszolgálat a 19. század közepén. Egy készülő abszolutizmuskori személyügyi adatbázis	1341
--	------

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Deák Ágnes</i> : „Zsandáros és policzajos idők” – Államrendőrség Magyarországon, 1849–1867. (Ism.: <i>Manhercz Orsolya</i>).	1351
<i>Ján Gašpar – Eleonóra Blašková – Mária Mihóková</i> : Lexikon Košičanov 1848–1938. I. diel A–I (Ism.: <i>Szeghy-Gayer Veronika</i>).	1354
<i>Fazekas István</i> : A Haus-, Hof- und Staatsarchiv magyar vonatkozású iratai (Ism.: <i>Bodnár Krisztián</i>).	1356
<i>Pascal Fontaine</i> : Út Európa szívébe 1953–2009. A kereszténydemokrata képviselőcsoport és az Európai Néppárt története az Európai Parlamentben (Ism.: <i>Fejérdy András</i>).	1359
<i>Glatz Ferenc</i> : Konzervatív reform. Klebelsberg, Domanovszky, Szekfű, Hóman, Hajnal (Ism.: <i>Csorba László</i>).	1363

*E számunk megjelenését támogatta a
Szerencsejáték Zrt
a Nemzeti Kulturális Alap és a Magyar Tudományos Akadémia*

nka
Nemzeti Kulturális Alap

KÖSZÖNTŐ

SZÁZÖTVEN ÉV A MAGYAR TÖRTÉNETTUDOMÁNY SZOLGÁLATÁBAN

A Kiegészítés táján egy magyarországi angol utazó azt találta, hogy miközben Nyugat-Európában az intézményeket, Kelet-Európában a személyiségeket becsülik nagyra, és tartják tiszteletben. Ez ugyan sok tekintetben helytálló megfigyelés, nagy nemzeti intézményeink közül mégis többnek is tartósnak bizonyult a becsülete. Kevés ilyen intézményünk van, ezek a 19. században eresztettek gyökeret, s némelyik – ha úgy vesszük – századokon át máig ívelő életutat mondhat magáénak. Ha ezek nyomát keressük, a nemzetté válás magyar útja rajzolódik ki. Útjelzői a Magyar Nemzeti Múzeum (1802), a Magyar Tudományos Akadémia (1827), a Nemzeti Színház (1837), a [Budapesti] Filharmóniai Társaság Zenekara (1853), a Magyar Történelmi Társulat (1867), a [z Országos Magyar Királyi] Zeneakadémia (1875), a Magyar Országos Levéltár (1875), a Magyar Távirati Iroda (1881), a Magyar Vöröskereszt (1881), a [Magyar Királyi] Operaház (1884). Valamennyit abból a nemzeti öntudattal Európa szerte büszkén fellépő évszázadból örököltük meg, amelyből egyik legrégebbi, folyamatosan működő magyar folyóiratként a Történelmi Társulat közlönyét, a *Századokat* is (1867). Ez az időszak más, máig működő folyóiratokat is útnak indított, így a *Keresztény Magvetőt* (1861), az *Unitárius Közönyt* (1888). De történelmi lapjaink közül ez jelenik meg a legrégebben, és ami magyar földön nagy ritkaság: folyamatosan. Az, hogy az *Universitas Hungariae*, a mai Eötvös Loránd Tudományegyetem 1635 óta folyamatosan működik, már-már csodaszámba megy.

Kiemelkedő történetírónk, a '48–49-es forradalom és szabadságharc utáni bujdosásából éppen hazatért Horváth Mihály, a Társulat ekkor még ideiglenes elnökeként fogadalmat tett: „gyarapítani részünkről is az igazságnak és társulásnak, a szabadságnak és miveltségnek ama gazdag örökségét, melyet a multtól vettünk, és hatványozva szállítani át a jövőre, mint olyatén adalékot a mi részünkről, mely a mi mulékony létünket a nemzetünk, fajunk valamennyi nemzedékeit átövező lánczhoz kösse. Fogjuk-e pedig e kötelemünket másként teljesíthetni, mint ha a letűnt nemzedékek életének s munkásságának minden mozzanatait felkutatjuk és a történelmi ítézet világánál részletezzük s osztályozzuk;

hogy ekként nemzetünk multjának minden elemeit összegyűjtván és rendezvén, oly történelmét írassuk meg nemzetünknek, mely ennek hűségese képe legyen a szellemi és anyagi, társadalmi és politikai munkásságban egyaránt?”

A *Századok* ma is azon munkálkodik, hogy Horváth Mihály fogadalmát valóra váltsa, szép szavait mai tartalommal töltse meg. Mi a feladata ma egy tudományos folyóiratnak, amely a magyar történelem magyar nyelvű művelésének zászlaját tűzi ki 150 éves homlokzatára? Kinek írunk mi magyarul a nemzeti történelemről? Mi a mi folyóiratunk küldetése ma, s olyan-e az, melyet akár újabb 150 évre is érvényesnek gondolhatunk?

Az elmúlt másfélszáz évben nemcsak világháborúk és politikai forradalmak, új országhatárok és állandóan változó nemzetközi környezet, egyre újabb gazdasági és társadalmi fordulatok, elborzasztó kataklizmák és nyomorúságok, új technológiák és kommunikációs formák változtatták meg azt a közeget, amelyben Magyarországon történelmet írnak. A *Századok* régi kötetei – 1867–2014 közötti teljes anyaga – 142 ezer oldalon mindenki számára hiánytalanul hozzáférhető az *Arcanum Digitális Tudománytár* jóvoltából. Honlapunkon: www.szazadok.hu (melyet az utóbbi tíz évben közel 83 ezren töltöttek le) ott van minden, amit ennek a jelentős orgánumnak a múltjáról tudni lehet és érdemes. A *Századok* történelméről az évtizedek során számos tanulmányt tettünk közzé.

A jubileum alkalmával legyen szabad nem a múlttal, hanem a jelennel és a jövővel foglalkoznom, s hozzá nemzetközi keretben.

A mi mai *Századokunk* a hazai emlékezetpolitika egyik fontos alakítója. Türelmesen igyekszik bánni a történelemről vallott felfogásokkal, történelmekben és nem egységes nemzeti narratívában gondolkodik, befoglaló és meg-megújuló formát kínál különféle elméleteket különféle módszerekkel követő történetíróknak, akik a magyar századok titkait és tanulságait igyekeznek felszínre hozni. Hitelesek igyekszünk lenni, szerzőink változatlanul csak a pontosan megjelölt források alapján rajzolják meg történelmünk egyre gazdagodó képét. A *Századok* nem propagandát űz, nem kerget politikai vagy üzleti célokat, nem egy vagy más csoport, műhely, érdek, politikai párt szolgálója. Célja – számról számra, fejezetről fejezetre, korszakról korszakra, személyiségről személyiségre araszolva – a nemzeti történelem országos hatókörű kutatása nemzetközi keretben, új kutatási eredmények felmutatása, a történelem tudományának szolgálata. Ám ezt a nemzeti történelmet a lehető legszélesebben értjük: a mindenkori Magyarországról vagy annak kapcsolatairól, képéről, az országunkat ért történelmi hatásokról írott munkákat közöljük hazai és külföldön élő magyar szerzők tollából, és külföldiekéből is. Magyarországi társlapjaink magas színvonalon osztoznak feladatainkon.

A *Századok* eme ünnepi, évfordulós számát előkészítve e nyáron megkérdeztük egy sor külföldi pályatársunkat, hogy mit gondolnak ma a történelmi folyóiratok feladatáról. Jubileumunkhoz szívélyesen gratuláló kísérőlevelekhez

csatolva olykor kisebb tanulmánnyal felérő válaszokat kaptunk, melyeket teljes terjedelmükben jövendő, új évfolyamunk élén közlünk majd.

Az új technológiák kihívására eltérő reakciókat adnak világszerte, de a történelmi folyóiratok feladatáról lényegében ugyanazt vallják, mint amit mi is gondolunk. „Munkánk során ugyanazt tekintjük első számú küldetésünknek, mint eddig is, ez pedig a lehető legfrissebb, legújítóbbszellemű tudományos kutatások közzététele.” – írja az 1884-ben alapított Amerikai Történelmi Társulat lapjának, az *American Historical Review*-nak mostani szerkesztője, Robert A. Schneider, az Indiana Egyetem professzora, aki egyik kérdésünkre („*Hogyan látja a történelemtudományi folyóiratok szerepét és jövőjét a digitális korban?*”) felelve így folytatja válaszát: „A történelemtudományi folyóiratok feladata a digitális érában továbbra is változatlan: elsődleges fórumot biztosítani a történelemtudomány területén az alapvető fontosságú munkásságok bemutatásához és terjesztéséhez minden szinten, elsősorban természetesen a szakma számára. Mindössze annyi változott – és ez a változás mindenképpen üdvözlendő –, hogy a folyóiratok immár jóval szélesebb közönséghez juthatnak el. Korábban soha nem tudott ennyi ember (legyen az diák, hivatásos történész vagy laikus olvasó) ilyen könnyen ilyen sok műhöz hozzáférni. Természetesen itt nem csak a legfrissebb kutatási eredményekre gondolok. Talán ennél is lényegesebb, hogy napjainkban – a JSTOR-nak és más hasonló portáloknak köszönhetően – digitális formában is hozzáférhetővé vált a régebbi tanulmányok és egyéb archív tartalmak óriási korpusza. Ezzel szemben a jövő már bizonytalanabb, ugyanis minél több olvasó fér hozzá a folyóirat-tartalmakhoz digitálisan az egyes cikkek szintjén, annál inkább szem elől vesz az adott tartalom valódi forrása, vagyis a folyóirat maga. A digitális hozzáféréssel hajlamosak vagyunk a tartalmat mintegy kiragadni az azt éltető kontextusból, amely nem más, mint maga a folyóirat. Márpedig ha nem vagyunk tisztában egy tanulmány eredeti közegével, akkor joggal tarthatunk attól, hogy a folyóiratnak mint olyanak a támogatottsága csorbát szenved. No meg ott van a nyílt hozzáférést, vagyis a folyóiratok ingyenes terjesztését szorgalmazó mozgalom. Ez a törekvés jöllehet több szempontból is dicséretes, ugyanakkor könnyen veszélybe sodorhatja azokat a folyóiratokat, melyek működőképessége komoly anyagi háttérrel feltételez.”

Ugyanerre a kérdésre higgadtan mérlegelő és számunkra is ígéretes választ kaptunk Koppenhágából, ahol az ottani egyetem tanárai, Sebastian Olden-Jørgensen és Jes Fabricius Møller szerkesztik Dánia legrégebb történelmi folyóiratát, a *Historisk Tidsskrift*-et. A Magyarországhoz képest fele akkoránál is kisebb Dán Királyságnak ma 5,7 millió lakosa van, a mi Magyar Történelmi Társulatunkhoz hasonló Dán Történelmi Társulat azonban fontosnak tartja a dán nyelvű történelmi szaklap fenntartását. „Jöllehet a legújabb szakirodalom és történelemtudományi irányzatok szemléje mint funkció az utóbbi időkben egyre inkább elektronikus platformokon valósul meg, a történelemtudományi folyóiratok továbbra is nem egy szempontból lényegi szerepet töltenek be. Az akadémiai periodikák, konkrétan a történelemtudományi folyóiratok

feladata nem korlátozódik a tudásanyag bemutatására, hanem annak megőrzésére is kiterjed. A papíron egyszer megőrkített tudás csak nagyon ritkán vész el, bár gyakran feledésbe merül. A nyomtatott termék előállítására véges folyamat, ennél fogva pedig bizonyos nemesség lengi körül, amely kötelez. A fluid és tranziens elektronikus médiummal szemben a nyomtatott kiadványnak súlya van, szilárdan illeszkedik a felelősség és számon kérhetőség egy bizonyos láncolatába. Természetesen mindannyiunknak ki kell használnunk az új technológiák nyújtotta előnyöket. Ugyanakkor nem tévesztethetjük szem elől, hogy a nyomtatott könyv több mint öt évszázada a tudás és az információ letéteményese. Ezt a technológiát alkalmazza a *Historisk Tidsskrift* is 1840 óta, mikor első számunk megjelent. Egyetlen elektronikus adathordozó-típusról sem bizonyosodott még be, hogy 5–10 évnél hosszabb élettartamra számíthatna. Ez persze változhat a jövőben, de egyelőre Robert Darntonnal kell egyetértőnk, amikor azt mondja, hogy a nyomtatott könyv napja még korántsem áldozott le.”

A bukaresti Nicolae Iorga Történeti Intézet által kiadott *Revista istorică* szerkesztői, Șerban Papacostea és Ovidiu Cristea ugyanazt gondolják, mint dán kollégáik: „az online jelenléthez pénzeszközök szükségesek, s ha ezek folyósítása leáll, vagy nagy adatbázisok megszűnnek, akkor eltűnik a hozzáférés ezekhez a folyóiratokhoz, eltérően a hagyományosan közzétett periodikák esetétől, amelyeket (remélhetően) továbbra is őriznek majd a nagyobb (nemzeti, egyetemi vagy akadémiai) könyvtárak.”

Arra a körkérdésünkre, hogy „a történeti tárgyú tanulmányokat hasonlóan lehet és kell-e kezelni, illetve hasonló mércével lehet-e mérni, mint a természettudományos cikkeket?“, a cseh és a dán szerkesztők egyértelmű választ adnak. Az 1895-ben, a „cseh nemzet és Közép-Európa 20. századi drámai változásait” megelőlegezve alapított *Český Časopis Historický* főszerkesztője, Jaroslav Pánek a kérdésre teljesen világos és tömör választ adott, cseh nyelven: „Ne.” A dánok véleménye szerint „A történelem mint tudományos diszciplína számtalan módszerrel és elméleti megközelítéssel él; ezek között akad olyan is, amely sok rokonságot mutat a természettudományokban használatos eszközökkel. Azonban az égvilágon semmi értelme nem lenne bármely szabványt kötelezően közösnek (*Einheitswissenschaft*), tehát a többi megközelítésnél feljebbvalónak kikiáltani. Ezen felül tény az is, hogy a történelemtudományi vizsgálódások sok okból kifolyólag meglehetősen 'késleltetett hatásúak'. Az összehasonlítás orvosi vagy műszaki tárgyú cikkekkel már csak ezért is problematikus lenne.”

Az eredetileg Nicolae Iorga által, 1915-ben alapított román tudományos szaklap szerkesztői a leghatározottabban óvnak a természettudományos összefoglalástól. Az utóbbiakhoz képest, azoktól eltérően „a történelmi cikkek esetében a levéltárakból gyűjtött adatok és a személyes értékelések jövőbeni nemzedékeken át hasznosak maradnak, amiként a száz évvel ezelőtt közzétett tanulmányokat most is tárgyalják és hasznosítják a mai cikkekben. Kevesebb kutató foglalkozik pontosan azonos problémákkal, és a kutatás általában helyi érdekű témák körül

forog (az Egyesült Államokban működő történészek például kevésbé valószínűen érdeklődnek a középkori kelet-európai életet tárgyaló cikkek iránt). Ráadásul fontos számban vannak még olyan folyóiratok, amelyeket nemzeti nyelveken publikálnak, akadályozva más történészek hozzáférését a tartalmukhoz. Ezért a természettudományos folyóiratok kritériumainak alkalmazása határfokuk (*impact*) mérésére (mint például a citációk gyakoriságának vizsgálata a legutóbbi években) nem fejezi ki a történelmi periodikák igazi értékét a maguk területén.”

E tekintetben szkeptikusak a német *Historische Zeitschrift* szerkesztői, Andreas Fahrmeir és Hartmut Leppin is, akiknek lapját eredetileg 1859-ben alapították, de a folyóirat előfutáraként a nagy Leopold von Ranke 1832-ben elindított *Historisch-politische Zeitschrift*-jét tartják számon. A HZ mai gazdái ugyanerre a kérdésünkre azt válaszolják, hogy „elvben semmi akadálya nincs annak, hogy a történelemtudományi cikkeket a reáلتudományokban bevett módszerekkel értékeljük,” azonban „az ilyesféle adatoknak jóval kisebb lenne az üzenetértéke a mi területünkön – nem utolsósorban azért, mert az idézettség nálunk nem jelent automatikusan szakmai elfogadottságot. A számszerűsített információ mögöttes tartalmának elemzése nélkül ugyanis nem lehetne egykönnyen eldönteni, hogy egy adott tanulmány idézettsége annak jelentőségét bizonyítja-e, vagy inkább azt, hogy az abban megfogalmazott tézisek milyen gyakran válnak bírálat tárgyává. Ugyanilyen alapon lehetséges, hogy a letöltések száma mindössze azt jelzi, milyen gyakran használnak egy adott cikket egy egyetemi kurzuson (ami persze összefüggésben állhat a cikk színvonalával), de azt is mutathatja, hogy az egyes intézmények milyen megoldást részesítenek előnyben a kötelező olvasmányok elérhetőségének biztosítására. Ha például a tárgyat felvevő minden diáknak kötelezően le kell töltenie egy anyagot a kiadó honlapjáról, az ebből fakadó statisztikai adatok nagyon más képet fognak mutatni azokkal az egyetemekkel szemben, ahol ugyanazt a cikket szkennelve vagy egyedi digitális példányban töltik fel egy belső használatú szerverre. Ebből is látszik, hogy egy alapvetően hasonló eljárás mennyire más számadatokat tud produkálni.” A nagy múltú, központi német szaklap szerkesztői azzal a ténnyel is kénytelenek szembenézni, hogy „A közlésre beadott cikkek száma növekszik, és egyre több tanulmányt teszünk közvé amerikai, angol, skandináv, kelet-ázsiai és orosz szerzők tollából. Ez a tendencia világosan követi a történettudományi kutatás erősödő nemzetközi jellegét, ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy az nem csak angol nyelven képes komoly eredményeket produkálni. Ezt bizonyítja az is, hogy az elmúlt években megnőtt a lap iránti érdeklődés, és gyarapodott előfizetői táborunk Kínában is.”

A nemzetköziesedés tapasztalatairól számolnak be az 1886-ban, Lord Acton által alapított angol történelmi folyóirat, az *English Historical Review* mai szerkesztői is. Martin Conway, Catherine Holmes és Peter Marshall az angol nyelvű világ e legrégebbi, folyamatosan működő történelmi folyóiratának képviselőitében többek között arra a kérdésünkre válaszolnak, hogy „*Történetek-e az Ön folyóiratánál jelentős változások az elmúlt évtizedekben? Ha igen, milyen változások voltak ezek, és hogyan zajlottak le?*” Válaszuk a mi számunkra is igen tanulságos:

„Régebben a kutatás elsősorban empirikus alapon történt, erőteljesen hagyatkozott az archiválás igényére, és az ilyen jellegű tudományos tevékenységnek továbbra is helye van a szakmában. Mindazonáltal az utóbbi években jelentősen bővült a jelentésköre annak, hogy mit értünk 'eredeti kutatáson'. Ennek eredményeképp az erősen fogalmi irányultságú cikkek egyre nagyobb szerepet kapnak folyóiratunk profiljában. Továbbra is hangsúlyos téma a politikatörténet, de napjainkban ez egyre inkább kiegészül társadalom-, kultúra- és gazdaságtörténeti vizsgálódásokkal. Az EHR hagyományos erőssége a brit történelem terén végzett kutatások eredményeinek közzététele, ám ezt korántsem tekintjük kizárólagos küldetésünknek. Sőt, évtizedek óta tudatosan törekszünk arra, hogy az általunk közölt tanulmányok, mindenekelőtt pedig a recenziók földrajzi horizontját bővítsük az egyetemes világtörténeti kontextus irányában.”

A nemzetközi pályatársainktól kapott válaszok híven tükrözik mindazokat a problémákat és kihívásokat, melyekkel a *Századok* is szembenézni kényszerül, holott nem számoltunk be nekik a magunk gondjairól, a bennünket foglalkoztató kérdésekről. De határok nélkül működünk. Mi is egy kis nyelvet beszélő közösséghez szólunk, mint a csehek és a dánok, mi is tévedésnek tartjuk a természettudományos laptársainknál kialakult szokások kényszerű átvételét, mint a németek, mi is nyitni igyekszünk az elméletibb jellegű megközelítések és a nemzetköziesítés irányában, mint angol barátaink, mi is időt állóbbnak tekintjük folyóiratunk papír változatát a jelenlegi elektronikus közlési formákhoz képest (miközben mi is kitesszük eredményeinket a világhálóra), hasonlóan akár amerikai kollégáinkhoz is. Mi is nemzetünk nyelvén publikálunk, ahogyan román vagy dán vagy cseh vagy angol vagy amerikai vagy német laptársaink laptársaink. Nemzetközi áttekintésünk arról győzheti meg szerkesztőinket, szerzőinket, olvasóinkat, szponzorainkat, a példányainkat őrző könyvtárosokat, a digitalizálást végző munkatársainkat, hogy a világ élvonalától nem maradtunk el: ugyanazon kérdésekkel szembesülve nagyon hasonló indíttatású válaszokat tudunk (és akarunk is) adni. S persze vannak még pótolnivalóink is, sok a tennivalónk, terveink számosak.

A *Századok* százötven évfolyama nemzeti történelmünk egyfajta foglalató adja, ugyanakkor nemzetközi értéket is képvisel. Nemzeti tartalmakat nemzetközi színvonalon igyekszik hordozni, a magyar történelmet kiviszi a világba és a világot egyre jobban behozza a magyar történeti gondolkodásba. Ezeknek a gondolatoknak a jegyében nyújtjuk át olvasóinknak ünnepi számunkat, melyet immár egy megújult szerkesztőgárda készített el, amely a lap tartalmi és formai megújítására, még népszerűbbé tételére is törekszik. Ünnepi konferenciával is köszöntjük százötven évünket, abban a reményben, hogy lapunk akár kétszer ennyi esztendő is megérhet majd. Úgy legyen!

Frank Tibor
főszerkesztő

A SZÁZADOK 150. ÉVFOLYAMÁT ÜNNEPELJÜK

Gyáni Gábor

PROFESSZIONALIZÁCIÓ ÉS NEMZETI ÖNTUDAT

*A Századok első évei**

Közhely, hogy a történeti szakfolyóiratoknak döntő szerepe volt egyrészt a történetírás professzionalizálódásában, másrészt a történelmi emlékezet nemzetiesítésében. A 19. század derekán és a második felében egyre-másra megjelenő új szakmai orgánumok episztemológiai és etikai követelményeket támasztottak: kijelölték a tudományos beszédmód határait. Minden, ami e lapok hasábjain láttott napvilágot, a tudományt volt hivatva képviselni a történeti diskurzusban. Értelemszerűen mindaz, ami ebből nem került be a szaklapokba, a tudományosság szempontjából kétes értékű amatőr történetész produktumnak számított ettől fogva. Akkor, midőn az amatőr és a hivatásos történetíró közötti határ meghúzásához még kevés intézményes támpont kínálkozott, a szakfolyóiratok e téren játszott szerepe pótolhatatlannak bizonyult. Az, hogy ki amatőr, a történetírás professzionalizációjával vált igazán „biztossá”. „Feltehető, hogy az amatőr történetírás egyedül azzal képes szolgálni, hogy negatív ugródeszkát jelent, ahonnan az olyan professzionális történészek, mint Leopold von Ranke, Lord Acton, Gabriel Monod vagy Herbert Baxter Adams képesek elrugaszkodni a tudományos módszereken nyugvó értékes történetírás irányába. Mindazt kifejezi tehát, amit a jól képzett írók és olvasók már maguk mögött hagytak.”¹ A tudományos *tudás* elismertetése

* A tanulmány az OTKA által támogatott K 108670. sz. *Művészetek és tudomány a nemzetépítés szolgálatában a 19. századi Magyarországon* című kutatási projekt keretében készült.

¹ *Bonnie G. Smith: The Birth of the Amateur. In: Uő: The Gender of History. Men, Women, and Historical Practice. Cambridge, Mass 1998. 37.; Lásd még Stefan Berger with Christoph Conrad: The Past as History. National Identity and Historical Consciousness in Modern Europe. Basingstoke 2015. 175–181.*

egyenértékű persze azzal, hogy a szakértelmet kisajátítja magának egy bizonyos beszédmód; ezzel együtt kerül tehát sor a „tudományos határmunkálatok” elvégzésére, annak megállapítására, hogy mi a tudomány, és mi a nemtudomány.²

A professzionalizáció folyamatának egyik döntő szervezeti motorja, az egyetem ez időben még nem tölti be az e téren később rá háruló feladatokat: késik a történész (tanár)képzés elindítása. A legtöbb európai országban nagyjából azzal egy időben vagy majd csak azután kerül rá sor, hogy az Akadémia és a tudományos társaságok már felhatalmazva érzik magukat az öntörvényű tudományos élet legitimálására. Úgy és azáltal válik tehát valakiből történettudós, hogy az akadémia tagjává választják, és/vagy alapítója és vezetőségi tagja valamelyik szakmai társulatnak. A 19. század második felében megindított szakmai folyóiratok hátterében is többnyire ezek a szerveződések állnak. A sok-sok példa felsorakoztatása helyett álljon itt egyetlen átlagos eset leírása.

Nagy Iván, a 19. század második felének neves történétírója (1824–1898) – számos szakmabeli társához hasonlóan – jogot végzett,³ majd királyi táblai jegyzőként kereste a kenyerét. A szabadságharc bukása után, amikor az eseményekben játszott szerepe miatt elvesztette az állását, fordult érdeklődése a tudomány felé. Mint visszaemlékezésében írja: „[1850] Augusztus óta Balassa-Gyarmaton laktam [...] Foglalkozásom olvasás volt. Rendbe szedtem édesatyámról maradt könyveimet és családi írásainkat Megszűnven nyavalyám [váltóláz gyötörte korábban] és megerősödvén, hozzákezdttem kedvenc tanulmányomhoz: a történelemhez. [...] A következő évre virradván, történeti tanulmányaimat folytattam, és e tekintetben némely könyvekért fordultam balassa-gyarmati ügyvéd és könyvgyűjtő Kalmár István könyvtárához, majd Bérczy Lajos (Károlynak bátyja) által báró Balassa Antalhoz. Ettől kapván meg Istvánf[fy] munkáját Budai Ferenc Historiai Lexiconát, melyeket akkor nem bírtam és rájuk szükségem volt.”⁴ Ezt követően az olasz Velencébe távozott, és onnan visszatérve döntötte el végül, hogy történész lesz. Miután megjelentek első történeti tárgyú munkái, a működését 1858-ban újra kezdő Magyar Tudományos Akadémia a levelező tagjai közé választotta: Nagy Iván ezzel egy csapásra tudós történétíróvá

² A kérdés fogalmi megközelítéséhez vö. *Thomas F. Gieryn: Határmunkálatok és a tudomány elhatárolása a nemtudománytól: feszültségek és érdekek a tudósok szakmai ideológiáiban.* Ford. Lukács Anikó. In: *Határmunkálatok a tudományban.* Szerk. Kutrovács Gábor – Láng Benedek – Zemplén Gábor. Bp. 2010. 200–225.

³ Vö. „Szakszerű történelmi képzést a felsőoktatás adott szerkezete miatt az első [történész] generációból még senki, s a másodikból is csak azok kaptak, akik 1850 után születtek. Az 1850-ig születettek túlnyomó többsége jogot tanult a pesti egyetemen vagy valamelyik vidéki jogakadémián, illetve liceumban, és ügyvédként, bíróként vagy a közigazgatásban helyezkedett el.” *Romsics Ignác: Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel.* Bp. 2011. 110.

⁴ Nagy Iván naplója (Visszaemlékezések). Szerk. Tyekvicska Árpád. Balassagyarmat 1998. 130., 131.

lépett elő.⁵ Nem csodálkozhatunk tehát, ha – közel egy évtized múltán – Nagy Iván is ott bábáskodik majd a Történelmi Társulat megalakulásánál és egyúttal gyakori szerzője a társaság szakmai orgánumának, az 1867-től megjelenő *Századoknak*. Az ő esetében az akadémiai tagság a professzionalizáció első és döntő lépcsőfoka volt, ezt erősíti meg a társulati (választmányi) tagság és Nagy Iván *Századok*beli szerzői elfogadottsága is. Más esetekben a sorrend ennek fordítottja, ugyanakkor – legitimációként – mindig komoly szerephez jut a tudományos professzionalizáció akkori folyamatában a szakmai egyesületi tagság, és a szaklapban való publikálás. További kitűnő példa erre a *Századok* első szerkesztője, Thaly Kálmán, akiből annak ellenére lesz 1864-ben 25 éves korában (!) az Akadémia történelmi osztályának levelező tagja, hogy nevezett még csak egyetemi diplomával sem rendelkezik, sőt nem sokkal korábban inkább költőnek, mint történetírónak tartotta magát. Így nem csoda, ha Thaly akadémikussá választása, amit jó nevű támogatóinak, elsősorban Szalay Lászlónak köszönhetett, sokakból váltott ki ellenkezést: „a történészek széles tábora körében ellenérzést vált ki [Thaly] könnyű sikere a feltétlenül nagyobb tudományos munkássággal rendelkező Kőváry Lászlóval szemben”.⁶ Az akadémiai tagság nélkül aligha lehetett volna Thalyból – három évvel később (!) – a Történelmi Társulat titkára és a társulat lapjának, a *Századoknak* a szerkesztője.

A *Századok* vitathatatlan tudományos rangját a háttérben megbújó Magyar Történelmi Társulat biztosította, amely országos szinten volt hivatva szervezni és képviselni a történelmi stúdiumokat, magát a nemzeti történetírást. Előzményeként szolgált hozzá az 1854-ben a Magyar Tudományos Akadémián belül létesült Történettudományi Bizottság, valamint a Dunántúli Történetkedvelők Egyesülete, mely utóbbi a helyi (a helytörténelmi), de még nem a nemzeti történet ígéretét hordozta magában. A szervezeti háttér mindig fontos, ha nem is elengedhetetlen feltétele egy szakmai folyóirat elindításának és huzamos fenntartásának. A *Századok* előtt már történt kísérlet történelmi folyóirat alapítására: a Dunántúli Történetkedvelők 1865 februári gyűlésén bejelentették a *Magyar Történelmi Szemle* címmel indítani tervezett, hetenként megjelenő szakfolyóirat tervét. A vállalkozás Pesty Frigyes (Temesvár) és Ráth Károly (Győr) közös munkálkodásának lett volna a gyümölcse, a kezdeményezés azonban végül elhalt. A lapalapítás sikertelenségét nem csak a megfelelő szervezeti háttér hiánya, hanem a kezdeményezők súlytalansága is éppúgy előidézhette. „Az egyetlen központi szaklap szerkesztősége határozott vezető szerepet jelentett volna a kialakuló történész közéletben, márpedig erre Pestyt sem történetírói tekintély, sem a tudományos életben való tájékozottság, ismeretségi kör nem predesztinálta.”⁷ Amikor viszont tekintélyes történészek köz-

⁵ Uo. 198.; R. Várkonyi Ágnes: Nagy Iván, történetíró a polgári átalakulás korában. In: Nagy Iván emlékezete. Szerk. Tyekvicska Árpád. Balassagyarmat 2000. 8–9.

⁶ R. Várkonyi Ágnes: Thaly Kálmán és történetírása. Bp. 1961. 79.

⁷ Glatz Ferenc: Kísérlet történelmi folyóirat indítására 1865-ben. *Századok* 100. (1966) 1286.

reműködésével létrejött az első országos történelmi egyesület, már semmi sem állhatott a szakfolyóirat megindításának útjában.⁸

Akkor történt ez, amikor Európa több országában is, közel egy időben újkra indultak a később nevezetessé váló *nemzeti* történész folyóiratok. A sort a *Historische Zeitschrift* nyitotta meg 1859-ben, a *Századok* másodikként követte, és ezután következett a francia *Revue Historique* (1876), az *English Historical Review* (1886), a lengyel *Kwartalnik Historyczny* (1887), valamint a cseh *Český Časopis Historický* (1895). Kivétel nélkül mind nemzeti történelmi orgánumok voltak, egy-egy adott nemzeti történelem mint téma tudományos művelésére szolgáltak és egyúttal a nemzeti gondolat erejét sugározták magukból. A felsorolt folyóiratok ugyanakkor az új tudományos történetírás kommunikációs eszközeiként is kívántak és tudtak hatni.⁹ Egy részüket magánkiadók jelentették meg, mint a német, a francia és az angol esetben is; máshol társulatok, szakmai szervezetek álltak a lapok mögött, ahogy nálunk is történt. Ezeket a folyóiratokat tekintélyes, mindenesetre hivatásos történésznek számító szerkesztő szerkesztette, aki különféle utakon tett szert elismertségre, miként azt a magyar példa is jól mutatja. A lapok szakmai elhivatottságát mutatja, hogy egyáltalán nem voltak olvasóbarát kiadványok, jóllehet olvasótáboruk olykor túlnőtt a szakértők szűk körén. Végül: a dilettantizmus, az amatőrizmus elleni határozott fellépés jegyében ténykedtek, ami szintén fontos identitásképző erőnek bizonyult számukra. Így soha sem követtek „liberális”, a különféle történész megközelítéseket egymással egyenrangúnak elismerő szerkesztői politikát: egyedül az számított megbízható tudománynak, amit a lap szerkesztője méltónak ítélt megjelentetni, és minden más nyomban átkerült a nemtudomány kategóriájába. Ezért élte át komoly sérelemként kéziratának elutasítását minden potenciális szerző, aki magát történésznek tekintette. Jól érzékelteti a problémát a *Historische Zeitschrift* szerkesztői gyakorlata. Heinrich von Sybel, alapító szerkesztő (1859–1895), majd utódja, Friedrich Meinecke (1896–1935) ténykedése idején soha sem érvényesülhetett a lapban a politikátörténet mellett másmilyen tematika.¹⁰ Sőt, mi több: 1960-ig a historizmus egyeduralmát semmi más sem tudta megkérdőjelezni ebben a nagy múltú történelmi folyóiratban.¹¹ Ez azért jó példa, mert a *Historische Zeitschrift* hosszú időn át példamutatónak számított a többi európai történelmi folyóirat számára. Akadtak persze eltérő esetek is, mint

⁸ Glatz Ferenc: A Magyar Történelmi Társulat megalakulásának története. *Századok* 101. (1967) 233–267.

⁹ Claus Møller Jørgensen: Scholarly Communication with a Political Impetus: National Historical Journals. In: *Setting the Standards. Institutions, Networks and Communities of National Historiography*. Eds. Ilaria Porciani – Jo Tollebeek. Basingstoke 2012. 70–71.

¹⁰ Bár igaz, hogy a Karl Lamprechtrel folytatott vita eredményeként a lap az 1900-as években némileg közelített a kultúrtörténet irányába. Vö. Georg G. Iggers: A német historizmus. A német történetfelfogás Herdertől napjainkig. Bp. 1988. 307.

¹¹ Jørgensen, C. M.: *Scholarly Communication* i. m. 73.

amilyen a holland *Tijdschrift voor Geschiedenis*, amely a 20. század első évtizedeiben vett csupán irányt a tisztán szakszerű történetírás képviselőjére.¹²

A *Századok* kapcsán is érzékelhetjük, hogy milyen gondokkal járhatott a viszonylag fejletlen, a nem vagy alig professzionizálódott tudományos világ körülményei között egy szakmai orgánus szakmai működtetése. Jóllehet a *Századok* – potenciális szerzőkként – elvileg támaszkodhatott a Társulatba tömörült hazai történészek körére, ennek ellenére kezdetben majdnem kudarcba fulladt a lap folyamatos megjelentetése. Glatz Ferenc ezt részben azzal magyarázza, hogy egyes jól felkészült történészek távol tartották magukat a laptól, nem léptek be a Társulatba, és így a választmány tagjai sem lehettek (Salamon Ferenc, Szilágyi Sándor). Ehhez járult még, hogy Thaly, az újdonsült szerkesztő bizonyos tekintetben tapasztalatlan volt. „Thaly korábbi lapszerkesztői tevékenysége folytán igen fiatalon jártasságot szerezhetett a sajtóvilágban, a szerkesztésben, a nyomda körül stb., mégis az első, havonként megjelenő történész-szaklap szerkesztése egészen más feladatok elé állította, mint előbbi lapjai.”¹³ Továbbá: a *Századok* látszólag versenytárs nélküli szakmai orgánus a maga korában, ennek ellenére ki kellett vívnia azt a rangot, mellyel képes lehet elhomályosítani a többi publikációs fórum ez irányú vonzerejét: „amikor Thaly a szerzőkhöz fordul tanulmányokért, azok válaszleveleikben többször is azt hozzák fel mulasztásuk mentességül, hogy korábbi ígéretük kötik őket már más munkákhoz, melyeket nem szakíthatnak félbe, nem tehetnek félre a Századok miatt.”¹⁴

Nem hiányzott a szóban forgó lapok szerkesztői gyakorlatából a történetírói kánon érvényesítésének feltett szándéka sem, amely arra irányult, hogy eldöntse: mi számít ténylegesen tudománynak. Eklatáns példával szolgál erre a Thaly vezette *Századok* és a szerkesztő történész ellenlábasa, a szerkesztésben később őt követő Szilágyi Sándor konfliktusa. A kétségkívül Thaly elvárásainak, az ő szája-ízének megfelelően eljáró Pauler Gyula egy alkalommal tudománytalansággal vádolta meg Szilágyit, aki „előbb megírta a Rákócziak korát, mintsem a Rákóczi-ház levéltárát [...] áttanulmányozta volna”.¹⁵ Korabeli felfogás szerint egyedül az a történetírás számít tudománynak, amely szorgos levéltári kutatásokon alapul.

További fontos kérdés, hogy milyennek kell lennie egy elismerten történeti dolgozatnak, ami szaklapba való. Kezdetben, amikor kézírathány is fojtogatta a szerkesztőséget, a lapba gyakran író szerzők közül többekben is felmerült a kérdés: szigorúan ragaszkodjon-e a szerkesztő ahhoz, amit induláskor a lap maga elé tűzött, nevezetesen, hogy annak „tartalmát inkább *kidolgozott cikkek*, mint

¹² Uo. 74.

¹³ Glatz Ferenc: Szerkesztőségi munka az induló Századoknál. *Századok* 100. (1967) 668. A témáról lásd még: R. Várkonyi Á.: Thaly Kálmán i. m. 112–119.

¹⁴ Glatz F.: Szerkesztőségi munka i. m. 668.

¹⁵ Idézi: Glatz F.: Szerkesztőségi munka i. m. 672–673.

anyagul szolgálандó puszta okmányközlések képezendik”.¹⁶ Ipolyi Arnold, a lap egyik állandó történész szerzője egy Thalyhoz intézett, 1867. október 5-én kelt levelében szót emel az idézett szerkesztési elv ellen. „Én épen nem osztom azt, hogy csupa kidolgozott értekezés sőt épen apró közléseket, kérdezősködések, s más gyűjteményekben fel nem vett okmányokat, igen helyén vélnék.”¹⁷ Felvetésére nem reagált senki, még a szerkesztő sem kommentálta azt.

Nem feladatunk, hogy ellenőrizzük, mennyire valósult meg az induló *Századok* kitűzött szerkesztői elve, miszerint „inkább kidolgozott cikkeket” kíván közölni, ahelyett, hogy okmánypublikációkkal tömné meg a lap hasábjait. Ám már puszta ránézésre is az a benyomásunk támad, hogy a lap nem volt képes hiánytalanul megfelelni ennek a célkitűzésnek. Ez bizonyosan abból eredt, hogy a történetírás akkori forrásfetisizmusa mellett a mondott gyakorlat nem is állt talán annyira távol a tudományosságot illető korabeli elképzelésektől. Ezt tanúsítja a szintén Ipolyi Arnoldtól származó, a lapban közzétett azon történet-szi óhaj is, hogy ugyancsak helye lenne a *Századok*ban a dialógus jellegű szakmai konzultációknak is. Mire gondolt Ipolyi? „Hányszor megesik, hogy történelmi vizsgálataink közt felmerülő egyes kérdések iránt nem vagyunk képesek a rendelkezésünkre álló összes történeti kútfők nyomán eligazodni: míg mások használatára álló levéltári készletek, okmánylevelek stb. felvilágosítást szolgálhatnak. – Hányszor hiányzik egy keresett adat, okmány, stb. melynek nyomában vagyunk, de melyet feltalálni nem vagyunk képesek. Egy egyszerű utalás azonban rávezethetne, ha alkalmunk volna nehézségeinket az illető szakférfiak tudomására juttatnunk.”¹⁸ Ami arra is megfelelő alkalmat teremthetne szerinte, hogy a történész szakma felhívja ily módon a közgyűjtemények kezelőinek és minden forrásörzőnek a figyelmét a birtokukban lévő, az általuk gondozott történelmi kútfők kivételesen nagy jelentőségére. Ez utóbbi megjegyzés arra látszik utalni, hogy Ipolyi maga sem állít többet, mint hogy a forrásokkal való történet-szi pepecselés képezi az egyedüli szakmai feladatot. S minden bizonyosan így gondolta ezt a *Századok* (és a Történelmi Társulat) történészeinek a többsége is. De kik ők vajon, milyen szerzőgárda nyert legitim módon jogot arra, hogy ily módon művelje a tudományos rangúnak elismert történetírást?

A Magyar Történelmi Társulat és a *Századok* szoros összetartozása nem anyyi volt csupán, hogy a Társulat titkáranak jutott a lap szerkesztése: ennek a kapcsolatnak további fontos eleme, hogy a Társulat választmányának tagjai szinte maguknak tartották fenn a *Századok* szerzőségére való jogosultságot. Jól mutatja ezt Horváth Mihály 1867. október 12-én kelt, a választmányi tagokhoz írt körlevele. „A »Századok« első füzetének tárczájában is hathatósan föl voltak kérve a t. választmányi tagok, mint e havi közlöny »legtermészetesebb munkatársai«

¹⁶ *Századok* 1. (1867) 81.

¹⁷ A levelet közli: *Glatz F.*: Szerkesztőségi munka i. m. 684.

¹⁸ *Ipolyi Arnold*: Nyílt levél. *Századok* 2. (1868) 61.

támogassák a vállalatot minél buzgóbban becses közreműködésükkel”. Horváth ezzel megismétli azt a már idézett célkitűzést, hogy a *Századok* „nem okmánytár akar lenni” és „nekünk feldolgozott cikkek kellenének”, majd így zárja felhívását: „Kérjük pedig [a választmányi tagok] becses közreműködését *minél előbb*, s azutánra is *minél gyakrabban, folytonosan*.”¹⁹ Ezek után nem meglepő látni, hogy a szerzőgárda összetétele – legalábbis eleinte – többé-kevésbé a Társulatba tömörülő történészek viszonylag szűk csoportját fedi le. Ez azt jelenti, hogy *az első években döntően a Társulat elsőként megválasztott 45 fős választmányából került ki a Századok szerzői tőzsgárdája*.²⁰ Következésképpen, Thaly szerkesztői korszakában (1867–1875) a lapban közölt tanulmányok és recenziók valamivel több mint a felét 11 historikus írta, akik közel 200 publikációval gazdagították a lapot. Ők, mondani sem kell, mind a választmány tagjai voltak.

A lap ekkoriban legtermékenyebb szerzője Pauler Gyula 30 közleménnyel, őt szorosán a szerkesztő követte 28 írásával. Nagy számú publikáció fűződik még Pesty Frigyes (20), Nyáry Albert (18), Garády Sándor (15), Botka Tivadar (14), Frankl (Fraknoi) Vilmos (13), Ipolyi Arnold (12), valamint Nagy Iván és Nagy Imre (egyaránt 11) nevéhez. Ebben a szűkebb szerzői tőzsgárdában az 1820-as években születettek, a lap alapításakor a negyvenes éveikben járó történészek domináltak (Nagy Imre, Ipolyi Arnold, Pesty Frigyes, Nagy Iván, Szabó Károly, Nyáry Albert), a legidősebb nemzedéket Botka Tivadar (65 éves) és a Társulat alelnöke, Horváth Mihály (1809) képviselte. A huszonévesek is hamar szerephez jutottak szerzőként: egyik képviselőjük, Thaly Kálmán ráadásul még a lap szerkesztője is (1839-ben született), és a nála is fiatalabb Pauler Gyula (1841) pedig a *Századok* kezdetben legtermékenyebb szerzőjének számított. A jogvégzett és rendszerint ügyvédként ténykedő Paulerről azt tartja újabb historiográfiánk, hogy „30 évesen megtartott székfoglalójáig kevés jelét adta történelem iránti érdeklődésének” és csupán akadémiai székfoglaló előadása volt ennek első érzékelhető megnyilvánulása.²¹ E megállapításnak látszólag ellentmond, hogy 1867-től, tehát már évekkel az 1871-es akadémiai székfoglaló előtt is Pauler Gyula a *Századok* egyik legtöbbet foglalkoztatott történész szerzője! Nincs tehát sok csodálkoznivaló azon, hogy 1875-ben történetesen éppen őt kérik fel az Országos Levéltár megszervezésére és bízzák meg egyúttal az intézmény igazgatásával. Közel három évtizeden át vezeti Pauler ezután az Országos Levéltárat, mely tevékenységét többnyire pozitívan értékeli az utókor.²²

Pauler személye azért érdekes számunkra, mert egyike azon kevés számú korabeli magyar történésznek, aki a kollégáihoz hasonlóan szintűgy nem nyert

¹⁹ A levelet közli: *Glatz F.*: Szerkesztőségi munka i. m. 685.

²⁰ Az első választmány tagjainak a nevét közli: Horváth Mihály beszéde a történelmi társulat első közgyűlésén, 1867. május 15-kén. *Századok* 1. (1867) 11–12.; lásd még *Glatz F.*: A Magyar Történelmi Társulat i. m. 267.

²¹ *Romsics I.*: Clio bővületében i. m. 132.

²² *Lakos János*: A Magyar Országos Levéltár története. Bp. 2006. 155–156.

egyetemi szintű történész kiképzést, ennek ellenére korán foglalkoztatni kezdtek a történetírás szemléleti kérdései. Figyelmét nem csak a primer források felkutatása és tartalmi ismertetése kötötte le, de az is, hogy milyen értelmezési és fogalmi keretbe illesztve beszélhetők el a források történelem gyanánt. Az egyedüli Salamon Ferenc kivételével, aki azonban tüntetően távol tartotta magát a Társulattól és magától a *Századoktól* is, ez teszi különösen feltűnővé Pauler historikus arcélét. Hiszen a tisztán forráskutató történész akkor uralkodó pozitivistá ideálja nem igazán engedte, hogy másféle történetírói elvi megfontolások is érvényre jussanak, mint amik arról szólnak, hogy hol milyen hiteles adatokra lelhetnek a történészek a múltra vonatkozóan. Ez a beállítottság olvasható ki gr. Mikó Imrének, a Magyar Történelmi Társulat első elnökének a tudományos történetírás mibenlétéről szóló előadásából is. Mikó sem jutott tovább annak megállapításánál, hogy a valóban tudományos történetírás egyenértékű a dilettáns történetbúvárkodás visszaszorításával. „Első teendők, hagyományaink körül: a mondai elemet határozottan a költészet terére utalnunk. A történetírás építsen pozitív alapokon. Kutfőinket szigorúan meg kell bírálnunk. A mi írva van, történész előtt nem mind hiteles; hitelességét ki kell mutatni. A történetírók közül meg kell különböztetnünk azokat, a kik hiteles adatokból, törvényekből, oklevelekből – és ismét a kik hallomás után dolgoztak; az előbbiek teljes figyelmet érdemelnek; utóbbiak óvatosan használandók, valamint a compilerok is, kik mesét valóval, igazat regényessel, tényeket koholmánnyal, kutfőidézés, bizonyítás, bírálat és meggyőződés nélkül összevegyítetek. A nemzeti ábrándokat történetírásunkból zárjuk ki.”²³

Az idézett utolsó mondat kommentálására később még visszatérünk. A magyar történetírás előtt tornyosuló feladatok meghatározásának idézett megfogalmazása a faktografikus történetírás krédóját visszhangozza, amihez semmilyen más történetiszemléleti megfontolás sem társul. Ez pedig többé-kevésbé annak a „realista” történetfelfogásnak felel meg, ami a századközep magyar történetírásának, e történetírás legjavának a jellemző jegy volt.²⁴

A *Századok* és a Társulat által közösen reprezentált korabeli magyar történetírás nem igazán vett tudomást a történelem kutatásának és magának a történetírásnak az ezen túli intellektuális gondjairól. Legalábbis erre következtethetünk az elvi és historiográfiai reflexiók majdnem teljes hiányából. 1875-ig kell várni arra, hogy egyvalaki, Wertheimer Ede közzétegyen (a *Századok* hasábjain) egy Leopold von Ranke-ról szóló „Tanulmány”-t, hogy megtörje végre a hallgatás csendjét. Wertheimer is úgy tesz azonban, mintha csupa felesleges dolgot művelne, így kezdi ugyanis írását. „Ki ne ismerné Ranket, ha a történész nevére csak legkisebb igényt is tart? Ki ne állana szellemének varázsa alatt,

²³ Gr. Mikó Imre elnöki beszéde a Történelmi Társulat 1867. július 2-diki választmányi ülésén. *Századok* 1. (1867) 14.

²⁴ R. Várkonyi Ágnes: A pozitivistá történetiszemlélet a magyar történetírásban. A pozitívizmus gyökerei és kibontakozása Magyarországon 1830–1860. Bp. 1973. II. 423–456.

ha nem közvetlen tanítványa is?”²⁵ A folytatásból azonban kiderül, hogy Ranke állítólagos közismertsége nem a magyar, hanem a német, a francia és az angol történészek körében létezik csupán. S bár a cikk szerzője nemcsak Ranke tisztelőjének, de a mester tanítványának is nevezi magát, ez főként retorikai fogás, semmint ténybeli valóság. Ami viszont valóban fontos számunkra, az az, hogy Wertheimer szerint a tudós történész soha sem avatkozik be közvetlenül kora politikai életébe; nem ír róla, és nem is vesz benne részt közvetlen módon. Ennek alapján állítja szembe a szerző Ranket azokkal a francia és angol politizáló (politikus) történészekkel (Thiers és Macaulay a két hivatkozott példa), akik „forma-, és államférfíúi képzettség tekintetében sokkal fölülmúlják a német történetírókat; senkisem fogja azonban e műveket bizonyos gyanú nélkül olvasni, hogy nem tudják egészen levetkezni a pártot, melyhez tartoznak, míg Rankenál meg kell vallanunk, hogy: nála meg van az igazság, a mennyire csak kipuhatható. [...] Esménye a tárgyilagosság, s napjainkban általában ő tekintetik annak képviselőjeül.”²⁶ Ennek az utóbbinak is megvan azonban az ára: „Ranke gyenge oldala az előadás drámaiatlanságában rejlik”. Mivel azonban amit ő művel, az tudomány és nem holmi irodalmi beszéd, Ranke „mester a reflexióban, midőn általános állapotokat jellemez, bonyolódott political helyzetet fed föl. E tekintetben fölülmúlhatatlan.”²⁷

Azért kellett mindezt előre bocsátanunk, hogy bemutassuk azt a kontextust, melyben elhelyezhető Pauler két, a *Századok*ban közzétett történetelméleti és historiográfiai írása: közülük az egyik az akadémiai székfoglaló szövege.²⁸ Pauler felfogása a történetírói elvi pozitivizmusról három dolgot emel ki: a történészi tárgyilagosságnak döntő előfeltétele a jelentől való elzárkózás, a jelen behatásaival szembeni ellenállás; a történetst munkája empirikus kutatásra kötelezi, ez a tényszerűség megállapítását emeli számára piedesztálra, ami egyúttal elvezet a törvények felismeréséig is; nem elegendő tisztán és kizárólagosan a politikatörténeti témaválasztás, a gazdaság és a művelődés szféráját is be kell a történeti kutatás lehetséges tárgyai sorába kapcsolni.

Nyomokban korábban is létezett már Comte és egyes angol pozitivisták történetészek hazai recepciója, mindenekelött Ipolyi Arnold *Századok*beli emlékbeszédében találunk rá bizonyítékot,²⁹ Pauler nevéhez köthető azonban az egyik legkonceptiózusabb korabeli történetelméleti eszmefuttatás a magyar történetírás eme központi orgánumban. Ennek jelentőségét az sem képes elhomályosítani, hogy a hamarosan a gyakorlati levéltárszervező- és vezető pozíciójába avanzsáló

²⁵ Wertheimer Ede: Ranke Lipót (Tanúlmány). *Századok* 9. (1875) 42. Megjegyzem: ekkor már nem Thaly Kálmán szerkesztette a *Századok*okat.

²⁶ Uo. 591.

²⁷ Uo.

²⁸ Pauler Gyula: A pozitivizmus hatásáról a történetírásra. *Századok* 5. (1871) 527–545.; (1871) 624–641.; Pauler Gyula: Comte Ágost és a történelem. *Századok* 7. (1873) 225–241; (1873) 391–406; (1873) 462–481.

²⁹ Ipolyi Arnold: Emlékbeszéd Ráth Károly felett. *Századok* 3. (1869) 378–396.

Pauler nem lépett végül az angol és francia pozitivisták történetírás útjára. Ahogy Romsics Ignác helyesen megjegyzi: „A pozitívizmus jelentőségének fel- és elismerése ellenére Pauler egyetlen olyan munkát sem írt, amely elméleti szempontból pozitivistának lenne nevezhető, s akár a legkisebb mértékben is hasonlítható lenne Buckle vagy Taine szociológiai szempontokat érvényesítő, valamint törvényeket és törvényszerűségeket kereső attitűdjéhez.”³⁰ Ha összevetjük Pauler írását a Rankeról szóló Wertheimer-írással, akkor azt találjuk, hogy kísértetiesen hasonló módon gondolkodik a két historikus a történetírói tudományosságról. Ezért sem merő véletlen, ahogy Romsics joggal konstatálja, hogy Pauler későbbi gyakorlati történetírói munkásságára sokkal inkább a Ranke-féle historizmus, semmint a francia-angol történetírói pozitívizmus nyomta rá a maga bélyegét.

„A filológusok mellett a történészek voltak saját ambiciózus nemzetük értelmi szerzői és a nemzet tulajdonságainak meghatározói” – állítja Anthony D. Smith, amikor a történetírásnak mint nemzeti tudománynak a korabeli döntő jelentőségét ecseteli.³¹ Ebből önmagában még nem következik, hogy minden egyes történész ugyanazt gondolná a nemzeti történelem fogalmáról. A romantikus francia nemzeti történelmi elgondolás szerint a nemzet az egyéni szabadság legfőbb biztosítója: így volt ezzel Jules Michelet (1798–1874) is *A francia forradalom történelmi szemlélete* című művében.³² Az egészen fiatalon, az 1820-as és 1830-as években már tudós történészként fellépő Michelet számára a 18. század végi francia forradalom jelentette az ily értelmű nemzeti öneszmélés legfőbb történelmi forrását, mely történelem azonban ekkor még többnyire a kommunikatív emlékezet³³ formájában volt csupán felidézhető és történetileg rekonstruálható. Történetesen Michelet ez irányú történetírói ténykedése változtatta a szóban forgó történelmi eseményt kulturális emlékezetté.³⁴

Mást jelent ugyanakkor a nemzet, mint történelmi kategória, a professzionális folyamatának élén haladó német (porosz) tudományosságban. Johann Gustav Droysen (1808–1884) 1860 januárjában azt írja a porosz kulturális miniszternek, hogy egyedül a történelem volt képes népet teremteni a sok különálló individuumból, és a történelemnek köszönhető az is, hogy az állam polgárai egyetlen nemzetet alkotnak. Droysen meg volt győződve arról is, hogy a történelem azonos a nemzeti, a nemzetállami egységesülés fel tartó szakadatlan folyamattal, következésképpen a porosz történelem telosza a német egység valamikori elérése.³⁵ Droysen fiatalabb történész kortársai, mindenekelőtt Heinrich von Sybel, Heinrich von Treitschke, Hermann Baumgarten szintén e hittől

³⁰ Romsics I.: *Clio* bővületében i. m. 134.

³¹ Anthony D. Smith: *A nacionalizmus és a történészek*. Regio 11. (2000: 2. sz.) 5.

³² Uo. 8.

³³ A fogalomról: Jan Assmann: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Bp. 1999. 51.

³⁴ Patrick H. Hutton: *History as an Art of Memory*. Hanover – London 1993. 131–133.

³⁵ Berger, S. with Conrad, Ch.: *The Past as History* i. m. 145.

vezetettve fejtettek ki feltűnően buzgó aktivitást a német nemzeti egységmozgalom politikai előmozdítása érdekében.³⁶

S mi a helyzet nálunk ebben az időben? Horváth Mihály meghatározó szerepét kell kiemelni: ő azért különösen fontos, mert a Magyar Történelmi Társulat alelnökeként – beszédei révén – szüntelenül jelen van a történészi közéletben és magában a *Századokban* is. Ahogy azt újabb historiográfus értékelője hangsúlyozza, Horváth az a fajta nemzeti elkötelezettségű történész, aki 1867 után is sokat megőrzött a romantikus haladáspártiság általa korábban vallott ideáljából; e mögött ott munkál az univerzalizmus gondolata is. A nemzet Horváth szemében nem önmagában vett érték, hanem a társadalmi haladás, a polgári fejlődés lehetséges kiteljesítője is.³⁷ Ha alaposabban megvizsgáljuk, hogy mi módon járult hozzá a *Századokban* megjelenő „hivatalos” magyar történelmi diskurzus a nemzetállam-építés munkájához, mindenekelőtt Horváthnak a lapban közreadott megszólalásaihoz fordulhatunk forrás gyanánt. Már csak azért is, mert azokon kívül nyoma sincs a *Századok* itt vizsgált periódusában hasonló, tehát elvi igényű megnyilatkozásnak. Horváth felfogása pedig bizonyosan reprezentatívnek tekinthető, mert azt fejezi ki, amit ez a történészgárda a történetírás nemzeti funkciójáról ténylegesen a magáénak vallhatott.

A Társulat 1867-es első közgyűlésén elhangzott beszédében Horváth négy pontban konkretizálta a történelem és a történetírás nemzeti funkciójáról vallott nézeteit. Elsőként kiemelte, újabb időkben mindenhol, így nálunk is napi-rendre került a kollektív *szabadságnak* nemzetek révén történő megvalósítása, legalábbis annak ekként való kiterjesztése. „Az idegen uralomtól független népek felelős kormányok alatt igyekeznek szabadságukat megszilárdítani. Azon népek pedig, melyek különféle viszontagságok következtében, idegen kormány vagy más nép uralma alá jutottak, függetlenségök helyreállításával akarják megállapítani szabadságukat. Felkutatják történelmi jogaikat, s elévülhetlenné kiáltják ki azokat. Csak bennök látják üdvöket, s a legkitartóbb küzdelemre kelnek értök. Felélesztik nemzeti viseletöket; fejlesztik, mivelik nyelvöket, és irodalmukat. Saját hagyományaik, erkölcsök, szokásaik, saját egyéniségek természete szerint akarnak élni.”³⁸ A folyamat átható voltát jelzi, hogy „korunkat leghelyesebben a nemzetiségek századának nevezhetjük”.³⁹ A nemzeti önrendelkezés vágya olyan mozgatórugó, amely szinte magától értetődik. „Miként az egyénekben, úgy a népekben is azon ösztönök hatalmát látjuk működni, melyek az emberi természet mélyeiben lappanganak.”⁴⁰

³⁶ Iggers, G. G.: A német historizmus i. m. 143.

³⁷ Mónika Baár: *Historians and Nationalism. East-Central Europe in the Nineteenth Century*. Oxford 2012. 59. és passim.

³⁸ Horváth Mihály beszéde a történelmi társulat első közgyűlésén, 1867-iki május 15-kén. *Századok* 1. (1867) 3.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Uo. 4.

Mindez ahhoz is elengedhetetlen, hogy az emberiség egyre feljebb és előrébb tudjon lépni a fejlődés, a civilizálódás menetében. „De a külön nemzetiség nem lehet cél önmagában; csak eszköz az egy magasabb célra, mely a haladásban, tökéletesülésben, az emberiség eszménye felé való közeledésben keresendő. A fejlődés, a haladás a népek legközelebbi célja; a külön nemzetiség csak ösztön arra, hogy a haladást egyéniségük sajátos zománczában tüntessék fel, s az elsőbbségért versenyre keljenek a nemzetcsalád többi tagjaival.”⁴¹

S mi köze van mindennek a történelem eszméjéhez? Az úgyszólván ösztön-szerűen érvényesülő nemzeti élet, amely lehetővé teszi az emberiség kívánatos haladását, történeti képződmény, legalábbis részben magából a történelemből ered. „A nemzetet nemcsak az élő nemzedékek alkotják: részei annak a letűnt nemzedékek is egyiránt, s a holtak nagy befolyást gyakorolnak az élőkre. Mert vajjon nem az elhunyt nemzedékek törekvéseinek eredménye-e a mi összes állapotunk a jelenben? [...] Bizonyára csak egyik nemzedék a másik vállaira, egyik kor a másik vívmányainak alapjára hágva, emelkedhetett magasabbra, míg azon fokot elérte, melyen mai napság áll nemzetünk.”⁴² Ez adja meg a történelem búvárlásának mélyebb értelmét, lévén, hogy egyedül a történelemből ismerhetjük meg az „igazságnak és társulásnak, a szabadságnak és műveltségnek ama gazdag örökségét, melyet a multtól vettünk, és hatványozva szállítani át a jövőre, mint olyatén adalékot a mi részünkről, mely a mi mulékony létünket a nemzetünk, fajunk valamennyi nemzedékeit átövező lánchoz kösse”.⁴³

A jelen és a jövő érdekében is kutatni kell a múltat, amely nem csak a közeli, de a távolabbi időkbe is visszavisz bennünket: az utóbbiakról azonban nem az élő emlékezet, hanem kizárólag az írott dokumentumok, a történelmi kútfők tudósítanak. Ez teszi a történetírók kötelességévé a források tanulmányozását, így lehet csupán „a nemzeti becsület követelményeinek megfelelni”.⁴⁴

Egy néhány évvel későbbi társulati beszédében azzal egészíti ki mindezt Horváth, hogy megjegyzi: a történetírás a tisztán diszkurzív feladatán túl érzelmi mozgósító erővel is hat. „De a mi különösen a történelmet illeti, van-e tudomány szorgalmas tanulmányozásának még több más indoka is. Hogy ezek közül itt csak egyet említsek: ez ébreszti leghatékonyabban keblünket a haza hű s kitartó szeretetére, ez ismertet meg bennünket a hazával, ennek egész terjedelmében.”⁴⁵ Majd egy megnevezetlen „francia íróra” hivatkozik (feltehetően Jules Michelet az illető), aki szerint „a haza sem nem pusztá fogalom, sem nem csupán azon föld, melyet bizonyos határok közt a nemzet jelenleg a magáénak nevez. A haza összetett lény, melynek van teste is, lelke is. Testét képezi a talaj,

⁴¹ Uo.

⁴² Uo. 5.

⁴³ Uo. 6.

⁴⁴ Uo. 10.

⁴⁵ Horváth Mihály elnöki megnyitó beszéde a Magyar Történelmi Társulat Ipoly-Ságon 1869. sept. 20-dikán tartott vidéki gyűlésén. Századok 3. (1869) 514.

melyen születünk, a faj, melyhez tartozunk, a nyelv, melyen első gondolatinkat s érzelmeinket kifejezni tanultuk. [...] Lelkét pedig teszik az emlékezetek, szokások, és erkölcsök, a mondák és regék [...]; más szóval: maga a haza történelme.”⁴⁶ A döntő kérdés így szól: „vajon mily irányban, mi módon művelhetjük nemzetünk, hazánk történelmét legtöbbször haszonnal?”⁴⁷ Az ő válasza az, hogy a történetírásunkban manapság túltengő politika- és hadtörténetírás mellett kívánatos lenne minél több figyelmet szentelni a művelődés, a gazdaság (a kereskedelem), valamint a társadalom (az erkölcsök és szokások) historikumának is. „S miután krónikáink s régibb történetíróink e tekintetben fölötté meddők, hallgatagok: e hiányt csakis az okmányokban szétszórta egyes vonások fölkere-
sése s egy organicus egészé összeállítása által fogjuk pótolhatni.”⁴⁸

A Horváth Mihály beszédeiből ekként rekonstruált történeti-elméleti reflexiók némelyike később vált csupán a hazai történész diskurzus hangsúlyosabb szólamává. Ez történt, egyebek közt, azzal az elképzelésével is, amely a történetírásnak a nemzeti identifikáció érzelmi megerősítésében játszott lehetséges szerepéről szól. A Magyar Történelmi Társulat által az 1885-ös Országos Kiállításához kapcsolódva megrendezett Történelmi Congressuson Rómer Flóris arra kereste a feleletet, hogy: „Miképp lehessen és kelljen a hazai történelemnek nagyobb kihatási tért szereznünk, és pedig nem az eredeti vagy már feldolgozott kútforrások tanulmányozása, hanem szemlélő érzékeknek segítségével.”⁴⁹ Rómer oda konkludált, hogy ezt kizárólag „hathatós látványosságok” útján, s nem a történeti kutatási eredmények exkluzív körben való közzétételével lehet elérni, ez keltheti fel ténylegesen széles néptömegek történeti érzékét és a múlt iránt való érdeklődését. Ez azonban már egy másik történet, amely a millenniumi történelmi show majdani programját és projektjét vetíti előre.⁵⁰

Horváth azon másik javaslata, amely az államtörténet-írásra szűkülő történész figyelem kitérítését érinti, a századfordulón talál majd csupán visszhangra a hazai történetírás berkeiben. Az 1895-ben megindult *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* programadó írásában Acsády Ignác kijelenti: „Ma, midőn a gazdasági ismeretekben iskolázva, úgyszólván gazdasági szemmel kutatja a tudomány a múltakat, azt a tapasztalást teszi, hogy minden nagy történelmi esemény mögött [...] ott lappang az addig észre nem vett, meg

⁴⁶ Uo. Vö. *Jules Michelet: On the Unity of the Fatherland*. In: *Hans Kohn: Nationalism: Its Meaning and History*. Malabar. 1965. 97–102.

⁴⁷ Horváth Mihály elnöki megnyitó beszéde i. m. (1869.) 515.

⁴⁸ Uo. 516.

⁴⁹ *Rómer Flóris: A történeti érzék keltése a közönségnél, ünnepi menetek, színpadi előadások, nemzeti képek, történeti kiállítások és múzeumok által. Századok 19. (1885) 114.*

⁵⁰ Vö. *Gyáni Gábor: Történetírás: a nemzeti emlékezet tudománya?* In: *Uő: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Bp. 2000. különösen 106–113.; *Varga Bálint: Árpád a város fölött: nemzeti integráció és szimbolikus politika a 19. század végének Magyarországon*. Kézirat.

nem értett, nem méltányolt gazdasági érdek, mint első sorban mozgó rugó.”⁵¹ Számos magyar historikus fordult az idő tájt a társadalomtörténet-írás felé, közülük is kiemelkedik Tagányi Károly.⁵² Ennek a későbbi historiográfiai fejleménynek azonban nincs túl sok köze a *Századok* első évtizedéhez.

Ahhoz azonban szemernyi kétség sem fér, hogy a Társulat lapja őszintén elkötelezte magát a nemzeti történetírás ügye mellett. Ez nem annyira a deklaratív kijelentésekben, vagy a konceptuális megszólalásokban, hanem főként abban érhető tetten, hogy a lap kivételesen sem közölt olyan írást, amely ne a magyar történelmet tárgyalta volna. A *Századok* így annak a korabeli általános európai kíváncsiságnak felelt meg, amely a szakszerű történetírói beszédet szorosan a nemzeti ügy képviselőjéhez láncolta. Az ekkoriban egymás után megindított akadémiai folyóiratok mindegyikét az a „tematikai nacionalizmus” hatotta át,⁵³ amely a *Századok* korabeli szerkesztési elveit is egyértelműen megszabta.

PROFESSIONALIZATION AND NATIONAL IDENTITY
THE FIRST YEARS OF SZÁZADOK

by Gábor Gyáni
Summary

The birth of specialized reviews played a decisive role in the process of scientific professionalization. It was the establishment of the Hungarian Historical Society that gave the impetus to the creation of the historical review called *Századok* in 1867, which was the second of its kind in contemporary Europe. An atelier for the rational research of national history, it was the *Századok* that consequently set the norms for deciding what was regarded as part of the science of history and what was excluded from it. What promoted someone to the status of acknowledged historian was either participation in the review's editorial work or regular publication on its pages. Thus, members of the Society and researchers publishing in *Századok* were turned from amateurs into professional historians. This was a fairly small group of persons with predominantly legal background, initially probably no more than ten.

Characteristically, the authors publishing in *Századok* rarely if at all dealt with metahistorical or methodological issues, nor were they qualified to do so. Their research and publications focussed exclusively on the national past, exclusively through the research of the sources. The cultivation of national historiography was seen in terms of a kind of political obligation, expressed by the repeated statements of principles published by the leaders of the Hungarian Historical Society in the review. The present survey, limited to the editorial years of Kálmán Thaly between 1867 and 1875, examines the institutional emergence of national academical historical scholarship in Hungary.

⁵¹ *Acsády Ignác*: A magyar gazdaságtörténet feladatai. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 2. (1895) 138–139.

⁵² *Romsics I.*: Clio bővületében i. m. 147–150.; *Csiki Tamás*: Társadalomábrázolások és értelmezések a magyar történeti irodalomban (1945-ig). Debrecen 2003. 20–24., 29–32.

⁵³ *Vö. Jørgensen, C. M.*: Scholarly Communication i. m. 76.

Vonyó József

A VIDÉK TÖRTÉNETE, A HELYTÖRTÉNET A SZÁZADOK HASÁBJAIN (1867–2016)

*A fő trendek és változások vázlata**

*Pál Lajosnak,
a Századok búcsúzó
felelős szerkesztőjének*

Az 1867-ben induló Századok szinte együtt született a modern magyar történetírással.¹ Azt követően hosszú időszakon át két nagyobb csoportba osztályozták az ország történetével foglalkozó munkákat: az *országos történetet* tárgyaló művektől elkülönítették a *helytörténeti* vonatkozásúakat. Az utóbbiakat a szakma – jóllehet, mint látni fogjuk, nem kezdettől fogva – több évtizeden át (sokan a legutóbbi évtizedekig) alacsony színvonalú, partikuláris, sőt provinciális alkotásoknak tekintette, melyek nem sorolhatók a tudományos művek közé, legfeljebb egyes adatai hasznosíthatóak. Ennek egyik legfőbb oka az volt, hogy a szaktörténészek elzárkózása miatt zömmel amatőr, lokálpatrióta műkedvelők művelték a műfajt, akik gyakran adtak alapot a fenti kritikára.² A jelenségre *Mályusz Elemér* már 1924-ben felhívta a figyelmet. Ő ezt azzal magyarázta, hogy a Németországban elterjedt territoriális történelemmel (Territorialgeschichte) szemben, melynek keretében egy-egy fejedelem, nagyherceg által uralt terület történetét az országos történelemhez hasonlóan és azzal azonos súllyal

* Az alábbi vázlatos összeállítás a Századok felelős szerkesztőjének felkérésére készült a folyóirat 150 éves jubileumi számába – a teljesség igénye nélkül. A felkérés indoka nyilván az volt, hogy a magyarországi történettudomány legpatinásabb periodikájának másfél százados történetéről és teljesítményéről mind több szempontból készüljön leltár, illetve értékelés. Ám épp a hosszú időintervallum, valamint a terjedelmi korlátok és a tanulmány elkészítésére rendelkezésre álló rövid idő nem tesz lehetővé mindenre kiterjedő, alapos vizsgálatot.

¹ *Gunst Péter*: A magyar történetírás története. Javított kiadás. Debrecen 2000. 197.

² A felvetések és viták egy részének rövid összegzését lásd *Stier Miklós – Szász Zoltán*: A helytörténetírás módszertani kérdései. Új- és legújabb kor. Bp. 1980. 10–21.

tárgyaltak politikai, hatalmi kérdéseket, „a mi megyei monográfusunk[nak] [...] első látszatra túlságosan is jelentéktelen részletekkel kellett bíbelődnie. Ezért történetíróink legnagyobb része bizonyos averzióval tekintett a részletfeldolgozás munkája elé s energiáját szívesebben fordította általános történeti jelenségek vizsgálatára és megírására. Ezzel azonban ismét együttjárt, hogy a [helytörténeti – V. J.] monográfiákat, túlnyomórészt, módszeres iskolázottságon keresztül nem ment, vidéken élő autodidakta történelemkedvelők írták meg, akik munkájukban sablonszerűen jártak el, mivel invenciójuk új szempontok szerinti feldolgozásra nem volt.”³

Magyarországon kezdetben a helytörténethez sorolták minden lokális kérdés, az országnál kisebb közösségek kutatását, illetve az ennek eredményeként megszületett opusokat. Egyrészt egyes területi egységek, azaz települések (városok és községek, falvak), illetve közigazgatási egységek (megyék, járások, egyházmegyék vagy más egyházi intézmények területét) és sajátos tájegységek (pl. Ormánság, Göcsej stb.); másrészt – ezek részeként – a területükön a gazdaság ágazataiban (mezőgazdaság, ipar, kereskedelem, közlekedés, pénzügy, szolgáltatások) működő üzemek, vállalkozások és a legkülönbözőbb típusú, funkciójú helyi intézmények, továbbá egyesületek történetét.⁴ Ez utóbbi csoporthoz tartozó alakulatok nagyobb része is vidéki székhelyű volt, vagy ott működtek meghatározó egységei, így történetük feldolgozása is a helytörténet kategóriájába tartozott. A helytörténet mindezek következtében lényegében *vidéktörténetet* is jelentett és jelent.

Ha a címben szereplő témát kívánjuk vizsgálni, mindenekelőtt elkerülhetetlen a fogalom tisztázása. A *vidék* szót többféle értelemben használják mind a közbeszédben, mind a történeti szakirodalomban. Értelmezhető az *ország fővároson kívüli területeként* vagy az iparosodott városokkal szemben az agrártérségek, a *falvak világaként*, *rurális térségként*.⁵ A történeti feldolgozásokra gondolva az első esetben e fogalom kategóriájába sorolhatók az országrészek (Erdély, Felvidék, Tiszántúl stb.) gazdasági, társadalmi, kulturális, politikai viszonyait vagy közigazgatását vizsgáló munkák éppúgy, mint a kisebb régiók, tájegységek, illetve közigazgatási egységek, továbbá egyes települések (városok, községek) történetének egy-egy korszakát vagy elemét tárgyaló írások. A második értelmezés szerinti csoportosításba az egyes falvakat vagy kisebb, agrárjellegű

³ *Mályusz Elemér*: A helytörténeti kutatás feladatai. Századok 57–58. (1923–1924) 539.

⁴ Az 1967-ben létrehozott Országos Helytörténeti Tanács elnöke, Székely György is a következőket sorolta a helytörténeti kutatás témaköreiként: „falutörténet, várostörténet, üzemtörténet, iskolatörténet, a munkásság és a munkásmozgalom helytörténete, a dualizmus, a két világháború közötti kor, a Magyar Tanácsköztársaság öröksége és a felszabadulás, a felszabadulás népi intézményei, a felszabadulás utáni társadalmi fejlődés sajátosan helytörténeti problémái.” *Székely György*: Az Országos Helytörténeti Bizottság feladatai. Bp. 1971. Idézi: *Stier – Szász*: A helytörténetírás módszertani kérdései i. m. 15.

⁵ A fogalom értelmezésére lásd *Horváth Gergely Krisztián*: Örökségünk és adósságaink. A rurális társadalomtörténet lehetőségei Magyarországon. *Ethnographia* 126. (2015) 417–419.

térségeket feltáró műveket sorolhatjuk, de ilyenek tekinthetjük a mezőgazdaság, illetve az agrártársadalom helyzetét országos relációban elemző írásokat is. (Ez utóbbiak elemzésétől jelen írásunkban idő és hely hiányában eltekintünk.)

Miért fontos a téma?

Az 1960–1970-es évektől – felülemelkedve a korábbi, lekicsinylő értékeléseken, „averziókon” – egyre elfogadottabbá vált a történész szakmában az a nézet, hogy az ország történetének teljes megismerése nem lehetséges csupán központi (parlamentari, kormányzati, párt-, tömegszervezeti stb.) dokumentumok, lapok, országos statisztikák, vezető politikusok emlékezései stb. alapján készült nagy ívű áttekintésekkel. Azok révén ugyanis jobbra csak politikai, gazdasági, kulturális és más célkitűzések, tervek, illetve az állam, a gazdaság, a társadalom, a kulturális élet összképe vázolható fel. Nem ismerhetők meg azonban ilyen módon a megvalósulás részletei, a társadalom élete különböző szegmenseiben zajló folyamatok területenként, településtípusonként eltérő feltételei, amelyek alapvetően befolyásolták a központi tervek realizálásának módját éppúgy, mint a helyi kezdeményezések keletkezését, a különböző mutatókkal mérhető fejlettségi szint régióként, településenként eltérő voltát és változó trendjeit, intenzitását. E felismerés eredményezte – részben nemzetközi hatásokra – a történettudomány specializációját, a gazdaság-, a társadalom-, a kultúrtörténet és más részdiszciplínák önállóságát. Ezzel együtt vált a tudományág egyre inkább elismert és önálló, szakmailag egyenrangú ágává a helytörténet is. Jelentőségét erősítette a várostörténet rangjának növekedése,⁶ és olyan új vizsgálati módszerek megjelenése, mint a mikrotörténelem.⁷

A vizsgálat módszere

Ha megfelelő mérleget akarunk vonni arról, milyen súllyal szerepelt a vidék története a Századok hasábjain, két szempontból kell vizsgálnunk a kérdést. Egyrészt – korszakonkénti tagolásban – meg kell állapítanunk a fenti értelemben vett vidékkel foglalkozó munkák arányát az összes közlemény között, és ezzel együtt megállapítani, milyen tematika dominált az egyes időszakokban. Másrészt ki kell térnünk a kérdéskört érintő elméleti, módszertani munkákra, esetleges vitákra.

Az első vizsgálati szempont érvényesítését alapoztuk meg egy statisztikai áttekintéssel. Az alábbi táblázatban a vidék fogalomba sorolható minden

⁶ Lásd *Bácskai Vera*: Várostörténet. In: Bevezetés a társadalomtörténetbe. Szerk. Bódy Zsombor – Ö. Kovács József. Bp. 2003. 243–257.

⁷ *Szűjártó M. István*: A mikrotörténelem. In: Bevezetés a társadalomtörténetbe... i. m. 494–513.

egység történetének valamely szakaszát vagy aspektusát tárgyaló valamennyi munka szerepel. Tartalmi értelemben kivételt képeznek a sajátos jogállású országrészek (Erdély, Kárpátalja, Vajdaság stb.) alkotmányjogi, katonai stb. helyzetét elemző értekezések, amelyek a németországi szakirodalomból ismert Territorialgeschichte fogalmi keretében értelmezhetők.

Műfaji tekintetben a tanulmányokat, közleményeket, forrásközléseket, és a legutóbbi évtizedek számaiból a kisebb cikkeket vettük figyelembe. Különösen a dualizmus kori évfolyamokban volt jellemző, hogy terjedelmes tanulmányokat több részletben közöltek, ezeket összevontan, egy egységként vettük számításba. A korai évfolyamokból nem számoltunk a *Tárcza* és az 1876-tól működő *Különfélék* rovatokban megjelent – általában kurta – írásokkal, jóllehet, ezek között is olvashatók a vidék története szempontjából hasznos, adatközlő munkák.⁸ Hely és idő hiányában egyáltalán nem vizsgáltuk a könyvismertetéseket, recenziókat, annak ellenére, hogy ez is fontos tanulsággal szolgálna abban a tekintetben, milyen arányban és terjedelemben szentelt figyelmet a helytörténeti/vidéktörténeti kiadványoknak a Századok mindenkori szerkesztősége.

Az alábbi korszakolást részben az ország államjogi státusának és politikai berendezkedésének – a történetírást és a lapszerkesztést is befolyásoló – változásai, fordulópontjai, részben a Magyar Történelmi Társulat működésében, s ennek nyomán a Századok szerkesztésének elveiben bekövetkezett változások szerint alakítottuk ki.

Ezt az indokolja, hogy a tudós társaságok és tagjaik mindig érzékenyen reagáltak a társadalmi-politikai környezet állapotára, változásaira. Szakmájuk jellege és sajátosságai következtében kiváltképp érvényes ez a történészekre. Az ország (és a világ) gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális folyamatai, aktuális eseményei befolyásolták és befolyásolják témaválasztásukat, a múlt különböző szegmenseinek értékelését, miként a historikusok munkáit közreadó folyóiratok szerkesztési elveit, illetve a kiadók döntéseit is. Olyan korszakokban is, amelyekben a hatalom nem fogalmazott meg tételes elvárásokat, nem gyakorolt rájuk közvetlen nyomást. Mindez hatással volt témánknak a Századok hasábjain történő megjelenésére, illetve annak korszakonként változó volumenére, tartalmára egyaránt.

A magyarországi történetírásban bekövetkezett szemléleti változások és ezek hatása a Századok szerkesztési elveire indokolják két nagyobb korszak, a dualizmus évtizedeinek, illetve az államszocializmus korának megosztását. Ez a megoldás azáltal is segíti az arányok pontosabb elemzését, hogy így – néhány éves eltérésekkel – hat, nagyjából negyedszázados, tehát közel azonos időterjedelmű periódust kapunk.

⁸ Példaként lásd *Iványi István*: Bodrog városa és váráról. Századok 15. (1881) 582–587., *Wéber Samu*: Adalék a XIII. szepesi város történetéhez. Uo. 587–593.; *Szendrei János*: Megyei élet, adózási és árviszonyok Borsod megyében a XVI. és XVII-ik században. Századok 17. (1883) 804–808. és 867–877.

1. sz. táblázat

A vidéktörténeti munkák száma és százalékos aránya korszakonként

Évkör	Összes közlemény	Ebből vidékről szóló		Ebből					
				Település		Közigazgatási egység		Terület, régió	
		Szám	%	Szám	%	Szám	%	Szám	%
1867–1889	404	77	19,06	39	50,65	28	36,36	10	12,99
1890–1918	465	51	10,97	24	47,06	14	27,45	13	25,49
1919–1944	263	16	6,08	9	56,25	4	25,00	3	18,75
1945–1968	400	19	4,75	5	26,36	6	31,58	8	42,16
1969–1989	555	36	6,49	15	41,67	6	16,66	15	41,67
1990–2016	1094	74	6,76	34	45,95	23	31,08	17	22,97
Összesen	3181	273	8,86	126	46,15	81	29,67	66	24,18

A statisztikai adatok tanúsága szerint jelentős eltérések voltak a tekintetben, hogy a folyóirat szerkesztői milyen figyelmet fordítottak a vidéki/helytörténeti témák szerepeltetésére. Ez ugyan szorosan összefüggött azzal is, hogy a szakma képviselői milyen arányban és súllyal foglalkoztak egyes települések, közigazgatási egységek vagy más területek lokális történetével, alább látni fogjuk azonban, hogy markáns aszinkron is kialakulhatott a két aktor lépései között.

A dualizmus korának fél évszázada

Feltűnő, hogy az első fél évszázadban, azon belül is az első 22 évfolyam számaiban (ahogy akkor nevezték: füzeteiben) kapott legnagyobb teret e témakör. A dualizmus kori évfolyamok összesített átlaga (14,73%), sőt, a „szegényebb” második etap időszaké is messze fölülte van a következő korszakok bármelyikében tapasztalt arányoknak. A Századok e korszakának jelentőségét a helytörténeti kutatásban az is jelzi, hogy a lap történetének egyharmadát jelentő időszakban a 150 év alatt közölt ilyen tárgyú munkák majd fele (46,89%-a) ekkor jelent meg. A korszakon belüli változás – majdnem 50%-os visszaesés – a Magyar Történelmi Társulat működésének módosulásával és a helytörténeti munkák műfajainak arányeltolódásával függött össze.

Nem a véletlen műve volt a kezdeti lendület, hisz azt is mondhatjuk, hogy a Magyar Történelmi Társulat és folyóirata, a Századok a vidék felfedezése jegyében született. Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy lényegében egy időben az Osztrák–Magyar Monarchiával. Olyan időben kezdték meg működésüket, amikor a polgári átalakulás hatásai érvényesültek a társadalom életének minden területén – a gazdaságban, az államszervezet és közigazgatás terén, továbbá a szellemi életben egyaránt. Azok között, akik a Társulatot létrehozták és a Századokat elindították, sokan már a korábbi évtizedekben is a rendi viszonyok felszámolását,

az ország, benne a társadalom életének modernizálását szorgalmazták. A gazdaság és a társadalom fejlődésének trendje, a kulturális javak gyors terjedése a lakosság mind szélesebb rétegeiben, az állampolgári jogegyenlőség megteremtése és minden változás, ami ezek nyomán kialakult, a történetírás figyelmét is az új jelenségek felé irányította. Immár nemcsak a központi hatalom működése, az ország sorsát befolyásoló politikai és háborús események, a társadalmon belül a hagyományos elitek érdekelték a múltat kutató historikusokat, hanem egyre inkább a társadalom életének más területei is – beleértve az ország kisebb-nagyobb területi egységeinek sajátos társadalmi, politikai és kulturális viszonyait is. Ennek jegyében alakult meg 1863-ban a „Dunántúli történetkedvelők társulata” a győri *Ráth Károly* vezetésével,⁹ s ezekben az években tett kísérleteket történeti folyóirat alapítására *Pesty Frigyes*.¹⁰

E folyamatok hatásával (is) magyarázható, hogy a Magyar Történelmi Társulat az alapítása utáni években elsődleges feladatának tartotta a történeti kutatás forrásbázisának feltárását az egész ország területén, aminek fontos eleme volt a zömrel vidéken található magán- (főként főúri), illetve városi levéltárak, valamint különböző közösségek iratanyagának feltárása. E munkát szolgálta a társulat 1868 és 1889 között éves rendszerességgel, majd még egy alkalommal, 1909-ben rendezett vidéki kirándulásainak, vándorgyűléseinek, illetve közgyűléseinek¹¹ vidéki városokban – elsőként Kolozsvárott,¹² majd a Hont vármegyei Ipolyságban¹³ stb. – történő megtartása. A két évtizedet záró utolsó rendezvényre Máramarosban,¹⁴ míg az 1909. évi vándorgyűlésre Liptó vármegyében került sor.¹⁵

Horváth Mihály már az első vándorgyűlésen világosan megfogalmazta e munka célját.¹⁶ Szerinte a politikai és hadtörténet művelésénél, melyek „zajosabb, bár

⁹ Emlékbeszéd Ráth Károly, a magyar tud. Akadémia levelező és a Történelmi Társulat választmányi tagja felett, a Magyar Történelmi Társulat 1869-dik évi május 30-án tartott nagy-gyűlésén, *Ipolyi Arnold* által. Századok 3. (1869) 372.

¹⁰ A Társulat előzményeiről és keletkezéséről: *Lukinich Imre*: A Magyar Történelmi Társulat története 1867–1917. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1918. 15–26. Lásd még *A Magyar Történelmi Társulat keletkezése*. Századok 1. (1867) 1.; *Glatz Ferenc*: A szerkesztőségi munka az induló Századoknál. Századok 101. (1967) 665.

¹¹ A Magyar Történelmi Társulat alapszabályai (1867). 27 – 34. §. <http://www.tortenelmitarsulat.hu/doc/alapszabaly1867.pdf>, letöltés 2016. júl. 27. A vándorgyűlésekről átfogóan lásd *Lukinich I.*: A Magyar Történelmi Társulat... i. m. 30–42., 50–58. és 105–106.; *Romsics Ignác*: Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel. Bp. 2011. 119–120.

¹² A Magyar Történelmi Társulat Kolozsvártt 1868. szept. 20–25-kén tartott első vidéki gyűlése. Századok 2. (1868) 566–580.

¹³ A Magyar Történelmi Társulat második vidéki gyűlése Hontvármegyében 1869. szept. 19-dikétől 28-dikáig. Századok 3. (1869) 556–565.

¹⁴ Lásd a rendezvényről szóló kiadványt: A Magyar Történelmi Társulat 1889. aug. 25–30-iki vidéki kirándulása Máramaros vármegyébe és Nagy-Bánya városába. Bp. 1889.

¹⁵ A Magyar Történelmi Társulat 1909. aug. 28 – szept. 1-i liptóvármegyei vándorgyűlése. Szerk. Dr. Borovszky Samu. Bp. 1909.

¹⁶ Horváth Mihály elnöki megnyitó beszéde a Magyar Történelmi Társulat Kolozsvártt 1868. szept. 21-kén tartott gyűlésén. Századok 2. (1868) 521–529.

gyakran csak rombolást tartalmazó” eseményeket tárgyalnak, nagyobb figyelmet kell fordítani „...ama bár csöndes, de a nemzeti fejlődés, haladás tekintetében annál fontosabb jelenetekre, melyek a társadalmi viszonyok, a családi élet, a polgári foglalkodások, az érület- és szellemirány körében nyilvánultak. Ez teszi pedig érdekesebb, fontosabb és tanulságosabb részét minden nép történetének, mert ez jelzi a fejlődés, haladás irányát s fokait, a népek tökélyesbülését s emelkedését az emberi eszmény felé. [...] Ezt kell tehát ezentúl legbuzgóbb művelés alá fognunk, hogy történetírásunk az előrehaladt kornak, melyben élünk, színvonálára emelkedjék...”¹⁷ Ugyanezt hangsúlyozta más szavakkal hat évvel később gr. *Mikó Imre* a Társulat elnöke: „...nem elég a tényeket és eredményeket felsorolni, hanem szükséges mindazon apró részleteket is felkarolni, melyek az elmúlt idők társadalmának viszonyaira, anyagi, értelmi, közműveltségi és erkölcsi fejlettségére vonatkoznak, s a melyekből egyedül ítélni lehetjük meg azon kor tetteinek vagy mulasztásainak viszonylagos érdemét és bűnét; mert elmúlt korszakok eseményeit saját társadalmi állásunk talapzatáról helyesen soha sem ítélni lehetjük meg.”¹⁸ 1877-ben Pozsonyban *Ipolyi Arnold* már konkrétan hangsúlyozta az ipar kiemelkedő szerepét a város fejlődésében, s ezért az ottani munka központi feladatának tartotta az ipartörténeti kutatásokat, az erre vonatkozó forrásanyag feltárását.¹⁹

Horváth Mihály a vidéki gyűlések feladatát az e területen tapasztalt „hézag pótlásában” látta, abban, hogy „...évenként néhány levéltárat kiaknázva, azoknak tartalmáról czélszerű regestákat készítve, rólok kimerítő tudomást vehessünk.” S e munkát „a jövőben hazánk más vidékeinek levéltáraiban is folytatva, egykori történelmi anyagunk összes kincsét evidentiába fogja állítani a történetíró előtt, s lehetővé tenni oly mű megalkotását, mely nemzeti s társadalmi életünknek minden oldalról hű képét tüntesse fel.”²⁰ Jóllehet, *expressis verbis* nem mondta ki, ezzel a programmal egyben a vidék, az egyes települések, közigazgatási, illetve tájegységek gazdasági, társadalmi, kulturális viszonyai feltárásának – a később elterjedt fogalommal élve: a helytörténeti kutatás – fontosságát hangsúlyozta. Ennek szellemében 1877-től *Ipolyi Arnold* irányításával már egy-egy gazdaság-, társadalom- vagy művelődéstörténeti témára koncentrálnak szervezték a vidéki utakat – a hely sajátosságaihoz igazodva. 1877-ben Pozsonyban – mint láttuk – az ipartörténet, 1878-ban, Kassán a „műtörténeti emlékek tanulmánya”²¹ került a kutatók figyelmének központjába. Ezek az el-

¹⁷ Uo. 527.

¹⁸ Gr. *Mikó Imre*: Elnöki megnyitó beszéd a Magyar Történelmi Társulat Besztercebányán 1874. aug. 20-án tartott nagygyűlésén. Századok 8. (1874) 522.

¹⁹ *Ipolyi Arnold*: A magyar iparélet fejlődése. Elnöki megnyitó beszéde a magyar Történelmi Társulatnak Pozsonyban 1877. augusztus 23-án tartott vidéki nagygyűlésén. In: A Magyar Történelmi Társulat 1877-ik aug. 23–30-iki vidéki kirándulása Pozsony városába s vármegyébe. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1877. 6.

²⁰ Horváth Mihály elnöki megnyitó beszéde Kolozsvártról... i. m. 528.

²¹ *Ipolyi Arnold*: A magyar műtörténeti emlékek tanulmánya. Elnöki megnyitó előadása a magyar Történelmi Társulatnak Kassán 1878. augusztus 23-án tartott vidéki nagygyűlésén.

vek és szempontok tükröződtek a Századok szerkesztője, *Thaly Kálmán* szemléletében és szerkesztői gyakorlatában is.²²

A nagyra törő program a rendelkezésre álló összes erő, a vidéken történeti kutatással foglalkozók összefogását igényelte. A Társulat alapítói ezért már a választmányba bevonták az ország különböző városaiban, megyéiben addig is jelentős kutatómunkát végző és a történelmi ismeretek terjesztésében szerepet játszó – részben a Társulat létrejöttének előzményeként is tekinthető „Dunántúli történetkedvelők társulatához” csatlakozó – legfontosabb és más, addig is jelentős történeti kutatásokat folytató értelmiségieket. A győri Ráth Mátyás, a „dunántúliak” megszervezője már az előkészítő bizottságnak is tagja volt.²³ Kívüle tagja lett a választmánynak többek között *Balássy Ferenc* felnemeti római katolikus lelkész, *Bottka Tibor* pozsonyi ügyvéd, *Csaplár Benedek* szegedi piarista gimnáziumi tanár, 1867-től a tatai gimnázium igazgatója, *Gyárfás István* kiskunhalasi táblabíró, *Fabó András* agárdi evangélikus lelkész, *Haán Lajos* békéscsabai evangélikus lelkész, *Knauz Nándor* esztergomi főegyházmegyei levéltárnok, *Lehoczky Tivadar* munkácsi és beregszentmiklósi hitbizományi uradalmak főügyésze, báró *Mednyánszky Dénes* a Selmecbányai Akadémia igazgatója, Kőszegről *al-só-szopori Nagy Imre*, dunántúli kerületi táblai jegyző, *Révész Imre* debreceni református lelkész, egyházjogász, egyháztörténész, a kolozsvári *Szabó Károly* az Erdélyi Múzeum Egyesület könyvtárnoka,²⁴ *Véghely Dezső* veszprémi ügyvéd.²⁵ Közülük többen már ekkor tagjai voltak a Magyar Tudományos Akadémiának, s néhányan, mint pl. Haán Lajos, épp e munkájuk eredményeként válhattak akadémiai taggá. A közel sem teljes felsorolás is jelzi, hogy az ország valamennyi térségének voltak képviselői az igazgatói választmányban.²⁶ Ők – másokkal együtt – egyaránt jelentős szerepet játszottak a társulati tagok toborzásában, a vidéki forrásfeltáró munkában, azok eredményeinek publikálásában, illetve a Századok szerzőgárdájának szélesítésében és a lap terjesztésében.²⁷ Témánk szempontjából ennél is fontosabb, hogy valamennyien aktív szerepet vállaltak a vidéki levéltári anyag feltárásában, részleges feldolgozásában és az eredmények publikálásában. Mégpedig nemcsak saját régiójukban, hanem a Társulat által szervezett „kirándulások” során más megyék történetének vizsgálatában is.

In: A Magyar Történelmi Társulat 1878-ik évi aug. 27–szept. 1-jei vidéki kirándulása Abaúj vármegyébe s Kassa városába. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1878. 3–84.

²² Lásd *Glatz F.*: A szerkesztőségi munka... i. m. 673.

²³ Róla lásd *Ipolyi A.*: Emlékbeszéd Ráth Károly felett... i. m. 366–377.

²⁴ Róla lásd *Szádeczky Lajos*: Szabó Károly emlékezete. Századok 28. (1894) 195–223.

²⁵ Róla lásd *Géresi Kálmán*: Véghely Dezső emlékezete. Századok 33. (1899) 195–210.

²⁶ A döntés tudatos volt. Horváth Mihálynak az alakuló ülésen elhangzott indoklása szerint a választmány összetételének kialakításakor mindenekelőtt a szakértelmet tartották szem előtt, emellett azonban figyelmet fordítottak arra is, hogy „a vidéki tagok az országnak lehetőleg különféle tájairól valók legyenek, hogy így a társulat működő tagjai által minden történelmileg nevezetesebb tájékkal közvetlen érintkezésbe jöhessen”. Horváth Mihály beszéde a történelmi társulat első közgyűlésén 1867-ki május 15-én. Századok 1. (1867) 12.

²⁷ *Glatz F.*: A szerkesztőségi munka... i. m. 674.

A terv megvalósításának szerves következménye volt, hogy a munkában nemcsak az Akadémiába tömörült szakemberek vettek részt, hanem helyi történelembúvárok is, akik közül nem mindenki rendelkezett magas szintű szakmai előképzettséggel, de mások segítségével értékes segítői voltak a vidéken rejtőzködő kútfők feltárásának. Nem kényszerűségből vonták be őket a forrásfeltárásba és -feldolgozásba. A tudós társaság létrehozásának alapvető indítéka volt, hogy a társadalom szélesebb körét kapcsolják be a Társulat munkájába, s ezzel együtt a kutatásba. Horváth Mihály, az előkészítő bizottság elnöke a történettudomány fejlődésének és sikerének zálogát olyan társulatokban látta, amelyek „tagjaikat nem egyedül tudósokból nyerik, hanem a melyekbe csekély pénzáldozattal *minden hazafi és nemzete történelmét kedvelő, dicsőségét szívén hordó minden polgár* beléphet, és *szabadon, minden korlátozástól menten működhetik a történetnyomozás tágas mezején.*”²⁸ A törekvést siker koronázta. Az így beszervezett társulati tagok közül kerültek ki azok, akiket Mályusz „vidéken élő autodidakta történelemkedvelőknek” titulált.

E típus példaadó megtestesítője volt a Társulat első igazgató választmánya fent sorolt tagjainak nagy része is, hisz ebben a korban még nem folyt a magyarországi egyetemeken szakszerű történészképzés. Az ország, vagy egyes területeinek históriáját ezért korábban zömmel hittudományi, jogi, orvosi, pedagógiai vagy más végzettséggel rendelkező, művelt, de e tekintetben „autodidakta” értelmiségiek kutatták és írták. Ők pedig legfeljebb külföldi tanulmány(útj)aik során szerezhettek a történeti kutatással kapcsolatos módszertani ismereteket. Legtöbbjük azonban épp e kutatómunka során és révén – ugyancsak autodidakta módon – képezte magát felkészült historikussá, a legfelső tudományos fórum elismerését is kiváltva. Az ő példájukat és Horváth Mihály szavait követve csatlakozott a Társulathoz számos vidéki egyházi, a közigazgatásban szolgáló hivatalnok, pedagógus és más szabadfoglalkozású értelmiségi, akik közül többen – Ráthhoz hasonlóan – e munkájuk elismeréseként (is) lehettek később az Akadémia levelező vagy rendes tagjai.²⁹ E körből került ki a Társulat fórumain elhangzott ismertetések, előadások több szerzője is.

A vidéki „kirándulások” a tekintetben is termékenynek bizonyultak, hogy a vidéki értelmiségi körökben felélénkült érdeklődés a történeti, régészeti kutatások iránt, illetve az e téren erősödő aktivitás számos egyesület és múzeum létesítését, helyi kiadványok évkönyvek sorának megjelentetését eredményezte. *Hampel József* már 1876-ban 14 ilyen – zömmel sikeres – megyei, illetve területi kezdeményezésről adott számot az ország majd minden területéről.³⁰ Egy másik

²⁸ Horváth M. beszéde 1867. május 15. i. m. 10. (Kiemelés tőlem – V. J.)

²⁹ Példaként említhetjük a gróf Mikó Imre köréhez tartozó kolozsvári *gróf Lázár Miklóst*, *Géresy Kálmán* debreceni kollégiumi tanárt, főigazgatót, *Ebeczky Emil* jogi végzettségű hivatalnokot, újságíró.

³⁰ *Hampel József*: Vidéki mozgalmak a régészet és történelem terén. Századok 10. (1876) 49–55. Hampel külön hangsúlyozta e folyamatban a Magyar Történelmi Társulat vidéki kirándulásainak szerepét. Uo. 50. Közülük egynek a tevékenységéről részletes beszámolót is közölt a lap. *Lipp Vilmos*: A Vas-megyei Régészeti Egylet. Századok 22. (1888) 149–158.

közleményében az ugyancsak ekkortájt alakuló és hasonló sikereket dokumentáló városi, püspöki múzeumokat és a „nyilvános tanodákkal kapcsolatos régiség-gyűjteményeket” ismertette.³¹

A vándorgyűlések során elvégzett munka eredményeit sokoldalúan igyekeztek hasznosítani. Ezek legfontosabb eleme volt az egyes levéltárak feltárásának rendszeres és részletes ismertetése a Századok hasábjain.³² A nem egyszer több részletben és lapszámban közreadott dokumentumok³³ nemcsak a feltárt iratanyagról adtak tájékoztatást, hanem esetenként egyes történeti események új értékelésének lehetőségeire is utaltak – jelentős segítséget nyújtva ezzel az adott térség egy-egy korszakának történetével később foglalkozó kutatóknak.³⁴

Az első vidéktörténeti ismertetések is az akció eredményeként születtek.³⁵ A program nagyszabású munkák közlését is eredményezte. Ezt az is elősegítette, hogy az 1876. évi gömöri kirándulásról már a Századokhoz csatolt, önálló, 108 oldalas kötetben számoltak be.³⁶ Ebben két olyan terjedelmes, tanulmány értékű előadást is közöltek, amelyek egy város gazdasági,³⁷ illetve egy megye társadalmi viszonyainak³⁸ fontos kérdéseit tárgyalták.

Elsőként emelkedett ki ezek sorából Ipolyi Arnold Besztercebánya művelődéstörténetéről írt, a címben szereplő „vázlat” szó ellenére kismonográfia terjedelmű opusa, amely három részletben jelent meg a Századok hasábjain.³⁹ 1881-ben az eperjesi gyűlésen hangzott el *Antal Károly* nagy ívű előadása Sáros vármegye egykori etnikai viszonyairól,⁴⁰ két évvel később Nagy Imre Sopron és a környékbeli

³¹ *Hampel József*: A vidéki régiségi múzeumok. Századok 10. (1876) 306–315.

³² Lásd például A levéltárvizsgáló bizottságok jelentései. Századok 3. (1869) 589–644.; A Magyar Történelmi Társulat 1870. évi vidéki kirándulásaiában résztvett bizottságok jelentései. Századok 4. (1870) 581–633.; A leleszi bizottság jelentése. Századok 5. (1871) 592–623.

³³ A Magyar Történelmi Társulat 1874. évi vidéki kirándulásairól szóló jelentések. Századok 9. (1875) 34–51., 74–123., 149–192., 223–252. (Az 1874. évi utakról szóló 12 részjelentés összesen 132 oldal terjedelmű.)

³⁴ Erre példa a *Csaplár Benedek* vezette „Körmöczi bizottság jelentése”. Századok 9. (1875) 149–182.

³⁵ *Gr. Lázár Miklós*: A Marosszékből 1491–1515 közt hadnagyságot és bíróságot nemek és ágak rendje szerint viseltek lajstroma. Századok 2. (1868) 673–692.; *Nagy Iván*: Hont vármegye Árpád-kori birtokosairól. Századok 3. (1869) 520–525.

³⁶ A Magyar Történelmi Társulat 1876-ik aug. 21–28-iki vidéki kirándulása Gömör megyébe. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1876.

³⁷ *Szilágyi Sándor*: Adatok az ipar s kereskedelem történetéhez Rimaszombatban a XVI. és XVII-dik században. Uo. 27–37.

³⁸ *Ebeczky Emil*: Gömör vármegye tisztikara háromszáz évvel ezelőtt. Uo. 61–76.

³⁹ *Ipolyi Arnold*: Besztercebánya városa műveltségtörténeti vázlata. Századok 8. (1874) 525–552., 598–647., 671–708. A munka önálló kötetben is megjelent – változatlan címmel és tartalommal, 123 nyomtatott oldal terjedelemben (Bp. 1874.)

⁴⁰ *Antal Károly*: Sáros vármegye népének egykori magyarságáról. In: A Magyar Történelmi Társulat 1881-ik évi aug. 22–28-iki vidéki kirándulása Sáros vármegyébe s Eperjes és Bártfa városába. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1881. 12–34.

települések múltjáról értekezett.⁴¹ Olyan tanulmányok is születtek, amelyek egy város történetének egyes időszakait dolgozták fel. Erre példa a korszak kiváló – Bécsben, illetve Berlinben történelmet tanuló, utóbbi városban Rankét is hallgató – egyetemes történésének, *Wertheimer Edének*⁴² Nagyszebenről írt munkája.⁴³

Ezt a gyakorlatot folytatta a társulat a vidéki utak eredményeinek ismertetése tekintetében az akció végéig. S nem csak nagy terjedelmű írások közlésével. Az 1881. évi kötetben olvashatjuk *Thallóczy Lajos* – mai fogalmunkkal élve – mikrotörténeti vizsgálatnak is nevezhető cikkét egy 17. századi kereskedőről, melyben egyaránt érvényesített gazdaság- és társadalomtörténeti szempontokat.⁴⁴ Ebben az írásban nem nehéz felfedeznünk Ipolyi Arnold négy évvel korábban, Pozsonyban elhangzott szavainak hatását.

A vidéki kirándulások megszűntével, 1890-től – a statisztikai összesítés adatainak bizonyossága szerint – mind számát, mind arányát tekintve jelentősen visszaesett a vidéktörténeti írások közlése. A téma háttérbe szorulását az is jelzi, hogy míg 1867 és 1889 között csupán két évben nem jelent meg ilyen munka, 1900 és 1918 között ez négy évben fordult elő. A helyzetben az 1909-ben tett újabb kísérlet sem változtatott. A visszaesésben az is szerepet játszott, hogy a millennium kapcsán megnőtt az igény és a szándék a megyei monográfiák megírására, ami a folyóiratban történő tanulmányközléstől is elvont energiákat.

A megjelent közlemények tematikájának csupán néhány példával illusztrált, vázlatos áttekintése is jelzi, hogy a korabeli Magyarország fejlődési trendjei, annak legfontosabb elemei és a nem hivatásos kutatók elsődleges foglalkozása, illetve egyházi vagy hivatali stalluma is befolyásolta a témaválasztás alakulását. A fenti példák is igazolták a gazdasági és társadalomfejlődéssel, ezen belül főként az iparral, kereskedelemmel és közlekedéssel kapcsolatos problémák iránti érdeklődés fokozódását.⁴⁵ A mezőgazdaság terén lényegében csak uradalomtörténettel találkozhatunk.⁴⁶

⁴¹ *Nagy Imre*: Sopron múltja. In: A Magyar Történelmi Társulat 1883-ik évi aug. 22–27-iki vidéki kirándulása Sopron városába és Sopron vármegyébe. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1883. 12–52.

⁴² Lásd *Mályusz Elemér*: Wertheimer Ede 1848–1930. Századok 64. (1930) 927–929.

⁴³ *Wertheimer Ede*: Nagyszeben a múlt század második felében. Századok 14. (1880) 388–403., 466–482.

⁴⁴ *Thallóczy Lajos*: Egy eperjesi kereskedő a XVII. évszázadban. In: A Magyar Történelmi Társulat 1881-ik évi aug. 22 – 28-iki vidéki kirándulása Sáros vármegyébe s Eperjes és Bártfa városába. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1881. 62–68.

⁴⁵ Példaként *Szendrei János* (9. lj.), *Ipolyi Arnold* (20. lj.) *Szilágyi Sándor* (38. lj.), *Thallóczy Lajos* (45. lj.) hivatkozott munkái mellett lásd még *Szádeczky Lajos*: Nagybánya régi iparáról és czéheiről. Századok, 20. (1889) 673–700.; *Tárczy Károly*: Céhrendszer Munkácson. Századok 43. (1909) 16–45.; *Lukinich Imre*: Egy erdélyi kereskedelmi társaság terve 1703-ban. Századok 48. (1914) 464–476.; *Kerekes György*: Kassa árumegállító jogának utolsó felújítása (1688–1694). Századok 50. (1916) 620–629.; *Holub József*: Zala vármegye vámhelyei és úthálózata. Századok 51. (1917) 45–60.

⁴⁶ Lásd például *Komáromy András*: Nyalábvár és uradalma. Századok 28. (1894) 492–519.; *Éble Gábor*: A debrő-parádi hitbizományi uradalom története. Századok 43. (1909) 115–128.

A társadalomtörténeti tárgyú munkák szerzőinek többsége a lakosság nemzetiségi összetételéről, illetve az ezt befolyásoló akciókról értekezett.⁴⁷ Hasonló figyelemben csak egy-egy adott településhez kötődő főúri család története részesült.⁴⁸ A historikusok hagyományos témái azonban továbbra is szerepeltek a Századok oldalain. Változatlan érdeklődés övezte az egyházi szervezetek, intézmények,⁴⁹ jeles közép- és felsőiskolák történetét,⁵⁰ az igazgatás- és jogtörténeti problémákat.⁵¹ Főként ez utóbbi kérdést érintették az általános jellegű város- vagy megyetörténeti áttekintések, és az igazgatástörténet személyi feltételeihez szolgáltatott fontos információkat az 1868-tól – megszakításokkal – éveken át közölt főispáni névsorok számos vármegyéből. A tradicionális témák éltek tovább a szép számú vár-, név- és pecsét-történeti munkában is.

Feltűnő a középkori témák magas aránya. Főként az egyébként is csekély számú 18–19. századi lokális történet többségére jellemző, hogy nem az adott helység vagy térség belső gazdasági, társadalmi, kulturális, politikai viszonyait elemzik, hanem csupán egy-egy országos jelentőségű esemény (például a Rákóczi-szabadságharc, az 1848–49-es forradalom és szabadságharc stb.) helyi történéseit, igazgatás- vagy jogtörténeti jelenség érvényesülésének ottani megvalósulását, jellemzőit ismertetik. Ezek pedig nem az adott hely, hanem az országos történetek szempontjából fontosak – ezért az ilyen írásokat nem is vettük figyelembe statisztikai összegzésünkben. Korábbi századok kapcsán is olvashatók ilyen írások. Elsők között közöltek a lapban Visegrádra vonatkozó tanulmányt, amely azonban lényegében csak a város királyi központként betöltött szerepét ismerteti.⁵²

Az 1860-as években született helytörténeti munkák egy részének színvonala is szerepet játszott abban, hogy a Társulat vezetőinek nem kellett sokáig várniuk az akadémiai historikusok egy részének kritikai észrevételeire, támadásaira. Horváth Mihály már a Társulat 1871. évi leleszi vándorgyűlésén arra kényszerült, hogy velük szemben védelmébe vegye a három évvel korábban megfogalmazott célokat és az azok alapjául szolgáló szakmai elveket, tételesen megismételve akkori érveit. Szavai egyértelműen jelzik, hogy a kritikusok az országos jelentőségű politikai folyamatok, jelenségek és hadi események, illetve azok nemzetközi feltételeinek

⁴⁷ Lásd például *Tagányi Károly*: Nyitramegye német telepeseinek eredete. *Századok* 14. (1880.) 64–68.; *Szalay József*: Városaink nemzetiségi viszonyai a XIII. században. *Századok* 14. (1880) 533–557.; *Takáts Sándor*: Telepítések Esztergom vidékére a XVI-ik század végén. *Századok* 37. (1903) 521–536.

⁴⁸ Lásd pl. *Acsády Ignác*: A Széchyek Murányban. *Századok* 19. (1885) 21–47., 116–125., 212–222., 306–315.,

⁴⁹ *Némethy Lajos*: A márczfalvi prépostság. *Századok* 24. (1900) 434–450.; *Zoltai Lajos*: A hortobágyi apátságok. *Századok* 43. (1909) 537–543.

⁵⁰ Példaként lásd *Thury Etele*: Dragoni Gáspár és a körmenyi főiskola (Korrajz a XVI. századból) *Századok* 3. (1889) 215–228.; *Ellend József*: A sárospataki főiskola egy évszázaddal ezelőtt. *Századok* 48. (1914) 597–612., 697–714.

⁵¹ Lásd pl. *Iványi Béla*: Vázlatok Eperjes szab. kir. város középkori jogéletéről. *Századok* 43. (1909) 218–231., 281–297.

⁵² *Wenczel Gusztáv*: Visegrádnak egykori fénye és dicsősége. *Századok* 2. (1868) 395–412.

kutatását, bemutatását tekintették a történettudomány feladatának. Ezzel szemben a helyi viszonyok megismerését, és az ezeket megalapozó vidéki forrásfeltárást történeti szempontból jelentéktelennek minősítették, művelőit pedig nem tekintették a szakma avatott művelőinek.⁵³ Tegyük hozzá: annak ellenére, hogy a Társulat 1867-ben induló akciójának irányítói és az ennek nyomán született tanulmányok nagy részének szerzői maguk is az akadémia tagjai voltak. Egyértelmű tehát, hogy a lekicsinyülő vélemények oka nem a laikus kutatók írásainak alacsony színvonala volt, hanem a helytörténet, mint történetírói műfaj általános elvetése.

A munka a fanyalgó kritikákkal dacolva kitartóan folyt tovább, s eredményeiről a Századok változatlan részletességgel és alapossággal tájékoztatta a kutatókat, olvasókat – egészen 1889-ig, amikor is a sorozat megszakadt. Az újraindításra 1909-ben tett kísérlet sikertelennek bizonyult, a folytatás – ebben a formában és az eredeti funkcióval – mindörökre elmaradt. Az 1867-ben kitűzött célt ugyan nem sikerült maradéktalanul megvalósítani, mégis jelentős eredményeket hozott, melyek máig kedvezően befolyásolják a kutatók munkáját.⁵⁴

A bírálatokat abból a szempontból hibásnak tekinthetjük, hogy indokolatlanul becstelték le az egyes települések és területek története feltárásának tudományos jelentőségét. Nem voltak azonban alaptalanok az e téren született munkák gyakran tapasztalt módszertani hiányosságai és ebből (is) fakadó színvonalbeli egyenetlenségei miatt. Részben ez indította a Magyar Történelmi Társulat vezetését, hogy folyóirata közreműködésével segítse felszámolni a hiányosságokat – ily módon is csitítva a helytörténeti kutatást negligálni akaró, s így azt akadályozó kritikai hangokat.

E törekvést szolgálta mindenekelőtt az, hogy már 1869-ben helyet adott Márki Sándor felhívásának, aki a vármegyei monográfiák megírásának támogatására szólította fel a vidéki lapokat, segítsék elő, hogy a „honfiak” adataik közlésével és anyagi támogatással járuljanak hozzá megyéjük történetének megírásához.⁵⁵ Ezt követte a megelőző évtizedekben született megye- és város-történetek felsorolásszerű számbavétele a Századok 1870. évi évfolyamában.⁵⁶ Később – a Társulat vezetésének kérésére – két módszertani munkával kívánták elősegíteni az ekkor egyre gyarapodó helytörténeti kiadványok, mindenekeelőtt az ún. vármegyei monográfiák szakszerű elkészítését.

Elsőként Pesthy Frigyes és *dr. Frankl* [Fraknói] *Vilmos* összeállítása jelent meg a lapban, 1872-ben, a következő szerkesztői jegyzettel: „A »Magyar Történelmi Társulat« által elfogadva és helytörténetíróink figyelmébe ajánlva.”⁵⁷ A szer-

⁵³ A Magyar Történelmi Társulat zemplén-ungi kirándulása, 1871-ben. *Horváth Mihály* elnöki beszéde a Leleszen 1871. szeptember 12-kén tartott záróülésen. Századok 5. (1871) 586–591.

⁵⁴ Lásd *Romsics I.*: *Clio* bővületében... i. m. 120.

⁵⁵ *Márki Sándor*: A vármegyei monographiák megírása érdekében. Századok 3. (1869) 681–682.

⁵⁶ *Nagy Iván*: Helyi monographiák. Századok 4. (1870) 88–96.

⁵⁷ *Pesthy Frigyes – Dr. Frankl Vilmos*: A vármegyeék történeti monographiájának tervrajza. Századok 6. (1872) 412–416. Idézet: 412.

zók tíz fejezetben, azon belül lényegében címszavakkal sorolták a monográfiák megírása során figyelembe veendő módszertani szempontokat és tematikai elemeket. Az első részben részletesebben kifejtve ismertették a felhasználható/felhasználható forrásokat (I.). A következőkben a munka kívánatos tartalmi egységeit sorolták. Mindenekelőtt a vármegye lehetőségeinek, helyzetének alakulását befolyásoló tényezőket: területi, topográfiai viszonyait és a gazdasági életet is befolyásoló adottságait (II.), illetve – a „vármegye kultörténeteként” értelmezve azokat – a területét (is) érintő nemzetközi, illetve országos, vagy országos jelentőségű politikai és hadi eseményeket (III.). „Belső története” keretében elsősorban az igazgatási kérdések, a közigazgatás személyi összetételének és intézményei működésének, politikai képviselőinek, illetve népessége nemzetiségi összetételének tárgyalását tartották fontosnak (IV.). Önálló fejezetet szántak az egyházi és vallási állapotok tárgyalásának (V.). Aprólékosan részletezték a „közművelődési állapotok” elemeit a különböző szintű oktatási intézményektől a művészeti ágak helyi megjelenésén és azok egyesületein, illetve más egyleteken át a nevezetes épületekig és régészeti emlékekig. Mai szemléletünk alapján furcsállható módon ide sorolták az egészségügyet, a szociális intézményeket, továbbá a „közkerécsiség állapotát” és a bűnügyi viszonyokat is (VI.). A korabeli történelemszemléletet tükrözte, hogy csak ez után javasolták tárgyalni a gazdasági viszonyokat. Azon belül tagolatlanul – csupán a földművelést és az állattenyésztést („marhatenyésztés”) említve – a mezőgazdaságot, s részletesen sorolva a többi ágazatot, kiváltképp az ipar és a közlekedés, távközlés esetében (VII.). Önálló fejezetet szántak a birtokos családok bemutatásának (VIII.), az utolsó két részbe pedig a mellékleteket (IX.) és – szinte kötelező érvénnyel – az okmánytárat javasolták elhelyezni.

A millenniumi ünnepek alkalmából nagy számban tervezett, illetve részben már készülő új megye- és városmonográfiák készítették a Magyar Történelmi Társulat vezetését arra, hogy újabb módszertani útmutatást adjon a szerzőknek. A Tagányi Károly által készített és a Társulat választmányának ülésén elfogadott javaslatot 1894 áprilisában tették közzé a Századokban.⁵⁸ Tagányi előterjesztésének első fejezetében⁵⁹ hibásnak tartotta az 1872-ben készült tervezet alapkoncepcióját, és – részletesen bírálva annak egyes elemeit – az ajánlott teljességgel egy szerző által megvalósíthatatlannak ítélte, ezért elvetni javasolta azt. Saját tervezetének⁶⁰ alaptételét így fogalmazta meg: „A megyei monographia: a megye területének legszorosabb értelemben vett története.”⁶¹ Azaz nem az országos események helyi vonatkozásainak, hanem az adott terület belső fejlődésének leírását tekintette a monográfus feladatának. A megye történetének szakszerű feldolgozását kétféle módon tartotta megvalósíthatónak: (1) az

⁵⁸ *Tagányi Károly*: Vélemény a megyei monographiák tervrajza ügyében. Századok 28. (1894) 364–371.

⁵⁹ I. A régi monographia tervezet. Uo. 364–369.

⁶⁰ II. Az új monographia tervezet. Uo. 369–371.

⁶¹ Uo. 369.

egész terület átfogó, a megye mint közigazgatási egység működését bemutató leírásával, illetve (2) a részletes, minden szempontot érvényesítő feldolgozással, amit azonban csak az egyes települések történetének megírása során látott megvalósíthatónak. Mindkét tekintetben elvetette a generális szempontok általános érvényesítését, hangsúlyozva a helyi sajátosságok kiemelésének fontosságát. Emiatt sem vállalkozott az elődeiéhez hasonló részletes szempontrendszer megfogalmazására, a szerzők „egyéni hajlamaira” bízva, hogy a rendelkezésükre álló, megyénként eltérő forrásanyag felhasználásával szakmai meggyőződésüknek megfelelően készítsék el a megye történetének szintézisét.

Javasatai azonban alig érvényesültek a következő években (1896 és az első világháború között) tucatszám születő megyei monográfiákban. Három évtizeddel később Mályusz Elemér, aki Tagányi tervezetének tartalmával értett egyet, csak két műben fedezte fel az általa felvetett szempontokat. Úgy látta, a többiben Pesthy és Frakl/Fraknoi mechanikusan értelmezett, aprólékos szempontrendszere érvényesült.⁶²

Az első világháborús vereségtől a második világháborús vereségig

Az első világháború után radikális visszaesés tapasztalható. A megelőző 29 évben közölt 51 vidéktörténeti munkával szemben ebben a negyedszázadban csupán 16 látott napvilágot a Századokban. Így a megjelenési arány is *hat* százalékra apadt az előző korszak mintegy 11%-os arányához képest, annak ellenére, hogy az összes közlemények száma is csökkent (465-ről 263-ra, azaz 43,44%-kal). A jelenség egyrészt pénzügyi nehézségekkel magyarázható. A húszas évek első felében a háború, a Monarchia felbomlása, a forradalmak és Trianon hatásai, a harmincas évek elején pedig a gazdasági válság miatt alakult ki nehéz helyzet. A pénzügyi problémák késéseket, lapszámok kényszerű összevonását, az évenkénti lapszámok, illetve az összterjedelem 1918 előttihez képest jelentős mértékű csökkenését eredményezték.⁶³

Ennél fontosabb befolyásoló tényezőnek kell tekintenünk a tartalmi változást, ami abból fakadt, hogy a korabeli közgondolkodást nem a gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődés, illetve annak részkérdései, hanem – főként a trianoni trauma hatására – politikai, azon belül is külpolitikai szempontok befolyásolták. Ennek szimptomatikus megnyilvánulása volt az, hogy az 1920-as években még egy-egy alkalommal megjelenő, a dualizmus kori tematikát folytató íráson⁶⁴ túl, az 1930–1940-es években (főként a revíziós lehetőségekkel kecsegtető

⁶² Mályusz E.: A helytörténeti kutatás feladatai. i. m. (1924). 542.

⁶³ Lásd Pál Lajos: Egy folyóirat történész viták keresztüzében. Századok 149. (2015) 42. és 50.

⁶⁴ Mályusz Elemér: Túróc vármegye vámhelyei és forgalma a középkorban. Századok 53–54. (1919–1920). 34–56.; *Sebestyén József*: A székesfehérvári prépostság és káptalan egyházi

időszakban) több tanulmány foglalkozott az elszakított területekkel. Ezekben azonban elsősorban nem az adott térség belső fejlődését taglalták a szerzők, hanem – a revíziós igények legitimálását is szolgálva – azok etnikai viszonyait,⁶⁵ vagy történeti érveket⁶⁶ sorolva igyekeztek bizonyítani Magyarország jogát az adott térségre.⁶⁷ Az erre irányuló tudatos szerkesztői szándékot igazolja az a tény, hogy olyan cikkeket is közreadtak, amelyek szerzői a külföldi szakirodalmat elemezték abból a szempontból, miként befolyásol(hat)ták – direkt módon vagy közvetetten – az országot sújtó trianoni döntést, esetleg szolgálhatták a területi revízió jogosságának alátámasztását.⁶⁸ Továbbá az is, hogy a Felvidék visszacsatolását követően, 1938. november 7-én a Magyar Történelmi Társulat rendkívüli közgyűlésén az elnök, Hóman Bálint történeti érveket is hangoztatva üdvözölte a revíziós sikert, s beszédét a Századok is közölte.⁶⁹

Ebben az időszakban egyetlen historikus foglalkozott a Századok hasábjain a helytörténetírás jelentőségével, módszertani problémáival. Mályusz Elemér azonban minden eddiginél és számos későbbi, ilyen témájú írás szerzőjénél mélyebb és alaposabb elemzést adott.⁷⁰ A német szakirodalomra is kitekintve hangsúlyozta a helytörténeti kutatás fontosságát. Tagányi tervezetét főként abból a szempontból bírálta, hogy az „elsősorban a középkori anyag feldolgozására illik rá”,⁷¹ ő viszont fontosnak ítélte a kutatás kiterjesztését az 1918-ig terje-

kiváltságai. Századok 59–60. (1925–1926): 9–10. sz. 376–395., 462–497.

⁶⁵ A Felvidékkel kapcsolatban lásd *Fügedi Erich*: Nyitra megye betelepülése. Századok 72. (1938) 273–319., 488–509.; *Simonyi Dezső*: A szlávok földvárairól. Századok 74. (1940) 262–277. Erdély vonatkozásában ilyennek tekinthető *Németh Gyula*: A székelyek eredetének kérdése. Századok 69. (1935) 129–156.; *Alföldi András*: Dákok és rómaiak Erdélyben. Századok 74. (1940) 129–180. Alföldi nyíltan ki is mondta, hogy „a tudományos munka elvonult csendjéből hirtelen kitzasztva a politikai élet lármás piacán találja magát, ha a bérkoszorúza Erdély ókori sorsára veti szemét.” Uo. 129.; *Elekes Lajos*: A román fejlődés alapvetése. Századok 74. (1940) 278–313., 361–404.; *Makkai László*: Honfoglaló magyar nemzetségek Erdélyben. Századok 78. (1944) 163–191.

⁶⁶ *Jánossy Dénes*: Adatok a fiumei kikötő történetéhez. Századok 57–58. (1923–1924) 495–518.

⁶⁷ *Deér József*: A Felvidék történetének újabb irodalma. Századok 66. (1932) 13–34.

⁶⁸ *Baráth Tibor*: A dunai táj a francia történetírás tükrében 1871–1935. Századok 71. (1937) 55–85., 203–230.; *Makkai László*: A román történetírás új iskolája. Századok 72. (1938) 60–65.; *Elekes Lajos*: A román történetírás válsága. Századok 74. (1940) 30–83.; *Hadrovics László*: A magyarországi szerb települések újabb szerb irodalma. Századok 72. (1938) 335–340.; *Fügedi Erik*: A Felvidék településtörténetének újabb német irodalma. Századok 75. (1941) 405–421.

⁶⁹ *Hóman Bálint*: Felvidéki testvéreink visszatéréséhez. Századok 72. (1938) 488–509. Hóman a Társulat következő közgyűlésein is hivatkozott a történeti kutatás és a történeti ismeretek jelentőségére a nemzeti traumák, így Trianon feldolgozásában és az igazságtalan döntés revíziójának elősegítésében. *Hóman Bálint*: Elnöki megnyitóbeszéd a Magyar Történelmi Társulat 1940. május 13-án tartott kassai díszközgyűlésén. Századok 74. (1940) 257–261.

⁷⁰ *Mályusz E.*: A helytörténeti kutatás... i. m. 538–566.

⁷¹ Uo. 542.

dő időszak egészére. E téren pedig nélkülözhetetlennek tartotta a szakszerű helytörténeti munkákat, amelyekben szerinte „a társadalom- és gazdaságtörténeti szempontoknak kell előtérbe kerülniök”.⁷²

A társadalomtörténet tekintetében a helyi források (a Mária Terézia-féle úrbérrendezés iratai, anyakönyvek, telekkönyvek, adóívek stb.) adatainak összegyűjtésétől és rendszerezésétől várta az országos statisztikák hibáinak korrekcióját. A lakosság egésze életének rekonstruálását szorgalmazta ezek felhasználásával. Úgy ítélte meg, hogy a gazdasági élet bemutatásában sem a száraz adatok felsorolása a feladat, hanem annak bemutatása, miként alakult „a gazdálkodás technikája, a birtokkezelés módja, a gabonatermesztés, szőlőművelés, állattenyésztés megoszlása és jövedelmezősége”, amit csak egyes uradalmak iratanyaga, családi levéltárak és más helyi források adatainak felhasználásával látott megoldhatónak.⁷³

A megelőző évtizedekben készült megyei monográfiák többségét narratív jellegük miatt, és azért bírálta, mert „újkori politikai történeti részükben egyszerűen a területükön végbemenő események elmondására szorítkoztak és a belső életről csak a legszembeötlőbb jelenségeket regisztrálták”.⁷⁴ Mályusz a narráció helyett a „genetikus irány” alkalmazását, az élet szerves egységének bemutatását szorgalmazta a jelenségek közötti összefüggések pontos feltárása révén. Fontos politikatörténeti eseménysorok megyei monográfiákban tárgyalt módjának kritikai elemzésével mutatta ki, hogy a nagy társadalmi konfliktusok nem értelmezhetők csupán szellemi hatásokkal. Azokat csak az adott területen (pl. a vármegyében vagy a városban) zajló gazdasági folyamatok, társadalmi jelenségek, az ezek által generált érdekek pontos megismerése révén lehet megérteni. Az ország egyes területeinek eltérő adottságai viszont sajátos helyzeteket és jelenségeket hoznak létre, amelyek befolyásolják az ország általános helyzetének alakulását, ezekből a részletekből áll össze az egész. Mályusz mindebből két fontos következtetést vont le. Egyrészt azt, hogy a politikai események nem értelmezhetők a háttérben zajló gazdasági, társadalmi és kulturális folyamatok nélkül. Ezt kiegészítette azzal, hogy nemcsak a politikai forrongások – ahogy ő fogalmazott: „a külsőleg legmozgalmasabb évek” – idején jellemző helyzetet kell megismerni, hanem az azt megelőző és kialakító hosszabb távú folyamatokat is.

Ezt a munkát pedig csak megyei keretek között látta elvégezhetőnek. Konklúzióját így összegezte: „...helytörténeti kutatásunk hátramaradottsága nemcsak gazdaság- és társadalomtörténetünk fejlődésére káros, hanem ólomsúllyal nehezedik politikai történetírásunk fejlődésére is. [...] Politikai

⁷² Uo. 544.

⁷³ Uo. 549.

⁷⁴ Uo. 552.

történetírásunk fundamentumait is tehát a helytörténeti kutatás segítségével kell leraknunk, különben történetírásunk épülete összeomlással fenyeget.”⁷⁵

1932-ben – immár a folyóirat szerkesztőjeként – a Századok Szemle rovatában közölt rövid reflexióban⁷⁶ védte és erősítette meg véleményét az álláspontját vitató Váczy Péterrel⁷⁷ szemben, aki szerint a helytörténeti kutatást kizárólag vidéki levéltárosok és tanárok végzik, akiktől nem várható el más, mint a helyi levéltári források feltárása és a bennük rejlő történeti adatok kigyűjtése. Vele szemben Mályusz arra intette a helytörténészeket, hogy ne a forrás határozza meg munkájukat, hanem az emberi tevékenység egésze. A források adatai csak építőkövek, amelyek segítségével rekonstruálni lehet és kell „a település sokrétű múltját”. Ehhez pedig a szerzőnek „az élet totalitása iránti érzéssel kell rendelkeznie”, s nélkülözhetetlen, hogy „legyen átfogó szemlélete, és legyen képes az adatoknál többet látni”, ami révén a település fejlődését is ábrázolni tudja.⁷⁸ Vitapartnerével ellentétben ő alkalmasnak tartotta a tanárokat és levéltárosokat arra, hogy az egyetemen szerzett történeti ismereteik alapján elkezdjék, s a kutatás során felhalmozott tapasztalatokat is hasznosítva sikerrel elvégezzék ezt a munkát. Megjegyezte azonban, hogy „a helytörténetírásra éppen úgy elő kell készíteni és nevelni az írókat, mint bármely más tudományág művelésére”.⁷⁹ Ezt viszont nem „generális rendelkezésektől”, hanem elsősorban a gyakorlattól, benne az egyetemi professzorok segítő munkájától várta, „... hogy aztán az elméleti rendszerezés iránt fogékony történetírók egyszer majd levonják és egy nagy kézikönyvben összefoglalják a gyakorlati szabályokat”.⁸⁰ Erre Mályusz nem vállalkozott. Végezetül – Váczynek az ő korábbi szavait félremagyarázó érveivel vitatkozva – ismételten a lokális történetírás jelentőségét hangsúlyozta a magyarországi történettudomány egésze szempontjából. Szerinte „...a helytörténetnek helyes alapon való művelése lehetővé fogja tenni, hogy általános történetírásunk tovább fejlődhessék, a genetikuson túl, a szociológiaiak nevezhető irányban.”⁸¹ Mindezek fenntartása mellett leszögezte azonban, hogy „a helytörténetírást kisebb értékűnek tartjuk, mint az általános történelemmel való foglalkozást, amint hogy aligha hihető, hogy ha valaha is eszébe jutott volna bárkinek is, elméletileg magasabb teljesítménynek tekinteni egy falu történetének megírását, mint egy nemzetét.”⁸²

⁷⁵ Uo. 560.

⁷⁶ Mályusz Elemér: A helytörténeti kutatás problémái. Századok 66. (1932) 103–109.

⁷⁷ Váczy Péter: A helytörténeti kutatás problémái. Budapesti Szemle 1931. 647., 648. és 649. sz. 53–82.

⁷⁸ Mályusz E.: A helytörténeti kutatás problémái... i. m. (1932), 105.

⁷⁹ Uo. 107.

⁸⁰ Uo. 108.

⁸¹ Uo. 109. (Eredeti kiemelés.)

⁸² Uo.

Mályusz írásain kívül 1919 és 1944 között senki sem foglalkozott a Századok hasábjain a helytörténetírás jelentőségével és módszertani kérdéseivel. Jellemző, hogy ezt a témát az 1930–1940-es években a Századok körül zajló vitákban sem említették.⁸³

Az államszocializmus korának változó jellemzői

és

A rendszerváltás után

A két korszak – bizonyára sokak által furcsállt – összevonását az indokolja, hogy a rendszerváltás a történettudományban közel sem jelentett olyan éles fordulatot, mint a politikában. Alább látni fogjuk, hogy azok a folyamatok, változások, amelyek 1990 után meghatározták tudományunk – benne a Századok – helyzetét, már a megelőző évtizedben megindultak, illetve részben lezajlottak. Ez valamennyire még az ideológiai-politikai feltételek alakulására is igaz, hiszen ezen a téren is érzékelhető volt egyfajta átmenet – ha korlátozott mértékben és sajátos módon is.

A második világháborút követő átmeneti évek, majd az államszocializmus négy évtizede alatt arányait tekintve nem tapasztalható jelentős változás a helytörténeti témájú írások közlése tekintetében. Ezen belül, a két részkorszak között azonban felfedezhetők érdemi különbségek. 1945–1968 között – a számszerű növekedés (16-ról 19-re) ellenére – további egy százalékkal csökkent (4,75%) a téma részesedése az 1919–1944 közöttihez (6,08%) képest. Ám ez az összes megjelent írás 52%-os gyarapodása mellett következett be. A következő 21 évben a megjelenések száma (36) majdnem duplájára emelkedett, aminek következtében a részesedési arány ismét hat százalék fölé (6,49%) emelkedett, de ez sem mutatta a helytörténet súlyának növekedését a folyóiratban. A trend folytatódott a rendszerváltás után is. A százalékos részesedés lényegében változatlan maradt. Miközben a közlések száma ismét megduplázódott (74), részarányuk alig változott (6,76%). A számszerű és százalékos adatok közötti differenciák a Századok terjedelmének és a közlemények összesített számának jelentős gyarapodásával függött össze. A korábbi nehézségeket leküzdve és az egyre növekvő publikálási igény kielégítése érdekében 1959-től az addigi négy helyett hat száma jött ki a lapnak, az 1986-tól Pál Lajos irányításával működő szerkesztőség pedig az évtized végére felszámolta a több éves elmaradásokat. Az 1987-től új köntöst öltő Századok számai ezt követően minden páros hónap közepén pontosan hagyták el a nyomdát, évenként 1500 nyomtatott oldal felletti terjedelemben. Ez tette lehetővé, hogy az átlagos évi közleményszám az

⁸³ Lásd Pál L.: Egy folyóirat... i. m.

1919–1944 közötti 10,5-ről az 1945–1968-as periódusban 16,7-re, 1969–1989 között 26,4-re, végül az 1990-el kezdődő 25 és fél évben 42,1-re emelkedjék.

Történt mindez olyan időszakban, amikor a helytörténeti kutatómunka új reneszánszáról beszélhetünk – különösen az 1960-as évek közepétől, végétől.

A helytörténeti munkák részesedésének aránya nem csak – sőt nem is elsősorban – a Századok szerkesztőinek szándékával magyarázható. Több, egymással szorosan összefüggő, részben párhuzamosan, részben egymást követően érvényesülő momentumban kereshetjük az okokat. Egyrészt abban, hogy a hivatásos történészek körében tovább érvényesült a korábbi szemlélet, amely alsóbbrendűnek ítélte a helytörténetet, így a települések, megyék, illetve kisebb régiók történetének feltárását még évtizedekig jobbra csak vidéki levéltárosok, muzeológusok, könyvtárosok, tanárok, s gyakran „amatőr” lokálpatrióták végezték. Ugyanakkor javultak a vidéki közgyűjtemények tárgyi és személyi feltételei, s nemcsak több lehetőséget kaptak a kutatómunkára, hanem annak végzése egyre inkább elvárás is lett munkatársaikkal – közöttük több száz szakképzett történésszel – szemben. Ezeket az intézményeket 1980-ban jogszabály által tudományos kutatóhellyé nyilvánították.

Ugyanebben az időszakban alakultak, illetve részben intézményesültek olyan társadalmi kezdeményezések, amelyek a helyi hagyományokat, egy-egy település múltjának feltárását és közzétételét tekintették feladatuknak. Közülük kiemelkedett a legerterjedtebb és legnagyobb hatású, jelentős hagyományokkal rendelkező honismereti mozgalom. A helyi kezdeményezéseket egyesítve, a Hazafias Népfront égisze alatt 1960-ban alakult meg a *Magyar Honismereti Szövetség*, amelynek 1970-ben már mintegy 1400 tagszervezete működött, több tízezer taggal.⁸⁴ E tagszervezetek fontos csoportját képezték a várbaráti körök, melyek jelentős konferenciákat szerveztek, eredményeiket pedig tanulmánykötetekben, füzetsorozatokban adták közre.⁸⁵

A legjelentősebb hatást az 1960-as évektől egyre erőteljesebben kibontakozó változások gyakorolták a magyarországi történetírásra. Ezek meghatározó eleme, hogy gyengült a hatalom politikai befolyása a történettudományra. Ennek köszönhetően az ideológiai megközelítések helyett fokozatosan a szakmai kritériumok és szempontok váltak uralkodóvá a történeti munkákban, és az 1980-as évekre lényegében megszűnt az ún. marxista történetírás uralma. A helytörténeti kutatások (és a Századok) tematikáját is befolyásolta, hogy már 1945 (főként 1948) után a tradicionális kutatási témák – a politika- és államtörténet, a kiemelkedő történeti személyiségek és a hagyományos módszertani kérdések (szfragisztika, heraldika stb.) – helyett, illetve a korabeli hatalmi érdekeket szolgáló

⁸⁴ Magyar Néprajzi Lexikon. <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/2-1370.html>, letöltés 2016. aug. 22.

⁸⁵ Példaként említhető Baranya megyéből az 1959-ben alapított Szigetvári Várbaráti Kör, a nem sokkal később alakult Pécsvárad Várbaráti Kör és a Siklósi Vár- és Múzeumbarátok Köre.

politika- és munkásmozgalom-történeti témák mellett a gazdaság- és társadalomtörténet került központi helyre. Ezzel együtt az új- és legújabbkor folyamatainak feltárására irányult a figyelem a közép- és kora újkor helyett.⁸⁶

Az 1970-es években, az akkorra megizmosodott gazdaságtörténet mellett önálló diszciplínává vált a társadalomtörténet is,⁸⁷ amelyet nagyrészt egy új, fiatal generáció tagjai műveltek az *Annales* folyóirat szellemisége alapján és módszereit követve. Az egyetemi tanulmányaikat zömmel az 1960–1970-es évek fordulóján végző, többek által „68-as nemzedékként” emlegetett kör meghatározó szerepet játszott a társadalomtörténet intézményesítésében, melynek kereteit eredetileg a Magyar Történelmi Társulaton belül kívánták kialakítani. Két kísérletük kudarcát követően, 1988 márciusában megalapították a Hajnal István Kör – Társadalomtudományi Egyesületet, melynek éves konferenciái és *Rendi társadalom – Polgári társadalom* c. könyvsorozata meghatározó szerepet játszik a magyarországi társadalomtörténeti és ilyen tárgyú helytörténeti kutatások generálásában, produktumainak közreadásában.⁸⁸ A társadalomtörténet különböző részterületeit helyi vagy területi szinten vizsgáló – főleg fiatalabb – történészek többsége máig ezeken a fórumokon igyekszik ismertetni, publikálni kutatási eredményeit. A generációs törekvésként is értelmezhető szerveződés nem volt egyedi a korszakban. Hasonló indíttatású kezdeményezésként hozott létre új szellemű, országos jelentőségűvé vált műhelyt például a szegedi egyetem fiatal oktatóinak csoportja az *Aetas* (1985), és Komárom-Esztergom megyei kutatók a *Limes* (1988) indításával.

A három példa is jelzi, hogy a történettudományunkban zajló folyamatok új országos, illetve regionális/helyi, szakmai és más jellegű, de történeti tárgyú írásokat is közlő folyóiratok, füzetsorozatok megjelenését eredményezték, melyek erős konkurenciát jelentettek a hagyományos történeti szakfolyóiratok számára. Különösen a helytörténeti témájú tanulmányok, cikkek, forrásközlések tekintetében. E változásokra a Századok is reflektált azzal, hogy 1976-ban közölte Vörös Károly tömör elemzését az 1972–1974 között megjelent vidéki periodikákról.⁸⁹ Mindezek hatásának érzékeltetésére érdemes néhány példát felsorolni. Az 1950–1970-es évektől, eltérő időpontokban indítva, évkönyvet adott ki lényegében valamennyi megyei levéltár⁹⁰ és múzeum.⁹¹ Helyi, általában vegyes profilú,

⁸⁶ Lásd *Romsics I.*: Clio bűvöletében... i. m. 422–457.; *Gunst P.*: A magyar történetírás... i. m. 254–257.

⁸⁷ A kérdés részleteit lásd *Ránki György*: Jegyzetek a társadalomtörténetről. Századok 111. (1977) 775–799.

⁸⁸ *Kövér György*: Milyenek vagyunk? A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület – tíz év múltán. Századvég, 1997. 4. sz. 43–54.; *Gyáni Gábor*: Miért és hogyan született meg a Hajnal István Kör? Korall 64. 2016. 181–197.

⁸⁹ *Vörös Károly*: A vidéki periodikák és a történettudomány. Századok 110. (1976) 125–131.

⁹⁰ Csupán a dél-dunántúli példákat említve: *Baranyai Helytörténetírás* (1969–1995); *Somogy Megye Múltjából* (1970-től); *Tanulmányok Tolna megye történetéből* (1968-tól); *Zalai Gyűjtemény* (1974-től).

⁹¹ Lásd például *Móra Ferenc Múzeum évkönyve* (Szeged, 1956-tól); *Janus Pannonius Múzeum évkönyve* (Pécs, 1956-tól); *Arrabona – Múzeumi Közlemények* (Győr, 1959-től); *Alba Regia*.

de – gyakran önálló rovatban – (hely)történeti írásokat is közreadó folyóiratokat jelentettek meg megyei és városi tanácsok, illetve intézményeik.⁹² Az 1980-as évek második felében és a rendszerváltást követően – részben az akkor megszűnők helyett, részben a két világháború közötti periodikákat újraindítva, és esetenként ugyanabban a városban egymást váltva – láttak napvilágot újabb kiadványok.⁹³ Ezt a palettát gazdagították a vidéki egyetemek „actá”-i,⁹⁴ valamint az MTA Dunántúli Tudományos Intézetének 1958-tól megjelenő *Értekezések* című évkönyve,⁹⁵ melyek szintén szép számmal közöltek lokális témát tárgyaló munkákat. Az országos szerveződések közleményei közül a *Honismeret* (1970-től) című folyóiratot emelhetjük ki. Mindez összességében több tucatnyi – évenként, negyedévenként, illetve havonként megjelenő – kiadványt jelentett.

Szakmai színvonalukat és rangjukat illetően az országos hatókörű periodikák jelentették a legnagyobb kihívást a Századok szerkesztőinek, melyek közül csak néhány, helytörténeti tartalmú írásokat is közlő lapot emelünk ki. Már az 1950-es években az olvasók kezébe került az *Agrártörténeti Szemle* (1957-től), továbbá a – különösen a kezdeti években tapasztalható, erős ideológia vezérelte torzításai ellenére is figyelembe veendő – *Párttörténeti Közlemények* (1955–1988) és a múltbéli terhektől megszabadult utódlapja, a *Múltunk*. A Hajnal István Kör „második nemzedéke” szervezte meg 2000-ben az első magyarországi társadalomtörténeti szakfolyóiratot, a *Korallt*. Külön említést érdemelnek a helytörténet egyik fontos ágát, a várostörténeti kutatást szolgáló országos⁹⁶ és helyi⁹⁷ kiadványsorozatok.

Mindezek következtében azt mondhatjuk, hogy a lokális kutatások eredményeinek publikálása az 1950-es évek óta több tucat, egyre növekvő számú periodika között oszlott és oszlik meg. Ez a szerzők jelentős részét is más folyóiratok felé orientálta, másrészt egyre inkább lehetővé tette a Századok szerkesztőinek, hogy elsősorban országos áttekintéseket, illetve egyetemes történeti témájú dolgozatokat közöljenek, a helytörténeti munkák közül pedig csak azokat fogadják be, amelyek minden tekintetben megfelelnek a szigorú szakmai elvárásoknak.

Az (Szent) István Király Múzeum évkönyve (Székesfehérvár, 1960-tól).

⁹² Az 1937-ben indult, de 1945 után betiltott *Soproni Szemle* 1955-től jelenik meg rendszeresen. Lásd még *Vasi Szemle* (1955-től); *Baranyai Művelődés* (1954–1990), *Békési Élet* (1966–1990).

⁹³ Többek között: *Szeged* (1988-tól), *Baranya* (1988–1999), *Pécsi Szemle* (1998–2012), 1993-ban újraindították az 1927 és 1944 között megjelent *Debreceni Szemlét*.

⁹⁴ Lásd az *Acta Universitatis Debreceniensis* és az *Acta Universitatis Szegediensis Series Historica* köteteit, illetve a pécsi *Specimina Nova Quinqueecclesiensis* korszakonkénti sorozatait.

⁹⁵ Ennek utóda a *Tér és Társadalom* című folyóirat, amelyet a Dunántúli Tudományos Intézetnek a Regionális Kutatások Központjába történt integrálását követően, 1987-ben indítottak.

⁹⁶ Lásd a Budapest Főváros Levéltára *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv* című, 2006 óta kiadott évkönyvét.

⁹⁷ Lásd *Győri Tanulmányok. Tudományos Szemle* (1973-tól). A Pécs története monográfiásorozat előkészítését (is) szolgálják a Pécs Története Alapítvány által kiadott *Tanulmányok Pécs történetéből* 1–20. (1995–2009) és *Források Pécs történetéből* 1–4. (2006–2012), illetve a pécsi Kronosz Kiadó és az Alapítvány *Pécsi Mozaik* című sorozatának ezek helyébe lépő kötetei.

A három részkorszak között a legnagyobb különbségeket a helytörténeti jellegű tanulmányok *szemléletében* és *tematikájában* fedezhetjük fel.

Az 1950–1960-as évek kisszámú közleményét – a tudományos életet is maga alá gyűrő hatalom elvárásainak megfelelően – áthatotta az „osztályharcos” szellemiség. Jellemző, hogy a Rákosi-korszakban született gazdaság- és társadalomtörténeti elemzések sem az adott szféra belső viszonyaival, hanem a bányászok és a parasztság küzdelmeivel foglalkoztak.⁹⁸ Az 1960-as években megjelent munkák már a gazdaság egyes ágazatainak vagy üzemeinek átfogó történetét mutatták be, de az agrárszocialista, illetve a munkásmozgalom kérdését ezekben is hangsúlyosan tárgyalták.⁹⁹

Az 1969–1989 között született tanulmányok meggyőzően igazolják az ideológiai kötöttségek lazulását és a szakmai szempontok egyre erőteljesebb, az 1980-as évek végére már szinte maradéktalannak mondható érvényesülését. A politikatörténeti témák esetében még tetten érhető az a gyakorlat, hogy a „forradalmi” évfordulókhoz kapcsolódva rendelt meg a szerkesztőség regionális vonatkozásokat tárgyaló írásokat, ezekben azonban már a korábbi ideológia-vezérelt értékeléseket társadalomtörténeti vizsgálatokra is épülő, árnyalt elemzések váltották fel, és cáfolták.¹⁰⁰ A hasonló tendenciát mutató gazdaság- és társadalomtörténeti tárgyú dolgozatok esetében a tekintetben is jelentős az eltérés a korábbi évtizedektől, hogy nagyobb számban szerepelnek közöttük újkori történetek.¹⁰¹ Megjelentek a lapban olyan, egyes térségek gazdaságtörténetét tárgyaló írások, amelyek módszertani elemei is hangsúlyosak,¹⁰² illetve egy város társadalomtörténetét feldolgozó tanulmány is, melynek jelentősége elsősorban

⁹⁸ *Heckenast Gusztáv*: A besztercebányai bányászfelkelés (1525–1526). Századok 86. (1952) 364–396.; *Szekeres József*: Adatok a pécsi bányászok 1905. évi harcairól. Századok 89. (1955) 897–923.; *I. Tóth Zoltán*: Az 1819. évi parasztmozgalmak a zalatnai középső uradalomban. Századok 85. (1951) 169–189.; *Mérey Klára*: Agrárszocialista mozgalom a Déldunántúlon 1905-ben. Századok 87. (1953) 565–604.

⁹⁹ Példaként lásd *Kiss József*: A tőkés agrárfejlődés foka és néhány vonása Szolnok megyében a millennium évtizedében. Századok 95. (1961) 581–613. és 96. (1962) 64–97.; *Kirschner Béla – Rácz Béla*: Az Ózdi Vasmű története a felszabadulás időszakában. Századok 97. (1963) 647–665. és 4. sz. 810–830.

¹⁰⁰ Lásd például *Romsics Ignác*: A Tanácsköztársaság tömegbázisa a Duna-Tisza közén. Századok 113. (1979) 230–270.

¹⁰¹ Az időskálát tekintve lásd *Engel Pál*: Ung megye településviszonyai és népessége a Zsigmond-korban. Századok 119. (1985) 942–1005.; *Pálmány Béla*: Nógrád vármegye nemességének átrétegződése (1542–1848). Századok 119. (1985) 3–41.; *Iványos-Szabó Tibor*: Pénzforgalom Kecskeméten 1622–1711 között. Századok 114. (1980) 71–99. *Kiss Z. Géza*: A földesúri birtok és a parasztföld elkülönítésének történeti útja az Ormánságban. 1767–1867. Századok 120. (1986) 51–100.; *M. Tóvári Judit*: A miskolci társadalom gazdasági vezető csoportjának átrétegződése (1872–1917). Századok 114. (1980) 781–817.; *Virágh Ferenc*: Dél-Alföld agrárnépességének összetétele a századfordulón. Századok 118. (1984) 532–538.

¹⁰² *T. Mérey Klára*: Az ipartörténet területi kutatásának néhány problémája. (Dél-Dunántúl ipara az első világháború idején) Századok 114. (1980) 991–1008.

nem tartalmában, hanem a feldolgozás – Magyarországon akkor még újdonságnak számító – módszerében rejlik.¹⁰³

A *rendszer váltás után* számos új jelenség gazdagította a helytörténeti szakirodalmat, mind a *tematika* tekintetében, mind *szemléleti* vonatkozásban. Azzal együtt is, hogy nem jelentett radikális módosulást, hisz – mint láttuk – a szakmai szempontok már az 1980-as években háttérbe szorították az ún. marxista történet szemlélet ideológiai megközelítéseit és értékítéleteit, megtörve annak egyeduralmát.

Az ekkor született, széles palettán mozgó *politikátörténeti* közlések nagyobb része új, korábban nem kutatható forrásanyag feltárásával rajzolt reális képet egy-egy település vagy terület sorsának, helyzetének fordulatairól, politikai viszonyairól, eseményeiről, a hatalomgyakorlás intézményeiről és azok módszereiről a legkülönbözőbb korszakokban.¹⁰⁴ E témakör fontos részleme a választástörténet, amelyre szintén bőséggel akad példa az utolsó negyedszázad évfolyamaiban – a legkülönbözőbb korokból és intézményi szintekről.¹⁰⁵ Úgyszintén a vidéki közigazgatás szervezeti egységeinek működéséről és működtetőiről.¹⁰⁶

Dominánssá vált a *társadalomtörténet* különböző részkérdéseivel foglalkozó publikációk aránya. A társadalom egyes rétegeinek helyzetét elemző,¹⁰⁷ a hatalomért vetélkedő csoportok belső jellemzőit és egymáshoz fűződő viszonyát vázoló¹⁰⁸ írásokat épp úgy találunk, mint egy foglalkozási csoport mintaadó

¹⁰³ *Granasztói György*: Kassa társadalma (1549–57) a korrespondencia-elemzés tükrében. Századok 114. (1980) 615–660.

¹⁰⁴ Néhány jellemző példa: *Solymosi József*: Forradalmi átalakulás Északkelet-Magyarországon 1848-ban. (Ung, Bereg, Máramaros és Ugocsa vármegyék 1848 tavaszán és nyarán) Századok 143. (2009) 83–116.; *Csösz Péter*: „Keresztény polgári érdek sérelme nélkül”. Gettósítás Szolnokon. Századok 144. (2000) 633–679.; *Horváth Sz. Ferenc*: Kratochvill Károly és a Székely Hadosztály Egyesület tevékenysége az észak-erdélyi zsidók védelmében (1943–1944). Századok 142. (2008) 123–152.; *Apor Péter*: A népi demokrácia építése. Kunmadaras, 1946. Századok 132. (1998) 601–632.; *Pihurik Judit*: A népi demokrácia aláaknázása egy szekszárdi borospincében. Századok 145. (2011) 143–160.; *Standěiský Ěva*: „Forradalomcsinálta népképviselők”. Helyi hatalom az 1956-os forradalomban. Századok 140. (2006) 1235–1287.

¹⁰⁵ Lásd például *Czoch Gábor*: Városi tisztújítás Kassán 1848-ben. Századok 149. (2015) 1113–1134.

¹⁰⁶ Ilyen többek között *Lakatos Bálint*: Mezővárosi és falusi önkormányzati testületek Magyarországon a késő középkorban. Századok 148. (2014) 1273–1296.; *Dominkovits Péter*: A rendi jogok védelmezője – központi utasítások végrehajtója a 17. századi magyar vármegye. Századok 139. (2005) 855–888.; *Poór János*: Böszörmény önkormányzata 1609–1848. Századok 129. (1995) 335–362.

¹⁰⁷ Lásd például *Bilkei Irén*: Megyei köznemesi társadalom a Mohács utáni évtizedekben. Zala megye negyedszázada a Habsburg uralom kezdetén (1525–1550). Századok 145. (2011) 1147–1182.; *Tóth Árpád*: Nemesség, polgárság és honorácior értelmiség határán: városi tisztviselők a késői rendi társadalom korszakában. Századok 149. (2015) 1093–1112.

¹⁰⁸ *Dominkovits Péter – Pálffy Géza*: Küzdelem az országos és a regionális hatalomért. A Nádasdy család, a magyar arisztokrácia és a Nyugat-Dunántúl nemesi társadalma a 16–17. században. Századok 144. (2010) 769–792. és 1085–1120.

vagy éppen deviáns magatartási formáit,¹⁰⁹ egy kiemelkedő személyiség társadalomtörténeti jelentőségű mentalitását és pályájának alakulását bemutató¹¹⁰ publikációt. Találunk példát egy intézményhálózat,¹¹¹ illetve az eszmetörténet társadalmi háttérének vizsgálatára is.¹¹² Felbukkannak az életmód alakulását feltáró cikkek.¹¹³ Az új évezredben helyet kaptak a lapban a legmodernebb társadalomtörténeti irányzatok – például a mentalitástörténet, a mikrotörténelem,¹¹⁴ a társadalmi nemek története¹¹⁵ – jegyében készült művek is.

Ha csökkenő arányban szerepelnek is, nem kell hiányolnunk a szélesebb értelemben vett kultúrtörténeti,¹¹⁶ illetve az oktatás- és iskolatörténeti¹¹⁷ dolgozatokat sem. Ugyanakkor ismét nagyobb teret kapott az *egyház- és vallástörténet*, különösen az egyházi szervezetek, intézmények tevékenységének, felekezeti közösségek belső viszonyainak, villongásainak feltárása.¹¹⁸

¹⁰⁹ *Héjja Julianna Erika*: „Hütlenségi és visszaélési botrányos tények.” Vármegyei tisztviselői kihágások, felelősségre vonás fegyelmi eljárás a 19. század első felében. Századok 149. (2015) 1069–1078.

¹¹⁰ *Gyulai Éva*: Család – vármegye – egyház. Asszalay Ferenc karrierje és életstratégiája a Rákóczi-szabadságharc után. Századok 146. (2012) 937–960.

¹¹¹ *Tóth István György*: A vasi kisiskolák társadalomtörténete a 17–18. században. Századok 128. (1994) 580–633.

¹¹² *Paksy Zoltán*: A konzervativizmus társadalomtörténete Zala megyében. Századok 147. (2013) 655–688.

¹¹³ *Szende Katalin*: Ezüstöv, rókaprém, vászonlepedő. Viselet- és textilcultúra a késő középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen. Századok 137. (2003) 405–458.; *Benda Borbála*: Nádasdi-alkalmazottak éttrendje a 17. század közepéről. Századok 138. (2004) 931–955.

¹¹⁴ Lásd *Tilcsik György*: Amikor már a lóganéj sem segít. A patrióta kanász és az idegenszívű kovácslegény véres összetűzése, netán az 1848. évi forradalom előszele egy Vas megyei kocsmában? Századok 150. (2016) 667–690.; *Gáspár Ferenc*: A kiskunhalasi tragédia. (1944. okt. 11.) Századok 130. (1996) 1473–1504. Ide sorolható több, más tematikai kategóriában említett munka is

¹¹⁵ *Kuzma Dóra*: Nők, mint szerződő felek a 16. századi Besztercebányán. Századok 138. (2004) 921–930.

¹¹⁶ *Kruppa Tamás*: Nagyvárad jelentősége a Báthoryak művelődés- és valláspolitikájában. Századok 139. (2005) 945–968.; *Pilkhoffer Mónika*: Pécs építéstörténete 1890–1910 között. Statisztikai elemzés. Századok 139. (2005) 1427–1456.

¹¹⁷ A ritka példák egyike *Kelemen Elemér*: Az oktatási intézményhálózat fejlődése és a vonzásokörzetek alakulása a Dél-Dunántúlon 1886–1914 között. Századok 128. (1994) 674–707.

¹¹⁸ *Kosztai László*: A pozsegai káptalan hiteleshelyi tevékenysége 1353-ig. A közhitelű oklevéladás kezdete. Századok 132. (1998) 5–46.; *Kiss Gergely*: A székesfehérvári prépostság egyházi helyzete a középkorban. Századok 141. (2007) 271–298.; *Gőzsy Zoltán* – *Varga Szabolcs*: Kontinuitás és reorganizáció a pécsi egyházmegye plébániahálózatában a 18. század első évtizedeiben. Századok 143. (2009) 1199–1238.; *Miklós Péter*: Fejezetek a csanádi egyházmegye 1848/498-es történetéből. Századok 144. (2010) 639–649.; *Nagy Kornél*: Az Elia Mendrul-ügy. A besztercei örmény egyházi viszály története (1697–1700). Századok 143. (2009) 945–974.; *Jakab Réka*: „Kóser-e a rabbi?” Ortodoxok és újítók a pápai zsidó községben az 1840-es években. Századok 144. (2010) 595–616.

A korábbinál jóval több – részben határon túli szerzők tollából származó – tanulmány foglalkozott a trianoni béke értelmében *elszakított területek* gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális viszonyaival, igazgatásának kérdéseivel.¹¹⁹

Ekkor is készültek olyan elemzések, amelyekben a módszertani aspektusok legalább olyan fontosak és tanulságosak, mint a feldolgozott történeti probléma.¹²⁰

A helytörténetírás elméleti és módszertani kérdéseiről az 1980-as évekig gyakran, de csak másodlagos információként olvashattak a Századok számaint forгатók. A több mint hét évtized alatt mindössze egy önálló közlemény jelent meg, amely a témát érintette – de csak a publikációk aspektusából.¹²¹ A lokális kutatásoknak irányt szabó, azok szervezésével összefüggő kezdeményezésekről a különböző konferenciákról, történész kongresszusokról közölt részletes beszámolókból értesülhettek a lap olvasói. Kiemelkedtek ezek sorából az 1953-ban, a Sztálin halálát követően rendezett fórumok: a Budapesten júniusban, nyolc napig tartó történész kongresszus¹²² és a Századok kibővített szerkesztőségi ülésének két fordulója¹²³ novemberben. Ez utóbbin zajló vita alapját képezte Elekes Lajos elemzése a magyarországi történettudomány helyzetéről.¹²⁴ Ám ezek a fórumok szinte kizárólag szemléleti és a történettudomány intézményrendszerét, irányítását érintő kérdésekkel foglalkoztak. A korabeli szemléletet jellemzi, hogy Elekes – bár elemzésében oldalakon át bírálta az utóbbi években született munkák sematikus vonásait, és a kutatók legfontosabb feladatai közé sorolta a társadalom érdeklődésének felkeltését a történelem iránt – a mindkét szempontból fontos helytörténeti kutatásról szót sem ejtett. A referátuma alapján zajló vitában is csak Eperjessy Kálmán érintette a kérdést – *vidéki* kutatóként.¹²⁵

¹¹⁹ *Neumann Tibor*: Választott nemesi esküdtek Nyitra megyében. (Az 1486. évi 8. tc. végrehajtása). Századok 139. (2005) 261–289.; *V. Király István*: Társadalmi harcok Csíkszékben a határőrezredek szervezésének korában. Századok 126. (1992) 403–426.; *Molnár András*: Muraköz 1848-ban. Századok 132. (1998) 293–326.; *Skorka Renáta*: Pozsony gazdasági szerepe a 15. század első felében a zálogszerveződések tükrében. Századok 138. (2004) 433–465.; *Simon Attila*: Adalékok Pozsony történetéhez. Pozsony kérdése az 1938-as magyar-csehszlovák határvita során. Századok 145. (2011) 1455–1474.

¹²⁰ Lásd például *Kerepeszki Róbert*: Hajdú vármegye és Debrecen vitézi székkapitányának jelentései (1935–1939). Századok 142. (2008) 79–122.

¹²¹ *Vörös K.*: A vidéki periodikák... i. m.

¹²² *H. Balázs Éva*: Beszámoló a Magyar Történész Kongresszusról. Századok 87. (1953) 463–486.

¹²³ A Századok szerkesztőbizottságának vitaülése. Századok 87. (1953) 648–671.; A Századok kibővített szerkesztőbizottsági vitaülése. Századok 88. (1954) 144–188.

¹²⁴ *Elekes Lajos*: A magyar történettudomány helyzetének és fejlesztésének kérdéséhez a Kongresszus tanulságai nyomán. Századok 87. (1953) 621–647.

¹²⁵ A Századok kibővített... i. m. 161–162. A vitaülés – anélkül, hogy érdemben foglalkozott volna a helytörténetírás módszertani kérdéseivel – hatott annak gyakorlatára az által, hogy ilyen tevékenységet folytató vidéki fórumok is megtárgyalták annak tapasztalatait, illetve saját munkájukat befolyásoló elemeit. Lásd *Annási Ferenc*: A Magyar Történelmi Társulat Északmagyarországi Csoportjának vitája a Századok szerkesztőbizottsági ülésének

Nagyobb figyelem övezte a problematikát 1970 után. Az ország minden területén fellendült kutatómunka arra készítette a Társulat vezetését, hogy 1970-ben létrehozza Helytörténeti Szakosztályát. Ennek programját a Századok olvasói csak az 1970 szeptemberében rendezett történész vándorgyűlésről szóló beszámolóiból ismerhették meg. Szabad György elnök programjuk meghatározó elemeként hangsúlyozta az országos és a helytörténet azonos szakmai színvonalon történő művelésének elősegítését. „A helytörténet-kutatásnak, mint a helyi keretek közt megjelenő szerves történeti összefüggések vizsgálatára hivatott szaktudománynak nem az a feladata, hogy adalékokat, még kevésbé az, hogy kuriózumokat szolgáltatson a történettudomány más szakágai, ill. szintézisei számára. Épp ellenkezőleg, az a feladata, hogy olyan teljes átfogásra törekvő fejlődésvizsgálatokat folytasson, amilyenek csupán a helyhez kötött, szerves kötetlékekkel egybefűzött társadalmi képletek és intézmények mikrokozmoszainak mozgásterében végezhetőek el.” Ezzel összefüggésben szögezte le, hogy „a kellő szinten művelt helytörténet-kutatás a történettudománynak [...] a többivel egyenrangú szakága...”¹²⁶ A konferencián hasonló tartalmi érveket hangoztatott Glatz Ferenc.¹²⁷

Egy-egy esetben helyet kapott a lapban több éves intervallumban kiadott helytörténeti kötetekről szóló összevont beszámoló,¹²⁸ illetve egy készülő megyei monográfia tapasztalatainak ismertetése.¹²⁹ Ezek közül jelentőségét tekintve kiemelkedik a Debrecen történetét feldolgozó városmonográfia készítésének tapasztalatait és feladatait megvitató konferenciáról készült beszámoló.¹³⁰ Rendszeresen tájékoztatott a lap a dunántúli településtörténeti konferenciasorozatról, amelyeken helytörténeti jellegű előadások hangzottak el. A leltárszerű

anyagáról. Századok 88. (1954) 631–653.; *Hársfalvi Péter*: A Magyar Történelmi Társulat Keletmagyarországi Csoportjának vitája a Századok szerkesztőségi ülésének anyagáról. Századok 89. (1955) 111–113.

¹²⁶ Lásd a 1970. szeptember 17–19. között Gyulán, a munkásmozgalom és a helytörténet kérdéseiről rendezett országos történész vándorgyűlésről szóló beszámolót. Századok 105. (1971) 221–228. *Szabad György* hozzászólása: 224–226. Idézetek: 225. A teljes programot a TIT kiadványában (*Szabad György*: A Magyar Történelmi Társulat Helytörténeti Szakosztályának célkitűzéseiről. In: Történelem 11. TIT, Bp., 1971.), más változatát a levéltáros szakfolyóiratban (*Szabad György*: A helytörténet és az országos történet viszonyáról. *Levéltári Szemle* 23. [1973] 1. sz. 34–38.) adták közre. Az utóbbi azzal függött össze, hogy a Szakosztály által szervezendő területi kooperáció bázisául a megyei levéltárakat jelölték ki.

¹²⁷ *Glatz* álláspontja az volt, hogy „... inkább arra kellene törekedni, hogy a történeti tanulmányok általában »helytörténeti szempontúak« legyenek, azaz a tárgyakat képező történeti eseményt vagy társadalom-gazdaságtörténeti [sic!] jelenség-sorozatot a helyi tényezők összehatásában mutassák be.” Beszámoló a gyulai vándorgyűlésről... i. m. 223.

¹²⁸ *Benda Kálmán*: Helytörténeti kiadványok. Századok 110. (1976) 1130–1150.

¹²⁹ *Kiss József*: Hogyan készül Szolnokon a megyetörténet. Századok 118. (1984) 549–562.

¹³⁰ *Ács Zoltán*: Város-történeti konferencia Debrecenben 1977. december 14–15. Századok 112. (1978) 609–616.

beszámolók azonban nem vagy alig tartalmaztak érdemi módszertani tanulságokat, ajánlásokat.¹³¹

Már ekkor sem a sem a Századok volt az egyetlen fóruma e kutatási iránynak. Az 1970-es években – Szabad György említett közleményein túl – alapvető, programszerű, illetve a kutatómunkának új irányt kijelölő írások jelentek meg más kiadványokban is.¹³² Az 1980-as évek közepétől, végétől pedig végérvényesen az akkor indult új műhelyek, illetve folyóirataik, könyvsorozataik váltak az ilyen típusú írások legfontosabb megjelenési helyévé – a Századok helyett.¹³³ A helytörténetírás általános elméleti kérdéseiről a Társulat lapjának ezekben az évfolyamaiban ekkor már nem olvashatunk, de – ha ritkán is – megjelentek a vidék történetének feldolgozásával foglalkozó, olyan módszertani munkák, amelyek tematikájuk és kiemelkedő színvonaluk révén esetenként jelentős segítséget nyújtanak a hasonló kutatásokat végzőknek.¹³⁴ És persze, számos közlemény tartalmaz fontos metodikai utalásokat, illetve – a szerző által alkalmazott módszerek végiggondolása esetén – tanulságokkal szolgál mások számára is.

Az összegzés főbb tanulságai

A Magyar Történelmi Társulat és folyóirata, a Századok annak a felismerésnek a jegyében született, hogy valós és reális képet adó országos szintéziseket csak a kisebb közösségek életének, továbbá az azt befolyásoló körülmények alakulásának részletes és sokoldalú feltárása, az így nyert ismeretek összegzése révén lehet készíteni. Mégpedig egy olyan korban, amikor ennek érvényesítését – megfelelő intézmények hiányában – az országban szétszórta található gazdag forrásanyag feltárásával és összegyűjtésével kellett kezdeni. Ennek és a kibontakozó polgári fejlődésnek, benne a múlt és az azt feltáró történettudomány iránti érdeklődés növekedésének köszönhetően a lap első negyedszázadában minden későbbinél nagyobb szerepet kapott a települések, megyék és régiók lokális történetét bemutató munkák közlése. Annak ellenére, hogy a szerkesztőknek és a

¹³¹ Lásd például *Farkas Gábor*: Beszámoló a Dunántúl településtörténetéről rendezett III. konferenciáról (Székesfehérvár, 1978). Századok 113. (1979) 1095–1105.

¹³² *Székely György*: Az Országos Helytörténeti Bizottság feladatai. Országos Népművelési Tanács, Budapest, 1971.; *Vörös Károly*: A helytörténeti kutatásról. Valóság 15. (1972: 2. sz.) 48–50.; *Stier Miklós – Szász Zoltán*: A helytörténetírás módszertani kérdései. Új- és legújabb kor. Budapest, 1980. A várostörténet tekintetében *Gyáni Gábor*: A várostörténet-írás új irányzata (New Urban History). Történelmi Szemle 21. (1978) 588–601.; Várostörténeti konferencia. Debrecen Város Tanácsa VB, Debrecen, 1979.

¹³³ Ilyen volt mindenekelőtt a Hajnal István Kör *Rendi társadalom – Polgári társadalom* sorozatának több kötete. Fontos elméleti és módszertani írások jelentek meg a Korallban és az Aetasban is. Lásd még Várostörténet – helytörténet. Elmélet és módszertan. Szerk. Vonyó József. Pécs Története Alapítvány, Pécs 2003.

¹³⁴ Lásd *C. Tóth Norbert*: Lehetőségek és feladatok a középkori járások kutatásában. Századok 141. (2007) 391–470.

szerzőknek kezdettől meg kellett küzdeniük a helytörténetírás lebecsülésével, azzal, hogy az „akadémiai történészek” e munkákat nem ismerték el a tradicionális politika- és a hadtörténeti művekkel, illetve az országos összefoglalásokkal azonos értékűnek. Ezeknek a – szakmai színvonaluk miatt nem mindig megalapozatlan – véleményeknek is szerepe volt a helytörténeti kutatás hosszabb ideig tartó, de végül átmenetinek bizonyuló apályában.

Az áttekintés fontos tanulsága az, hogy a társadalmi és politikai környezet változásai döntő mértékben befolyásolták az adott korban folytatott lokális kutatások és az ezek eredményeként a Századokban (is) megjelenő tanulmányok tematikáját és szemléletét. És itt nem csak az államszocializmus időszakában szigorú, intézményes keretek között irányított és ellenőrzött, ideológiai és politikai elvárások alapján folyó kutatómunkára kell gondolnunk. Ilyen hatások nyomait fedezhetjük fel abban is, hogy az ipar, a kereskedelem, a közlekedési infrastruktúra rohamos fejlődését magával hozó dualizmus korában elsősorban eme ágazatok története iránt nőtt meg a historikusok érdeklődése. Ugyanígy a kor közhangulata és társadalmi elvárásai késztettek történészeket 1920 után arra, hogy kiemelt figyelemben részesítsék az elszakított területek múltját, a Századok szerkesztőit pedig ezek közlésére – a mindenki által vágyott és remélt területi revízióhoz szolgáltatva érveket.

Az 1960-as évektől óriási mértékben kiszélesedett a helytörténeti kutatás intézményrendszere, illetve rohamosan nőtt a közlés lehetőségeit biztosító periódikák száma. A Kádár-korszakban e jelenség ellentmondásos okokra vezethető vissza. Háttérben az a sok helyen megjelenő társadalmi kezdeményezés húzó-dott meg, hogy a kisebb-nagyobb közösségek őrizhessék hagyományaikát, tárhasák fel és ismerhessék/ismertethessék meg valódi történeteiket. Mindez reakció volt a Rákosi-féle diktatúra civil kezdeményezéseket durván elfojtó társadalom-, illetve az ország és települései történetét hatalmi érdekből, ideológiai megfontolásokból eltorzító tudomány- és oktatáspolitikájára. Az 1956 tapasztalatai alapján a társadalommal kiegyezésre törekvő, de a felett a hatalmat változatlanul gyakorló kádári politika e kezdeményezéseket nem elfojtani igyekezett, hanem intézményesítésükkel mederbe terelni, hogy ellenőrzése alatt tarthassa őket. Az így létrejött országos hálózatok – az MSZMP által irányított Hazafias Népfront keretében kialakított Honismereti Szövetség, a szakmai körök tekintetében pedig a Magyar Történelmi Társulat Helytörténeti Szakosztálya – azonban nem csak a hatalom érdekeit szolgálták. Nagy szakmai felkészültséggel rendelkező vezetőik – Székely György, Szabad György és mások – olyan *tudományos* elveket és módszertani ajánlásokat fogalmaztak meg a helytörténeti kutatással kapcsolatban, illetve művelői számára, melyekkel segít(het)ték az ilyen területen készülő művek színvonalának emelését. Ezzel hozzájárultak e munka szakmai rangjának növeléséhez, annak elismeréséhez, hogy a helyi történeteket szakszerűen feldolgozó tudományos produktumok egyenrangúak az országos feldolgozásokkal. Annál is inkább, mert a szakmai szempontok erősödése egyúttal a politikai, ideológiai kötöttségek lazítását is eredményezte, s az abból adódó torzításokat is

csökkentette – időben előre haladva egyre nagyobb mértékben, ami az 1980-as évek második felére az ún. marxista történetírás egyeduralmának megszűnését eredményezte. E folyamatok hatása a Századokban megjelent helytörténeti publikációk tematikájában, szemléletében és szakmai színvonalában is tükröződött.

Továbbá abban, hogy a rendszer kötöttségeinek lazulásával ismét – immár egyértelmű politikai tartalmakkal is – erősödtek új kezdeményezések, amelyek már a Kádár-korszak utolsó éveinek „szabadabb levegőjében” önálló szakmai szerveződések teremtettek, a hatalomtól semmilyen módon (anyagilag sem) nem függő lapokat is indítottak. Mindez előkészítette azt a gazdag és színes szakmai palettát, amely a rendszerváltást követően teljessé vált ki.

E két időszak fejleményei azt is eredményezték, hogy a Századoknak komoly „versenyársai” keletkeztek, elvonva tőle a helytörténeti munkákat publikáló szerzők jelentős részét. Ez azonban nem pusztán „publikációs versenyt” jelentett, hanem ésszerű munkamegosztást is, tekintettel arra, hogy az ekkor indított folyóiratok egyúttal önálló történeti diszciplínák (társadalomtörténet, várostörténet) orgánumai.

Mindez módosította, de nem csökkentette a Századok szerepét és súlyát a helytörténeti munkák közreadása tekintetében, amit szemléletesen jelez az ilyen tartalmú közlemények számának növekedése, tematikájának gazdagodása és színvonalának emelkedése az utolsó negyedszázadban. Ez pedig azt is jelenti, hogy a számos új, speciális szaklap adta lehetőségek ellenére a helytörténeti kutatást végzők számára (is) változatlanul rangot jelent, ha megjelenhetnek a történettudomány legpatinásabb, immár 150 éves folyóiratában.

PROVINCIAL AND LOCAL HISTORY IN THE SZÁZADOK (1867–2016)
A SKETCH OF MAIN TRENDS AND CHANGES

by József Vonyó
Summary

The study explores the proportions to which the review of Századok has dealt over the 150 years of its existence with the history of provincial Hungary, of its individual regions, administrative districts and settlements. The importance of the subject resides in the recognition and acceptance of the fact that national syntheses, offering a realistic view, can only be based on a manifold a detailed exploration of local communities and of the conditions that influenced them, as well as on a summary view of knowledge and information thereby acquired. It was partly this recognition that called to life the review of the Hungarian Historical Society called Századok, in which, accordingly, over one fifth of all publications in the first phase of its existence (1867–1889) were devoted to works about local history. Although later both the number and proportion of such publications decreased, the trend turned again after 1969, and especially after 1990, and in the last quarter of a century the increase in numbers has been accompanied by a growing variegation of thematic approaches. The study explores the causes of these changes, and offers assessments of the developmental trends based on empirical analysis. Attention is also paid to programs, papers and debates published in the Századok with regard to the theory and methodology of local history.

Lajtai L. László

NEMZETI EREDETKÉRDÉSEK ÉS HISTORIOGRÁFIAI VITÁK

*Hunfalvy Pál és a Századok**

Hunfalvy Pál és a Századok kapcsolata kedvező lehetőséget kínál arra, hogy a megkerülhetetlen életművet hátrahagyó tudós munkásságának összetettsége és a korabeli hazai történetírás kapcsolata okán az első magyar történész szakfolyóirat másfél évtizedét – az 1870-es évek derekától az 1890-es évek kezdetéig – az intézményesülő szaktudományosság kritikai irányultsága és a nemzeti hagyományok ambivalens viszonyrendszerének egybevetésével helyezzük szélesebb kontextusba. A szóban forgó periódusban immár Szilágyi Sándor szerkeszti a Századokat, aki a folyóiratot alapító és fenntartó Magyar Történelmi Társulat akkori elnöke, Horváth Mihály jelöltjeként került 1875 októberétől elődje, a történésztársaival sorozatos polémiákba keveredő Thaly Kálmánt¹ követően a lap élére, és tette „nagy kiegyenlítő”-ként² nemcsak szélesebb spektrumúvá, de érzékelhetően magasabb színvonalúvá is annak működését.³

Mennyiben illetve egyáltalán történésznek tekinthető-e Hunfalvy Pál, adódik a kézenfekvő előzetes kérdés. A modern hazai történetírás történetét tárgyaló hosszabb-rövidebb összefoglalók jobbára vagy hallgatnak róla,⁴ vagy inkább csak az „ugor-török háború” néven elhíresült nyelvészeti polémia és előtörténete kapcsán

* Jelen tanulmány az NKFI 111 871. sz. pályázatának a támogatásával készült.

¹ R. Várkonyi Ágnes: Thaly Kálmán és történetírása. (Tudománytörténeti Tanulmányok 1.) Bp. 1961. 115–120., 169–170.

² Lederer Emma: A magyar polgári történetírás rövid története. Bp. 1969. 38.

³ Lukinich Imre: A Magyar Történelmi Társulat története 1867–1917. Alapításának félszázados évfordulójára. Bp. 1918. 43. „az 1880-as évek jelentik Szilágyi Sándor titkári és szerkesztői tevékenységének tetőpontját, s egyúttal a Magyar Történelmi Társulat [...] egyik legeredményesebb korszakát.” Mann Miklós: Adatok a Századok történetéhez Szilágyi Sándor szerkesztői korszakából (1875–1899). Századok 102. (1968) 221.

⁴ Marczali Henrik: A magyar történetírás fejlődése a XIX. században. In: A magyar irodalom története. I–II. Szerk. Beöthy Zsolt. Bp. 1896. II. 500–508.; Hóman Bálint: A történelem útja. In: A magyar történetírás új útjai. Szerk. Uó. Bp. 1931. 7–52.; Szekefű Gyula: A politikai történetírás. In: A magyar történetírás új útjai i. m. 397–444.; Lederer E.: Polgári történetírás i. m.;

említi Hunfalvy nevét.⁵ A „nagy tudós, az Akadémia egyik kiváló dicsősége”⁶ tizenöt esztendő leforgása alatt mindazonáltal tizennyolc hosszabb-rövidebb tétellel gyarapította a Századok közleményeit miközben munkáiról hét ízben jelent meg ismertető az első hazai történészszaklap hasábjain. Nemcsak alapító tagja volt a történetírás hazai professzionalizációjának alapvető intézményi keretétől szolgáló Magyar Történelmi Társulatnak,⁷ de róla a Századokban nekrológot jegyző Szilágyi Sándor titkár (azaz egyúttal lapszerkesztő) megfogalmazásában Hunfalvy Pál a Társulatnak „tizenhat év óta tevékeny [igazgató] választmányi tagja volt”⁸ egyszerűsmind. A hazai társadalomtörténeti szemlélet reformkori előfutárainak számbavételekor mégis jellemzően elsőnek éppen őt hozza példaként R. Várkonyi Ágnes, mint aki az 1840-es években minden erejével „philologus-historicus”-nak készül, „mégsem lett belőle történetíró mai fogalmaink szerint”.⁹ Hunfalvy Pált már kortársai és az utókor is elsősorban (összehasonlító) nyelvésznek és etnográfusnak (mai fogalmaink szerint: etnológusnak)¹⁰ tekintette és tekinti. A történészszakma nevében őt elparentáló Szilágyi¹¹ – érdekesen megfordítva a reformkori Hunfalvy Toldy

Steven Bela Vardy: Modern Hungarian Historiography. (East European Monographs 17.) New York–Guilford 1976.

⁵ *Gunst Péter: A magyar történetírás története. (Történelmi Kézíkönyvtár) Debrecen 2000. 208; Romsics Ignác: Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel. Bp. 2011. 98., 154.; Flegler Sándor: A magyar történetírás történelme. (Olcso Könyvtár 38.) Ford. Ifj. Szinnye József. Bp. 1877. 7–8., 257–258. Az utóbbi természetesen még nem az 1882-ben kirobbant vita apropóján, hanem a Reguly-hagyaték kiadása és a hun-magyar rokonság hagyományának megkérdőjelezőjeként tárgyalja, ahogy arra Romsics munkája is utal. Szerepeltetésében nyilván nem elhanyagolható körülmény, hogy a németországi szerző elmondása szerint munkáját (a fő inspirátor Szalay László mellett és Ipolyi Arnoldon és Szilágyi Sándoron kívül) a két Hunfalvy-testvér is segítette. Vö. *R. Várkonyi Ágnes: Historiográfiai törekvések Magyarországon a XIX. században. Századok 103. (1969) 966.**

⁶ *Br. Eötvös L[oránd]: Gyászjelentése. Ethnographia 2. (1891) 377.*

⁷ *Hóman Bálint: Elnöki megnyitó beszéd a Társulat 1937. dec. 16-án tartott évi rendes közgyűlésén. Századok 71. (1937) 389–392.; Ember Győző: A Magyar Történelmi Társulat száz éve. Századok 101. (1967) 1150.*

⁸ *Szilágyi]. S[ándor]: Hunfalvy Pál (Szül. 1810. – †1891. nov. 29.) Századok 25. (1891) 850.*

⁹ *R. Várkonyi Ágnes: A pozitivisták történetiszemlélete a magyar történetírásban. I–II. (Tudománytörténeti Tanulmányok 6.) Bp. 1973. II. 17–18.*

¹⁰ *Simonyi Zsigmond: Hunfalvy Pál mint nyelvész. (Szül. 1810., megh. 1891.). In: Hunfalvy-album. Hunfalvy Pál félszázados akadémiai tagsága emlékére. Bp. 1891. XVII–XX.; Szily Kálmán: Hunfalvy Pál emlékezete. Magyar Nyelv 6. (1910) 1–12.; Herrmann Antal: Hunfalvy mint ethnographus. In: Hunfalvy-album i. m. XXI.; Zsigmond Gábor: Hunfalvy Pál útja az embertudománytól az etnográfiaig. In: Népi Kultúra – Népi Társadalom. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve X. Főszerk. Ortutay Gyula. Bp. 1977. 207–251.; Küllös Imola: Nép, nemzet és egy új tudomány, az ethnographia – Hunfalvy Pál felfogásában. Nyelvtudományi Közlemények 107. (2010) 252.*

¹¹ A Magyar Tudományos Akadémia és a Kisfaludy Társaság nevében Gyulai Pál, az általa alapított Magyarországi Néprajzi Társaság képviselőjében pedig a numizmatikus-archeológus-etnológus Réthy László búcsúztatta el Hunfalvyt. *Gyulai Pál: Beszéde Hunfalvy Pál ravatala fölött. 1891. dec. 2. In: Hunfalvy-album i. m. 269.; Réthy László: Hunfalvy sirjánál. Ethnographia 2. (1891) 378.*

Ferenchez intézett argumentációját,¹² amelyről nem tudni, hogy a nekrológírónak volt-e tudomása – utólag úgy látta, hogy „a nyelvészeti és ethnographiai problémák megfejtésére irányzott törekvései sarkalták történelmi tanulmányokra”, ám „utolsó munkái már legnagyobb részben történelmi munkák voltak”.¹³ Mégsem csupán nekrológírói, de kortársai is előszeretettel aposztrofálták őt történésznek, mi több iskolaalapítónak. „Hunfalvy Pál a magyar nyelvészet és történetírás terén új iskolát alapít, új iránynak tör utat”¹⁴ – állapítja meg róla a még életében cikket jegyző Szathmáry György Hunyad megyei országgyűlési képviselő és iskolaügyi szakíró. Kevésbé köztudott, de ide kívánczó historiográfiai adalék, hogy a dualizmuskori hazai történetírás és nemzeti emlékezetnarratíva emblematikus kollektív teljesítménye, a Szilágyi Sándor-féle „millenniumi tízketetes” keletkezéséhez is volt Hunfalvy Pálnak áttételesen kapcsolódása. Annyiban legalábbis, hogy az ötletet eredetileg felvető Bánó József, volt képviselőházi alelnök indítványának megvizsgálására a Társulat először Hunfalvy elnökletével állított fel bizottságot, amely arra a megállapításra jutott, hogy „hirdetessék pályázat egy oly munkára, mely a magyar nemzet életének phasisait pragmatikailag fejtegesse, annak első feltűnésétől fogva a legújabb időkig”.¹⁵ Jóllehet „a magyar faj ethnologicus fejlődését tárgyaló mű” megírására ekkor nem került sor, a Társulat történetének monográfusa szerint „kétségtelen [...], hogy ez adta meg a gondolatát annak, hogy évek múlva, de ugyancsak a millennium alkalmából, Szilágyi Sándor korszakos nagy magyar történelmét kezdeményezze.”¹⁶

Hunfalvy Pál természetesen még ahhoz az autodidakta tudósgenerációhoz tartozott, amelynek tagjai a professzionalizálódás *előtti* korszakban tettek szert sokirányú műveltségre, és lényegében maguk váltak egy vagy (Hunfalvy esetében) több tudományág hazai megalapozójává, esetenként nemzetközileg is megbecsült képviselőjévé. A domidoctus – hazai felsőfokú jogi és teológiai stúdiumokat folytató, de egyetemet nem végző – Hunfalvy nemcsak a már említett hazai szakmai társulatoknak (Kisfaludy Társaság, Magyar Történelmi Társulat, Magyarországi Néprajzi Társaság) volt tagja illetve alapítója, de a nemzetközi tudományos vérkeringéshez is nem egy szálon kapcsolódott. A berlini királyi tudományos akadémia filozófiai-történelmi osztálya még 1873-ban választotta levelező

¹² „a nyelvtanulás és ismerés eszközm, nem célom... a török nyelvet is nem azért akarom tudni, hogy azt taníthassam, hanem [...] hogy országunk középkorát felfoghassam.” Idézi R. Várkonyi Á.: Magyar pozitivisták történetiszemlélet i. m. II. 18.

¹³ *Szilágyi. S.*: i. m. Szavait érdemes egybevetni Váczy Jánoséval, aki a „magyar tudományos élet egyik első rendű alakjától” még szélesebb célközönség előtt, a Vasárnapi Újság hasábjain búcsúzott: „a néprajzot történelmi alapon kidolgozni, s a fajrokonságot megállapítani: e cél mintegy önként következett előbbi működéséből, a mely már kezdetben is segítségül vette a történelem útmutatásait és adatait”. Váczy János: Hunfalvy Pál, 1810–1891. Vasárnapi Újság 38. (1891. dec. 6.: 49. sz.) 799.

¹⁴ Szathmáry György: Hunfalvy történelmi iskolája. Nemzet 5. (1886. dec. 2. reggeli kiadás: 333. sz.)

¹⁵ Századok 16. (1883) 391–392., 472–73.

¹⁶ Lukinich I.: A Magyar Történelmi Társulat i. m. 61.

tagjává, majd levelező tagja lett a finn irodalmi társaságnak, a cseh királyi tudós társaságnak, a bécsi és berlini antropológiai társaságnak, a philadelphiai American Philosophical Societynek, az észti tudós társaság, a párizsi Société Philologique és a dallasi Trinity Historical Society pedig tiszteletbeli tagjául választotta.¹⁷ Hunfalvy és kortársai azért sem részesülhettek idehaza történészi szakképzésben, mert az annak alapját jelentő történelmi szemin riumot¹⁸ csak az 1887–1888-as tanévtől, a Magyar Történelmi Társulat 1885.  vi kongresszusán megfogalmazottak értelmében születő Trefort-féle reformok keretében v zet k be a hazai egyetemi képzésben.¹⁹ Mindezek fényében talán nem elhibázott leszögezni, hogy Hunfalvy Pál olyan társadalom- illetve szellemtudom nyai érdekeltségű tud s volt, aki a humaniorák több területén alkotva a történetirás hazai professzionalizálódásának kibontakozásakor intézményes és közreműködői szempontból egyaránt tevek nykedett történészként és ekként is számon tartották kortársai, dacára iskol zotts g nak és elsődleges hivatali affili ci j nak.²⁰

Miben  llt Hunfalvy Pál újszerűsége, más szóval tudománytörténeti és historiográfiai jelentősége? E vonatkozásban életműve *egészét* szerves egységben  rdeemes vizsgálni, amelynek el rehaladt ban egyre f kusz l d  figyelemmel törekedett tisztázni a hazai *népesség* kialakulását és történeti beágyazottságát, saját szóhasználatában és legnagyobb hatású munkája c m t idézve: Magyarország „ethnographi j ”-t.²¹ Mielőtt r t rn nk a Hunfalvy-féle nemzet-, pontosabban

¹⁷ Szily K.: Hunfalvy  ml kezete i. m. 9.; *Munkácsi Bernát*: Emlékbeszéd Hunfalvy Pál rendes és igazgató tag fölött. (A Magyar Tudományos Akadémia elh nytt tagjai fölött tartott  ml kbesz d k 15. k. 11. sz.) Bp. 1912. 113–114.; *Szinnyei József*: Magyar irók élete és munkái. I–XIV. Bp. IV. 1896. 1416–1419.

¹⁸ Az oktatás és kutatás egységén alapuló, európai és globális viszonylatban is mintaadó humboldti egyetemeszm ny csak a 19. század második felétől kezdett el terjedni, j llehet Leopold von Ranke már 1833-t l elindította történelmi szemináriumait a Humboldt alapított berlini egyetemen. *Stefan Berger* (with *Christoph Conrad*): *The Past as History. National Identity and Historical Consciousness in Modern Europe*. Basingstoke 2015. 83–84.

¹⁹ *Marczali Henrik*: A történelmi felső oktatás. Századok 19. (1885) 180.; *Szentpétery Imre*: A B lcs szettudom nyai Kar története 1635–1935 (A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Története 4.) Bp. 1935. 508–514.; *Gunst P.*: Magyar történetirás i. m. 199–200.

²⁰ Az 1838-ban  gyv di vizsgát tett Hunfalvy 1841-ben lett Bajza József (1832-t l a történet-tudományai osztály rendes tagja!) ajánlására a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, majd 1858-t l rendes taggá, 1883-ban pedig igazgató tanácsi taggá és az I. osztály elnökévé választották, miközben 1851-t l haláláig elsőként vezette az Akadémia könyvtárát. *Fraknói Vilmos*: Hunfalvy Pál  let b l. A pálya kezdete. In: Hunfalvy-album i. m. IX., XIV.; *Munkácsi B.*: Emlékbeszéd i. m. 11., 22–23., 45., 114.; *Domokos Péter – Paládi-Kovács Attila*: Hunfalvy Pál. (A Múlt Magyar Tud sai) Bp. 1986. 15.

²¹ „Mit akar az *ethnographia*, vagy *ethnologia* (Völkerkunde)? [...] Ha szorosan ragaszkodnánk a sz k értelméhez, az *ethnographia* az a tudomány volna, melly a népeket leirja,  gy a mint vannak; az *ethnologia* pedig az, melly kutatja, hogyan lett a nép. De közönségesen egynek veszik a két szónak értelmét, s a tudomány mind azt kutatja, hogyan lettek a népek, mind le is irja azokat.” *Hunfalvy Pál*: Magyarország ethnographiája. Bp. 1876. 47. (Az ethnologia terminust egyébiránt egy magyarországi szerző, a *Völkerkunde* fogalmát kidolgozó August Ludwlg Schl zerrerrel kapcsolatban álló Kollár Ádám Ferenc használta elsőként

ethnoszkonceptió jellemzőire és jelentőségére, érdemes előjáróban felsorolni azt a néhány központi tematikát, amelyre a historikus Hunfalvy érdeklődése is vissza-visszatérően irányult, és amely köré tudományos publikációs teljesítménye szerveződött, ahogy az a Századokban megjelentett írásaiban úgyszintén körvonalazódik és munkái ottani recepciójából is kibontakozik. Idő- és logikai sorrendben haladva ezek az alábbi főbb kérdéskörök: a *magyarok nyelvi hovatartozása és eredete*, viszonya a történeti *hagyományban* velük összekapcsolt *hunokéval*, ez utóbbival szoros összefüggésben a *székelyek eredete*, és végül, de egyre terjedelmesebb bizonyítóanyagon és bővülő historiográfiai perspektívában a *románság* (saját, leíró és értéksemleges szóhasználatában: rumunok/oláhok, lévén hogy az előbbivel a nyelvcsalád egészét nevezte)²² *kialakulása és története*.

Jóllehet Hunfalvy tudományos életművének koherenciája retrospektíve nyilvánvalónak látszik, életrajzírói szokás szerint egymástól világosan elkülöníthető és egymásra következő szakaszokra tagolják azt diszciplináris²³ vagy tematikai²⁴ rendezőelv szerint. Jelen tanulmány keretei között nem tekintjük és nem is tekinthetjük feladatunknak, hogy kimerítően tárgyaljuk, még kevésbé,

jogtörténeti munkájában: „Ethnologia [...] est notitia gentium popolorumque, sive est id doctorum hominorum studium, quo in variarum gentium origines, idiomata, mores atque instituta, ac denique patriam vetustasque sedes eo consilio inquirunt, ut de gentibus populisque sui aevi rectius iudicium ferre possint.” *Kollarius Adamus Franciscus: Historiae iurisquae publici Regni Hungariae amoenitates. I–II. Vindobona 1783. I. 80. Vö. Hans F. Vermeulen: The German Invention of Völkerkunde: Ethnological Discourse in Europe and Asia, 1740–1798. In: The German Invention of Race. Szerk. Sara Eigen – Mark Joseph Larrimore. New York 2006. 132.)*

²² „Rumun hazánkfiak ne vegyék rossz néven, hogy *rumun-t* írok és nem *románt*; hisz különbséget kell tennünk az oláh román, az olasz román, a francia román s a többi románok között. Ha nem haragszik a tirolisi »romancs«, hogy így és nem románnak hívják, miért haragudnék a *rumun*, ha így és nem román-nak hívjuk? Eddig legalább még nem szorította ki a többi románokat Európából, hogy csak őt lehetne románnak nevezni.” *Hunfalvy Pál: Hogyan csinálódik némely história? Pillantások a rumun történetírásba. Bp. 1885. 5–6.* „A magyar tehát *oláh*-nak nevezi a rumunt, és *olasz*-nak az itáliai lakost; az *oláh* úgy mint az *olasz*, olyan nép-név a magyar nyelvben, millyen a *német*, *lengyel*, *orosz*, *tót*, *rác* stb. Azt szükséges megemlíteni, mert a kik az *oláh* nevezés ellen tiltakoznak, azt vélik, hogy vele megvetést fejez ki a magyar, s felejtik, hogy diplomaticus volt az a nevezés nemcsak nálunk, hanem a Havas elföldön is, mellyet *Ungro-Vlachia*-nak neveztek és neveznek máig.” *Hunfalvy P.: Magyarország ethnographiája i. m. 478.* Esetenként használta még a rumun, rumen, rumén alakváltozatot, ami azért sem meglepő, mert az addigi cirillről latin ábécére csak 1860-tól áttérő román helyesírás maga is számtalan változáson ment keresztül, amíg a 20. század elejére a fonetikus írásmód vált uralkodóvá. *Siegescu József: A román helyesírás története. Bp. 1905. 258–265.* Az etnoním hangalakjának magyar átírási gyakorlatáról és nehézségeiről vö. *Siegescu József: A „román” szó írása a magyar nyelvészetben. Egyetemes Philologiai Közöny 28. (1904) 485–488.*

²³ „I. pályakezdet (bölcészeti, jogi, esztétikai, görög filológiai tanulmányok), II. magyar öszszehasonlító nyelvtudomány megteremtése, III. nyelvészeti főalkotások és ethnológiai előtanulmányok, IV. magyar ethnológia megteremtése”. *Munkácsi B.: Emlékbeszéd i. m. 112.*

²⁴ „1847–1856: az embertudomány körvonalai; 1856–1864: etnikumtörténet és nyelvtörténet; 1864–1876: a magyarok eredete; 1876–1891: a szomszéd népek kapcsolatainak vizsgálata”. *Zsigmond G.: Hunfalvy és az embertudományok i. m. 207., 224., 230., 239.*

hogy értékeliük Hunfalvy teljes tudományos munkásságát és diszciplínaként eltérő hatástörténeti helyét, mindenesetre szükségesnek látszik legalább utalni arra, hogy tudományszakokként eltérő hangsúllyal ugyan, de jól érzékelhetően markáns, paradigmaváltó, esetenként „mítoszromboló” szerepet szokás tulajdonítani működésének. Leginkább nyilvánvaló ez a hazai nyelvtudomány terén kifejtett teljesítménye okán, amelyet újabban kifejezetten *paradigmatikusnak* értékelnek, amennyiben az összehasonlító nyelvtudomány hazai megalapozásával²⁵ előbb, az 1850-es években élesen szembefordult, majd az 1870-es évek közepétől, különösen pedig tanítványai révén a századfordulóra lényegében teljesen kiszorította korábbi domináns pozíciójából a liberális-romantikus nyelvszemlélet képviselőit.²⁶ Történeti megítélése szintén korszakváltó hatását húzza alá, amennyiben az intellektuális újítás iránti érzéke és a módszertani szigor kikényszerítésének érdeme kapcsolódik nevéhez az általa is kutatott témakörök korábbi és napjaink historiográfiai értékelésében egyaránt.²⁷ Paradox módon mégis szemléleti újszerűsége és módszertani felkészültsége az, ami nem teszi egyszerűvé szorosabban vett historiográfiai helyének pontosabb behatárolását. Nemcsak az imént idézett Békés Vera elemzéseiben tételeződik egyértelműen a nyelvészeti *pozitivizmus* hazai úttörőjeként, de a pozitivistá történetiszemlélet

²⁵ Hunfalvynak köszönhető az első magyar nyelvtudományi periodika (Magyar Nyelvészet, 1856–1861) létrejötte, amelyet egymaga szerkesztett, finanszírozott, töltött meg harmadrészt tanulmányokkal (sőt jobbjára maga is olvasott, amint azt önironikus szavait idéző nyelvész nekrológirójától megtudjuk. Lásd Szily K.: Hunfalvy emlékezete i. m. 7.). Az európai összehasonlításban is korainak számító szaklap megszűnése után az utódja, a mindmáig létező Nyelvtudományi Közlemények már az MTA finanszírozásában jelent meg 1862-től (amelynek szerkesztését 1879-től tanítványainak engedte át). Zaicz Gábor: Hunfalvy Pál és a „Magyar Nyelvészet”. In: Geotudományok. A Miskolci Egyetem Közleménye (A sorozat, Bányászat 61.) Miskolc 2001. 31.

²⁶ Békés Vera: A hiányzó paradigma. Debrecen 1997. 163–173., 191–202. „Ez a [Hunfalvy-féle nyelvészeti] koncepció szöges ellentétben áll a romantikus liberalizmussal: logikájában nem tűri meg sem a partikularitást, sem a modalitást; tudománytalannak, tehát jogosultatlannak minősíti a metafizikai, azaz transzcendentális szempontot; elvei helyes voltának kizárólagosságáról és tévedhetetlenségéről való meggyőződése, és ebből fakadó morálfelfogása pedig érvényteleníti az urbanitást [dialogicitást].” Békés V.: Hiányzó paradigma i. m. 168.

²⁷ „az eredetkérdéssel a hún rokonsággal összefüggő problémacsoport kritikai feldolgozása felé Hunfalvy tette meg az első lépést. Az ő hyperkritikus, de hitteli merész támadása nyitotta meg a módszeres kritika érvényesülésének útját. Ez teszi fellépését a magyar történettudomány történetében korszakos jelentőségűvé, noha tárgyi eredményei – mai tudásunkkal mérve – nagyon is problematikus értékűek.” Hóman Bálint: A magyar hún-hagyomány és hún monda. A Magyar Tudományos Akadémia Röck Szilárd-jutalmával kitüntetett pályamunka (1925). In: *Uő: Történetírás és forráskritika*. Bp. 1938. 49. „Hunfalvy jelentősége nem abban fogható meg, hogy tagadta a hún származást – hiszen előtte ezt megtették már mások is –, és nem is abban, hogy vadonatúj megoldással próbálkozott volna. Fontosságát az adja, hogy elsőként alkalmazta a kora színvonalán álló forráskritikát [...]. Másrészt [...] a székelykérdésre irányította a figyelmet, és olyan vitát indított el, ami ugyan több mindent tisztázott, a hullámai azonban még napjainkban sem ültek el egészen.” Kordé Zoltán: A székelykérdés rövid története. In: *Székelyföld története. I–III*. Szerk. Benkő Elek – Egyed Ákos. Bp. 2016. I. 110–111.

hazai jelentkezését részleteiben körüljáró R. Várkonyi Ágnes munkája is feltűnően sok figyelmet szentel reformkori és 1850-es évekbeli munkásságának. Hangsúlyos említést kap, hogy a reformkorban „a legjelentősebb előrelépést az elmélet területén Hunfalvy Pál tette meg”, az 1850-es évek elején pedig „a pozitívista történetfelfogás jegyében véli tudománnyá alakítani a históriát és feltárni a hazai múlt valóságát”: tudniillik „a történettudományt a társadalomtudomány segédtudományának tekinti, a múlt szociológiájának, mint a pozitivisták”.²⁸ Messzire vezetne és e tanulmányban terjedelmi okok miatt nincs arra lehetőség, hogy a pozitívizmus változatai és a történetírás 19. századi praxisának szövevényes kapcsolatát akárcsak áttekintésszerűen is vázoljuk.²⁹ Amennyiben az előbbi válfajait alapvetően a természettudományok mintájára *törvénykereső* és *előrejelzésre* törekvő, a múlt megismerését a társadalomtudományi szemlélet jegyében tételező *szcientista* felfogásnak és gyakorlatnak értelmezzük, akkor kijelenthető, hogy a 20. század fordulója előtt ebben a formában sem Nyugat-Európában, sem másutt nem sikerült intézményesülnie, miközben a 19. századi történetírás alapvetően a hermeneutikai bázisú forráskritikán nyugvó, idealista szellemiségű és döntően politikatörténeti fókuszú historizmus jegyében vált szaktudománnyá.³⁰ (A 19. századi „pozitivisták” bírálói külföldön és idehaza is

²⁸ R. Várkonyi Á.: Magyar pozitívista történetiszemlélet i. m. II. 144., 373. Várkonyi mindegyik előtt Hunfalvynak az Új Magyar Múzeum első számában leközölt, műfaját tekintve társadalomtudományi („bölcselmi-országászati”) programírása befejező részére utal: „A szellem nemcsak egyediségi hanem közös emberiségi alapot keresvén, az *embert* és a *történeteket* fogja mind a tiszta tudomány, mind az országászat kedvéért tanulni. [...] Az ember- és történet-tudományt tehát nem csak magáért, mert tudomány, szeressük és miveljük, hanem az országászat kedvéért is, mely attól felvilágosítást és útbaigazítást követel.” *Hunfalvy Pál*: Igaz arany bulla. Intő és buzdító szózat, bevezetésül. Új Magyar Múzeum 1. (1850) 116., 118. A forradalom után a tevékenységét újrakezdő (ám 1858-ig törvényen kívüli állapotban működő) Akadémia néhány tagja által létrehozott, lényegében az intézet elsődleges publikációs fórumának bizonyuló lap Hunfalvy fenti írásával indult, majd a magyar őstörténet apropóján kezdődő, ám hamarosan átfogó tudományfilozófiai vitává szélesülő nézetek ütközőterévé vált. A folyóirat hasábjain 1850–51-ben döntően Toldy Ferenc, Wenzel Gusztáv és Szontagh Gusztáv között lezajlott polémiát (ún. „Tudomány, magyar tudós vita”) R. Várkonyi Ágnes óta többen is többfajta tudománytörténeti kontextusba helyezték. Legújabbban és historiográfiai áttekintésben lásd *Mester Béla*: Vita a magyarok őstörténetéről Világos után. In: Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés. (MTA BTK MÓT Kiadványok 1.) Szerk. Súdár Balázs et al. Bp. 2014. 349–358.

²⁹ A hazai történészek közül Pauler Gyula értekezett a pozitívizmusról az 1870-es évek első felében *elméleti* szempontból (mind az akadémiai székfoglalóként elmondott beszéde, mind Auguste Comte történész értékeléséről írott tanulmánya a Századokban jelent meg), saját szakmai praxisában viszont – ahogy hazai kortársai – ő sem a törvénykereső pozitívista módszertant érvényesítette. Vö. *Lederer E.*: Polgári történetírás i. m. 34–36.; *Romsics I.*: Clio bővületében. i. m. 133–135.

³⁰ *Gérard Noiriel*: A történetírás „válsága”. Elméletek, irányzatok és viták a történelemtudományról tudománnyá válásától napjainkig. Ford. Czoch Gábor et al. Bp. 2001. 78–93. Ugyanerről az első 19. századi történész szaklapok kapcsán vö. *Claus Møller Jørgensen*: Scholarly Communication with Political Impetus: National Historical Journals. In: Setting the Standards.

előszeretettel rótták fel előbbiek tevékenysége kapcsán a parttalan adathalmozást és faktográfiát. A fogalmi tisztázatlanság előidézője azonban részben szemantikai, amennyiben a korban általánosan elterjedt *pozitív* jelzót a *tény, tényszerű, tárgyilagos, objektív, a posteriori* értelemben használták.)³¹

Visszatérve Hunfalvy Pál tudományfelfogásához, és rátérve immár nemzetkonceptiójának értelmezésére, legelőször a kettő kapcsolatát érdemes tisztázni. Talán nem jogosulatlan párhuzamot vonni a „szcientizmus” értelemben vett pozitivizmus 1870 után elkezdődő nyugat-európai elbizonytalanodása, szétfejlődése és (ideiglenes) térvesztése,³² valamint Hunfalvy tudományos érdeklődésének fokozatos fókuszálódása, tematikai *specializálódása* között. Ahogy azt a működésének társadalomtudományos aspektusait a legátfogóbb eszmetörténeti kontextusban vizsgáló Zsigmond Gábor megfogalmazza: „Hunfalvy történeti kutatásaiból nem válhat az 1870–80-as évek *embertudománya*. Történeti módszerének megbízhatósága azonban lehetővé teszi, hogy most már nem mint a későbbi szintézis első fejezeteként, önálló mű szülessen a magyar nép *etnogenezisének* kérdéséről. Ez a felfogás annak felismerését jelentette, hogy Hunfalvy *etnográfáját* nem kívánja a magyar társadalom történetének *szintézisévé* tenni, annak azonban részévé.”³³ Hunfalvy ugyanis az 1840-es évek derekán még a „társadalmi országászat” kimunkálásán fáradozik,³⁴ hogy az 1850-es években már inkább a nemzet ismerveivel kezdjen behatóbban foglalkozni. „Mi teszi már nemzetnek egyediségét?” – exponálja a problematikát fentebb idézett programírásában,

Institutions, Networks and Communities of National Historiography. Szerk. Ilaria Porciani – Jo Tollebeek. Basingstoke 2012. 74., 76.

³¹ Vö. *Thienemann Tivadar*: A pozitivizmus és a magyar történettudományok. Minerva 1. (1922) 9–10.; *R. Várkonyi Ágnes*: A pozitivisták történetnézete. (Stúdium Könyvek 67.) Bp. 1970. 85–86.; *Charles-Olivier Carbonell*: L'Histoire dite positiviste en France. Romantisme 21–22. (1978) 182–183. Az MTA 1854. január 23-i kisgyűlésén elhatározott szakszerű hazai forráskiadás elindítása mellett (amely a még az évben létrejövő Történettudományi Bizottság egyik legfőbb feladata lett) például az alábbiaképp érveltek: „illy gyűjtemény' megindítása által a' kutatótanulmányozásra 's históriánkban a' pozitív irány' erélyesb kifejlesztésére haszon”. Idézi *Lukinich Imre*: A Magyar Tudományos Akadémia és a magyar történettudomány. In: A Magyar Tudományos Akadémia első évszázada. I–II. Bp. 1926. I. 133.

³² *R. Várkonyi Ágnes*: Buckle és a magyar polgári történetírás, Századok 97. (1963) 629 skk.; *R. Várkonyi Á.*: Pozitivisták történetnézete i. m. 190–203.; *Ernst Breisach*: Historiográfia. Ford. Baics Gergely. Bp. 2004. 279–294.; *Erős Vilmos*: Modern historiográfia. Az újkori történetírás egy története. Bp. 2015. 111–117.

³³ *Zsigmond G.*: Hunfalvy és az embertudományok i. m. 234.

³⁴ „Munkaosztáson keletkezik a' társadalom, ez tehát két elemet foglal magában, munkát és embert. [...] A' társadalmi tudomány, ha lehet belátás e' dologban 's van akarat cselekedni 'a belátás szerint, előbb a' munka' létezését [szervességét] kutatja, hogy törvényeit megtalálja [...] azután a' dolgozó embert vizsgálja munkaosztás és egyesítés után kelt osztályaiban, hogy a' függést melybe az a' társadalomban szükségképen jut, felismerhesse [...]” *Hunfalvy Pál*: Országgazdászati tájékoztató. In: Ellenőr. Politikai zsebkönyv. Szerk. Bajza [József]. Németországban 1847. 159.

amelyet rögtön két részre is bont, megkülönböztetve annak az egyéntől független, azaz *közösséileg* hagyományozódott valamint az *egyéni* aktivitásától függő komponenseit. „Az [mit leginkább és legelőbb nemzetnek kell ápolnia és idomítania] a nemzetnek *nyelve, történetei, művészete, és bölcselme*. [...] De itt is, mint minden tájékán az életnek, olyanra találunk, mi nem függ tőlünk, mint *nyelv* és az *ős történetek*, s olyanra, mi tőlünk függ, mint *művészet és bölcselme*; tehát itt is, mint egyéb munkálkodásban, azt, mit nem magunktól birunk, legnagyobb és leghűbb szorgalommal őrizni, gyűjteni, és okos felhasználás által becsessé tenni, azt pedig, mi tőlünk függ, az elme tehetségeinek legnagyobb megfeszítésével kiállítani és fejleszteni kell.”³⁵ Hunfalvy felfogásában tehát egyrészt a nemzettudat *kollektív megelőzöttsége* hangsúlyozódik, másrészt annak biztosítójaként a nyelv és az őstörténet játszanak kiemelt szerepet.³⁶ E *paradigmatikus* meggyőződése lényegében a későbbiekben sem fog változni, amennyiben a nemzetek létrejöttének és későbbi alakulásának feltárását is szorosán a *nyelvek történetéhez* köti.³⁷ Szándékosan használtam az imént a paradigmaticus jelzót, mivel úgy tűnik, hogy a magyar nemzeti irodalom 19. századi fogalmi rendszereit rekonstruáló S. Varga Pál által *hagyományközösségi paradigmaként* bemutatott koncepció³⁸ jól alkalmazható Hunfalvy Pál nemzetfelfogására is, amennyiben annak legfőbb ismérve a saját nyelven létrejövő és továbbadott, a külső hatások által folytonosan változó, de éppen az idegen hatások sajátjává alakítása révén folyamatosan meg is újuló műveltség (értsd: kollektív

³⁵ Hunfalvy P.: Igaz arany bulla i. m. 100–101.

³⁶ Szemben az *állammal*, ahogy annak esetleges, illetve másodlagos szerepére külön e helyütt is kitér. „Tartozik hozzá a nemzetnek állami szerkezete is ott, hol az a nemzet saját intézkedései után fejlík: de minthogy azt külről is lehet sőt szokták is többnyire a nemzetre tolni, azért ily esetben az állami szerkezet oly kevésé teszi a nemzeti egyediséget [...]” Hunfalvy P.: Igaz arany bulla i. m. 101. Más, későbbi írásaiban is világossá tette, hogy az államnak a társadalomhoz képest korlátozott szerepet tulajdonít. „A társadalom az emberi műveltségnek általános képviselője, s azért lehet oly határtalan, mint maga a műveltség [...]. Az állam az emberi jognak képviselője, mely a társadalom mozgató erőjít úgy össze akarja egyeztetni, hogy az egyes emberek az érdekek tusában nemcsak lehetőleg keveset szenvedjenek, hanem inkább gyarapodjanak is; azért az állam nem is lehet oly határtalan mint a társadalom, minthogy a jog is meg van határozva és határolva.” Hunfalvy Pál: Új tudományok új előítéletek megadálék a finn-ugor népek történeteihez. Nyelvtudományi Közlemények 14. (1878) 18–19.

³⁷ „A nemzet lesz nyelve, hite és társadalmi szerkezete által. E három közt a nyelv az első; ez a nemzetnek születése és, ha szabad így mondani, életének fája is. [...] A különös nyelvet beszéllók teszik az illető különös nemzetet, a mellynek első tője bizonyosan testi származás utján keletkezett és szaporodott. [...] De a mint utóbb a nemzet más nemzetek hatása alá kerül, azonkép a hitfogalmak és kifejezések is módosúlnak: de a nemzet megmarad, a míg nyelvét megtartja, s az új hitet is belé oltja a nyelvébe. [...] Utóbb, a mint ez [ti. az ősz társadalmi szerkezet] más nemzetek hatása alá kerül, a társadalmi szerkezet is módosúlni fog; lehet, hogy idegen szerkezetbe is szorúl: de a nemzet megmarad, a míg nyelvét megtartja, mert az új szerkezet szavait is befogadja a nyelvébe.” Hunfalvy P.: Magyarország ethnographiája i. m. 48–50.

³⁸ S. Varga Pál: A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban. Bp. 2005. 275–613.

tudáskészlet) hagyományozódási folyamat.³⁹ A félreértések elkerülése végett fontos aláhúzni, hogy Hunfalvy szigorúan *ethnoszt/etnikumot* értett nemzeten, amelyet 1876-os monográfiájában terminológiailag is határozottan elkülönített az *ország lakosság* értelmű jogi-territoriális népfogalomtól.⁴⁰ Tekintettel arra, hogy a hagyományközösség lényege a *külső* hatások *sajáttá* tétele általi folytatólagos megújulás, így az ennek logikáját követő nemzet-koncepció szükségképpen dinamikus, következésképp az ekként értett nemzet nem csupán a természetes reprodukció és a külső sorscsapások, hanem hangsúlyosan legalább annyira a *nyelvi* hagyományba belépők vagy onnan kiszakítottak révén gyarapszik vagy fogyatkozik.⁴¹

³⁹ Hunfalvy a nyelv előzetesen adott kollektív tudáskészlet mivoltára és az egyéni teljesítmény hagyományelsajátító és -átalakító *kölcsönhatására* már korai, 1840-ben megjelent írásában reflektált. „A’ nyelv nemcsak eszköze és társa a’ mivelődésnek általában, hanem különösen is minden nemzetnek az, mi gyümölcsnek a’ föld, mellyben termett. A’ nemzet’ saját eredménye, vágya, reménye és emlékezete, tudása és hite, nyelvében van lerakva, az egyedek azon köztárból merítenek, ’s mit meggazdálkodhatnak vagy hozzá szerezhetnek, abba teszik le mindnyájan.” Idézi S. Varga P.: Nemzeti költészet i. m. 452. Csak utalni tudok rá, hogy a hagyományközösségi irodalomfogalom alapja a *poézis*, az egyes nyelvek kezdeti állapota és a népköltészet értelmében, szemben az *eredetközösségi* irodalomfogalom talapzatát alkotó *literatúrával*, amelyben azt az egyéni alkotóerő (erudíció, teremtő képzelet) hozza létre. S. Varga Pál: Mi a nemzeti irodalom? Mitől nemzeti az irodalom? In: Nemzet – identitás – irodalom. A nemzetfogalom változatai és a közösségi identifikáció kérdései a régi és a klasszikus magyar irodalomban. (Csokonai Könyvtár 35.) Szerk. Bényei Péter – Gönczy Mónika. Debrecen 2005. 244–256. Hunfalvy a művészet nemzeti szellemre kifejtett hatásai közül, talán korántsem véletlenül épp a *költészet*-nek tulajdonítja a legfontosabb szerepet: „a költészet a nyelvet használván anyagul, mely által műveit kifejezi, már ennél fogva kénytelen oly egyedi és nemzeti lenni, mint csak a munkálkodó szellem az lenni tud. [...] Ha lefordítjuk a költőt, az némileg magunká lett; művei mintegy saját nemzetünk műveit szaporítják [...]. Bizonyosnál bizonyosabb tehát, hogy a költészet a nemzeti szellem legnagyobb nyilatkozása, s ennél fogva ő a nemzetiségnek legfőbb tényezője.” Hunfalvy P.: Igaz arany bulla i. m. 105.

⁴⁰ „A magyar nyelvben két szó felel meg a görög ethnosznak, *nép* és *nemzet*. A nép tágabb jelentésű a nemzetnél. Magyarország népe magában foglalja az ország összes lakosságát, de ez annyi nemzetre oszlik, a hány nyelv uralkodik az országban. [...] A *nép* fogalmában az ország, a tartomány, a föld a fő ismertető; azért a *népség* is ezekre vonatkozik; továbbá *népes*, *népesség* a lakosság sűrűségét fejezi ki. Nálunk a latin *natio* inkább a nép értelmében járt; [...] a *magyar nemzet* nevének akkor a nemességet értik vala [...] utóbb a politikailag teljes jogu népet, akármilyen nyelvű volt, *Magyarország nemzetének* nevezgeték. Ma is szokás mondani: Magyarországnek egy t. i. politikai nemzete, de több nemzetisége van.” Hunfalvy P.: Magyarország ethnographiája i. m. 47–48.

⁴¹ „De a nemzet nemcsak származás útján szaporodik és halálozás által fogy, hanem hozzáragaszkodás és tőle elszakadás által is szaporodik vagy fogy. A nyelv nem születik az emberrel, ő azt utóbb szülejítül, társaitul eltanulja; sőt régi társai változtával, új társaitul új nyelvet is tanulhat, s ez által anya-nemzetétül elszakad és fogadott nemzetébe lép be. [...] A ki a nemzeteknél csak a természetes szaporodást, tehát a testi származást tekinti, az nem ismeri a nemzetek életét. A hozzáragaszkodásnak eszközlése sokféle; lehet magasabb műveltség, lehet nagyobb erő, lehet nagyobb szám s viszontag: az eredmény ugyan az

Az általa „hozzáragaszkodás” és „elszakadás” szavakkal megnevezett nyelvi *asszimiláció* és *disszimiláció* folyamatai iránti érzékenység egyfelől természetesnek tűnhettek fel a német anyanyelvű szepesi szász szülöttségű Hunfalvy előtt,⁴² másfelől ismét csak azt nyomatékosítják, hogy nemzetfelfogása centrumába a nyelv mint *kollektív hagyományösszeség* elsajátíthatóságát helyezte, és ezzel szembekerült egyrészt az ahistorikus nemzetfelfogással, másrészt a nemzetet fiziológiai kritériumokkal azonosítókkal.⁴³ Mindezek fényében lesznek érthetőbbé polémiái azokkal, akik az anyagi kultúrából vagy életmódból fakadó kritériumok,⁴⁴

marad mind a szaporodásra, mind a fogyásra nézve.” *Hunfalvy P.*: Magyarország ethnographiája i. m. 49.

⁴² Aki 1841-ben megjelent visszaemlékezése szerint nemcsak nem ismerte, de kifejezetten *idegennek* érezte kezdetben magától a magyar nyelvet és kultúrát, amíg főiskolai tanulóéveiben meg nem ismerkedett Széchenyi könyveivel, majd Berzsenyi, Kisfaludy és Kölcsey költészetével, melyek hatására diáktársaival együtt „mintha fiul fogadtattunk volna, buzgóság gerjede bennünk a magyar művelődésért”. *Hunfalvy Pál*: Emlékezés Készmárkra (Az Athenaeum 1841-ki folyamában). In: *Uő*: Tanulmányok. Bp. 1873. 49. Családnevét már magyarosan használta, amikor öccsével 1841-ben közösen kérvényezte Pest-Pilis és Solt vármegyénél, hogy Hunsdorfer helyett Hunfalviként használhassák, amit az Udvari Kancellária 1842. február 17-én engedélyezett (később pedig mindketten *y* végződésűre módosítottak). *Domokos P. – Paládi-Kovács A.*: Hunfalvy Pál i. m. 20.

⁴³ „A mint én felfogom a népet és nemzetet, abban az anthropologicus vagy inkább zoologicus leírások igen keveset nyomnak. Nem az agy idomai, nem a hajnak növése, nem a bőrnek színe teszi az embert, a népet, hanem a nyelv és társadalmi lét. Ethnographiámban tehát igen kevés hely jut annak, hogy miféle állatban mutatja a *természet* az embert: annál több jut annak, hogy millyennek mutatja őt a *történelem*, vagyis, millyennek mutatja maga magát.” *Hunfalvy P.*: Magyarország ethnographiája i. m. VI. (Kiemelések tőlem. – L. L.)

⁴⁴ Az utóbbiak közé tartozott a turáni nyelvcsalád elméletét kidolgozó Max Müller, aki evolucionista szemlélettel a nyelvek grammatikai komplexitását beszélőik társadalmi-gazdasági fejlettségével magyarázta, amit Hunfalvy a társadalomtörténeti folyamatok egyetemes érvényűségének érve alapján vetett el. „Müller szerint a nyelvek háznépiek (patriarchalisok), milyen a sinai, nomádok, mint a turániak, és államiak, mint az árja és sémi nyelvek. Lehet-e ez osztályozási alap? Az emberi nem általában háznépekből áll, melyek törzsekre, nemzetségekre nagyobbodnak, a melyeket csak a nyelv közössége tart össze. [...] A nyelvek mind bizonyosan a vadászat és halászat korában támadának; a nyelvek eloszlása is vagy abban, vagy a marhalegeltetés korában kezdődék. Ha tehát a háznépet és az életmódot teszik a nyelvek osztályozási alapjának venni: valamennyi nyelv a föld kerekességén háznépi és nomád nyelv.” *Hunfalvy Pál*: *Outlines of the Philosophy of Universal History, applied to Language and Religion* by Christ. Charles Josias Bunsen. [...] 1854. Nyelvtudományi Közlemények 2. (1863) 458. „Ha meggondoljuk, hogy minden úgy nevezett, eredeti nyelv olyan korban képeződött, a melyben az illető nemzet a társadalmi fejlődés legelső fokán áll vala; ha meggondoljuk továbbá, hogy maig is nomádok vannak nyelvbéli különbség nélkül, példának okáért Arábiában a sémiekek között, némileg a hindu cigányok egész Európában; a nomád életből semmiféle különös nyelvjellemet kimagyarázni nem lehet.” *Hunfalvy Pál*: Az orientalistáknak Londonban 1874-ben tartott nemzetközi gyűléséről. Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből 6. (1875: 6. sz.) 11–12.

illetve a biológiai tényezők elsődlegességét⁴⁵ képviselték a nemzet ismérveit kutató tudományos diskurzusban.⁴⁶

Lássuk ezek után Hunfalvy tollából a Századokban megjelent és a különféle munkáiról ugyanott leközölt írásokat. A történész szakfolyóiratban 1876-ban kezdett el publikálni és a halálát megelőző esztendőig lényegében folyamatosan (leszámítva 1880-at, valamint az 1882 és 1885 közötti⁴⁷ éveket), olykor évente többször is közölt itt írást. Az élete utolsó tíz esztendejében megjelent publikációinak nagyjából húsz százaléka már a Századok hasábjait gazdagította.⁴⁸ A számításaim szerint e helyütt leközölt írásai összterjedelme 437 oldalt tesz ki, melyek esetenként egy-két oldalas pótlást vagy (válasz)nyilatkozatot,⁴⁹ döntően azonban tartalmas, átlagosan másfél nyom-

⁴⁵ „Az agy idomának nincsen semmi köze a nemzettel, az agytan tehát nem része az ethnológiának, hanem csak az anthropológiának; ez továbbá természettudomány, de az ethnologia nem lehet az. [...] Bagehot a nemzetek eredetéről szól, vagyis a természetes kiválasztásnak és átöröklésnek befolyásáról a politikai községek képződésére értekeznek. [...] Legelőször is azon akadunk fel, hogy egynek van odaállítva: *nemzet és politikai község*. [...] Az európai tapasztalás mutatja, hogy egy nemzet is több politikai községet tehet, s viszont tag egy politikai községbe több nemzet tartozhatik. [...] Bagehot [...] a nemzetet és a politikai községet egynek tartván, szinte nem is tudja, hol és miben keresse a nemzetek támadását. Az angol társadalomból kiváltak alapítván Új Angliát, egy kész és már nagyon fejlett nemzet számára csak új lakhelyet kerestek, mint valamely régi görög megszállás, vagy colonia. Ilyen gyarmatozás nem teremt új nemzetet, hanem csak új politikai községet teremthet a meglévő nemzet számára.” *Hunfalvy Pál: Új tudományok* i. m. 11–12., 17. „A fajok elenyésznek a nemzet fogalmában: mert a fajok csak a zoologiai substratumát teszik a nemzetnek, melyet a nyelve, műveltsége, társadalma, tehát *mind nem zoologiai dolgok*, képeznek.” *Hunfalvy Pál: A székelyek. Felelet a székelyek scythá-hún eredetűségére*. Bp. 1880. 7.

⁴⁶ Lényegében a fentebbi gondolatmenetet fejtette ki összefoglalóan 1881-ben Berlinben az V. Orientalista Kongresszuson is, ahol elvi érvennyel hangoztatta, hogy a nemzet/nemzetiség/ethnosz legfőbb ismertetőjegye a nyelv, amely azonban, a valláshoz hasonlóan nem függ fizikai-antropológiai sajátosságoktól. *Hunfalvy Pál: Ueber das bildende Princip der Nationen*. In: *Abhandlungen des fünften internationalen Orientalisten-Congresses, gehalten zu Berlin im September 1881*. Berlin 1882. 51–53.

⁴⁷ Talán nem teljesen véletlen az egybeesés, hogy lényegében ebben az időszakban zajlott – Hunfalvy aktív részvételével – az ún. „ugor-török háború”. *Munkácsi B.: Emlékbeszéd* i. m. 74–87.; *Pusztay János: Az ugor-török háború*. In: *Új: Az „ugor-török háború” után*. (Gyorsuló idő) Bp. 1977. 92–107.

⁴⁸ Művei bibliográfiáját Hellebrant Árpád állította össze és tette közzé a Hunfalvy-albumban, amelynek 284 tételét a Szily Kálmánra is támaszkodó Munkácsi Bernát még további hattal (köztük posztumusz monográfiájával) egészítette ki fentebb említett emlékbeszéde végén.

⁴⁹ *Hunfalvy Pál: Pótlás Réthynek »az oláh nyelv és nemzet megalakulása« című műve ismertetéséhez*. Századok 21. (1887) 851–852.; *Hunfalvy Pál: »Alternatívák a rumén ethnológiához«*, írta Hermann Antal. Bp. 1890. Századok 24. (1890) 353–354.; *Hunfalvy Pál: Nyilatkozat*. Századok 11. (1877) 776–777.

dai ív terjedelmet (24 oldal) ölelnek fel, de közel százoldalnyi értekezés⁵⁰ is akad közöttük. „Műfaji” tekintetben zömmel önálló tanulmányokra és ismertetésekre bonthatók, ám leggyakrabban az itt leközlött tanulmányai is a tárgyalt témával foglalkozó valamely hazai vagy külföldi specialista írásának/írásainak, esetleg többükéinek is az ismertetéséből, általában bírálattárból indulnak ki, a szigorúan vett ismertetéseiben pedig mindig hozzáfűzi a recenzeált munka révén felmerülő problémára, forrásértelmezésre vonatkozó saját szuverén meglátásait, kritikáját. A legelső Századokban lehozott írása tulajdonképpen az ethnosztörténeti nagymonográfiájának egyik fejezete, legutolsó itt közzétett tanulmánya pedig majdani, már csak posztumusz megjelenő történeti monográfiájának két fejezeteként íródott.⁵¹ A történetírás hazai professzionalizálódásának szempontjából nem érdektelen rámutatni, hogy Hunfalvy kifejezetten történelmi tárgyú írásait nemcsak a Századok alapítása előtt, de azt követően is adta más periodikáknak, sőt napilapoknak.⁵² Szimptomatikus e vonatkozásban vélhetően az is, hogy épp a Századokban találta szerencsésnek leközlölni és fogadta el tőle a szerkesztő a csak érintőlegesen történeti érdekeltőségű ismertetését egy finn hungarológusnak magyarországi utazása apropóján készült országismertetőjéről vagy az „utolsó magyar polihisztor” halászati nagymonográfiájáról.⁵³ Az előzőeknél szorosabbi kapcsolatba hozható a szaktudománnyá váló történetírás tematikai látókörével, de a korszak jobbára politikatörténeti fókuszú történeti érdeklődési körébe szintén távolabbról illeszkedett Pesty Frigyes helységnév-történeti és Alexics György nyelvtörténeti munkájáról írott ismertetése.⁵⁴ E legutóbbi átvezet bennünket ahhoz a figyelemre méltó tematikai

⁵⁰ *Hunfalvy Pál*: Bolla Márton és Éder Károly meg az oláh incolatus Erdélyben. Századok 13. (1879) 510–518., 541–563., 668–688., 717–761.

⁵¹ *Hunfalvy Pál*: Magyarország ethnographiai képe a frank-német uralkodás korában. Századok 10. (1876) 357–383. a *Hunfalvy P.*: Magyarország ethnographiája i. m. 30–35. §-ával, a *Hunfalvy Pál*: A magyar nemzeti krónikák. Századok 24. (1890) 377–395., 457–467., 537–543. pedig *Hunfalvy Pál*: Az oláhok története. I–II. Bp. 1894. 8. és 9. fejezetével egyezik szó szerint.

⁵² Így az általa szerkesztett lapokon, a Nyelvtudományi Közleményeken, Literarische Berichte aus Ungarn és Ungarische Revue-n kívül főleg az Akadémiai Értesítőbe, Pesti Naplóba, Budapesti Szemlébe és a Nemzetbe.

⁵³ *Hunfalvy Pál*: Magyarország és népe. Negyven Utazasi levél. Irta *Jalava Antal*. Magyarország térképével. Helsingfors 1876. (Unkarin Maa ja Kansa. Neljäkymmentä matkakirjettä, tehnyt Anati Jalava: Liitteerä Unkarin valtakunnan Kartta). Századok 11. (1877) 256–265.; *Hunfalvy Pál*: Herman Ottónak magyar halászati könyve, nyelvi, társadalmi, néprajzi és régészeti tekintetben. Századok 12. (1888) 216–241. A diszciplináris korlátok viszonylagossága ez idő tájt mindenesetre a kortárs európai szaklapokat is jellemezte. Vö. *Møller Jørgensen, C.*: National Historical Journals i. m. 74–75.

⁵⁴ *Hunfalvy Pál*: Magyarország helynevei. Történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben. Irta Pesty Frigyes. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia történelmi bizottsága. I. kötet. Bp. 1888. XXIII. Ára 3 frt. Századok 22. (1888) 448–462.; *Hunfalvy Pál*: Magyar elemek az oláh nyelvben. Irta Alexics György. Külön lenyomat a Magyar Nyelvből. A Magy. Tud.

sajátosságához, hogy a Századokban lehozott Hunfalvy-írások közel kétharmada (11 szöveg) kifejezetten arra az egyetlen, ám annál szövevényesebb kérdéskörre irányult, amely élete utolsó másfél évtizedében a leginkább foglalkoztatta: nevezetesen a románság eredetét és az azt tárgyaló egyre bővülő historiográfiát boncolgatta bennük,⁵⁵ miközben részben ezekben is található más, érintőlegesen kapcsolódó problematika, illetve a más témáknak szentelt írásaiban is rendre előkerült a román etnogenezis kérdése.⁵⁶

Hunfalvy persze az előbb felsorolt, látszólag kevésbé szaktörténeti írásai-
ban is az általa „ethnographiai”-nak nevezett kérdéskör tematikai csomópont-
jainak egyikét vagy másikat vette bonckébe alá. A hazánkban járt finn hun-
garológus országismertetése ürügyén nemcsak a magyar nemzetkarakterre
vonatkozó észrevételeket is érintette, hanem a finn-magyar nyelvrokonság és
annak vélelmezett magyarságellenes osztrák kormányzati támogatása okán
sajtópolémiába keveredett Kossuthtal.⁵⁷ Herman Ottó nagymonográfiáját be-
mutatva a halászat és vadászatra vonatkozó szókinccs alapján a magyar nyelv
és ethnosz ugor eredetét látja újfent megerősítve, miközben társadalomtörté-
neti argumentációra támaszkodva veti el, hogy „a törzsökös magyar telepeken
a halászság mindenkoron szabad volt.”⁵⁸ Pesty Frigyes munkája apropóján a

Akadémiától Sámuel-díjjal jutalmazott munka. Budapest, Hornyánszky Viktor könyvnyom-
dája. 1888. Ára 80 kr. Nagy 8-ad rétet, 137 lap. Századok 22. (1888) 750–758.

⁵⁵ Munkácsi Bernát összesítése szerint a román etnogenezis és történelem témakörében
élete utolsó tizenöt esztendejében Hunfalvy harminchárom írást, köztük nem egy több száz
oldalas német nyelvű monográfiát publikált. Ezekhez hozzáveendő továbbá az 1867-ben a
Nyelvtudományi Közleményekben, ill. 1872-ben a Pesti Naplóban publikált öt írása, melyek
nagy részét Robert E. Roesler írásait ismertetik. *Munkácsi B.*: Emlékbeszéd i. m. 96–105. Leg-
utolsó papírra vetett sorai is e tárgykört gazdagították szó szerint értve, mivel halálos ágyán,
élete utolsó óráiban is (a már csak Réthy László gondozásában kiadott) monográfiáján,
Az oláhok történetén dolgozott.

⁵⁶ Érdekes ellentmondás, hogy a hazai historiográfiai összefoglalók éppen a románok törté-
nelme és a velük kapcsolatos történetírás terén kifejtett, az életmű egésze szempontjából is
fajsúlyos, a történeti/historiográfusi *œuvre* vonatkozásában pedig döntő súlyú teljesítmé-
nyét nem szokták megemlíteni. E tekintetben kivétel egy lábjegyzet erejéig: *Erős V.*: Modern
historiográfia i. m. 346.

⁵⁷ A Kossuth nevével való visszaélés történetét többen is feldolgozták (*Frank Tibor*: Egy
emigráns alakváltásai. Zerffi Gusztáv pályaképe, 1820–1892. Bp. 1985. 61–63.; *Domokos P.*
– *Paládi-Kovács A.*: Hunfalvy Pál i. m. 141–146.; *Békés V.*: Hiányzó paradigma i. m. 193–194),
ezért itt csak a Hunfalvy történeti ítéltőképességét kétségbe vonó kossuthi felvetésre adott
válaszát emelném ki: „jól meg tudom különböztetni a *kútfőket* a *véleményektől*. Amazokkal
igen is gondolok, ezekkel nagyon keveset törődöm. A *kútfőket*, tehetségemhez képest, kutat-
tom, bírálgom, hogy belőlök valami tudományost meríthessek: a véleményeket vélemé-
nyeknek hagyom.” *Hunfalvy P.*: Nyilatkozat i. m. 777.

⁵⁸ *Hunfalvy P.*: Herman Ottó i. m. 228. „Szabad halász, azaz olyan, a ki a saját vizében maga
számára, senkinek attól bért vagy adót nem adván, halászott, csak birtokos lehet vala. A bir-
tokosok számát pedig a királyon és püspökökön, káptalanokon, birtokos szerzeteseken kívül
a magán, úgy nevezett, nemes birtokosok, a szabad királyi városok, a szabad kerületek, a
Székelység és Szászság tették. Ezek lehettek szabad halászok is; más szabad halász nem

diszciplináris határokat relativizálva és a tudományos megismerés korlátait elismerve arra jutott, hogy a történésznek nem annyira a „kifejlett nyelvészet” eredményeire, mint inkább önerőből megszerzett nyelvtudásra van szüksége.⁵⁹ Szintén a múlt megismerhetősége és a források megbízhatósága áll a középpontjában Alexics nyelvtörténeti munkájának ismertetésekor, amelyben már-már zsurnalisztikus modorban deklarálja, hogy „a nyelvek nem tudnak hazudni, s nem csalatkozhatnak: ellenben a krónika-írók nagyon könnyen csalatkoznak, s nem egyszer, akarva nem-akarva hazudnak is”.⁶⁰

A nyelvek *forrásértékének*, az írásos források és a hagyományok megbízhatóságának komplex összefüggérendszerre egyúttal átvezet Hunfalvynak közelebről is történészinek tekinthető Századokbeli írásaihoz. Nincs itt hely sem a magyar nyelv és nép (azaz a hunfalvy-i értelemben vett *nemzet*, tehát ethnosz) eredetét, sem a hun-magyar rokonság, és az azzal immanensen érintkező, tágan értett székelykérdés, még kevésbé a román etnogenezis és historiográfia tárgyköreit érintő polémiák és Hunfalvy-írások beható áttekintésére, Századokbeli publikációinak kontextusba helyezéséhez azonban szükségesnek látszik az alábbiak figyelembe vétele. A magyar nyelv északi (később finnugornak, tágabban urálinak nevezett) eredete és rokonsága nemcsak az 1880-as évekbeli „ugor-török háború” idején, de már évszázadokkal korábban is felmerült (nemcsak Sajnovicsnál, ráadásul Nyugat-Európában előbb, mint Magyarországon),⁶¹ ideológiai-politikai instrumentalizálása azonban csak az

volt, nem lehetett. A fejedelmek idejében, a X. század alatt mikép volt a halászat dolga, nem tudjuk.” *Hunfalvy P.*: Herman Ottó i. m. 229–230.

⁵⁹ „A ki a helynevek gyűjtésére és magyarázására fordul, az az illető történetekben jártas nyelvész, vagy az illető nyelvekben jártas történettudós legyen, – a mi egyre megyen. [...] Nálunk, a mennyire az irodalmat ismerem, leginkább az illető nyelvek nem-tudása botlasztja meg történetíróinkat. [...] Sokszor azonban azon történetek, melyek születték a helyneveket, föl nem deríthetők; sokszor a legtökéletesebb nyelvtudós sem juthat el a helynevek értelmezésére; ilyenkor az ember nem is igyekszik megmagyarázni, a mit tudományával nem érthet meg. [...] Mert van ám felette sok eset, a hol a legrégebb oklevél sem segít. Így nem oklevelek fejtették meg nekem, hogy a *Sajó* folyó compositum [...] az egész szó tehát sófolyót teszen. De miután egyedül a nyelvtudás segítségével megtudtam a *Sajó* folyó-névnek értelmét, akkor mindenki mondhatta, hogy a *Salzbach*, *Salzach* német folyó-nevek a magyar *Sajó* folyó-névvel egy jelentésűek.” *Hunfalvy P.*: Pesty Frigyes i. m. 451., 453–454. Paradigmatikus beállítódását példázza, hogy saját nyelvtudásának korlátaira is felhívja esetenként a figyelmet: „Alexicsnek az az előnye van mások előtt, hogy *benne született* az oláhnyelvben, tehát tökéletesen érti a népnyelvet is, holott p. o. én csak az irodalmi nyelvet értem, vagy tréfásan, de igazán mondván, csak a szemem tud oláhlul, nem a fülem.” *Hunfalvy P.*: Alexics György i. m. 753. (Kiemelések tőlem. – L. L.)

⁶⁰ *Hunfalvy P.*: Alexics György i. m. 751. „Amennyiben átalán véve az emberi szellem nyilatkozatait a történelem tárgyai, annyiban minden nyelv egy-egy historiai nagy emlék, sőt a historiai emlékek legnagyobbjai közé való. Különösen pedig a nyelvek vendég szavai, azaz más nyelvekből azokba beléjutott idegen szavaik, felette nagy jelentőségűek, mert valóságos történet-beszélők.” *Hunfalvy P.*: Alexics György i. m. 750.

⁶¹ A magyar nyelv rokonításának több évszázados, rendkívül szerteágazó tudomány- és diskurzustörténetéről összefoglalóan lásd *Domokos Péter*: Szkitiától Lappóniáig. A nyelvrokonság

1850 utáni évtizedekben vált fokozódó mértékben jellemzővé. Hunfalvy mindenekelőtt a más népcsoportok mellett az obi-ugorok nyelvét és kultúráját is az 1840-es években lényegében résztvevő megfigyelőként feltáró Reguly Antal hagyatékának részleges feldolgozásával vált (későbbi szakszóval) finnugristává, majd lett a Göttingenben doktorált és a német összehasonlító nyelvtörténetben iskolázott fiatal Budenz József Magyarországra hozatalával és pozícióba segítségével legfőbb előmozdítója az indogermán összehasonlító nyelvészet mintájára intézményesülő hazai *altaji* összehasonlító nyelvtudománynak. „Finnpártisága” tehát voltaképp retrospektíve, az immár intézményesült finnugrisztika önlegitimációja, illetve annak számos megkérdőjelezői szemszögéből vált pro és kontra dicsőségként vagy botránykőként értelmezendővé.⁶²

A hun-magyar rokonságot igazoló nemzeti hagyományokat Hunfalvy lényegében már egy 1864-es értekezésében elkezdte óvatosan megkérdőjelezni.⁶³ Itt és az ugyanebben az évben megjelent másik írásában is abból indult ki ugyanis, hogy a nyelvek tanulsága *megelőzi* a történelmi emlékezetét (és annak írásos manifesztálódását), egyrészt mert régebbi, másrészt mivel autentikusabb („csalhatatlan”) és ilyen értelemben *tényszerű*.⁶⁴ Hunfalvy már ekkor arról ír, hogy a nyelvben megőrzött információ előrébb valóbb magánál a népi

és az őstörténet kérdéskörének visszhangja irodalmunkban. Bp. 1998²; *Hegedűs József*: Hiedelem és valóság. Külföldi és hazai nézetek a magyar nyelv rokonságáról. Bp. 2003.

⁶² *Domokos P.*: Szkítiától Lappóniáig i. m. 107–128. Ahogy a budapesti egyetemen 1872-től létrejövő tanszék elnevezése is mutatja (altaji összehasonlító nyelvészet), a korábbi gyűjtőnéven „finn” és „tatár” (későbbi terminussal ural-altaji) nyelveket jó ideig lényegében közös családnak tekintették. Sőt, alaprétegét tekintve eleinte Budenz inkább a „török”, Vámbéry Ármin pedig inkább a „finn” nyelvek közé sorolta a magyart. Az „ugor-török háború” előtti nyelvrokonság-elméletek képlékenységét tovább árnyalja, hogy Hunfalvy egyebek közt a dakota nyelv és az „ázsiai-európai három nagy nyelvfaj” közötti kapcsolatokról is értekezett az 1850-es években. Szintén ő volt az, aki elsőként ismertette a magyar olvasókkal Edwin Norris és Jules Oppert felfedezéseit, akik a behisztuni és mezopotámiai ékírásokban egy addig ismeretlen, jobb híján szkítának nevezett civilizáció nyelvét feltárva azt a turáni népek körébe, közelebből pedig az ugor illetve uráli nyelvcsaládba sorolták (a *sumer* megnevezést csak 1869-től kezdték használni). Vö. *Hunfalvy Pál*: Babel tornya (Az ékírat és a magyar nyelvészet). Budapesti Szemle 1. (1857) 424–444.; *Szentpétery I.*: Bölcsészettudományi Kar i. m. 521–523., 670.; *Németh Gyula*: Akadémiánk és a keleti filológia. In: A Magyar Tudományos Akadémia első évszázada. II. 1928. 140–142.; *Hegedűs J.*: Hiedelem és valóság i. m. 114–116., 132., 138.; *Sándor Klára*: Nyelvrokonság és hunhagyomány. Rénszarvas vagy csodaszarvas? Nyelvtörténet és művelődéstörténet. Bp. 2011. 416–420.

⁶³ Ahogy fentebb már történt rá utalás, előtte nem egy hazai történetíró is megtette már ezt. *Kordé Z.*: Székelykérdés. i. m. 109–110.

⁶⁴ „A nyelvek tanúsága többet ér [...] a történelmi emlékek és emlékezések tanúságánál, mert olyan korból való lehet, a melybe semmi történelem föl nem ér; azután mert olyanról szólhat, mit a történelem föl sem jegyzett, vagy emlékezetébe nem fogadott; végre mert csalhatatlan, holott a történelmi emlékek és emlékezések az emberek hajlamai és önkénye által sokképen meghamisulhatnak. Egyébiránt a nyelvek az emberi szellem történeteiben a legelső és legnyomósabb *tények*, azok magok egy történelem [...]” *Hunfalvy Pál*: A magyarok eredete. Budapesti Szemle 19. (1864) 5. (Kiemelés tőlem – L. L.)

hagyománynál is, mert az utóbbi esetenként folkorizálódott *tudós interpretációkat* őrizhet.⁶⁵ A hun-magyar rokonság *forrásalapú* elvetését (pontosabban a Niebelung-mondakörből származó krónikás átvételét), és a székelyek ehhez kapcsolódó hun eredetének cáfolatát ethnosztörténeti monográfiájában fejti ki először,⁶⁶ majd a kibontakozó vita⁶⁷ egy idő múlva már a Századokban folytatódik Szabó Károly és Hunfalvy⁶⁸ között. A szintén akadémikus (1871-től a II. osztály rendes tagja), az Erdélyi Múzeum Egyesület könyvtárőre, a frissen létrehozott kolozsvári egyetem történelem professzora, majd dékánja és rektora – aki még az 1840-es évek elején a késmárki jogakadémián hallgatta Hunfalvy Pál magyar nyelvű előadásait, és akivel egyébként haláláig jó viszonyt ápolt – az 1850-es években Teleki József munkatársaként és nagymonográfiája⁶⁹ sajtó alá rendezőjeként kezdett forráskritikába és -publikálásba. A hazai történelem kezdeteire vonatkozó görög és latin nyelvű források magyarra fordítása és kommentálása mellett Szabó lett Amédée Thierry Attila- és huntárgyú munkáinak legavatottabb hazai tolmácsolója,⁷⁰ minden arra predesztinálta tehát, hogy a

⁶⁵ „magokra nem bizonyítanak sokat a népi hagyományok, a melyek nem mindenkor a nép ajkáról jutnak az irodalomba, hanem vajmi sokszor az irodalombul kerülnek a nép ajkára. [...] A krónikákból, épen az egyházi férfiak által, sok mehetett a nép közzé; lassankint bizonytalanlanná lett, vajjon a krónika-írók, vagy a nép támasztotta-e a mondai történeteket.” *Hunfalvy Pál: Reguly Antal hagyományai. I. A vogul föld és nép.* (M. T. Akadémia Évkönyvei 12.) Pest 1864. 352–353.

⁶⁶ *Hunfalvy P.: Magyarország ethnographiája* i. m. 283–303.

⁶⁷ A kutatástörténetet monografikusan feldolgozó Nagy János munkáját (*Nagy János: A székelyek scytha-hún eredetűsége és az ellenvélemények. Kolozsvár 1879.*) az Erdélyi Figyelőben ismertető Deák Farkas – maga is a Történelmi Társulat alapítója, 1868-tól igazgató választmányi tagja, 1875-től pedig jegyzője – egyfelől már a történetírásnak a nyelvészet szolgálatába állítását kérte számon Hunfalvyn, másfelől ethnosztörténeti monográfiáját – amelynek bírálatára ő maga nem vállalkozott – alapműnek aposztrofálta, és minél szélesebb körű recepciójáért szállt síkra. „Organicus hibája, hogy az egész ethnographiát csupán az összehasonlító nyelvészettel akarja megmagyarázni s a történetet, mely a tudós szerzőnek kissé gyenge oldala, merőben alárendelt szerepre kárhoztatja. [...] mindenkinek meg kellene mondania a maga véleményét e mű nagy horderejű tetteiről és doktrinairól, mert e műnek oly sok érdeme van, s annyira sok oldalu, hogy irodalmunk sok tekintetben büszke lehet rá, s nem csak hogy ignorálni nem szabad és nem lehet, de sőt a benne foglalt – és rokon tárgyokról sikeresen írni sem lehet a nélkül, hogy Hunfalvi állításai egyenként vagy meg ne cáfoltassanak, vagy alapul el ne fogadtassanak [...]” *Deák Farkas: A „Székelyek Scytha-Hun eredetűsége és az ellenvélemények.”* Irta: Dr. Nagy János. Kolozsvártt, 1879. Erdélyi Figyelő. 1. (1879. október 12. 6. sz.) 41–42.

⁶⁸ Ennek előzményeként Hunfalvy – Nagy János és Deák Farkastól megszólítva – szintén önállóan kiadott dolgozatban tette közzé bővebben érveit, amelyben kifejtettekkel két szakkérdés erejéig szállt vitába Szabó Károly. *Hunfalvy P.: A székelyek* i. m.; *Szabó Károly: A »székely« nemzeti névről.* Századok 15. (1880) 404–410.; *Szabó Károly: A magyarországi székely telepekről.* Századok 15. (1880) 490–499.

⁶⁹ *Teleki József: Hunyadiak kora Magyarországon. I–IV., X.* Pest 1852–1857.

⁷⁰ A késő-római Gallia-történet szaktekintélyének számító fiatalabb Thierry-t nemcsak eredetileg 1856-ban megjelent huntárgyú főműve (*Amédée Thierry: Histoire d’Attila et de ses*

történelemszaklap hasábjain ő szálljon szembe Hunfalvy érveivel. Hosszú válaszában Hunfalvy, nem mulasztva el utalni rá, hogy „gyenge historicus”-nak neveztetett, ismét a nyelv elsődleges forrásértékét, autenticitását, illetve a hagyományból származó ismeretek igazolhatóságának módszertani problémáit emelte ki.⁷¹ Lényegében ugyanezt a gondolatmenetet ismétli majd meg az utolsó Századokbeli tanulmányában is, amely a magyar nemzeti krónikák hitelét járta újra körül⁷² – ahogy fentebb említettük – a románok történetéről készülő magyar nyelvű monográfiája majdani fejezetként.

Hunfalvy kifejezetten román tematikájú írásainak közel harmada a Századokban jelent meg. Leszámítva az önállóan megjelent, a nem magyar nyelvű⁷³ és a saját maga szerkesztette lapokban leközölt dolgozatait megál-

successeurs jusqu'à l'établissement des Hongrois en Europe suivie des légendes et traditions. I–II., Paris 1865⁹) bővített újrakiadásainak finanszírozásában támogatta a Magyar Tudományos Akadémia, de 1858-ban tiszteleti tagjává is választotta. A kutatásai iránti érdeklődés nemzeti identitást erősítő motivációjára jól rávilágítanak (a műveit egyébként a Pesti Naplóban másfélszáz oldalnyi terjedelemben ismertető-kivonatoló) Csengery szavai: „A mit eddig hagyományaink folytán hittünk, – Thierry Amadé történeti *tényül* állítja föl a hun-magyar rokonságot.” *Csengery Antal: Thierry Amadé. In: Uő: Történeti tanulmányok. Pest 1857. 137–138. (Kiemelés tőlem – L. L.)*

⁷¹ „A nyelvtények meglettek, mielőtt az emberek csak okosodhattak is. Lehet azokat jól, lehet rosszul fejtegetni, de magokat a nyelvtényeket okoskodás által se teremteni, se megsemmisíteni nem lehet, de igen is, ha a tények mivoltának előállításában hibáztunk, azt helyre kell hoznunk, mikor felismertük.” *Hunfalvy Pál: A székely kérdéshez. Századok 15. (1881) 101–102.* „minden hagyománynál és történelmi mesénél az a kérdés ötlük fel magától: vajjon igazán a nép emlékezetéből támadott-e, vagy csak az írók okoskodó véleményéből származott? más szóval: vajjon a hagyományból merítette-e az irodalom, vagy megfordítva az irodalomból jutott-e a mese a nép közé s úgy vált hagyománnyá?” *Hunfalvy P.: Székely kérdés i. m. 194.* „Mit bizonyít az hogy annak hite, hogy a székelyek hunok, századok hosszú során át meggyőződésé vált a székelyiségben? Semmit, de semmit a történelem világában. A hitből való meggyőződés [...] nem történelmi tények igazolása, hanem csak feltevése, a mely igazolás nélkül szűkölködik.” *Hunfalvy P.: Székely kérdés i. m. 206.*

⁷² „a nép csak arra emlékezhetik, a mi valóban megtörtént; a nemzeti hagyomány is csak azt díszítheti, tarkázhatja, a mi megtörtént.” *Hunfalvy P.: Magyar nemzeti krónikák i. m. 378., 380.* Hunfalvy már-már tételszerűen ismételt argumentációja a folklorizálódott literátus konstrukciók továbbhagyományozódásának fenomenológiai jelentőségével tehát nem vetett, vagy inkább nem akart számot vetni, azt a tudományosság keretein kívül eső kérdésfelvetésnek tartotta. „A hun-magyar rokonság *tényét* lerombolhatta Hunfalvy Pál 1876-os munkája, de azt, hogy e rokonság valamilyen módon a magyar történelmi hagyomány része, nem.” *S. Varga P.: Nemzeti költészet i. m. 568.*

⁷³ A tizenkét kifejezetten román témájú németül publikált írása mellett franciául is összefoglalta nézeteit a román etnikum és nyelvének eredetéről (utóbbi a Francia Archeológiai Társaság 1879. szeptemberi vienne-i kongresszusán előadottak összefoglalójaként született – *Paul Hunfalvy: Le peuple roumain ou valaque. Étude sur son origine et celle de la langue qu'il parle. Tours 1880.*) A román történetírás nemzetközi nyelvű publikálása régi hagyományra nyúlt vissza, sőt lényegében eleve az által teremtődött meg, ugyanis a Kárpátokon túli történetírás korai szintézisei nyomtatásban az 1830-as és 1840-es évek előtt csak Moldván és Havasalföldön kívül és idegen nyelven jelentek meg (eleinte jellemzően görögül, a kora újkori kéziratos krónikákat latin, orosz és görög fordításban, Kogălniceanu úttörő

lapítható, hogy 1867 után lényegében a Budapesti Szemlén és a Nemzeten kívül az összes e tárgykörben papírra vetett tanulmányát és ismertetőjét a Századokban tette közzé. Már terjedelmi okokból kifolyólag is önálló tanulmányt igényelne az utóbbiak részletes vizsgálata, Hunfalvy egyéb román tárgyú írásaihoz való viszonyuk feltárásával és az általuk érintett kérdések kortárs és historiográfiai kontextusba helyezésével, amelyekre most természetesen nincsen lehetőség, ezért itt csak az alábbi összefoglaló megállapításokra szorítkozhatok. Hunfalvy Századokbeli kifejezetten román tematikai dolgozatai közül három tekinthető szorosabban vett recenzióknak,⁷⁴ miközben a többi is jellemzően kritikai észrevételekkel erősen átszőtt, döntően historiográfiai érdekeltségű írás.⁷⁵ Hunfalvy ezekben különösen a román etnogenezis és középkori országalapítások tárgyában az idáig megjelent (sőt esetenként kéziratban maradt)⁷⁶ legfontosabb hazai és külföldi román és nem román szerzők forrásait, érveit és következtetéseit veszi számba, hogy azokat jellemzően cáfolja vagy korrigálja, illetve új adatokkal helyezze más összefüggésbe. Az előbbieik közül a Századok hasábjain az „erdélyi triász” tagjaival, különösen Gheorghe Șincai (valamint az őt interpretáló Alexandru Papiu-Ilarian),⁷⁷ illetve két kiemelkedő kortárs történész, a besz-

monográfiáit pedig franciául és németül adták ki). Vö. *Alex Drace-Francis: The Making of Modern Romanian Culture. Literacy and the Development of National Identity.* London–New York 2006. 118–119.

⁷⁴ A már tárgyalt Alexics-munkán túl két olyan monográfiát ismertetett és bírált meg, amely egyaránt a román etnogenezis kérdéseire fókuszált. *Hunfalvy Pál: Roemer und Romanen in den Donau-Ländern. Historisch-Ethnographische Studien von Dr. Jung Julius, Privatdocenten der Geschichte an der k. k. Universität zu Innsbruck.* Innsbruck 1877. XLIV. és 315 lásd Századok 11. (1877) 334–346., 425–438.; *Hunfalvy Pál: Az oláh nyelv és nemzet megalakulása.* Irta Dr. Réthy László, segédőr a M. N. Muzeum régiség-osztályánál. Budapest, Pallas részvénytársaság nyomdája, 1887. Ára 2 frt 60 kr. Századok 21. (1887) 732–745.; *Hunfalvy P.: Pótlás Réthyhez i. m.*

⁷⁵ Egyetlen kivétel közöttük az erdélyi románok 17. századi reformációra térítésével kapcsolatos kátéfordításnak az elemzése. *Hunfalvy Pál: Az oláh káté.* Századok 20. (1886) 475–489.

⁷⁶ *Hunfalvy P.:* Bolla M. és Éder K. i. m. A Bolla Márton addig ismeretlen kéziratát felfedező Csaplár Benedek kifejezetten azzal juttatta el a Magyar Történelmi Társulat 1878. június 6. ülésére, hogy Hunfalvy Pált bízzák meg az áttanulmányozásával. A kolozsvári líceum néhai történelemprofesszora által írott latin nyelvű értekezés az 1791-es erdélyi román felségfolyamodvány nyomán kibombant polémia keretében, az előbbi történelmi argumentációjának megcáfolására készült csakúgy, mint a másik, ismertebb, a folyamodványt 59 lábjegyzetben kommentálva és cáfolva kiadó munka, amely annak megnevezését is meggyökeresztette a historiográfiai köztudatban az eredeti Raepresentatio et Humillimae Praesens Universae in Transylvania Valachicae Nationis helyett. Vö. Századok 12. (1878) 587–588.; *[Iosephus]. C[arolus]. E[der].: Svxplex Libellvs Valachorvm Transsilvaniae Ivra Tribvs Receptis Nationibvs Commvnia Postliminio Sibi Adseri Postvlantivm. Cvm Notis Historico-Criticis I. C. E. Civis Transsilvani. Clavdiopoli 1791.; Svxplex Libellus Valachorum.* Ford. Köllő Károly, bev. Iosif Pervain – Köllő Károly. Bukarest 1971. 37.

⁷⁷ *Hunfalvy Pál: A rumun történet-írás. Sinkai György Gergely krónikája.* Századok 12. (1878) 347–356., 446–456., 656–667.

szarábiai születésű és oroszországi neveltetésű Bogdan Petriceicu Hasdeu és a moldvai Alexandru Dimitrie Xenopol⁷⁸ írásaival polemizál. Az utóbbiak között pedig az említett Bolla Márton, Eder József Károly és az ifjabb pályatárs Réthy László, illetve egy tiroli születésű prágai történészprofesszor, Julius Jung munkáját veszi górcső alá.⁷⁹ Hunfalvy, saját több helyütt ismételt állítása szerint is Robert Eduard Roesler nyomán kezdett el a román etnogenezis kérdése iránt érdeklődni, akinek nemcsak főművét recenzeálta

⁷⁸ A nála közel húsz-harminc évvel fiatalabb román kortársai közül Hasdeu, akkor már a bukaresti állami levéltár és egyetem összehasonlító nyelvészeti katedrája élén sokoldalú érdeklődési kör és nyelvismeret tekintetében mindenképp állta vele a versenyt a maga 26 nyelvre kiterjedő tudásával; Xenopol, akinek részben franciául írott történelemelméleti írásai döntően a századforduló után íródtak, pedig már szaktörténész volt, aki berlini egyetemi éve alatt többek közt Ranke, Mommsen és Droysen előadásait hallgatta. Vö. *Frederick Kellogg: A History of Romanian Historical Writing*. Bakersfield 1990. 31–33.; *Niederhauser Emil: A történetírás története Kelet-Európában*. Bp. 1995. 380–383., 385–388. Eszmetörténeti jelentőségükről bővebben lásd *Trencsényi Balázs: A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*. (Eszmetörténeti Könyvtár 14.) Bp. 2011. 116–130. Hunfalvy mindkettőjüket elismert vitapartnerként kezeli a Századokbeli írásaiban. Vö. pl. „Valóban Haşdeu igen nagy történelmi apparatussal dolgozik, melyet tág körű nyelvismerettel tud érvényesíteni. Azonban a kútfők kiásásával *gyült* omladék el is boríthatja a történelmi valóságot.” *Hunfalvy Pál: »A rumun történetírás.«* (Istoria Critica a Romaniloru. Pamentulu terrei Romanesci. Volumul I. Intinderea. Nomenclatura. Actiunea naturei. B. P. Haşdeu. Bucuresci, 1875.) Századok 12. (1878) 78. „De Xenopol a 303-ik lapon helyreigazítja egy hibámat. [...] Köszönettel veszem a helyreigazítást. [...] Egyébiránt tudom és tudtam, hogy az erdélyi rómaiságot tehát az oláhok római voltát, nem a rumun tudósság, hanem az elmúlt négy századnak német- és magyarországi tudósai kezdék tanítani és terjeszteni, a kik mindenütt és mindenben Rómát látják vala.” *Hunfalvy Pál: A trajanusi Dákia rumunjainak történetei*. Századok 23. (1889) 539.

⁷⁹ Nicolae Densusianu, Ioan Slavici és Vasile Maniu írásaival foglalkozott még önálló cikkekben az Ungarische Revue és a Budapesti Szemle lapjain, a román historiográfiának szánt összefoglaló tanulmányaiban és monográfiáiban pedig a fentebb említetteken túl főleg Mihail Kogălniceanu, Nicolae Bălcescu, Treboniu Laurian, Andrei Şaguna, Eudoxiu Hurmuzachi műveit idézi és bírálja. Vö. pl. *Hunfalvy P.: Magyarország ethnographiája* i. m. 480–487.; *Hunfalvy Pál: Die Rumänen und Ihre Ansprüche*. Wien–Teschen 1883. 258–294., 303–306.; *Hunfalvy Pál: Neuere Erscheinungen der rumänischen Geschichtsschreibung*. Wien–Teschen, 1886. passim. Ahogy alább látni fogjuk, a románság eredetének kérdése nem egyszerűsíthető magyar-román (vagy korábbi szakaszában: szász-román) történészvitára, hiszen a románokon kívül is akadtak kortárs tudósok, akik a kontinuitás mellett foglaltak állást. Jung mellett ez idő tájt elsősorban a cseh történészprofesszor Josef Ladislav Pič említhető, akinek a magyar történelem menetét retrospektíve etnicizáló monográfiáját Hunfalvy önálló kötetben, a Századokban pedig Pauler Gyula bírálta, ahogy egy későbbi munkájáról is ugyanő jelentett meg ugyanítt bírálatot. *Hunfalvy Pál: Jos. Lad. Pič's Der nationale Kampf gegen das ungarische Staatsrecht*. Wien–Teschen 1883.; *Pauler Gyula: Der nationale Kampf gegen das ungarische Staatsrecht. Ein Beitrag zur Kritik der älteren ungarischen Geschichte von Jos. Lad. Pič*. Leipzig 1882. 259. 1., Századok 16. (1883) 63–73.; *P[auler]. Gy[ula]: Zur Rumänisch-Ungarischen Streitfrage. Skizzen zur ältesten Geschichte der Rumänen, Ungarn und Slaven von Jos. Lad. Pič. Mit einer Abbildung und einer Karte*. Leipzig. Verlag von Duncker & Humblot. 8° 436. 1., Századok 16. (1886) 269–272.

már a megjelenését követő esztendőben,⁸⁰ de egyéb munkáiról is terjedelmes ismertetőben számolt be korábbról⁸¹ az akkor még általa szerkesztett Nyelvtudományi Közleményekben. Az olasz születésű és Ciszlajtánia több német nyelvű tanintézetében (Troppau, Bécs, Lemberg, Graz) oktató gimnáziumi, majd egyetemi tanár neve az 1860-as évektől vált ismertté, egyúttal pedig kellően hírhedtté a hazai művelt olvasóközönség előtt, tekintve, hogy az Anonymus- és Amédée Thierry-fordító Szabó Károly jelentős terjedelemben és éles hangnemben recenzeálta előbbinek a Névtelen Jegyző forrásértékét lesújtó kritikában bíráló korábbi, mindössze harminc lap terjedelmű publikációját.⁸² Roesler 1871-es monográfiája a maga idejében és historiográfiai távlatból is korszaknyitónak bizonyult a román eredetkérdés tudományos diskurzusában, amennyiben döntően nyelvtörténeti és történeti forrásalapon

⁸⁰ *Hunfalvy Pál*: »Romänische Studien.« Untersuchungen zur ältern Geschichte Romäniens von Robert Roesler. Leipzig 1871. Pesti Napló 23. (1872: 100. sz., reggeli kiadás).

⁸¹ *Hunfalvy Pál*: A rumun nyelvről és népről. Nyelvtudományi Közlemények 6. (1867) 125–148.; *Hunfalvy Pál*: A „Siebenbürgen” országnévről, s általában az erdélyi helynevekről. (Roesler R. után) Nyelvtudományi Közlemények 6. (1867) 114–220.; *Hunfalvy Pál*: Az oláh fejedelemség kezdete (Die Anfänge des walachischen Fürstenthums. Von Robert Roesler. Lásd öster. Gymnas. 1867. Heft VI. u. VII. Wien 1867.) Nyelvtudományi Közlemények 6. (1867) 221–237. Kevésbé tartható tehát az „ugor-török háború” aktív résztvevője, a turkológus Thúry József Hunfalvynak immár posztumusz tett szemrehányása, miszerint „a Romänische Studien megjelenése után 5 év múlva már ő is az addigi tanításával homlokegyenest ellenkező véleményt hirdetett a magyar krónikákról”. *Thúry József*: Krónikáink és a nemzeti hagyomány. Irodalomtörténeti Közlemények 7. (1897) 276. Vö. „Megvallom, Roesler tón figyelmissé engem is, a rumun kérdésre, a ki különben már 1864-ben *Vogul föld és nép* című munkámban az Anonymus hitelét megkértettem volt.” *Hunfalvy Pál*: A rumun történetírásról. Budapesti Szemle 43. (1885: 103–105. sz.) 8.

⁸² Az Anonymus-mű honfoglalás kori forrásértékéért síkra szálló Szabó Roeslert egy olyan Ludwig Schlözertől alapított iskola („harczias szellemű tudós phalanx”) legújabb reprezentánsaként állítja be (Ernst Dümmler és Max Büdinger mellett), mint akik „egész szenvedélyességgel küzdenek a magyar őstörténet hazai forrásainak, de kivált Béla király névtelen jegyzőjének hitelességét kétségbe vonni s megsemmisíteni”. *Szabó Károly*: Béla király névtelen jegyzője és német bírálója. Zur kritik älterer ungarischer Geschichte von Dr. Eduard Rösler [...] Troppau. 4. 30. lásd Budapesti Szemle 4. (1860: 11. sz.) 185. Roesler román tárgyú monográfiáját a Századokban ismertető Pauler Gyula is lényegében recenziója oroszlanrészét Roesler Anonymus-kritikájának szenteli (később maga is az Anonymus-kérdés tevékeny kutatója lesz), amelyet bántó hangneméért ugyan szintén elmarasztal, kritikái észrevételeit viszont ő már relevánsnak minősíti és megtermékenyítőnek tartja. „szükségesnek tartám a közönség és íróink figyelmét művére fölhívni, hogy állításait a szakemberek a mennyiben helyesek kövessék, továbbfejleszsék, a mennyiben tévesek, megczáfolják, ugyanazon fegyverekkel, melyekkel ő élt, vagy legalább akart élni: a szigorú, nemzeti elfogultságtól ment, a nyelvtudomány vívmányaira támaszkodó *történettudomány* fegyvereivel, ne pedig csak oly védvekkel – mint volt elég példánk – melyek csak az *avatatlanokat* vagy azt győzik meg, ki azokat föállította.” *Pauler Gyula*: Romänische Studien. Untersuchungen zur älteren Geschichte [sic!] Romäniens, von Robert Roesler. Lipcse 1871. Századok 6. (1872) 264–265. (Kiemelés tőlem – L. L.)

helyezte markánsan új keretek közé azt.⁸³ Amíg a román nyelv latin eredete hagyományosan nemigen képezte vita tárgyát, a Dunától északra található beszélőinek korai története annál inkább vált tudós polémiák, majd fajsúlyos nemzetépítési és geopolitikai törekvések alapjává. Különösen az után, hogy nyomtatás útján ismertté lett az az évszázadokig lappangó egyetlen olyan középkori narratív forrás, amellyel történelmi alátámasztást kapott a humanista invencióként felbukkanó, egyúttal logikus és kézenfekvőnek tűnő *azonosítás* az ókori Dacia provincia itáliai colonusai és a térséget másfélezer év múltán milliószámra benépesítő vulgáris latin alapú *nyelvet* beszélő népesség között.⁸⁴ Az ismeretlen kilétű Névtelen Jegyzőnek hála 9. század végi román *politikai alakulatok* („Gelou dux Blacorum”)⁸⁵ létezése nyert forrásos igazolást, ezért a gesta pontos forrásértékének megállapítása vagy hitelességének akár teljes körű cáfolata – melynek vitatása lényegében első publikálása óta⁸⁶ alig csillapodó intenzitással folyt –⁸⁷ az erdélyi és kelet-magyarországi, sőt általában a Dunától északra élő románság kontinuitása *vagy* diszkontinuitása szempontjából is perdöntő fontosságot nyert.⁸⁸ Roesler részben az ösz-

⁸³ Robert Roesler: Romänische Studien. Untersuchungen zur älteren Geschichte Romäniens. Leipzig 1871. A korábbi időszak általánosan bevett gyakorlata volt a daciai római-román kontinuitás problémátlan magától értetődősége (például Gibbon, Amédée Thierry, Ranke vagy Mommsen klasszikus munkáiban), míg a középkori balkáni bevándorlást már feszegető 18. századi szerzők (Franz Joseph Sulzer, Benkő József, Engel János Keresztély) megállapításai nem épültek be a kanonizálódási folyamatba.

⁸⁴ A római származás tudata az erdélyi humanizmus hatására a 17–18. századi moldvai és havasalföldi krónikák óta hagyott nyomot a román történelmi emlékezetben. Politikai jelentőségre azonban csak a már hivatkozott 1791-es felségfolyamodványban tett szert Erdélyben, és az „erdélyi triász” történelmi munkáiban nyert klasszikus kifejtést, jóllehet csírájában már az 1730–40-es években jelentkezett Inochentie (Micu) Klein erdélyi görög katolikus püspök argumentációjában abbéli erőfeszítései alátámasztásaként, hogy a románságot is betagozzák a bevett (rendi) nemzetek erdélyi rendszerébe. Vö. I. Tóth Zoltán: A román nemzettudat kialakulása a moldvai és havasalföldi krónikaírodalomban. Bp. 1942. 49–52.; I. Tóth Zoltán: Az erdélyi román nacionalizmus első százada, 1697–1792. Bp. 1946. 91–100., 109–138.

⁸⁵ *Scriptores rerum hungaricarum. Tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum.* I–II. Szerk. Szentpétery Imre. Bp. 1937–1938. I. 65–69.

⁸⁶ *Anonymi Belae regis notarii: Historia Hvngarica de septem primis Dvcibus Hvngariae.* In: *Scriptores Rerum Hvngaricarum, Dalmaticarum, Croaticarum, et Sclavonicarum Veteres ac Genvini, [...] et cum Amplissima Praefatione Matthiae Belii [...].* I–III. Szerk. Iohannes Georgius Schwandtnerus. Vindobona 1746. I. 1–38.

⁸⁷ *Csapodi Csaba: Az Anonymus-kérdés története.* (Gyorsuló idő) Bp. 1978. 15–55.

⁸⁸ „A mit a magyar írók, úgy látszik, csak a hunok iránti elfogultságból hittek és sokan most is hisznek: azt a rumun írók politikai okból kész-akarva és örömmel fogadják el. Miért is kételkednének ők az Anonymus hitelessége felől, mikor ez az egyetlen író az összes irodalomban, a ki IX. századbéli oláh fejedelemségekről tud; a ki egyetlen történelmi forrás, melyből lehet az oláhok jogát Erdélyre a magyar bitorlók ellen felmutatni! A mit a magyar írók, kritika nélkül bár, de szentül elhittek, azt a rumun írók ne ragadnák meg Erdélynek követelt birtokáért?” *Hunfalvy P.:* A trajanusi Dákia i. m. 787.

szezhasonlító nyelvészet eredményei,⁸⁹ nagyrészt pedig bizánci, délszláv és magyar leíró és okleveles források alapján a román nyelv és ethnosz kora középkori balkáni kialakulását, tehát az ókori daciai romanizált lakosság és a 13. századtól adatolt erdélyi neolatin nyelvű népesség közötti *diszkontinuitás* téziséét állította fel. Megkockáztatható, hogy az 1874-ben (38 éves korában) elhunyt Roesler helyébe lépve Hunfalvy lett az az új első számú szellemi vetélytárs, akivel *szemben* a gyors intézményesülés és professzionalizálódás útjára lépő, és immár egy szuverenitása birtokába jutott fiatal nemzetállam támogatását élvező román történetírás legfelkészültebb specialistái⁹⁰ is feladatuknak tekintették, hogy a román nép/nemzet és államiság kezdeteit a szaktudományos kritériumok értelmében, forráskritikai alapon is kidolgozzák.⁹¹ Ebben az összefüggésben válik érthetőbbé, hogy 1876-os ethnosztörténeti monográfiájának megjelentetésétől fogva miért tartotta Hunfalvy szinte minden egyébnél fontosabb teendőjének, hogy a daciai/erdélyi romanitás

⁸⁹ A balkáni nyelvek (albán, román, bolgár és újjörög) közötti strukturális hasonlóságok feltárásában alapvető szerepet játszott a kérdést először felvető Jernej Kopitar hatására összehasonlító nyelvészé lett (szintén szlovén) Franz Miklosich, aki a bécsi egyetemen 1849-ben létrehozott szláv filológiai tanszék professzoraként és az Académie des Inscriptions et Belles-Lettres levelező tagjaként a szlavisztika mellett a balkáni nyelvek specialistája is volt. Vö. *Fr[anz]. Miklosich: Die slawischen Elemente in Rumunischen*. Wien 1861.

⁹⁰ Természetesen nem vállalkozhatok arra, hogy akár csak vázlatpontoszerűen is érintsem a tematika román historiográfiai vetületét, annyit mégis fontos leszögezni, hogy Roesler elmélete kulcsfontosságra tett szert náluk, amennyiben alapjaiban tette kérdésessé a daciai római-román (későbbi interpretációkban: dákoromán) kontinuitás premisszáit, miáltal alapvető szaktudományos kihívás elé állította a professzionalizálódó történetírás román képviselőit. A szintén 1874-ben elhunyt, bukovinai születésű Hurmuzaki posztumusz kiadott töredékes írásaiban például még elismeréssel szólt Roeslerről, és – a későbbiek fényében kivételes fejleményként – azt állította, hogy a románság csak a középkor folyamán vándorolt a Balkánról északra. *Eudoxius Freiherrn von Hurmuzaki: Fragmente zur Geschichte der Rumänen*. I–V. Bucuresci 1878–1886. I. 11., 44., 185–186., 249–250. A Roesler-féle elméletet cáfolandó Xenopol románul és franciául is önálló monográfiát tett közzé, míg az ő Roesler-kritikáját elmarasztaló, bukovinai születésű bukaresti történészprofesszor és akadémikus Dimitrie Onciul amellelt érvelt a kor legszínvonalasabb román kritikai lapjában leközölt forráskritikai írásában, hogy a román etnogenezis a Duna mindkét partjára egyaránt lokalizálható. *A. D. Xenopol: Teoria lui Rösler. Studii asupra stăruinței Românilor in Dacia Traiană*. Iași 1884.; *A. D. Xénopol: Une énigme historique. Les Roumains au Moyen-Age*. Paris 1885.; *D. Onciul: Teoria lui Roesler. Studii asupra staruinței Romanilor in Dacia Traiana de A. D. Xenopol. Dare de seamă critică. Convorbiri literare* 19. (1885) 60–80., 174–187., 255–278., 327–348., 424–439., 589–602.

⁹¹ Jól érzékelhető ez például Xenopol franciául írott monográfiájában, amelyben legalább annyiszor kerül elő vitapartnerként Hunfalvy, mint Roesler, és akinek érveit több ízben azal hitelteleníti, hogy Roesler által vezetettve, sőt rajta is túltéve nyilatkozik nyilvánvaló politikai indíttatásból. *Xénopol: Énigme historique* i. m. 13–14 és passim.

diszkontinuitásának⁹² hazai és balkáni bizonyítékait kutassa, és a belőlük levont következtetéseket minél szélesebb körben meggyökereztesse.⁹³

Végezetül a Hunfalvy-életmű Századokbeli recepciójára érdemes röviden kitérni. Szám szerint nézve a történész szaklapban leközölt Hunfalvy-írások tematikai megoszlásának arányaival van összhangban ez utóbbiaké is: a hét írásból öt foglalkozik Hunfalvy román tárgyú munkáival, egy a székely eredetkérdéssel, egy pedig a *Magyarország ethnographiáját* recenziálja. Terjedelmileg ugyanakkor aránytalanul eltérő összkép rajzolódik ki. Amíg a székelykérdésről szóló egyetlen oldalt igénybe vevő ismertetőt a lap Erdély-történet specialista szerkesztője (igaz álnéven),⁹⁴ az ethnosztörténeti monográfiát bemutatót pedig egy ismeretlen kilétű szerző jegyzi hatoldalnyi

⁹² Lényegében a székelyek hunhagyományának megkérdőjelezése kapcsán már felvázolt logikával analóg gondolatmenetek idézhetők tőle e vonatkozásban is: „a népváltozással tökéletesen megszakadt a római hagyomány. [...] a római élet folytonosságát lehet ugyan *hinni*, mert a hit nem szorúl tényekre – de *bizonyítani* nem lehet, mert arra tények kellenek. [...] *Más az, mi az iskola, a tudomány útján kerül a nép tudatába, más meg az, mi a nép tudatából vagy emlékezetéből kerül a tudományba.*” *Hunfalvy P.*: Bolla M. és Éder K. i. m. 556., 558. Saját magyar nyelv- és jogtörténeti, valamint toponímiai ismereteire támaszkodva a már kialakult román nyelv *hazai* szókincséből kibontakozó érvekkel erősíti tovább a diszkontinuitás elméletét. Vö. pl. „Hogy mennyire csak jövevények itt az oláhok, bizonyítja az is, mert még az ország megnevezésére sincs szó a nyelvökben.” *Hunfalvy P.*: Bolla M. és Éder K. i. m. 748. „Mennyi nemcsak történeti, de államjogi tudomást foglalnak magokban az Erdel, Havasel, Ungrovlachia tartomány-nevek! Nemde már ezek halomra döntik a külföldi nagynevű írók véleményét az oláh kérdésre nézve? De hát ők nem értik, nem értették az Erdel, Havasel szókat, azért nem is tudhatták, miért azoknak latin fordítása: Transilvania, Transalpinia. Az Ungrovlachiát érthették volna, de nem akarták megérteni, mert az véleményök ellen szól. [...] Az oláhnak nincs saját neve az »Erdőn túli« ország megjegyzésére, azt csak *Ardjal*-nak hívja, mely név a magyar *Erdel*-nek oláhos kiejtése. Minthogy az *Erdel* (=erdőn túli) szó csak Magyarországon keletkezött, és keletkezhetett [...] bizonyos, hogy ők csak miután az Erdel név már megvolt, kerültek abba az országba; okvetetlenül bizonyos, hogy abban román lakosság, román míveltség, román keresztyén egyház nem volt, nem is lehetett a magyar foglalás előtt [...]” *Hunfalvy P.*: Réthy László i. m. 734–735.

⁹³ Az egymással polemizáló hazai és román dolgozatokat lapozgatva egyre nyilvánvalóbbá válik a kérdés mindkét részről fokozódó politikai instrumentalizálása. Hunfalvy 1876-ban elsősorban még tudományos problematikaként exponálja a román etnogenezis relevanciáját, a későbbiekben viszont sosem mulasztja el, hogy annak aktuális és jövőbeli politikai konzekvenciáira is ne figyelmeztessen. „az oláh nép is nyomós előttünk; sőt mint a szemünk láttára keletkező és alakuló nép az általános ethnographiában is tanulságosabb sok más népnél, a mellyek eredetét és fejlődését úgy fokrul fokra nem lehet követni, mint az oláhét.” *Hunfalvy P.*: Magyarország ethnographiája i. m. V.

⁹⁴ Tömörsege dacára bravúrosan helyezi historiográfiai összefüggésbe és mutat rá a kedvező színben prezentált „röpirat” legfőbb tudományos hozadékára: „A fő a székely-telepítés kérdése – s aligha tévedünk, ha azt hisszük, hogy a polemia ezután e körül fog forogni.” -i -r. [*Szilágyi Sándor*]: A székelyek. Felelet a székelyek scythá-hun eredetűségére. Írta Hunfalvy Pál. Budapest 1880. Századok 24. (1880) 243.

felületen,⁹⁵ a maradék öt recenzió bő száz oldal figyelmet szentel Hunfalvy román témájú dolgozatainak. Messzemenő következtetést azonban nem érdemes levonni a terjedelmi adatokból, mivel az öt utóbbi ismertetőt – a posztumusz szintézist bemutató Moldován Gergely kivételével – egyazon recenzens, Jakab Elek jegyezte,⁹⁶ ráadásul a rá jutó nyolcvankilencből hetvennégy oldalt mindössze két Hunfalvy-monográfia bemutatására fordított. A Hunfalvy-tárgyú recenziók megjelenési idejéből hasonló aránytalanság rajzolódik ki: az általános etnosztörténeti és a székelyek eredetével kapcsolatos ismertetőik 1880-ig, a *német* nyelven publikált román témájúak⁹⁷ pedig az 1880-as évek végétől jelentek meg (ahogy fentebb már volt szó róla sem 1880-ban, sem 1882 és 1885 között nem jelenik meg Hunfalvy-írás a Századokban). Jakab és Moldován Hunfalvy-recenzióiból kettős kép rajzolódik ki. Egyfelől egy olyan szaktudósé, aki a professzionális történettudomány módszertani fogásainak teljes birtokában⁹⁸ iskolaalapító formátum-

⁹⁵ Az „irodalmunk egy gyöngyé”-nek nevezett munkát recenzense Czoernig a teljes Monarchiát lefedő húsz évvel korábbi etnográfijával veti egybe (*Karl Freiherrn v. Czoernig: Ethnographie der oesterreichischen Monarchie. I–III. Wien 1857.*), amelyet Hunfalvyéhoz képest történeti hitelesség, elfogulatlanság és nyelvtudományi felkészültség terén egyaránt gyengébbnek ítél. Hunfalvynak a hazai krónikák iránti – mások által rendszeresen számon kért – ellenszenvét interpretálva pedig azt húzza alá, hogy azokat szerzőnk egyrészt szelektáltan bírálja, másrészt „kimutatja, hogy az a sok költött dolog, a melyen fölépültek csúfolják a német írók történetünket, épen az ő révükön, a német mondák, tradíciók s bona fide vagy célzatosan történt hamisítások útján jutott krónikáinkba.” *K.: Magyarország ethnographiája. Írta Hunfalvy Pál. Bp. 1876. Kiadja a magy. tudom. Akadémia könyvkiadó-vállalata. Századok 10. (1876) 736., 739.*

⁹⁶ Az 1860-as évek óta haláláig levéltárnokként tevékenykedő Jakab Elek 1870-től lett az MTA levelező, 1889-től rendes tagja. Amíg Jakabot unitárius székely létére az erdélyi románok művelődési egylete, az Astra is tiszteletbeli tagjává fogadta, addig a szamosújvári születésű görög katolikus Moldován Gergely, aki 1886-tól a kolozsvári egyetem román tanszékét vezette, egy idő után már csak magyar lapokban publikált, mert a magyar államhoz való lojalitása miatt megromlott a viszonya a román nyelvű sajtóval. A román-magyar szellemi élet kölcsönös megismertetése érdekében Moldován Ungaria címen saját lapot is szerkesztett 1891–1898 és 1908–1909 között, amelyet a Századokban Veress Endre rendszeresen recenzeált. Lásd: Századok 27. (1893) 160–162.; Századok 28. (1894) 160–161.; 936–937. Vö. *Köpeczi Béla: Egy kitagadott: Moldován Gergely (1845–1930). Kisebbségkutatás 9. (2000) 276–285.*

⁹⁷ „Megígérttem volt, hogy e, történetírásunk mélyein járó tudósunknak a rumänekről németül irt minden művét sorban megismertetem, azért, mert azokat meggyőző alapoossággal írottaknak tartom, mert, hogy azokat a mívelt magyar közönség ismerje, szükségesnek vélem, s hogy a bécsi német kiadásokból meg nem ismeri, meg vagyok róla győződve. E kérdéssel ma csaknem egyedül e tudósunk foglalkozik, pedig minden szakember tudja, hogy az egész nemzeti és államlétünket érdekli.” *Jakab Elek: A rumän történetírás újabb jelenségei. Neuere Erscheinungen der rumänischen Geschichtsschreibung. (Wien und Teschen. Verlag der k. k. Hofbuchhandlung. Karl Prochaska. 1886. 8-dr. 1–252 11.) Századok 22. (1888) 841.*

⁹⁸ A levéltárnok Jakab mindazonáltal egynéhány vakfoltra is felhívja Hunfalvy módszertana kapcsán a szaklap olvasóinak figyelmét. „Itt is positiv és szilárd téren jár a tudós szerző, csak egykorú író, oklevél és köztudomású tények tanúságtételeit fogadja el bizonyítékul, s az újabbkori írók közül azokét, a kik kritikailag megállapított tényeket beszélnek

mal⁹⁹ bír. Másfelől a koncepciózus és éber hazafié, aki lényegében elsőnek és sokáig egyedüliként ismerte fel a szomszédban frissen létrejött nemzet-állam történeti identitásépítésében a magyar állam integritására leselkedő veszélyt, amelyet nemcsak reaktív, de proaktív fellépésével is folyamatosan hatástalanítani törekszik a tudomány küzdőterén.¹⁰⁰

Hunfalvy Pál kiterjedt tudósi életművének mégoly vázlatos és az első magyar történelemszaklapban megjelent írásaira fókuszáló bemutatása, ha nem is nyújt reprezentatív képet a 19. század hetvenes és nyolcvanas éveit hazai történettudományáról, arra vélhetően mégis rávilágít, hogy a profeszionalizáció kiteljesedése és a nemzet(állam)építés szolgálata toposzokkal

el. Tehát későkori írók bizonyítatlan előadásai, a krónikák, néphagyomány stb. előtte hitelességgel nem bírnak, azért csak úgy fogadja el, ha más forrásokban igazolva látja. E szigorú átvonul az egész szakaszon. Van benne némi túlzás, itt-ott hézag, a mit Hunfalvy következtetéssel s okoskodással pótol; máskor megvallja, hogy ez meg amaz előtte ismeretlen, vagy egyik-másik forrást nem tudta megszerezni, az illető későbbi nyomozóknak hagyja fenn; saját történeti felfogását oly határozottsággal s részeit oly szoros egybefüggésbe hozva adja az olvasó elé, hogy az könnyen felfogja, ellenfelei pedig a hézagokat, az inductio pótlásait, vagy a hol az erős dialectikájú író is ingatag talajon jár, azonnal észrevehetik, s ha szakember és a középkor történetében jártas az ellenfél, ki is mutathatja.” *Jakab Elek: Die Rumänen und ihre Ansprüche. Von Paul Hunfalvy. Wien u. Teschen, 1885. 8-adr. lásd Századok 24. (1890) 359.*

⁹⁹ „A román történettudomány megalapítói közé tartozik *Hunfalvy Pál* is. A politikai viszonyoknál fogva az idő nem alkalmas arra, hogy az elhunyt nagy tudós ebbeli érdemei és rendkívül nagy szolgálatai a románság által elismertessenek, de eljő az idő, a komolyabb [sic.], higgadtabb és igazságosabb kor, a melynek nemzedéke helyrehozza majdan a múlt idők mulasztásait, és *Hunfalvy Pált* a román oknyomozó történettudomány nagyjai közé fogja sorolni, mert megszólaltatta benne a *kritikát*, a melyet gyakorolni román közfelfogás szerint maig is még mindig nemzetárulás. [...] *Hunfalvy* az oláh historikusok munkáiban előforduló sok ferdeséggel, czélzatossággal és önámítással szemben *megteremti az oláh fejedelemségek kritikai történelmét is*. [...] Azok, a kik az oláhság története iránt érdeklődnek, mint iskola-alapítót, mint az igazság helyreállítóját, *Hunfalvy* könyvét nem nélkülözhetik.” *Moldován Gergeley: Az oláhok története. Írta Hunfalvy Pál. Budapest 1894. I.–II. kötet. Századok 29. (1895) 156., 167.*

¹⁰⁰ „Az egyetlen tudós és igazán komoly hazafias író, a kit e tévelygés mélyen bánt, Magyarországon *Hunfalvy Pál*, a m. tud. akadémia főkönyvtárnoka, a magyar tudományos világ méltó büszkesége. [...] *Hunfalvynak* – úgy látszik – a romániai tudósok politikai és tudományos törekvésének be nem vallott általános nagy célja lebeg lelke előtt. Jól ismeri ő azt, látja, hová tartanak, mit akarnak elérni ethnologiai és tudományos tervökkel s ehez képest ő is nagy keretben alkotta meg ellenvédelmi műve teremtét. Minden román új irodalmi mozzanatra, a mi a jassy-i és bukaresti könyvpiacra feltűnik, éberrel figyelmeztet, s azonnal vizsgágot ad rá, ír róla és megczáfolja. Ha ilyen nincs, maga keres ki tervéből oly részt, a mit még nem tárgyalt, kidolgozza s alkalmas időben és módon közönség elé bocsátja.” *Jakab Elek: A rumän eredet. Századok 22. (1888) 163.* „Az ő kutatásai a magyar állameszme és államjog védelmét, a magyar nemzet és korona ezeréves jogának a rumán támadások ellen megszilárdítását s a rumán álmok és ábrándok lassankénti szétesését eszközlik. E törekvést pártolunk s *Hunfalvy* tudományát hasznunkra kell fordítanunk. Ő, egyedül, mindnyájunkért, mindnyájunk nevében dolgozik mindnyájunk hálájára méltóan.” *Jakab E.: Die Rumänen i. m. 600.*

leírt folyamatok közötti összefüggések mennyire összetettek, egyes esetekben és részterületek vonatkozásában pedig kifejezetten ellentmondásosnak látszanak. A máig leginkább nyelvésznek, esetleg néprajzosnak¹⁰¹ tekintett Hunfalvy kora talán legrigorózusabb specialistájává képezte magát számos *történeti* szakkérdésnek. A magyar érzelmű patrióta¹⁰² – akinek politikai értelemben vett nacionalizmusa a klasszikusan Deák által megfogalmazott egy politikai nemzet koncepciója¹⁰³ és az 1867-es kiegyezés támogatásában manifesztálódott, amelyet népképviselőként és főrendiházi tagként egyaránt képviselt, és aki saját asszimiláns mivoltának egyúttal a legteljesebb mértékben és *reflektáltan* is tudatában volt – kezdetektől széleskörű nemzetközi kapcsolathálóba ágyazta tudományos tevékenységét, amelynek legmaradandóbb eredményei is nemzetközi relevanciát mutatnak a finnugrisztika intézményesítésétől a dunai románság immigrációs eredetének hazai forrásbázisú alátámasztásáig és kanonizálásáig. Érdeklődése középpontjában elsősorban mégis a szorosan etnokulturális értelemben felfogott nemzet kialakulásának elméleti és empirikus kérdései álltak, utóbbi vonatkozásban mindenekelőtt a saját („fogadott”) közösségéé, majd mind jobban az azzal a középkortól összefonódó, félig hazai, félig szomszéd népe is. Summázként mindenesetre leszögezhető, hogy az első és egy ideig egyetlen magyar történészszaklap közreműködői és olvasói Hunfalvy Pál révén és kapcsán differenciált, többoldalú és ambivalenciáktól sem mentes megközelítést alakíthattak ki a saját és idegen nemzeti eredethagyományok relevanciája, különösen azok kritikai értékelésének tudományos és politikai hasznáról és használatáról.

¹⁰¹ Figyelemre méltó e vonatkozásban, hogy Hunfalvy kényszerűen csonkán maradt magnum opusával szemben Moldován legkomolyabb kritikai észrevétele éppen a néprajzi tájékozódás hiánya: „Egyet sajnálunk kell, hogy Hunfalvy nem vette szemügyre a Dunáninnyi és a Dunántuli oláhság népköltészetét, szokásait, viseletét s azokra nézve összehasonlításokat nem tett.” *Moldován G.*: Oláhok története i. m. 166.

¹⁰² A német eredetét és anyanyelvét felemlítő és hazafiasságát megkérdőjelező korabeli allúziókról és vádakról, amelyeket az „ugor-török háború” hevében maga is tematizált vö. *Munkácsi B.*: Emlékbeszéd i. m. 77–78.; *Domokos P.* – *Paládi-Kovács A.*: Hunfalvy Pál i. m. 139–150.; *Hunfalvy Pál*: Ugor vagy török-tatár eredetű-e a magyar nemzet? (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből XI/1.) Bp. 1883. 3–6.

¹⁰³ Lásd A nemzetiségi törvényjavaslat országgyűlési vitája, 1868. Szerk. Schlett István. Bp. 2002. 93–95. Ethnosztörténeti monográfiája záró sorai – ahogy azt külföldi vitapartneri nem is mulasztották el rajta számon kérni – történeti perspektívában képezik le e koncepciót: „Magyarországnak a népe sokféle ugyan: de egyik sem dicsekedhetik avval, hogy e földnek szülöttje, tehát *autochton*, volna. Mindnyája, kivétel nélkül, jövevény. De ha a horvátokat eltudjuk, kik a Heraclius által behívott horvátok utódjai lehetnek, a többiek közt a *magyarok legrégebb lakosai e honnak*. Szinte ezer éve, hogy neve Magyarország: illy hosszú folyásu más történelmet nem találunk e földön, a miolta Klio emlékezni bír.” *Hunfalvy P.*: Magyarország ethnographiája i. m. 531–532.

CONTESTED NATIONAL ORIGINS AND HISTORIOGRAPHICAL DEBATES
THE WRITINGS OF AND ABOUT PÁL HUNFALVY IN SZÁZADOK

by *László L. Lajtai*
Summary

The fifteen years of *Századok*, the first professional historical review in Hungary, after 1875, constitutes one of the most exciting periods of its entire history in terms of both content and quality. It was during this period that some one and a half dozen papers were published in the review by Pál Hunfalvy, who nowadays is mostly remembered as a linguist, or occasionally an ethnologist. His activity as a historian, on the other hand, has almost completely gone into oblivion, although he was an active participant in several scholarly debates of his age. While his interest in history had been constant since young age, it was only in the last decades of his life that he began to publish specifically historical works. In this respect, his chef-d'oeuvre is the „(Historical) Ethnography of Hungary”, published in 1876, in which he examined the ethnogenesis of all ethnic groups in Hungary, with a special emphasis on that of the Hungarians and the Romanians. His works in *Századok* clearly outline those three main topics that otherwise attracted most of his attention, and exerted the greatest influence on posterity: a demonstration of the basic Finno-Ugric stratum of the Hungarian language and ethnos, a rejection of Hungarian-Hunnic kinship and thus of Hunnic-Székely ethnic continuity, and an effort to prove, on the basis of linguistic and legal history, of the Balkan origins of the Romanians. In its complexity, Hunfalvy's oeuvre also reveals several contradictions within the complicated relationship between a gradually professionalizing historiography and the emergence of the nation state in Hungary.

Tarafás Imre

EGYMÁS TÜKRÉBEN

*A magyar történetírás a Český Časopis Historickýben,
a cseh történetírás a Századokban a dualizmus korában*

Bevezetés

„Többen meglehetősen lenézéssel tárgyalták a tervet; talán egyedül szoltam mellette és pedig történeti alapon. A cseh külön nemzet, megvolt külön önállósága, alkotmánya. Azt a fehérhegyi csata után elvesztette. Nekünk legkevésbé van okunk, jogunk alkotmányuk felújítását elleneznünk, hisz az osztrákok szerint mi a mienket több ízben »verwirkoltuk«.”¹

Visszaemlékezései szerint Marczali Henrik ezekkel a szavakkal állt ki a cseh párt azon kezdeményezése mellett, amely 1871-ben a cseh államjogok elismerését, valamint az országnak Magyarország státusához hasonló pozíció kivívását célozta és ismeretes módon kudarccal végződött. Marczali érvelésében, amely Eötvös Károly gúnyolódó rosszallását váltotta ki, a történész párhuzamot vont a cseh valamint a magyar történelmi jogok között. Emellett abban a vonatkozásban is egymás mellé állította a két nemzetet, hogy Ausztria előszeretettel tekinti e történelmi jogokat „eljátszottnak”.

Mindemellett a két „történeti nemzet” abban is hasonlóságot mutatott, hogy a 19. század utolsó harmadára nyugat-európai, főként német mintát követve kiépítette a történettudomány intézményes kereteit, amelynek fontos eleme volt egy rendszeresen megjelenő történelmi szakfolyóirat indítása. A szakmai folyóiratok központi szerepet játszanak a történettudományban, nemcsak reprezentálják a diszciplína fejlődését, de részesei is annak. A tudományos közösség rajtuk keresztül stabilizálja magát: biztosítja a kritikai elismerést és bírálatot, közvetíti az eredményeket, kéziratok befogadásával új tagokat integrál, javításával a csoport alapelveihez idomítja a beérkezett munkákat és kizárja azokat,

¹ Marczali Henrik: Emlékeim. Bp. 2000. 162.

amelyek nem felelnek meg az elvárásainak.² Michel Foucault ezúttal is erőszak-szervezettel párhuzamot vonó terminológiáját alkalmazva röviden úgy fogalmazhatjuk meg a szakfolyóiratok lényegét, hogy a tudományos diskurzus „rendőrségét” biztosítják.³

A *Český Časopis Historický*-t és a *Századok*-at a régió történetírását összehasonlító perspektívában vizsgáló – kevés számú – munka egymás mellé szokta állítani.⁴ Mindkét folyóirat a maga területén a történettudomány intézményesülésének egyik legfontosabb állomását jelentette. Emiatt mindkettő jelentős szimbolikus tőkével rendelkezett a korszakban, amely – noha korunkban mindkét országban jelentős konkurenciával versenyeznek – bizonyos mértékben a mai napig fennmaradt. Cikemben a két folyóirat keletkezési körülményeinek, valamint programjainak tárgyalása után nem a *Český Časopis Historický* és a *Századok* magyar illetve cseh történelmet érintő tanulmányait vizsgálom, hanem a recenziókat, ismertetéseket és nekrológokat tartalmazó rovatokban megjelent írásokból mutatok be magyar illetve cseh vonatkozású példákat. Valójában ezek a folyóirat végére számúzótt rovatok azok, amelyekben igazán kibontakozhat a „diskurzus rendőrsége”, a bibliográfiák és nekrológok pedig a tudomány *tableau d'honneur*-jét vázolták fel. Így ezek azok a rovatok, amelyek a történeti folyóiratokat a professzionalizáció folyamatában legalább olyan fontos tényezővé avatják, mint a doktori vagy habilitációs bizottságok.⁵ Egymás megítélésének vizsgálata után pedig két osztrák birodalomtörténet cseh illetve magyar recepcióját mutatom be.

Folyóirat alapítás és program I. A Századok

Jóllehet a *Századok* létrejöttének körülményei és a folyóirat jellege a magyar szakmai közönség előtt már ismert,⁶ mégis érdemes ezeknek pár alapvető vonását felvázolni annak érdekében, hogy a cseh folyóirattal való összehasonlításakor éleesebben kirajzolódjanak a hasonlóságok és az eltérések.

² Matthias Middel: Vom allgemeinhistorischen Journal zur spezialisierten Liste im H-Net. Gedanken zur Geschichte der Zeitschriften als Elementen der Institutionalisierung moderner Geschichtswissenschaft. In: Historische Zeitschriften im internationalen Vergleich. Hgg.: Matthias Middel. Leipzig 1999. 7–32.

³ Olivier Lévy-Dumoulin: Revues historiques. In: Historiographies I. Dir.: Christian Delacroix, François Dosse, Patrick Garcia, Nicolas Offenstadt. Paris 2010. 586–595., 586.

⁴ Historische Zeitschriften i. m.

⁵ Lévy-Dumoulin, O.: Revues historiques i. m. 587.

⁶ A historiográfiai összefoglalók mellett (*Romsics Igánc*: Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel. Bp. 2011.; *Gunst Péter*: A magyar történetírás története. Debrecen 1995.) itt érdemes kiemelni a *Századok*-ban 1966 és 1968 között a jubileumra közzétett tanulmányokat. Pl. *Glatz Ferenc*: A Magyar Történelmi Társulat megalakulásának története. *Századok* 101. (1967) 233–267.; *Glatz Ferenc*: Szerkesztőségi munka az induló *Századok*-nál. *Századok* 101. (1967) 665–687. Továbbá lásd Gyáni Gábor tanulmányát jelen számban.

A történelmi szakmai folyóirat ötlete Pesty Frigyesben merült fel, már 1865-ben, és engedélyt is kapott ennek megindítására. Ekkor azonban egyrészt nem állt rendelkezésére megfelelő számú színvonalas írás, másrészt a bizonytalan közjogi helyzet is arra indította, hogy elhalassza a vállalkozást. Valószínűleg emiatt a tapasztalat miatt döntött úgy, hogy az új folyóiratot a szintén alakulófélben lévő történelmi társulathoz köti. Így a *Századok* irányát teljesen a társulat tudománypolitikája, történelemfelfogása szabta meg.⁷

Magát a társulatot Pesty szűk körű tudós társaságnak tervezte, ahol már maga a tagság is komoly elismerésnek számít. A közönségnek csupán annyi szerepet szánt, hogy olvasson és támogasson.⁸ Mindazonáltal az alakulás körüli konfliktusokban Pesty koncepciója alulmaradt és előtérbe került a társulat népszerűsítő aspektusa, valamint a nagyközönség felé való nyitottsága.⁹ Az alakulás folyamatában maga Pesty személye is háttérbe szorult. Így a folyóirat szerkesztését sem rá, hanem egy bizottságra bízta, amelyben Pesty mellett helyet kapott még Horváth Mihály, Thaly Kálmán és Toldy Ferenc. A szerkesztői munka gyakorlatilag a társulat titkárára, Thaly Kálmánra hárult.

A folyóiratot eleinte 800 majd 1000 példányban nyomták. A „füzetek” amelyekből évente nagyjából 10 látott napvilágot, 2–3 hosszabb tanulmányt tartalmaztak, amelyeket „Tárca”, és különféle hírek, ismertetések és kritikák követtek. A tanulmányok szinte kizárólag a magyar történelemmel foglalkoztak, ezen belül is a 18–19. századig terjedő korszakokkal.¹⁰

Bár Thaly Kálmánnak nagy munkabírása volt, ingerlékeny személyisége több meghatározó egyéniséggel is konfliktusba sodorta. Összekülönbözött Szilágyi Sándorral, ami egy a szerkesztésében megjelent *Századok* recenziós rovatában is lecsapódott, valamint Fraknói Vilmostal, akivel minden bizonnyal a felekezeti ellentétek vezettek konfliktushoz.¹¹ 1875-ben Thaly lemondott pozíciójáról, utóda Szilágyi Sándor lett, aki a Rákóczi-kor történéssével szemben „kiegyenlítő” képességeiről volt nevezetes, ami leginkább az általa szerkesztett *A magyar nemzet története* című több, egymással személyes, politikai vagy felekezeti konfliktusban lévő történészt egyesítő opus szervezésében mutatkozott meg a leginkább.¹² Szilágyi 1899-es halála után a szerkesztésben már addig is fontos szerepet betöltő Nagy Gyula, a korszak végén Borovszky Samu, majd Domanovszky Sándor töltötte be a feladatot.

A *Századok* első füzetében a folyóiratra csak mint a Társulat közleményére hivatkoznak, magára a lap indulására, céljára, felépítésére nem reflektálnak.

⁷ Glatz F.: Szerkesztőségi munka i. m. 666.

⁸ Glatz F.: A Magyar Történelmi Társulat i. m. 237.

⁹ Uo. 238–244.

¹⁰ Romsics I.: Clio bűvöletében i. m. 121.

¹¹ Uo. 122.

¹² Mann Miklós: A millenniumi „Magyar Nemzet Története” szerkesztőségi munkálatairól. *Századok* 102. (1968) 205–239.

A programadónak tekinthető szövegek sokkal inkább a Társulatról és általában a magyar történettudományról szólnak, amely reprezentánsaiként tekintenek magukra a társulat tagjai. Ilyen programadó szövegnek Horváth Mihálynak az első közgyűlésen, 1867. május 15-én elhangzott, valamint Mikó Imre 1867. július 2-án elmondott beszédét tekinthetjük, amelyek a folyóirat első számának nyitószövegeivé váltak. E két írás jelöli ki a Társulat és ezzel a folyóirat normáit, feladatait, valamint magának a történettudománynak a társadalmi hasznát. Mindkettőben központi téma a nemzet valamint a történész feladata a nemzeti lét fejlesztésében.

Horváth Mihály a korszellemről szóló fejtegetéssel indítja felszólalását. Meglátása szerint a század legfontosabb fogalma a „nemzetiség”. Talán nem felesleges emlékeztetnem az Olvasót arra, hogy Horváth a fogalmat nem az 1868. évi 44. törvény szóhasználatának megfelelően „töredéknép” értelemben használja, hanem a korábbi meghatározás szellemében a nemzeti sajátosságokat érti ezalatt.¹³ Horváth szerint a különféle népek, még a „fejletlenebbek” is függetlenedni akarnak az idegen uralom alól. Bár Horváth a „külön nemzetiségben” csak eszközt lát az emberiség általános eszméihez való közeledéshez, megfogalmazásában ez a leghatékonyabb rugója a haladásnak, a jellem különfélesége – állítja párhuzamba a népet az egyénnel – versenyre ösztönöz.¹⁴ A történész gondolkodásában itt lép színre a történelem, hiszen ez „leghatékonyabb dajkája” a nemzeti érzelmenek. Csak abban lehet öntudatos nemzeti érzelem, aki ismeri nemzete történelmét.¹⁵ Hogy miként is kell művelni ezt a történelmet, arról Horváth igen általános, átfogó jelszavakat fogalmaz meg. Véleménye szerint valóságra, hűsre és alaposságra kell törekedni. A „kényelmes másodkezeséget” kerülve a „kútfők fürkészésére”, az adatok felkutatására és megrostálására szólítja fel kollegáit. Mindemellett azonban fontosnak tartja megemlíteni, hogy mindez a munka nemcsak a zárt, professzionális körnek szól, hanem a nagyközönség érdeklődésének felkeltésére is hangsúlyt kell fektetni.¹⁶ Úgy tűnik, hogy az alapítás alatt még belharcolt tárgyat képező népszerűsítés feladatát a társulat végül valódi céljának érezte: 1905-ben, amikor pénzzsűkébe jutott, a népszerűsítés kötelességére hivatkozva inkább a forráskiadást szüntette meg és nem a Magyar Történelmi Életrajzok sorozatot.¹⁷

A történetírás értelméről általános elveket megfogalmazó másik szerző, a társulat elnöke, Mikó Imre úgy látta, hogy a történettudomány feladata a politikailag érett nemzet kinevelésében rejlik. Számára legfontosabb a nemzeti ábrándok kizárása a történettudományból, a nemzeti mítoszokkal való leszámolás és a „való” megismerésével a politikai érettség megalapozása. Mikó beszéde elején

¹³ Erről bővebben lásd *Lajtai L. László: „Magyar nemzet vagyok”*. Az első magyar nyelvű és hazai tárgyú történelemtankönyvek nemzetdiskurzusa. Bp. 2013.

¹⁴ Horváth Mihály beszéde a történelmi társulat első közgyűlésén, 1867-ki május 15-kén. Századok 1. (1867) 3–11.

¹⁵ Uo. 3–5.

¹⁶ Uo. 6–7.

¹⁷ *Lukinich Imre: A Magyar Történelmi Társulat története 1867–1917*. Bp. 1918. 108.

explicit módon is üdvözli „alkotmányunk újrábredését” és szavaiban nem nehéz felismerni, hogy politikai érettségen valószínűleg a való helyzethez alkalmazkodó, ésszerű kompromisszumot érti az irracionális nemzeti ábrándok ellenében.¹⁸

Folyóirat alapítás és program II. A Český Časopis Historický

A cseh történettudomány intézményesülését különleges tényezők kísérték amelyek közül legfontosabbnak a csehországi németekkel való állandó versengés tekinthető.¹⁹ A prágai Károly egyetemen a cseh kollegákat inkább megtúrták, mintsem egyenlő partnerként kezelték.²⁰ Nem volt olyan intézmény, amely megfelelt volna tudományos közegnek a történelem számára. A cseh hallgatók jobbra nem is a prágai, hanem a bécsi egyetemet választották, hiszen ha már mindenképpen német egyetemen voltak kénytelenek továbbtanulni, a nagyobb presztízzsel bíró bécsi egyetem, és nem utolsósorban maga a birodalmi főváros nagyobb lehetőséget kínált.²¹

A 19. század végén intenzívebbé váltak a nemzetiségi konfliktusok az egész Monarchiában, különösen igaz ez a német-cseh küzdelmek kiéleződésére. A nyelvi igények jelentették az egyik legfontosabb tényezőt ezekben a vitákban, a nyelvkérdéssel összefüggésben pedig központi helyet foglalt el az oktatás, különösen az egyetem kérdése, amely, mint a középiskolai tanárreteg kinevelője került a nemzeti viták keresztútjába.²² Az 1880-as évekre a cseh-német ellentétek nemcsak meghatározták a politikai életet, de kiléptek az utcára: így történt 1881-ben is, amikor a pozícióikat védő német és a cseh diákok között verekedés tört ki.²³ Mindez oda vezetett, hogy 1882 februárjában az egyetemet szétválasztották egy cseh és egy német részre úgy, hogy mindkét fél megtarthatta az egyetem nevét és így a történelmi presztízst. Noha ellentmondásos győzelemnek élték meg a csehek, a szétválasztás tekinthető a legfontosabb fejleménynek a cseh kultúra intézményesülése történetében ebben a korszakban. A cseh társadalom intellektuális, kulturális és politikai központjává vált az egyetem.²⁴

¹⁸ Gr. Mikó Imre elnöki beszéde a Történelmi Társulat 1867. július 2-diki választmányi ülésén. Századok 1. (1867) 12–18.

¹⁹ A korabeli cseh történettudomány legfontosabb egyéniségeiről remek áttekintést ad (de sajnós, lábjegyzetek nélkül) *Niederhauser Emil*: A cseh történetírás történetéből. Századok 127. (1993) 202–238.

²⁰ *Josef Šusta*: Tchecoslovaquie. In: Histoire et historiens depuis cinquante ans. Méthodes, Organisation et résultats du travail historique de 1876 à 1926. Paris 1927. 413–437., 413.

²¹ *Jaroslav Marek*: Česká moderní kultura. Praha 1998. 197.

²² *Marlène Laruelle*: L'enseignement de l'histoire à l'Université Charles de Prague 1882–1918. Histoire et éducation 86. (2000) 83–114., 87.

²³ *Catherine Servant*: Critique et nation: la naissance de la critique dans les lettres tchèques. (PhD értekezés). Paris 1998. 176.

²⁴ *František Kutnar – Jaroslav Marek*: Přehledná dějiny českého a slovenského dějepiscetví. Praha 2009. 378.

Az új egyetem jobbára fiatal, nyugat-európai intézményeket látogatott oktatókat alkalmazott, akik a tudomány egy újfajta felfogását hozták a cseh intellektuális életbe. Legfontosabb közülük egyértelműen Tomáš Garrigue Masaryk volt. Az ő nevével fémjelzett intellektuális mozgalom és az idejétmúlt koncepciók mentén működő cseh tudományosság közötti frontális ütközést a hírhedt Hanka-féle *kéziratbotrány* hozta el. A 19. század elején „talált” kéziratok bizonyítékot jelentettek egy korai szláv irodalmi kultúra, valamint egy ősi szláv jogrendszer létezésére. Palacký koncepciója a németek és a szlávok „nemzeti karakterére” vonatkozóan nagy részben ezeken a kéziratokon alapult.²⁵ Noha már az 1820-as évektől többen – főként németek – kétségbe vonták hitelességüket, a kéziratok mélyen beivódtak a cseh kultúrába a nyelvészettől a zeneművészetig.²⁶ Éppen ezért, amikor folyóiratában, az Athenaeumban 1886-ban Masaryk támadást indított ellenük, durva vita robban ki, amely során nem egyszer vádolták nemzetellenességgel a kéziratok kritikussait.²⁷

A vita legfontosabb alakjai Masaryk mellett a nyelvész Jan Gebauer, valamint a korszak legmeghatározóbb történésze, Jaroslav Goll volt, aki vonatkozó cikkeiben a kéziratokban tetten érhető anakronizmusokra mutatott rá.²⁸ Goll vezette az új cseh nyelvű szemináriumokat az egyetemen 1882-től. Hasonlóan a magyar szemináriumi rendszer úttörőjéhez, Marczali Henrikhez, Goll is jelentős nyugat-európai egyetemeken képezte magát. Ezek közül legfontosabb a göttingeni egyetem volt, ahol a forráselemző szemináriumok mellett a nemzetközi légkör volt számára a legfontosabb tapasztalat.²⁹ Goll módszertani elveit külön cikkben fejtette ki, amelyet még az 1940-es években is a legjobb cseh nyelvű metodológiai szöveggként tartottak számon. Ebben egyértelműen Ranke történetírói princípiumait tartja követendőnek. Módszertani szemináriumait is ebben a szellemben tartotta.³⁰ A cseh szakirodalom a Goll-iskolát pozitivistának

²⁵ *Jiří Kořalka*: František Palacký (1798–1876). Der Historiker der Tschechen im österreichischen Vielvölkerstaat. Wien 2007. 172–174. A nép karakterének meghatározása pedig kulcsfontosságú volt ahhoz, hogy Palacký a csehek németekkel való viszonyát meghatározza, amit Hugh LaCain Agnew elemzett részleteiben. *Hugh LaCaine Agnew*: Czechs, Germans, Bohemians? Images of Self and Other in Bohemia to 1848. In: *Creating the Other. Ethnic Conflict and Nationalism in Habsburg Central Europe*. Ed.: Nancy Wingfield. Oxford, New York 2003. 56–81.

²⁶ *Servant, C.*: Critique et nation i. m. 300.

²⁷ A kéziratbotránynak hatalmas irodalma van. Legújabbban: *Palvína Rychterová*: The Manuscripts of Grünberg and Könighof: Romantic Lies about the Glorious Past of the Czech Nation. In: *Manufacturing a Past for the Present. Forgery and Authenticity in Medievalist Texts and Objects in Nineteenth-Century Europe*. Eds: János M. Bak, Patric J. Geary, Gábor Klaniczay. Boston 2015.

²⁸ *Kutnar, F. – Marek, J.*: Přehledné dějiny i. m. 393.

²⁹ *Richard Georg Plaschka*: Von Palacký bis Pekař. Geschichtswissenschaft und Nationalbewußtsein bei dem Tschechen. Graz–Köln 1955. 58.

³⁰ *Kutnar, F. – Marek, J.*: Přehledné dějiny i. m. 381–382.

nevezi,³¹ ugyanakkor érdemes megjegyezni, hogy ez a „pozitivizmus” megállt a tények tiszteleténél és explicit módon elutasította a filozófiai spekulációt, amely világosan látható az iskola tagjai – leginkább Josef Pekař – és Masaryk közt lezajlott vitában.

Jelentős történeti teljesítménye mellett Goll híresen kiváló pedagógus személyiség is volt, biográfusa, Jaroslav Marek a legnagyobb cseh tanáregyéniségnek látja.³² Tanítványaira nemcsak a szemináriumokon figyelt, hanem pályájuk során is követte őket. A *Český Časopis Historický* ötlete is elsősorban onnan származott, hogy publikációs lehetőséget akart biztosítani szemináriumi hallgatói számára. Mindazonáltal Goll nem volt a „tudós-üzletember” típus, így a folyóirat megalapításában jelentős szerep jutott a cseh Történelmi Társulatnak (*Historický klub*). Ellentétben magyar megfelelőjével, a cseh történelmi társulattal fiatal történészhallgatók hozták létre az 1870-es években. Eleinte vagyontalan önképző körnek indult, ugyanakkor nagy jelentőséggel bírt: heti rendszerességű ülésivel cseh nyelvű szemináriumot biztosított akkor, amikor erre intézményi keretek közt nem volt lehetőség.³³ A cseh egyetem létrejöttével elvesztette legfontosabb funkcióját, 1904-ben viszont Josef Pekař tanácsára kiadóvá alakult és átvette a *Český Časopis Historický* kiadói feladatait – ezzel egyértelművé téve a folyóirathoz fűződő kapcsolatát. A világháborút megelőző években száz gimnáziumból már hetvenben a társaság által írt és kiadott tanönyvekből tanítottak.³⁴

Ahogyan a *Századok*, a *Český Časopis Historický* is egyedülálló volt az alapításkor. Hozzá hasonló orgánumnak tekinthető az Antonín Rezek által indított, de csak rövid ideig működő *Sborník Historický*. Leginkább az különböztette meg más folyóiratoktól, hogy nem valamennyi humán tudományból válogatta írásait, hanem kizárólag a történettudománynak szentelte magát. Szerkesztői, Jaroslav Goll és Antonín Rezek, az egyetem köréből válogatták szerzőiket, így a folyóirat szerzőgárdája – egy-két kivételtől eltekintve – egyöntetű maradt.³⁵ Az 1895 és 1918 közötti évfolyamok tartalomjegyzékét tanulmányozva egyértelművé válik, hogy ez esetben is a nemzeti történelem dominál – ugyanakkor több egyetemes történeti tanulmánnyal találkozhatunk, mint a *Századokban*, a recenzált munkák köre pedig nyelvi és tematikus szempontból is jóval szélesebb volt. A középkori témák nagy fölénben voltak, kiváltképpen a cseh nacionalizmus számára kulcsfontosságú huszita kor – ezek a tanulmányok ugyanakkor a romantikus nacionalizmus tételeit felülvizsgálva szólnak a korszakról. Emellett nagy arányban található benne historiográfiai tanulmányok. Felépítésében a folyóirat hasonlított a *Századokra*: számonként 4 ív hosszúságban jelent meg,

³¹ Uo. 366. skk.

³² *Jaroslav Marek*: Jaroslav Goll. Praha 1991. 181.

³³ *Laruelle, M.*: L'enseignement de l'histoire i. m. 106–107.

³⁴ Uo. 110.

³⁵ *Marek J.*: Jaroslav Goll i. m. 184.

a hosszabb tanulmányokat a recenziók és hírek követték. A kritikai, szemlélő rovata ugyanakkor jóval kidolgozottabb volt, mint a *Századoké* ugyanabban a periódusban. A szerkesztők kifejezett ambíciója volt, hogy folyóiratuk a lehető legnagyobb teljességgel képet adjon a hazai és külföldi történelemtudomány legújabb fejleményeiről – ugyanakkor ezek sajnálatos módon gyakran csak a könyvcímek felsorolásából és tartalmuk pár soros jellemzéséből állt. Mindazonáltal a szerkesztők nagy hangsúlyt fektettek a recenziók igényes kivitelezésére. Ezek megírására kizárólag az adott terület specialistáját kérték fel. Goll azt is elvárta, hogy a kritikák kiegyensúlyozottak legyenek, és egy egyébként szigorúan bírált munka erőnyeire is kitérjenek.³⁶

A kérelhetetlen szakmai szigorral írt bírálat iránti különös igény egy általánosabb cseh kultúrtörténeti jelenségbe ágyazódott. 1895 a születési éve a *Česká Moderna* kiáltványának, amelyben a színvonalas kritika szükségessége mellett érvelnek a fiatal kritikusergeneráció tagjai. Kiállnak a kritika, mint független, önálló értékkel bíró műfaj mellett, amelynek figyelemmel kell kísérnie a külföldi fejleményeket. A kiáltvány nem a semmiből született, a cseh irodalomkritikusok szerepe az 1890-es években fontosabb volt, mint maguk a prózai vagy verses alkotások.³⁷ Doktori tézisében Catherine Servant meggyőzően mutatott rá az irodalmi kritika fontosságára a 19. század közepétől. Meglátása szerint a 19. század utolsó évtizedében a kritikai szellem az egész cseh társadalmat áthatotta – ami természetesen összefügg a kéziratbotrányal is.³⁸

A *Český Časopis Historický* szerkesztői összetétele kevésbé volt mozgalmas, mint a *Századoké*. Az alapító Jaroslav Goll és Antonín Rezek szerkesztették 1898-ig. Mikor a politikai ambíciókkal is bíró Rezek jelentős történészi pályáját Bécs kedvéért (ahol a tárca nélküli miniszterségig vitte) otthagytta, Goll legkiválóbb tanítványa, Josef Pekař vette át a helyét. Jaroslav Gollal közösen szerkesztették a lapot 1918-ig, amikor a monarchia párti Goll mind a közéletből, mind a tudományos életből visszavonult.³⁹

A *Český Časopis Historický* minden hibájával együtt óriási teljesítménynek számított. A *Revue Historique* 1927-es körkérdésére, amely a történettudomány elmúlt ötven évében végbement fejlődésére kérdezett rá az egyes országokban, Josef Šusta külön kitért jelentőségére: szerinte a lappal jött létre valójában a Goll iskola.⁴⁰ Jaroslav Marek megfogalmazásában pedig a *Český Časopis Historický* bevezette a világot a cseh történettársadalomba.⁴¹

Az első számban Goll és Rezek rövid programot tettek közzé. Ellentétben a *Századok* terjedelmesebb programszövegeivel, ez az írás alig tesz ki két

³⁶ Uo.

³⁷ Servant, C.: Critique et nation i. m. 24–27.

³⁸ Uo. 173.

³⁹ Kutnar, F. – Marek, J.: Přehledné dějiny i. m. 395.

⁴⁰ Šusta, J.: Tchécoslovaquie i. m. 426.

⁴¹ Marek, J.: Jaroslav Goll i. m. 190.

oldalt. Benne a szerkesztők vázlagszerűen sorolják fel folyóiratuk célkitűzéseit. Mindenek előtt függetlenséget hirdetnek valamennyi politikai erőtől, független, önálló, tudományos folyóiratként definiálják az orgánukat. Emellett a lehetséges cikkeket úgy határozzák meg, hogy azok a politikatörténeten kívül a történetírás egyéb területei iránt is érdeklődést mutatnak. A folyóirat felépítésére rátérve külön kiemelik a kritikai rovat jelentőségét. Végül kijelentik, hogy a folyóirat a nagyközönség figyelmére is számít.⁴² Bár ez az aspektus nem olyan hangsúlyos, mint a *Századok*-ban, mégis árnyalja azt a képet, miszerint a történettudományos folyóiratok szertartásosan kizárják a nagy publikumot.⁴³

Az igen szűkszavú írásból keveset tudunk meg a szerkesztők elképzeléseiről. A 10. évforduló alkalmából azonban, mikorra a *Český Časopis Historický*-t már az akadémia folyóiratának nyilvánította, Goll egy hosszabb írásban emlékezett meg alapításáról.⁴⁴ Ebben kiemeli a fiatal generáció fontosságát; a folyóiratot megelőző, követendő és elvetendő példákat Goll számára az különbözteti meg egymástól, hogy milyen teljességgel figyeltek a történeti irodalom legújabb fejleményeire. Emiatt elveti Josef Dobiáš hasonló című folyóiratát (*Historický Časopis*), mivel az csak hézagos lajstromot vezetett a történeti irodalom legújabb termékeiről.⁴⁵ Ezzel szemben a Rezek szerkesztette *Sborník Historický* legnagyobb erényének tartja a legújabb publikációkról tájékoztató rovatot, amelyet a *Český Časopis Historický*-ben úgy kívántak továbbfejleszteni, hogy a külföldi irodalom nagyobb hangsúlyt kapjon. Az új folyóirat címében is a *Sborník Historický* folytatása akart lenni, 1893-ban azonban *Sborník* néven irodalomtörténeti folyóirat indult.

Feltűnő, hogy a *Századok* hasonló cikkeivel ellentétben egyetlen szó sem esik sem a „nemzeti történelemről”, sem a történelem „értelméről” vagy „hasznáról”. Önmagában tehát nem sok minden következik abból a tényből, hogy a *Századok* címében nincs nemzeti megjelölés, míg a cseh folyóiratéban igen.⁴⁶ Mindennek okát abban kereshetjük, hogy az egyetemi történetírásnak kikkel szemben kellett meghatároznia magát. Egyrészt a „múzeumi” történészek ellenében, akik Palacký elképzeléseit vallották a nemzeti történelemről és kitartottak a kéziratok hitelessége mellett. Másrészt Masarykkal szemben, aki több munkában fejtette ki a cseh történelem értelmét, amelyet a Goll-iskola elvetett anakronizmus és a történelem instrumentalizálása miatt. Bár a vita első nagy hulláma az 1910-es évekre tehető, a második pedig már a háború utánra, 1895-ben Masaryk már publikálta első könyvét a témában.⁴⁷

⁴² Jaroslav Goll, *Antonín Rezek: Nás program. Český Časopis Historický* (a továbbiakban ČČH) 1. (1895) 1–2.

⁴³ Vö. *Middel M.*: Vom allgemeinhistorischen Journal i. m. 7.

⁴⁴ Jaroslav Goll: Po desíti letech. ČČH 11. (1905) 1–11.

⁴⁵ Uo. 2.

⁴⁶ Vö. *Frank Hadler*: Századok–Kwaeralik Historyczny–Český Časopis Historický. Frei Konstanten ostmitteleuropäischer Historiographiegeschichte. In: *Historische Zeitschriften* i. m. 145–159.

⁴⁷ T. G. Masaryk: *Česká otázka snahy a tužby národního obrození*. Praha 1895.

A cseh történetírás a Századokban

Noha Pauler Gyula már a *Századok* első évfolyamában Horváth Mihály munkájáról írt recenziójában kijelentette, hogy a folyóirat „egyik fő feladata történeti irodalmunk minden mozzanatáról értesíteni, tájékoztatni a közönséget”,⁴⁸ Glatz Ferenc kutatásai szerint semmi jele nincs annak, hogy az első korszak szerkesztősége hangsúlyt fektetett volna az ismertetés rovatra, vagy rendszeresen akarta volna tájékoztatni olvasóit a megjelenő történeti publikációkról.⁴⁹ Ez már csak azért is különös, mert a szerző szűkében lévő folyóirat számára ez az egyik leghatékonyabb módszer lehetett volna újabb munkatársak toborzására. Természetesen az idő előrehaladtával a recenziós rovat is fejlődött, és egyre részletesebb könyvbírálatok születtek a „történeti irodalom” rovatban. Ezek kétharmada magyar történelemmel, ezen kívül túlnyomó rész (46%) német művekkel foglalkozott, emellett még a francia (16%) és angol (9%) munkák aránya is említésre méltó.⁵⁰

1895-ig, a *Český Časopis Historický* indulásáig Antonín Gindely az egyetlen jelentős cseh szerző, akinek munkájáról kritika születik.⁵¹ Valójában nem teljesen problémamentes csehnek minősíteni Gindelyt (egy ponton a *Századokban* is a német történetírókhoz sorolják⁵²), aki minden bizonnyal a cseh történetírás egyik legkülönlegesebb alakja. A Palacký és Goll közötti generációhoz tartozott, apja magyar volt, németül, csehül és magyarul egyaránt anyanyelvi szinten beszélt. Különlegességét azonban nem származása, hanem a Monarchiához való viszonya adta, Gindely ugyanis igazi birodalmi patrióta volt. Jaroslav Werstadt jellemzése szerint, míg a Leo Thun összbirodalmi gondolkodását magáévá tevő történész és egyetemi rektor Václav Tomek legfeljebb osztrák szimpatizáns csehnek mondható, Gindely cseh szimpatizáns osztrák (Rakušan) volt.⁵³ Mindenesetre Gindely monográfiáival és forráskiadásaival rengeteget tett Csehország történetének megismeréséért, ugyanakkor nem váltotta be azon reményeket, hogy Palacký 1526-nál abbamaradt nagy szintézisének folytatója lesz. Gindely egyrészt nemzetek feletti szempontra törekedett, másrészt pedig a csehek 1627-es vereségét nem „a nép belső hanyatlásával”, hanem világpolitikai tényezőkkel magyarázta.⁵⁴ Sosem látott ellentmondást birodalmi, német és cseh identitása között, a Károly Egyetem szétválása ugyanakkor választás

⁴⁸ Idézi Glatz F.: Szerkesztőségi munka i. m. 676.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Romsics I.: Clio i. m. 121.

⁵¹ Noha Palackýval több tanulmányban polemizálnak a *Századok* szerzői (főként a honfoglalás korszakának vonatkozásában), halálakor nem emlékeznek meg a nagy történetíróról.

⁵² Fejérpataky László: Grundniss der oesterreichischen Geschichte von Dr. Franz Krones. (Recenzió) *Századok* 17. (1883) 279–282., 279.

⁵³ Idézi Plaschka, R. G.: Von Palacký bis Pekař i. m. 35.

⁵⁴ Uo. 36.

elé állította. Gindely végül az egyetem német részén maradt, ezután mindkét nemzet elfordult tőle.⁵⁵

Gindely német nyelvű munkájának első kötetét a harminc éves háborúról (ami főművének tekinthető) Fraknói Vilmos ismertette 1869-ben. Fraknói a szerző magyar származásának felidézésével kezdi írását. Megbecsüléssel szól arról a hatalmas forrásanyagról, amelyet Gindely feldolgozott munkájához. Bár hiányolja Magyarország és Erdély szerepének adekvát „méltánylását”, ezért sokkal inkább a magyar történettudományt hibáztatja, amely véleménye szerint semmit nem tesz azért, hogy eredményeivel a külföldi tudóstársadalmat megismertesse. A hosszú, elismerő kritika végén Fraknói a korszak történész-ideáljának minden szuperlatívuszával méltatja a szerzőt: „Ő történetíró, a szó valódi értelmében. Emelkedett álláspontjától távol van az elfogultság. Az események és jellemek megítélésében lelkiismeretes és igazságos.”⁵⁶

Gindely magyarországi látogatásairól és készülő munkáiról folyamatosan beszámolnak a *Tárcza* rovatban. Wallensteinről – szintén németül – írt munkáját 1886-ban ismét egy jelentős történészgyéniség, Szilágyi Sándor ismertette a *Századok* recenzióinak akkori arányait tekintve megint egy terjedelmesebb írásban.⁵⁷ Elsősorban Szilágyi is a történész forrásfeltáró eredményeit méltatja, valamint teljesen elfogadja munkája fő tételét, amely szerint Wallenstein egyértelműen árulónak tekinthető. Ugyancsak Szilágyi írta Gindely nekrológját (az egyetlen cseh tárgyú nekrológot) 1892-ben. Ebben kiemeli a történész magyar kapcsolatait, leginkább a Bethlen Gáborról írt, kizárólag magyarul kiadott monográfiáját. Ebben Szilágyi szerint Gindely elhelyezte az erdélyi fejedelmet az európai történelemben.⁵⁸

1895-ben a tárca rovatban egy a *Český Časopis Historický*ban megjelenő – tehát immár cseh nyelvű – írásról számol be a *Századok*, Jindřich Vančura a következő fejezetben még bővebben elemzett írásáról a magyar történetírás eredményeiről. A névtelenül megjelent egy oldalas cikkben a szerző „előkelő cseh szemlének” nevezi a folyóiratot. Vančura cikkét rövidnek, de behatónak ítéli, és előszeretettel idézi a magyar történetírók dicsérő szavait, a megfogalmazott kritikát ugyanakkor nem idézi.⁵⁹

1907-ben Erneyi József írt recenziót a Jaroslav Goll hatvanadik születésnapja alkalmából készült tiszteletkötetről.⁶⁰ Erneyi eredetileg etnográfus volt, a Néprajzi Múzeumban dolgozott. Tudományos érdeklődését döntően

⁵⁵ Šusta, J.: Tchecoslovaquie i. m. 421.

⁵⁶ Fraknói Vilmos: Dr. Anton Gindely: Geschichte des dreissigjährigen Krieges. (Recenzió) *Századok* 3. (1869) 662–668.

⁵⁷ Szilágyi Sándor: Waldenstein während seines ersten Generalats im Lichte der gleichzeitigen Quellen 1625–1630. Von Anton Gindely. (Recenzió) *Századok* 20. (1886) 632–637.

⁵⁸ Szilágyi Sándor: Gindely Antal. *Századok* 26. (1892) 774–775.

⁵⁹ Cseh kritika a magyar történetírásról. *Századok* 29. (1895) 382.

⁶⁰ Erneyi József: Sborník prací historických. K šedestátým narozeninám dvor. rady prof. dra Jaroslav Golla vydali jeho žáci. (Recenzió) *Századok* 41. (1907) 945–947.

meghatározták felvidéki származása és kapcsolatai.⁶¹ A *Századokban* közölt ismertetései – ami azonban nem fejlődött rendszeres recenziós tevékenységgé – is példája annak, hogy ismerője volt az északi szláv népek (cseh, szlovák, lengyel, ukrán, orosz) szakirodalmának. Ernyei kizárólag a – néha erőltetett indokkal – magyar vonatkozású cikkekre összpontosít, amelyeket alapjában véve pozitívan ítél meg. Leginkább Josef Pekař írását méltatja a középkori Csehország közigazgatási felosztásáról. Goll személyiségére egyáltalán nem tér ki, holott ez elvárható lett volna egy ilyen természetű munka ismertetése során.

1900-ban „Szláv történeti szemle” címen új rovat indult a *Századokban*.⁶² A rovat indítását a folyóirat szerkesztői azzal indokolják, hogy „a szláv nyelvű történetírás a magyar nyelvű történészekre nézve úgyszólván csukott könyv volt eddig”.⁶³ Ez alól kivételt jelentett, a két ország különleges kapcsolata miatt érthető módon, a horvát történetírás, amelyről az Akadémia külön repertóriumot adott ki. A horvát történetírás eredményei az új rovatban is kivételesen nagy figyelmet kaptak.

A cseh történettudományt a szláv történeti szemlében is a *Český Časopis Historický* köre képviselte 1908-ban. Ernyei József részletesen ismertette a *Český Časopis Historický* ünnepi, 10. évfolyamát. Az ismertetés háromnegyedét az évfolyam egyetlen magyar vonatkozású cikke teszi ki. Zdeněk Nejedlý II. Ulászló királlyá választása című tanulmánya, amely Mátyásnak a cseh koronára irányuló törekvései meghiúsulását mutatja be. A tanulmányt összességében érdekesnek ítéli meg, ugyanakkor kifogásolja, hogy a szerző nem használta a magyar történetírás eredményeit.⁶⁴ Ernyei kitér a Pekař által szerkesztett cseh történeti bibliográfiára is – itt ismét csak a magyar vonatkozású – szerinte kis számú – írásra hívja fel a figyelmet, ugyanakkor Vančura már említett cikke elkerüli a figyelmét.

1905-ben a cseh történelmi társulat kezdeményezésére, amely ekkoriban vette át a *Český Časopis Historický* kiadói feladatait, a két társulat megállapodott arról, hogy közleményeiket kölcsönösen megküldik egymásnak.⁶⁵ Talán ennek a megállapodásnak az eredménye a következő, a cseh történettudománnyal kapcsolatos cikk 1912-ből, amely rendhagyó a *Századokban*. A két közleményre bontott – összesen 15 oldalas – tanulmány a cseh folyóirat 17. évfolyamát ismerteti részletesen. Szerzője Krajnyák Edvárd (Eduard Krajňak) szlovák származású pozsonyi gimnáziumi tanár volt.⁶⁶ Szlovák munkák mellett a 20. század elején több recenziót is közölt a cseh történettudomány eredményeiről a *Századokban*, Ernyeihez hasonlóan azonban recenziós tevékenysége nem volt rendszeres.

⁶¹ Magyar Néprajzi Lexikon I. Főszerk. Ortutay Gyula. Bp. 1977. 722–723.

⁶² Nem keverendő össze Zsilinszky Mihály azonos című cikksorozatával, amelyben a Matica évkönyvében megjelent történeti tárgyú írásokat bírálja. Ezeket elemzi: *Frantisek Boke*: Szlovák témák és szlovák munkatársak jelentkezése a Századok hasábjain (1867–1918). *Századok* 102. (1968) 649–655.

⁶³ Szláv történeti szemle. *Századok* 34. (1900) 86.

⁶⁴ *Ernyei József*: *Český Časopis Historický*. (Ismertetés) *Századok* 42. (1908) 657–663.

⁶⁵ Hivatalos Értesítő. *Századok* 39. (1905) 284.

⁶⁶ *Boke, F.*: Szlovák témák és szlovák munkatársak i. m. 655.

A legalább részben történelemmel foglalkozó cseh folyóiratok közül a szerző szerint első helyen áll a *Český Časopis Historický*, amely véleménye szerint más tudományos egyesületek számára is mintaértékű lehet.⁶⁷ Az évfolyam valamennyi cikkét ismerteti, nemcsak a magyar vonatkozásúakat. Ilyen hosszú ismertetés nincs más folyóiratok teljes számairól. A cikk második közleményét teljes egészében a *Český Časopis Historický* vizsgált évfolyama kritikai rovatának szentelte a szerző.⁶⁸

A több kötetes cseh történeti bibliográfiát szintén Krajnyák ismertette egy jóval rövidebb írásban.⁶⁹ A szerző általában is elismerésre méltónak látja a cseh akadémia kiadványait, a történeti bibliográfiát viszont átlagon felüli teljesítménynek minősíti, külön megemlítve a genealógiai rész kiválóságát, valamint a rövid ismertetéseket. A recenzió végén felhívja a figyelmet a bibliográfia magyar vonatkozásaira, valamint egy hasonló magyar munka kiadását sürgeti. Krajnyák méltatta Václav Novotný *Cseh történetének* első kötetét is.⁷⁰ Ellentétben a magyar történészekkel, akik a dualizmus alatt több jelentős történeti szintézist is kitermeltek, a cseh egyetemi történészek nem tudtak egy, elvárásaiknak megfelelő, a Palacký-narratívát meghaladó összefoglaló munkát felmutatni. Visszatekintésében Josef Šusta ezt a cseh tudományos történetírás egyik legnagyobb hibájaként ismerte fel.⁷¹ Novotný munkája ezt a hiányt próbálta meg pótolni, ugyanakkor befejezetlen maradt, a világháborúig csak pár kötet látott napvilágot. Krajnyáktól azt is megtudhatta a *Századok* olvasója, hogy a szintézisre koncentráló Palacký után az analitikus, kritikai történetírás legfontosabb képviselője Jaroslav Goll.

A magyar történetírás a Český Časopis Historickýben

Mint fentebb láttuk, a *Český Časopis Historický* alapító-szerkesztői számára kulcsfontosságú volt a színvonalas szakmai kritika, valamint a nemzetközi perspektíva meghonosítása a cseh tudományos életben. Ebbe a célkitűzésbe jól illett a más országok történettudományát ismertető sorozat, amelyben egy-egy ország történetírásának legújabb eredményeit tették mérlegre a szerzők.

A magyar történetírás nagyon előkelő helyen, az első évfolyamban, a sorozat első darabjaként kapott helyet. Mindazonáltal terjedelmében jóval alulmaradt

⁶⁷ *Krajnyák Edvárd*: Egy cseh történeti folyóirat. Első közlemény. *Századok* 46. (1912) 279–291.

⁶⁸ *Krajnyák Edvárd*: Egy cseh történeti folyóirat. Második közlemény. *Századok* 46. (1912) 361–377.

⁶⁹ *Krajnyák Edvárd*: Zíbrt Csenyek: Bibliografie České Historie. (Recenzió) *Századok* 46. (1912) 619–621.

⁷⁰ *Krajnyák Edvárd*: České Dějiny. Dílu I. část 1. Napsal: Václav Novotný. (Recenzió) *Századok* 47. (1913) 299–305.

⁷¹ *Šusta, J.*: Tchécoslovaquie i. m. 434.

a későbbi daraboknál, különösen a lengyel történetírásról szóló munkánál.⁷² A magyar történettudományról szóló beszámolót Jindřich Vančura írta. A szerző a cseh historiográfiai emlékezetben nem foglal el előkelő helyet. Összefoglaló historiográfiai munkájukban František Kutnar és Jaroslav Marek csak annyit említ róla, hogy a Goll iskola akadémiai bírálóihoz tartozott – ami mutatja, hogy Goll olyan szerzőket is megtűrt folyóiratában, akik nem feltétlenül osztották nézetrendszerének minden pontját. Vančura az analitikus módszer ellenében megőrizte szimpátiáját a Palacký-féle szintetikus látásmód iránt – ez abban is megnyilvánult, hogy a szintén Palacký-párti Ernest Denis cseh történelmi munkáit ő fordította le.⁷³ Mindemellett a Masaryk vitában a filozófus mellett állt ki, cikket írt Masaryk érdemeiről a cseh történetírásban, amelyet először 1911-ben közölt,⁷⁴ majd a vita második hullámakor, az 1920-as években ismét publikált.⁷⁵

A cikk felépítése logikus: a forráskiadások és az alapvető intézmények felsorolásától halad az egyes monografikus feldolgozások értékelése felé. Meglepő a cikkben az a pozitív hangvétel, amellyel a szerző a millenniumi ünnepekről szól.⁷⁶ Egy szláv történésznek, aki ráadásul Palacký nézetrendszernek híve, minden oka meglett volna nemtetszését kifejezni a közelgő millenniumi ünnepek és az általuk közvetített magyar-centrikus történelemképpel szemben. Az 1895-ben összeült nemzetiségi kongresszus a közelgő ünnepekkel szemben kiáltványt fogalmazott meg.⁷⁷ Ebben központi jelentőségű volt azon kifogás, miszerint a magyarok kisajátítják az ország történelmét. 1895-ben jelent meg *A magyar nemzet története* első kötete, amelyben Marczali Henrik már kifejtette nézeteit a magyarság civilizátori missziójáról.⁷⁸ Mindezt azonban Vančura nem említi, a millenniummal kapcsolatban csak annak a forráskiadásra gyakorolt pozitív hatásairól beszél. A szerző egyetlen érdemi – és nagyon finoman

⁷² *Felix Koneczny*: Historiografie polská v posledních letech. ČČH 3. (1897) 34–43; 73–86.

⁷³ *Kutnar, F. – Marek, J.*: Přehledné dějiny i. m. 416.

⁷⁴ *Jindřich Vančura*: Čím se Masaryk zavděčil českému dějepisu. In: T. G. Masarykovi k šedesátým narozeninám. Praha 1911.

⁷⁵ *Karel Brušák*: The Meaning of Czech History: Pekař versus Masaryk. In: Intellectuals and the future of the Habsburg Monarchy. Ed.: László Péter, Robert B. Peterson. London 1988. 91–106.

⁷⁶ *Jinřich Vančura*: O nejnovější historiografii maďarské. ČČH 1. (1895) 98–106.

⁷⁷ A nemzetiségi kongresszus tiltakozása a millenniumi ünnepek ellen. In: Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény. Szerk. Pajkossy Gábor. Bp. 2006. 729–733.

⁷⁸ „Ez a nép, a magyar megoldja az ezredéves geographiai és történeti problémát. Önálló birodalmat alapít, melynek itt a központja és ereje, és immár egy ezredév viszontagságai közt az örökös válságok e földjén nyugalmat állapít meg a népek torlódó hullámmásában és fejleszti műveltséget.” – *Marczali Henrik*: A vezérek kora és a királyság megalapítása. In: A magyar nemzet története I. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1895. 3–202. 4. A magyarországi nemzeti kisebbségek korabeli történeti reprezentációit lásd *Imre Tarafás*: Making and Unmaking National Histories at the Dawn of the Great War. In: Empires, Nations, Privat Lives. Essays on the Social and Cultural History of the Great War. Eds: Nari Shelekpayev, François-Olivier Dorais, Daria Dyakonova, Solène Maillet. Cambridge 2016. 107–133.

megfogalmazott – kritikája a magyar szerzőkkel szemben az, hogy munkáikat és forráskiadásait kizárólag magyar nyelven publikálják, ami nagyon megnehezíti az érdeklődő külföldiek dolgát.⁷⁹ Láthattuk, hogy csaknem harminc éve Fraknoi Vilmos is hasonló kifogásokat fogalmazott meg.

Vančura hosszan méltatja a forráskiadásokat, különösképpen a Fejér kódex folytatását; Fejérpataky Zsigmond-kori gyűjteményét, amelyre érthető módon, külön felhívja cseh kollegái figyelmét. Bár Marczali *Magyarország története II. József korában* című könyvét rendkívüli teljesítménynek nevezi,⁸⁰ a munkát és a történész munkásságát nem ismerteti részleteiben. Leginkább Szilágyi Sándor, Pauler Gyula és Frankói Vilmos munkásságát méltatja, bár egy-két dicsérő szava szinte valamennyi jelentős történésszel kapcsolatban van. Szilágyitól különösen az Erdély történetével foglalkozó munkáját méltatja, kiemelve, hogy a történész nemcsak politikai, de kultúrtörténeti szempontok alapján is vizsgálta tárgyát. Pauler Gyulától az Árpád-korszakkal kapcsolatos köteteit méltatja, amelyekben Pauler szerint ideálisan ötvözte a tudományos szigort a hazafiúi érzelmekkel; emellett kiemeli a történész levéltárnoki reformjait is. Elismeréssel említi továbbá a magyar történelmi társulat működését (még a társulat vidéki, levéltár-feltáró kirándulásaira is kitér), példaértékűnek ítéli meg annak a történelem népszerűsítése terén kifejtett munkásságát.⁸¹

Vančura többször is hangsúlyozza, milyen „irigykedve” tekint a magyar történettudomány nagyfokú társadalmi támogatottságára. („De másként van ez nálunk!”⁸²) Elsősorban az arisztokrácia és a főpapság érdemeit méltatja e téren. Végkövetkeztetése szerint Magyarországon a történettudomány megszervezése hatékony, kiváló tudósok művelik és komoly anyagi és erkölcsi támogatást kap a társadalom minden részétől.⁸³

A további, magyar történettudománnyal kapcsolatos hírekre sajnos túlnyomórészt igaz Jaroslav Marek kritikai észrevétele: jobbára kimerülnek pár soros ismertetésekben, mivel többségük a „rövid hírek” rovatban foglal helyet. Ez a nekrológokra is igaz: egy-két mondatosak, ugyanakkor nagy elismeréssel szólnak az elhunytokról. A korszakban Thaly Kálmán, Vámbéry Ármin és Pauler Gyula haláláról értesítették a cseh olvasót. Mindazonáltal megjegyzendő, hogy a *Český Časopis Historický* rendszeresen adott hírt magyar történésztől, akár magyar nyelven megjelent kiadványokról. A Vančura által leginkább méltatott szerzők felülreprezentáltak e beszámolókbán. A Szilágyi és Pauler által szerkesztett forráskiadást a honfoglalás kútfőiről nagy és jelentős munkának látja a névtelen ismertető, amely szerinte a szláv népek történetéhez is kulcsfontosságú publikáció.⁸⁴ A leginkább

⁷⁹ Vančura J.: O nejnovější i. m. 100.

⁸⁰ Uo. 102.

⁸¹ Uo. 102–103.

⁸² Uo. 104.

⁸³ Uo. 105.

⁸⁴ ČCH 9. (1903) 239–240.

megbecsült magyar szerző a folyóiratban egyértelműen Fraknói Vilmos. Németül is kiadott munkáját Buda visszafoglalásáról példaértékűnek látják,⁸⁵ emellett méltatják forráskiadásait, valamint két közleményét a hármasszövetség megalakulásáról, amelyet a téma időbeli közelsége ellenére is tudományos műnek tart az – ezúttal is névtelen – kritikus. Marczali Henrik II. József koráról szóló nagy munkájának angol kiadása, valamint Márki Sándor Rákóczi életrajza is méltatásban részesült.⁸⁶ Emellett röviden ismertetik a *Századok* 1905-ös évfolyamát is, sajnálattal jegyezve meg, hogy a folyóirat szláv történelmi szemléje csak a délszláv történelmi irodalomra figyel.⁸⁷ A háborúig csak Wertheimer Ede Andrassy monográfiájának német kiadása kap negatív bírálatot – Andrassy iránti elfogultsággal vádolják – ugyanakkor a recens, Karel Hoch emellett úgy véli, cseh történetírói szempontból érdekes beszámoló az osztrák-magyar kiegyezésről.⁸⁸

1918-ban azonban már nagyon más képet találunk a magyar történetírásról Szekfű Gyula *Der Staat Ungarn* című (eredetileg németül írt, majd a szerző által lefordított) munkája kapcsán. A recens egyszerűen silánynak nevezi a könyvet, a magyar állami élet zszurnalisztikus, felületes elbeszélésének látja. Mindemellett a – névtelen – szerző erélyesen kikel a mű alapkonceptiója ellen, amelyet Szekfű az előszóban fogalmazott meg, mely szerint „történelmi tény, hogy a magyar államegyéniség (...) egész élete folyásán át *egyetlen* nemzet, a magyar nemzet produktuma volt (...) a mai napig, megszakítás nélkül a magyar nemzet adott tartalmat és formát a magyar államnak.”⁸⁹ Ezt a tendenciát, amelynek lényege a recens szerint az, hogy nem ismeri el a szláv elem szerepét a magyar történelemben, a szerző a magyar történetírás állandó tendenciájának véli.⁹⁰ Ami Vančurát 1895-ben még nem foglalkoztatta, 1918-ra meghatározó tényezővé vált a magyar történettudomány megítélésében.

Közös dolgaink – birodalomtörténetek recepciója

Egymás megítélésének bemutatása után érdemes kitekinteni a „harmadik fél”, az osztrák szerzők megítélésére. Írásom utolsó fejezetében az egész birodalom történetét bemutató munkák recepcióit vizsgálom a két folyóiratban. Ez azonban inkább problémafelvetés, mintsem kimerítő elemzés: ezek a recepciótörténetek ugyanis jóval túlmutatnak a két folyóiraton, mindkét országban.

⁸⁵ *J. Růžička*: Wilhelm Fraknói: Papst Innocenz XI. und Ungarns Befreiung von der Türkenherrschaft. (Recenzió) ČČH 9. (1903) 339–341.

⁸⁶ ČČH 17. (1911) 374.

⁸⁷ ČČH 11. (1905) 239.

⁸⁸ *Karel Hoch*: Wertheimer Eduard von: Graf Julius Andrassy. (Recenzió) ČČH 17. (1906) 336–352.

⁸⁹ A magyar kiadás *Szekfű Gyula*: A magyar állam életrajza. Bp. 1917. 17–18. Kiemelés az eredetiben.

⁹⁰ ČČH 24. (1918) 363.

A kérdésfelvetés érdemes további vizsgálatokra, tökéletesen illeszkedik például az *histoire croisée* elnevezésű módszer problémafelvetésébe.⁹¹ A Bénédicte Zimmermann és Michael Werner által kidolgozott eljárás kiindulópontja a „hagyományos” összehasonlító módszer meghaladása: nem egymástól izolált tárgyakat vizsgál, hanem egymást „keresztezõ” objektumok interakcióját elemzi. A birodalomtörténetek recepciója a két kutató által felkínált második kategóriába illeszkedik leginkább, amelyet „a nézőpontok átfedésének” neveztek el. Ez különböző terepek, tárgyak, léptékek átfedését jelenti, ahol a kutató által keresztezett dolgok kerülnek górcső alá. A két szerző Tacitus *Germaniájának* a 15. és a 20. század közötti recepcióvizsgálatát hozza példának, amelyben vizsgálni lehet a különböző nemzeti kontextusokban megvalósuló interpretációkat, és ezek átfedését.⁹² Mindez a birodalomtörténetek kapcsán is lehetséges. A továbbiakban ezt két osztrák szerző munkái ismertetésén demonstrálom.

Az összbirodalmi szemléletmód

Az 1848-as év politikai megmozdulásait Ausztriában minden területen új orientációk követték. Ez igaz volt a Thun-féle egyetemi illetve középiskolai reformokra is. Thun nagy hangsúlyt fektetett a történelemoktatásra – ebben ugyanis az államjog legerősebb támaszát látta –, és fontosnak tartotta egy miniszterileg szigorúan ellenőrzött historizmus kiépítését.⁹³ Egyik legközelebbi tanácsadója, a történész Alexander Josef Helfert önálló kötetben fejtette ki a reformok céljait. Über nationalgeschichte című munkájában Helfert elveti nemzet és „faj” azonosítását, és a fogalom politikai értelmezése mellett érvel. „Nemzeti történelem egy olyan nép története, amely egy politikailag egységes területen, ugyanazon törvényeknek alávetve él. Számunkra Ausztria történelme az osztrák államnak [österreichischen Gesamtstaates] és egész népének [Gesamtvölkers] történelme.”⁹⁴ Helfert ezután kifejti, miként alakítható ki olyan állampolgári lojalitás, mely megakadályozza az 1848-as események megismétlődését. A szerző szerint ehhez egy közös – a fenti értelemben vett – osztrák identitás kialakítása szükséges, annak a meggyőződésnek az elmélyítése a történelemtudományon keresztül, mely szerint Nagy-Ausztria egy, a Gondviselés által elrendelt, szükségszerű formáció [providentielle Nothwendigkeit].⁹⁵ Helfert egy intézményre bízta volna ennek az eszmének a továbbítását, amely létre is jött, és a Monarchia

⁹¹ Michael Warner, Bénédicte Zimmermann: Túl az összehasonlításon: *histoire croisée* és a reflexivitás kihívása. Korall 8. (2007: 28–29. sz.) 5–30.

⁹² Uo. 15.

⁹³ Alphons Lhotsky: Österreichische Historiographie. Wien 1962. 159–165.

⁹⁴ Alexander Josef Helfert: Über Nationalgeschichte und den gegenwärtigen Stand ihrer Pflege in Österreich. Prag 1853. 2.

⁹⁵ Uo. 53.

történészképzésének legfontosabb központja lett, az *Institut für die österreichische Geschichtsforschung*. Az intézményt a németek után a cseh történész-hallgatók látogatták a legtöbben, pontosan huszonkettő ilyen hallgatóról tudunk, magyarok ugyanakkor csak négyen.⁹⁶ Az intézetnek feladata volt a fent megfogalmazott osztrák identitás terjesztése, viszont a közjogi helyzet radikális átalakulásával és Theodor Sickel vezetése alatt az intézmény a segédtudományok oktatására helyezte a hangsúlyt, „magasztosabb” küldetése pedig háttérbe szorult.⁹⁷

Alfons Huber

Alfons Huber nem az Institut neveltje volt, Leo Thun azonban figyelemmel kísérte fejlődését: a miniszter történelemoktatás iránti elkötelezettségét mutatja, hogy félévente kért jelentéseket az innsbrucki egyetemi tanártól, Julius Fickertől, aki részletesen beszámolt szemináriumának ígéretes hallgatóiról, kivált Huberről.⁹⁸ Fickert hatásosan támogatta Huber karrierjét, aki először az innsbrucki, majd a bécsi egyetemen kapott professzori állást. Főként Tirol múltjáról szóló munkák után kezdett főművébe, Ausztria történetének szintézisébe. Huber úgy látta, a birodalom történetének megértéséhez nem elég 1526-ból kiindulni, szükséges ismerni Csehország és Magyarország történetét is egészen a 10. századtól, hogy érthető legyen jogrendszerük és kultúrájuk fejlődése. Emellett azon az állásponton volt, hogy Ausztria története nem egyenlő a koronát alkotó országok történetének összességével.⁹⁹ Az osztrák történettudomány ezt tekinti a műfajban alkotott legjobb munkának – mutatja ezt az is, hogy 1967-ben az osztrák akadémia nem teljesen új történeti szintézist, hanem a Huber-mű kibővítését és az elavultnak tekinthető részek korrigálását rendelte el.¹⁰⁰

Huber viszonya a csehekhez és a magyarokhoz nagyon eltérő volt. Szintézisének írása közben megtanult magyarul és a Történelmi Társasághoz is csatlakozott. A *Századok*ban mindemellett magyarul is publikált: Pauler

⁹⁶ *Walter Leitch*: East Europeans Studying History in Vienna (1855–1918). In: *Historians as Nation-Builders. Central and South-East Europe*. Eds: Denis Deletant, Harry Hanák. London 1988. 139–157., 145.

⁹⁷ Uo. 142. Az eredetileg paleográfiával foglalkozó porosz és protestáns Sickel azok közé a német tudósok közé tartozott, akiket Thun azért hívott az országba, hogy meghonosítsák a német és francia területen kifejlesztett korszerű történetírói módszereket. Ugyanakkor Sickel tudományos érdeklődése és politikai beállítódása nem tette lehetővé, hogy a Helfert által megfogalmazott eszmék hirdetője legyen. – *Lhotsky, A.*: Österreichische Historiographie i. m. 167.

⁹⁸ *Károlyi Árpád*: Emlékbeszéd Huber Alfons k. t. felett. In: Magyar Tudományos Akadémia emlékbeszédek XV. Bp. 1912. 344.

⁹⁹ *Walter Pohl*: National Origin Narratives in the Austro-Hungarian Monarchy. In: *Entangled History of Medievalism in Nineteenth-Century Europe*. Eds. Patrik J. Geary, Gábor Klaniczay. London–Bristol 2013. 13–51., 42.

¹⁰⁰ *Alfons Lhotsky*: Geschichte Österreichs seit der Mitte des 13. Jahrhunderts 1281–1358. Neubearbeitung der Geschichte Österreichs von Alfons Huber. Wien 1967. 5.

Gyula *A magyar nemzet története az árpádházi királyok alatt* című művét méltatta.¹⁰¹ Mint az Akadémia külső tagját, Károlyi Árpád búcsúztatta egy szinte biográfiának is méltó alapossággal megírt gyászbeszéddel.

A cseh történésztársadalommal azonban messze nem alakított ki ilyen baráti viszonyt az osztrák történész. 1883-ban több kritikát is írt a cseh nemzeti történelemről, valamint fő művében is szembeszállt a „szláv szerzőkkel”, a szláv karakterről tett kijelentéseiket elavultnak ítélve meg.¹⁰² A cseh ellenes érzelmek elterjedtek voltak az osztrák történész társadalomban, ugyanakkor Huber nem volt olyan ellenszenves a csehekkel, mint némely innsbrucki kollegája.¹⁰³

A *Századok* szerzőgárdája jóval többet foglalkozott Huberrel és főművével, mint a *Český Časopis Historický*. Ez természetesen főként annak tudható be, hogy Huber 1885-ben kezdte publikálni fő művét, és az első kötetekkel foglalkoztak a legtöbben.¹⁰⁴ A *Geschichte Österreichs* megjelenésekor Huber már nem volt ismeretlen a magyar közönség előtt. Az Árpád-kort tárgyaló tanulmánykötetét – feltételezésem szerint – Fejérpataky László már 1884-ben bírálta, megjegygezve, hogy a szerző, aki ekkor még nem tudott magyarul, nem ismeri a vonatkozó magyar nyelvű szakirodalmat. Mindazonáltal hasznosnak értékelte a munkát.¹⁰⁵

A *Geschichte Österreichs* első kötetét Pauler Gyula bírálta igen hosszan. A recenzióban jelentős rész jut a birodalmi gondolat mérlegelésének. Pauler bevallása szerint a cím láttán az ausztriai hercegségek történetét várta, ezzel szemben döbbenetére „összbirodalmi” történetet talált, amelyet már régen elavultnak vélt. Meglátása szerint Magyarország önálló ország és attól, hogy egy koronás fő alatt szövetségben áll Ausztriával, még nem olvadt bele egy közös államba, mint Skócia Nagy-Britanniába.¹⁰⁶ Egyébként minden jel arra mutat, hogy „Kákániát” aligha lehetett történeti tárgyként megjelölni oly módon, hogy az a *Századok* szerzőgárdájának megfeleljen. Beliczai Jónás, aki az alább még említésre kerülő Louis Léger munkáját recenzálta, azt kifogásolta, hogy Léger könyvének címében „Autriche-Hongrie” szerepel, holott ez csak ideiglenes szerződésen alapul, a könyv legnagyobb részének valódi tárgya „a monarchiát

¹⁰¹ *Huber Alfons*: Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. (Recenzió) *Századok* 28. (1894) 338–342.

¹⁰² *Alfons Huber*: *Geschichte Österreichs* I. Gotha 1885. 54.

¹⁰³ *Gerhard Oberkofler – Peter Goller*: Einleitung. In: Alfons Huber: *Briefe*. Ein Beitrag zur Geschichte der Innsbrucker Historischen Schule um Julius Ficker und Alfons Huber. Hgg. Gerhard Oberkofler, Peter Goller. Wien 1995. 17–41., 33–34.

¹⁰⁴ A *Historische Zeitschrift* már 1886-ban összevetette Huber könyvét az egyéb birodalomtörténetekkel, valamint a *Századok* legterjedelmesebb recenziója is az első kötet apropóján jelent meg.

¹⁰⁵ *F[ejérpataky László]*: Studien über die Geschichte Ungarns im Zeitalter der Arpaden. Von Alfons Huber. (Recenzió) *Századok* 28. (1884) 159–160.

¹⁰⁶ *P[auler] Gy[ula]*: *Geschichte Österreichs* von Alfons Huber. (Recenzió) *Századok* 19. (1885) 426–432. ,426.

alkotó egyes birodalmak, országok s tartományok történetei és viszontagságai töltik be”.¹⁰⁷

Visszatérve Huberre, Pauler szerint a történész az osztrák történelmet „Bach-ízű” terminológiával ragadja meg, holott kezdetének megállapítása nagyon problematikus. II. Ferdinánd uralkodása alatt a cseh korona tartományaival szorosabb kapcsolat alakult ki ugyan, Magyarország mindehhez azonban csak a 17. század végén társult „alkatrészként”.¹⁰⁸ Pauler feleslegesnek látja azt is, hogy Huber Cseh- és Magyarország történetét az államalapítás koráig visszamenőleg tárgyalja. Erre a recens szerint nem maga a történeti anyag készítette Hubert, hanem az általa követett összbirodalmi perspektíva.¹⁰⁹ Mindazonáltal Pauler egy bekezdéssel lejjebb mégis örömet fejezi ki azzal kapcsolatban, hogy Huber ilyen sokat foglalkozott a magyarokkal. Bár nem tartja „geniális felfogású” történetírónak, dicséri alaposágát és előadásmódját. „Teljes méltánylatot” érdemel szerinte a „három faj” történetének előadása. Bár ekkor még Huber nem tudott magyarul, az okleveleket, Pauler ítélete szerint már tökéletesen ismerte, sőt a recens „némi szégyennel” vallja meg, hogy Huber a IV. Béla és István fia közötti konfliktus feltárásáért többet tett a magyar történészeknél. A recenzió végső mérlege tehát pozitív: a birodalmi gondolatot ellensúlyozzák a magyar történelemre vonatkozó kiváló részek.¹¹⁰

A továbbiakban Huber ennél már csak elismerőbb bírálatokat kapott. Szintézisének további kötetait az elsősorban középiskolai tankönyvszerzőként ismert Mangold Lajos méltatta.¹¹¹ Ezekben a bírálatokban már nem kerül elő az összbirodalmi gondolat problematikája. Annál hangsúlyosabb lesz viszont a magyar részek „szokatlan alaposága”, valamint a szerző „tárgyilagossága” és „igazságszeretete”. Huber nekrológiájában pedig a (névtelen) szerző azt tartja a történész legnagyobb erényének, hogy műveinek köszönhetően a német közönség is más-képp látja Magyarország történetét, mint korábban azon – közelebről meg nem határozott – előítéletek fényében, amelyet az osztrák történész végleg megcáfolt.¹¹²

Huber főművét az Akadémia Baróti Lajossal le is fordíttatta magyarra, ugyanakkor igen sajátos módon egy Musil-i fordulattal a munkából kihúzták a Magyarországról szóló – a *Századok* által az egekbe magasztalt – részeket, így a munka most már valóban Ausztria történetét nyújtotta.¹¹³ A *Századok* tárca rovatában kifogásolták is az eljárást,¹¹⁴ amelyre az Akadémia sokat mondóan

¹⁰⁷ *Beliczay Jónás*: Histoire de l’Autriche-Hongrie depuis les origines jusqu’à l’année 1878 (Recenzió) *Századok* 15. (1881) 363–366.

¹⁰⁸ *Pauler Gy.*: Geschichte Österreichs i. m. 427.

¹⁰⁹ Uo.

¹¹⁰ Uo. 432.

¹¹¹ *Mangold Lajos*: Alfons Huber: Geschichte Österreichs II. (Recenzió) *Századok* 20. (1886) 73–75.; *Mangold Lajos*: Huber Alfons: Geschichte Österreichs IV. (Recenzió) *Századok* 26. (1892) 252–254.

¹¹² Huber Alfons (1834–1898) (Nekrológ) *Századok* 32. (1898) 946–947.

¹¹³ *Huber Alfons*: Ausztria története I–III. Bp. 1899–1901.

¹¹⁴ *Századok* 33. (1899) 942.

válaszolt is. Eszerint a magyar közönség „nem szorul arra, hogy saját történetét a magyar akadémia költségén osztrák szerző szemüvegén keresztül” lássa, „Huber Alfonz pedig, minden objektivitása mellett, mégiscsak osztrák”.¹¹⁵

A *Český Časopis Historický* Huber főművéről – vagy egyáltalán bármelyik művéről – teljes recenziót nem közölt, ugyanakkor nekrológot igen, Louis Léger munkájával kapcsolatban pedig mégis bírálják a *Geschichte Österreichs*-ot.

Léger *L'histoire de l'Autriche-Hongrie*¹¹⁶ című munkájának negyedik kiadását Antonín Rezek bírálta. A francia szlavisztika megalapítójának munkáját nagyra értékelte és koncepcióját az osztrák szerzők történelemfelfogásával állította szembe. Az osztrák történészekkel ellentétben Léger szláv nyelvű forrásokat is alkalmazott, ugyanakkor Rezek szerint nem ebben rejlik különlegessége, hanem az összbirodalmi szempont elvetésében. Léger valóban tudatosan arra törekedett munkája írása során, hogy ellentétben a szokásos eljárással, a birodalom történetét Csehország, Magyarország és az osztrák hercegségek szempontjából írja meg, különös tekintettel a három meghatározó „faj”: a szláv, a német és a magyar fejlődésére.¹¹⁷ Az összbirodalmi látásmód Rezek szerint egyszerűen „gyerekes”. Aggodalommal nézi, hogy ez a szemléletmód nem merült ki Tomek és Helfert munkásságával, hanem újraéledt Alfons Huber munkáival. Eszerint a gyerekes látásmód szerint a Habsburg Birodalom története érdemben Alsó-Ausztria történetével egyenlő, míg Cseh- és Magyarország múltja pusztán „független”. Rezek szerint aggodalomra ad okot, hogy ez a szemléletmód ismét utat talál magának az egyetemi tananyagba.¹¹⁸

Érdemes megjegyezni, hogy Rezek kifogása az összbirodalmi szemlélet ellen merőben más, mint Pauleré. Pauler kritikája már magát a címet érintette, és igyekezett Magyarország történetét minél nagyobb mértékben leválasztani Ausztriától: meglátása szerint csak a 17. század végétől tekinthető az ország a birodalom részének, de még ha a mohácsi vész óta gondoljuk is annak, az 1526-ot megelőző eseményeket felesleges egy Ausztria történetét tárgyaló munkában felidézni. Rezek ezzel szemben nem akarja függetleníteni Csehország történetét a birodalométól. Kifogása sokkal inkább arra irányul, hogy az összbirodalmi nézőpont hívei nem ismerik el Csehország és más

¹¹⁵ Idézi: Vegyes közlések. Századok 34. (1900) 77.

¹¹⁶ A munkáról a *Századokban*, amint az már említésre került, Óváry Lipót írt igen felemás üzenetű kritikát. Egyrészt felidézi azokat a tényezőket, amelyek a történetírótól kívánt tárgyilagosság útjában állhatnak, úgymint: egyéni hajlam, gondolkodásmód, elfogultság – kijelentve, hogy Léger munkája ment ezektől a hibákról. A recenzió további részeiben ugyanakkor végig amellet érvel, hogy Léger kettős mércével mér a magyarországi nemzetiségek javára.; *Beliczay J.*: Histoire i. m.

¹¹⁷ *Louis Léger*: Histoire de l'Autriche-Hongrie depuis les origines jusq'a l'année 1878. Paris 1879. i–ii.

¹¹⁸ *A[ntonín] R[ezek]*: Histoire de l'Autriche-Hongrie depuis les origines jusqu'à l'année 1894. (Recenzió) ČČH 2. (1896) 45–46.

részek szerepét a birodalmon *belül* az őket megillető módon.¹¹⁹ Rezek érvelésének logikája nem annyira a magyar kritikára hasonlít, hanem sokkal inkább a magyar történelemfelfogással szemben megfogalmazott nemzetiségi kifogásokra, amelyek szerint a magyar történészek nem ismerik el a nemzetiségek szerepét a magyar történelemben.¹²⁰

Huber nekrológját Josef Pekař írta. Ebben jelentősen eltérő ítéletet találunk Huberről: Franz Krones és Alfred Arneht mellett a legnagyobb osztrák történésznek nevezi. A *Geschichte Österreichs* című munkáját Pekař Huber főművének ismeri el. Hasonlóan Paulerhez, a történészt nem tartja zseniálisnak, de megbízhatónak és alaposnak igen, külön hangsúlyozva Huber „igazságosságát” és „pártatlanságát”, amelyet a történész a Monarchia valamennyi nemzetével szemben tanúsított. A cseh történelem mellőzésére nem lát egyéb okot, mint egyszerűen azt, hogy Huber nem ismerte a nyelvet. Emellett nagy elismeréssel említi meg Pekař, hogy az osztrák történész magyarul megtanult és több jelentős munkával gazdagította tudásunkat a magyar történelemről. Jogtörténeti munkáját pedig mind cseh, mind magyar vonatkozásban a legjobb német nyelvű munkának ítéli.¹²¹ Nekrológban persze nem illik különösebben kritizálni az elhunytat, ugyanakkor még ezzel együtt is szemet szúr, hogy Pekař, aki már a Goll-iskola neveltje, mennyiben más véleménnyel van Huberről, mint Rezek. Ennek egyik okát a Goll-iskola apolitikusságában kereshetjük.

Heinrich Friedjung

Heinrich Friedjung nem kifejezetten birodalomtörténeti szintézist írt, tehát nem a kezdetektől a jelenkorig foglalta narratívába a birodalom történetét, hanem az 1848 és 1860 közötti korszak történetét beszélte el. A munka azonban véleményem szerint igen izgalmas cseh és magyar reakciót váltott ki, így érdemes a kedvéért kitágítanunk a birodalomtörténet fogalmát.

Érdekes módon Friedjung az egyetlen történész, aki helyet kapott a századfordulós Béccsel foglalkozó átütő sikerű és „paradigmateremtő”¹²² iroda-

¹¹⁹ A másik nagy szintézisalkotó osztrák történész, Franz Krones egyik munkájával szemben ugyanezt a kifogást fogalmazza meg a névtelen recens pár soros ismertetőjében. ČČH 6. (1900) 187–188.

¹²⁰ Ehhez lásd a 78. lábjegyzetet, valamint a korszakból Grünwald Béla és Michal Mudroň vitáját, melyet a Kalligram kiadó a közelmúltban egy kötetben adott ki.; A Felvidék. Grünwald Béla és Michal Mudroň vitairatai. Romsics Ignác és Roman Holec utószavával. Pozsony 2011.

¹²¹ *J[osef] P[ekař]*: Alfons Huber. ČČH 5. (1899) 66.

¹²² Allan Janik meghatározása szerint paradigmaalkotó az azóta szinte önálló kutatási területté vált századfordulós Bécs tárgyában Carl E. Schorske (*Fin de siècle Vienna. Politics and Culture*. New York 1980.), William M. Johnston (*The Austrian Mind. An Intellectual and Social History*. London 1972.) valamint az Alan Janik és Stephen Toumlin szerzőpáros (*Wittgenstein's Vienna*. London 1973.) munkája.; *Allan Janik: Vienna 1900 revisited*.

lomban. Ezt azonban nem történelmi teljesítményének köszönheti, hanem aktív, ugyanakkor kudarcos közéleti tevékenységeinek. Ezek közül időben első az 1882-es linzi program, amelynek egyik szerzője volt. A program társadalmi követeléseinek közé tartozott a választójog kiterjesztése, a progresszív adózás, valamint a munkavállalók védelme. „Nemzeti” követeléseiben jelentős szerepet játszott a birodalom „elszlávosodásától” való félelem, ezért sürgette a német nyelv nagyobb térnyerését; emellett Németországgal szorosabb kapcsolatot szorgalmazott. A programot több történész is fontos eredménynek látta, ugyanakkor sem a nemzeti, sem a szociális törekvéseiben nem volt semmi eredeti.¹²³ Georg Schönerer a szociális követeléseket átvette a programból és később megtoldotta antiszemita retorikával, valamint Ausztria felbomlásának igényével. A zsidó származású Friedjung, aki időközben pángermánból birodalmi patriótává vált és Ausztriának különleges kulturális missziót tulajdonított,¹²⁴ ekkor elfordult tőle. Friedjung második nagy szereplése egy nemzetközileg is elhíresült sajtóbotrányban volt. 1909-ben azzal vádolt meg két képviselőt a *Neue Freie Presse*-ben, hogy szerb titkosügynökökkel konspirálnak. A két érintett perre vitte a dolgot, melynek során kiderült, hogy a Friedjung által használt dokumentumok hamisak voltak. Nem teljesen világos, hogy Friedjung tudott-e az iratok hamisságáról, vagy sem, mindenesetre a botrány történészként is hiteltelenné tette, hiszen nem tudta megállapítani a dokumentumok hitelességét.¹²⁵ Az eset súlyát növelte, hogy R. W. Seton-Watson megírta történetét a *The South-Slav question* című munkájában,¹²⁶ amely egyrészt rombolta a Monarchia tekintélyét, másrészt növelte a vádlottakat védelmébe vevő Masaryk népszerűségét. Mindennek ellenére a háború alatt Friedjung megpróbált bekapcsolódni a nagypolitikába, amikor 1915-ben egy sajátos „Mitteleuropa” tervet vázolt fel (bár nem így hívta), amely szerint Közép-Európában gazdasági és katonai unió jött volna létre. Terve azonban nem jutott el a megfelelő szintekre, mivel nem bírt politikai befolyással.¹²⁷

Friedjung 1908-ban adta ki *Österreich von 1848 bis 1860* című kétkötetes munkáját, amelyben erősen szimpatizál az 1849-et követő berendezkedéssel, és – osztrák patrióta eszméinek megfelelően – Ausztria-Magyarország fogalmát egyszerűen értelmetlennek nevezi, már az előszóban emellett érvelve, hogy Magyarország történelmi jog alapján Ausztria része.¹²⁸ A könyv megjelenése-

Paradigms and problems. In: *Rethinking Vienna 1900*. Ed. Steven Beller. New York 2012. 27–56.

¹²³ C. A. Macartney: *The Habsburg Empire 1790–1918*. London 1961. 654.

¹²⁴ *Heinrich Friedjung: Historische Aufsätze*. Stuttgart und Berlin 1919. xv.

¹²⁵ *Macartney, C. A.: The Habsburg Empire* i. m. 786.; *Jonhston, W. M.: The Austrian Mind* i. m. 49.

¹²⁶ *R. W. Seton-Watson: The Southern Slav Question*. London 1911.

¹²⁷ *John W. Boyer: Culture and political Crisis in Vienna: Christian Socialism in Power*. Chicago 1995. 385–386.

¹²⁸ *Heinrich Friedjung: Österreich von 1848 bis 1860 I*. Stuttgart und Berlin 1908. vi.

kor a magyar közönség előtt már nem volt ismeretlen a szerző. A *Századokban* Angyal Dávid írt a könyvről csaknem tíz évvel annak első megjelenése után inkább vitairatot, mint recenziót. Friedjung Batthyány miniszterelnöki kinevezéséről és működéséről való nézetei cáfolja benne, „tendentiája megvilágításához” pedig Marczali Henriknek egy 1908-as *Budapesti Szemlében* megjelent írásához küldi az olvasót. Bár nem a *Századokban* jelent meg, de annak egy állandó szerzője, és nem mellesleg a korszak legnagyobb magyar történésze írta, így érdemes kitekinteni erre a cikkekre.

Marczali igen durva hangvétellő írásban bírálta Friedjungot. Meglátása szerint Friedjung munkája nem tekinthető történelmi műnek, arról van szó csupán, hogy a szerző „publicistikai” eszmefuttatásaiba érveit megalapozandó, tetszése szerint közjogi, illetve történelmi anyagot vitt.¹²⁹ (Ezért is lehetett, hogy Marczali nem tartotta méltónak a munkát egy történelmi szaklap rendszeres recenziós rovatára.) A magyar történész szerint Friedjung nem tett eleget a történetíró egyik legfontosabb kötelességének: nem mérlegelte és méltatta azokat a forrásokat, melyek tézisének ellentmondanak – ezért állíthatta, hogy Magyarország 1804-ben teljesen beolvadt a császárságba. Marczali élesen kritizálja Friedjungot a magyarokkal szembeni ellenszenvéért, és amiért rokonszenvét a nemzetiségekre „pazarolva” a szabadságharc nemzetiségi konfliktusaiban csak a magyar kegyetlenségeket említi. Ezen a ponton azonban a recens megemlíthette volna Friedjung empátiáját Haynau kivégzettjei iránt, ami ritka ellenpéldáját adja a helyesen felismert tendenciának.¹³⁰ A „fő tendenciát” tekintve Marczali Bach és Schmerling szellemét érzi ki, olyan eszméket, amelyek nemcsak a magyar nemzetnek okoztak szenvedéseket, de a dinasztíát is kis híján romba döntötték.¹³¹

Angyal Dávid, immár a *Századokban*, hasonló következtetésre jut Friedjung eljárását illetően. Szerinte Friedjung, akit Marczalival szemben „nagytehetségű történetírónak” ismer el, abba a nagyon is általános történelmi hibába esett, hogy túlbecsülte azoknak az adatoknak a jelentőségét, amelyet elsőként feltárt (hasonlót fogalmazott meg Marczali azzal, hogy a szerző nem mérlegelte eléggé az alapkoncepciójának ellentmondó adatokat). Friedjung ezért kevert össze két nagyon is különböző szempontot: mit gondolt az osztrák politikai elit arról, hogy István nádor túllépte hatáskörét Batthyány kinevezésével és *ténylegesen* túllépte-e hatáskörét a nádor vagy sem. Angyal utóbbi mellett érvel rámutatva, hogy Batthyány kinevezésével mind az udvar, mind az uralkodó tisztában volt.¹³² Írása végén Angyal abbéli reményét fejezi ki, hogy a világhá-

¹²⁹ *Marczali Henrik*: A szabadságharc és a Bach-korszak osztrák világításban. *Budapesti Szemle* 135. kötet (1908) 321–328., 321.

¹³⁰ Vö. *Friedjung, H.*: Österreich von 1848 bis 1860 i. m. 222–224.

¹³¹ *Marczali H.*: A szabadságharc és a Bach korszak i. m. 328.

¹³² *Angyal Dávid*: 1848 történetéből. *Századok* 51. (1917) 417–428., 418.

ború tapasztalata remélhetőleg ráébresztette az osztrák centralistákat arra, hogy a dinasztia híveit nem Seton Watson „szláv barátai” közt kell keresni.¹³³

Josef Pekař Freidjung könyvéről írt recenziója egyértelműen kiegyensúlyozottabb és higgadtabb írás, mint magyar kollégáié, tökéletesen megfelel a Goll által szorgalmazott kritikának. Ugyanakkor több ponton osztja Marczaliék észrevételeit. Pekař mindenek előtt elismeri annak szükségességét, hogy ezt a – meglehet időbeli közelsége miatt történelmi szempontból aggályos, ugyanakkor a jelen megértése szempontjából kulcsfontosságú időszakot – egyre több szakmai munka dolgozza fel. Angyalhoz hasonlóan Pekař is történelmszerűen ismeri el Friedjungot, könyvét pedig szakmai munkaként kezeli.¹³⁴ Pekař úgy látja, hogy Friedjung újat adott a történettudománynak azzal, hogy alaposan feltárta Bach levelezését, valamint Schmerling aktáit is használta, így munkája ebből a szempontból teljesen legitim. A hibát Pekař meglátása szerint ott követte el Freidjung, hogy könyvének témájául a feldolgozott források fényében nem Alexander Bach életét választotta, hanem az egész birodalom történeteként próbálja eladni azt (ezt a szempontot Marczali is felvetette). Ezzel nagy hibát követ el, hiszen a könyv nemcsak hogy merőben politikatörténeti munka, de még ezt is kizárólag az egyéneken keresztül kívánja megragadni, ami Pekař szerint a szerző újságírói gyakorlatának az eredménye. Talán a legkomolyabb kritika azonban azt kifogásolja, hogy Freidjung felszínesen és a megfelelő háttértudás nélkül beszél el a „provinciák” történetét. Mind az itáliai, mind a cseh helyzet iránt közömbös, még az 1848-as forradalmak alatt is. Pekař rámutat arra, hogy Friedjung szinte semmit nem ír 1848 cseh vonatkozásairól, Palacký cikkeiről, a prágai megmozdulásokat pedig egy zajongó törzs rendbontásának minősíti.¹³⁵ Pekař úgy látja, Friedjung nagyobb szimpátiával bír Magyarországgal szemben, az az alaposság pedig, amellyel a két ország történetét tárgyalja, nem is összemérhető. Pekař rámutat arra, hogy amit Friedjung a szlávokról szólva mohóságának és jogtalan igénynek lát, azt a magyarok vonatkozásában szabadságszeretetnek minősíti. A cseh történelmi Helfert vonatkozó munkáját ajánlja azoknak, akik bővebben akarnak tájékozódni a az 1848–1849 alatti magyar politika árnyoldaliról. Mindazonáltal kifogásolja azt, hogy Friedjung „a magyarok iránti szimpátiájában addig nem megy el”, hogy fel ne rója Hentzi generális szobrának áthelyezését a budai várból.¹³⁶ Friedjung ezen megjegyzését Marczali is a legabszurdabbak (már „mu-

¹³³ Angyal cikkére egyébként Friedjung reagált, ebben azonban nem sok újat mondott a vitás kérdéssel kapcsolatban, a nézeteltérést jobbra betudta a magyar történészek „gorombaságának”, valamint bejelentette, hogy munkájának újabb kiadásában a kérdéses részt változtatás nélkül hagyja. *Heinrich Friedjung: Entgegnung auf den Angriff eines ungarischen Historikers*. In: *Uő: Historische Aufsätze*. Stuttgart und Berlin 1919. 126–134.

¹³⁴ *Josef Pekař: Heinrich Friedjung: Österreich von 1848 bis 1860. (Recenzió) ČČH 14. (1908) 100–109., 101.*

¹³⁵ Uo. 103.

¹³⁶ Uo. 104–105.

latságos”) egyikeként idézi. A könyv egészét nézve Pekař úgy látja, Friedjung nem érti az osztrák állam társadalom- és politikatörténetét, valamint intézményeinek fejlődésében sem tájékozott.¹³⁷

Összességében véve tehát Pekař is hasonló ítéletet mond Friedjung munkájáról, mint a két magyar szerző. Feltűnő azonban, hogy míg Marczaliék a nemzeti történelmet ért sérelmek alapján hoznak ítéletet, Pekař az egész könyv teljesítményét mérlegre tette és nem ragadt meg azon a ponton, hogy a szerző országát csak pár oldalra méltatja (ebben is ellenszenves álláspontot fejt ki). A Goll-iskola apolitikusságát vélhetjük felfedezni abban, hogy Pekař relatíve hosszú recenziójában egyáltalán nem tárgyalja Friedjungnak egy igen előkelő helyen, a könyv előszavában kifejtett közjogi fejtegetéseit, amelyek Marczali Henrik számára a bírálat kiinduló pontját jelentették. Ez egyébként ugyanannak az összbirodalmi látásmódnak egy fajtája, amelyet Pekař már Alfons Huber értékelésekor is – szándékosan vagy sem – figyelmen kívül hagyott.

Összegzés

Írásomban lényegében három feladatot vállaltam. Először is természetesen szükségesnek láttam vázolni a két vizsgált folyóirat keletkezési körülményeit. Míg a *Századok* a magyar történettudomány professzionalizációjának egy kezdetleges fokán indult a dualizmus létrejöttének évében, a *Český Časopis Historický* megalakulása a diszciplína fejlődésének már egy előrehaladott szakaszában történt. A *Századok* programadó cikkeiben az alapítók a nemzeti történelem reprezentánsaiként gondoltak magukra és folyóiratukra. A *Český Časopis Historický* ezzel szemben egy szűkebb kör orgánusaként indult, melynek két nagy riválisa akadt a történelemtől való legitim beszéd terén: a Palacký-t szigorúan követő „múzeumi” történészek, valamint a cseh történelem „értelmét” megragadni kívánó filozófus-szociológus Masaryk. E két vetélytársat a folyóirat bázisát jelentő Goll-iskola a történelem instrumentalizálásával vádolta, azzal, hogy a tudományos igazságot készek politikai vagy nemzeti célkért feláldozni. Az iskola ennek megfelelően igyekezett a lehető legteljesebben apolitikus lenni, ami programadó valamint a tíz éves fennállást ünneplő cikken is tapasztalható – ellentétben a *Századok* hasonló írásaival se a nemzetről, se a történelem értelméről vagy hasznáról nincsen benne szó.

Második vállalt feladatom egymás reprezentációjának vizsgálata volt a tudományos diskurzus „rendőri feladatát” ellátó rovatokban. Szükséges volt rámutatni arra, hogy a két folyóirat között eleve jelentős különbség volt a kritikai rovatnak tulajdonított fontosságot illetően. Míg a *Századok* erre nem fektetett különösebb hangsúlyt (ettől függetlenül természetesen a recenziós rovat is nagy

¹³⁷ Uo. 108.

fejlődésen ment át az idők során), a *Český Časopis Historický* – a korabeli cseh kutltörténeti fejleményekből következően is – tudományos missziója egyik központi elemének tartotta a színvonalas kritikát, valamint a külföldi szakirodalom figyelemmel követését.

A *Századokban* a korszak elején a legnagyobb figyelemnek örvendő cseh szerző a minden szempontból különleges történész, Antonín Gindely volt, főként magyar vonatkozású munkáinak, valamint magyar felmenőinek okán. A *Český Časopis Historický* megalakulása után – melyről már 1895-ben hírt ad a folyóirat – noha ritkán, de ekkor megbecsüléssel szólnak a *Századok* szerzői a Goll-iskola eredményeiről. Ezt nem melleleg a cseh történettudomány reprezentánsaként kezelik. Mindazonáltal Krajnyák cikkeinek kivételével a *Századok* kizárólag a magyar vonatkozású írásokat méltatja figyelemre.

A *Český Časopis Historický* ezzel szemben nemcsak a szigorúan cseh vonatkozású magyar munkákat szemlélte. Noha természetesen szerzői inkább preferálták a németül vagy angolul is elérhető magyar munkákat, a cseh folyóirat több magyar nyelvű kötetéről tesz említést, mint a *Századok* cseh nyelvűről. A tudományos önreflexió és a külföldi eredmények megismerése szorgalmazásának köszönhetően a magyar történettudományról már az első számban külön tanulmány születik. Ez és a szűkszavú hírek, valamint nekrológok szintén az elismerés hangján szólnak a magyar történettudományról, negligálva a magyar történészek és az ország nemzetiségei között feszülő konfliktusokat a történelemértelmezés terén – ez 1918-ra látványosan megváltozik.

Végül harmadik feladatként, mintegy problémafelvetés gyanánt két „birodalomtörténet” recepcióját vizsgáltam. Ehhez szükséges volt utalni az összbirodalmi nézőpont mibenlétére és fontosságára az osztrák történészeknél. E recepcióvizsgálatban azt tapasztalhattuk, hogy mind a magyar, mind a cseh történészközösség elvetette az összbirodalmi szemléletet, ugyanakkor ezt különböző logikájú érveléssel tették: a magyar történészi oldalról Pauler Gyula amellet érvelt, hogy Magyarország fejlődése mennyiben független a birodalométól, míg Antonín Rezek éppen azt kifogásolta, hogy az összbirodalmi szemléletmód jegyében alkotó történészek nem ismerik el eléggé Csehország szerepét a birodalomban. Ugyanígy Csehország jelentőségének negligálásáért kritizálta Josef Pekař Heinrich Friedjungot, ugyanakkor ebben az esetben a magyarok reprezentációját a magyar és a cseh recepció nagyon különbözően értékelt. Mindazonáltal érdemesnek tartom hangsúlyozni, hogy – legalábbis a háborúig – a birodalmi történészek nézőpontjának kritizálásában a magyar, illetve a cseh szerzők nem egymás országa ellenében próbálnak érvelni igazuk mellett, sokkal inkább partnerségről beszélhetünk – éppen abban a szellemben, mint ami az írás elején idézett Marczali Henrik visszaemlékezéseiben is megnyilvánul.

IN EACH OTHER'S MIRROR
HUNGARIAN HISTORIOGRAPHY IN THE *ČESKÝ ČASOPIS HISTORICKÝ*,
AND CZECH HISTORIOGRAPHY IN THE *SZÁZADOK* BETWEEN 1867 AND 1918.

by *Imre Tarafás*
Summary

The study is a comparative analysis of the Hungarian historical review called *Századok* and its Czech counterpart, the *Český Časopis Historický* in the period between 1867 and 1918. While *Századok* was established together with the Austro-Hungarian Monarchy itself (1867), that is, in a relatively early phase of the development of the science of history, *Český Časopis Historický* was launched in period when the institutionalization of Czech historiography had already advanced considerably. A survey of book reviews has shown that both sides appreciated the results of each other's historical research, the Czechs going as far as to devote a separate study to contemporary Hungarian historiography. While both reviews rejected the „all-imperial” approach of Austrian historians, their respective argumentations were different: while the Hungarians aimed at separating their own history from that of the Empire, the Czech historians rather resented the unduly small attention paid to their own country within imperial history. Nevertheless, it should be remarked that in criticizing the approaches of the imperial historians, the authors of both the Hungarian and the Czech review refrained from arguing against each other until the eruption of World War I.

KIADATLAN DOKUMENTUMOK BERLÁSZ JENŐ (1911–2015) HAGYATÉKÁBÓL

Bevezető

Az alábbi, Berlász Jenő hagyatékából kapott, eddig publikálatlan anyagok közlésének tervét a Századok szerkesztősége örömmel támogatta a 150., jubileumi évfolyam kapcsán, annál is inkább, mert magának a jubileumi számnak megjelentetését, valamint egy kisebb konferencia megrendezésének ötletét is maga Berlász Jenő professzor úr vetette fel 2015 nyarának végén. Szerettük volna a 2016. őszi megrendezésre kerülő konferencia díszelnökének felkérni őt, e tervünket azonban tavalyi halála (2015. december 6.) megakadályozta. Erre való tekintettel, Buza Jánossal, régi szerzőnkkal, barátunkkal, aki a család szíveségéből először láthatta az itt közölt szövegeket, abban állapodtunk meg, hogy az eredeti, szerkesztetlen, általa megírt változatukban tárjuk az olvasók elé.

A dokumentumokról elmondható, hogy nem forrásközlések, hanem történeti szempontból rendkívül érdekes visszaemlékezések. Az első a Teleki Pál Intézetbe betagolt Történettudományi Intézet 1942 és 1948 közötti időszakának viharos eseményeit, az önálló tudományos intézetté válás útját összegezi. Keletkezésének körülményeihez hozzátartozik, hogy 1997 tavaszán Dr. Vígh Károly kezdeményezésére, kérésére az egykori Teleki Pál Tudományos Intézet Történettudományi Intézetének korábbi munkatársai feljegyzéseket készítettek az intézményükről, s Berlász Jenő – vélhetően nem kiadásra szántan – maga is legépelte emlékeit. Anélkül, hogy túlzottan részletekbe bocsátkozott volna, írt a nagy világégés után bekövetkezett pozícióharcról és a történetírást is érintő „térfoglalásról.”

A második anyagegyüttes (három dokumentummal) Lederer Emmának a zsidótörvények hatálya alóli mentesítését kérő fogalmazványok. Deér József megbízta Berlász Jenőt a feladattal (1–2. számú), aki e felkérésre szakszerű és finom értékelést készített Lederer munkásságáról, – amelyet maga is kiválónak és szakmailag kifogástalannak tartott – dr. Rakovszky Iván m. kir. vallás és közoktatási miniszternek címezve (3. számú).

Érzelemdús megemlékezés az utolsónak közölt írás, amely Hajnal István (1892–1956) halálára készült, de végül nem hangzott el a ravatalnál, így most jelenik meg először nyomtatásban, s amelyben számos szakmai (historiográfiai) megjegyzés is fellelhető a személyes kapcsolatok említése mellett.

Ha ezeket a dokumentumokat, valamint a visszaemlékezést és a nekrológot számba vesszük, s mérlegeljük, akkor egyértelművé válik Berlász Jenő humanizmusa, történészként pedig a naprakész kutató professzionalizmusa. Ezek a vonások azok, amelyek alapján eddig kiadatlan iratanyagának egy része ebben az ünnepi számban méltó helyre kerül.

Berlász Jenő, a Századok folyóirat 1943 és 1948 közötti időszakának szerkesztője, néhai egyetemi tanár visszaemlékezéseit és az általa írt feljegyzéseket Berlász Piroska engedélyével adjuk közre.

Pál Lajos

Berlász Jenő

EMLÉKEIM A TELEKI PÁL TUDOMÁNYOS INTÉZET TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉRŐL

Kutatótörténészeink körében 1942-ben nagy eseményszámba ment egy sui generis történeti kutatóintézetnek állami intézményként való létesülése. Ilyennemű szervezetünk ui. ez ideig nem volt. Tudományos pályára készülő történészeink általában az Országos Levéltárban, az Országos Széchényi Könyvtárban vagy az Egyetemi Könyvtárban igyekeztek elhelyezkedni. E közgyűjteményekben ui. a hivatalos teendők mellett saját egyéni törekvéseiknek megfelelő kutató-alkotó munkát is folytathattak.

Az ekkor létre hívott Magyar Történettudományi Intézet tulajdonképpen önálló intézmény volt, mégis más két intézettel – a Teleki Pál által 1926-ban szervezett Államtudományi – voltaképpen politikai földrajzi és kartográfiai – Intézettel, valamint az 1940-ben alapított, Kolozsvárt működő Erdélyi Tudományos Intézettel alkotta a Teleki Pál Tudományos Intézetet. Elnöke az akkori kultuszminister, Hóman Bálint volt.

Az Államtudományi és Történettudományi Intézet a Nemzeti Múzeum mögött, a Pollack Mihály téri volt Festetics palotában nyert elhelyezést. Az előbbinek Rónai András professzor, Teleki Pál tanszéki utóda volt az igazgatója, az utóbbinak Deér József történészprofesszor, mellette helyettes igazgatóként működött Kosáry Domokos, az Eötvös Kollégium történész tanára.

Mindkét intézetnek közös, be nem vallott rendeltetése volt: a háború után majdan összeülő békekonferenciára való tudományos felkészülés. Vagyis tulajdonképpen azt a munkát kellett volna folytatniuk, amelyet 1920-ban Teleki Pál és tanítványai végeztek. E célból szorosán együtt kellett volna működniük. A történészek által összegyűjtendő tényanyagot kellett volna az államtudományiaknak térképre rajzolniuk. E munkálatok elvégzésére mindkét intézetnek megfelelő személyi gárdája, tárgyi apparátusa és pénzügyi fedezete volt.

A Történettudományi Intézet tagjai egyrészt a szomszédos országok, az ún. utódállamok nyelvével, kultúrájával hivatásszerűen foglalkozó ifjú „fioszok” közül kerültek ki, másfelől a kijelölt cél szempontjából fontos történeti szakágak jól felkészült fiatal történészei közül. A nyelvi referenciákat a következő szakmabeliek látták el: Mollay Károly volt a német, Hadrovics László a délszláv, Vígh Károly a szlovák, I. Tóth Zoltán a román és Harcsár Miklós a ruszin referens. A kiváltképpen fontos történeti szakágakban a település- és népi ségtörténetben Csapodi Csaba, a gazdaság- és társadalomtörténetben Berlász Jenő volt az illetékes. Különleges feladatköre volt Benda Kálmánnak, Komjáthy Miklósnak és Gyóni Mátyásnak. Benda az Intézet kiadásában megjelenő

francia nyelvű történeti folyóirat, a *Revue d'Histoire Comparée* szerkesztője volt; mellette segédszerkesztőként dolgozott Kenyeres László tanár. Komjáthy a politikai államhatárok kialakulásának történetével foglalkozott, Gyóni pedig a magyarság középkori bizánci kapcsolataival. – Intézetünk állományába tartozott még Barta István, akit az elnök – úgy lehet – a német történészkörökkel való kapcsolattartás végett Berlinbe delegált. Szakkönyvtárunk kezelése Tóth András történészre volt bízva. Egy ideig az Intézet kötelékébe tartozott Györffy György is; hogy mely munkakörben, nem tudom.

Intézetünk hivatali adminisztrációját Gronowski Iván igazgatói titkár és Hary Györgyné gépírnő látta el.

Tervszerűen kidolgozott, írásba foglalt programja az Intézetnek – emlékezetem szerint – nem volt. Legalábbis ilyent velünk nem ismertettek. Mindenki szabadon kutatott, írt szakjába vágó cikkeket, tanulmányokat, amelyeket a *Revue*-ben, vagy évkönyvünkben lehetett közzétenni. Az 1942-es Évkönyv ilyen egymással kapcsolatban nem lévő, hosszabb-rövidebb írásokat tartalmazott. Csak a következő – egyben utolsó – 1943-as Évkönyv volt megtervezett, egységes témakört felölelő közös teljesítmény, amely „Magyarok és románok” címen két kötetben jelent meg. 1944-ben, a háború válságos, végső időszakában hasonló nagyszabású kiadványt többé nem lehetett tető alá hozni. Nagy dolog volt az, hogy a *Revue*-t továbbra is meg lehetett jelentetni.

A német megszállás után Intézetünknek és az Államtudományi Intézetnek – különös rendeltetésünkre tekintettel – működésben kellett maradnia. A munkálatok zavartalanságának érdekében Hóman Bálint elnök kieszközölte, hogy a két intézetet repülőátadásoknak ki nem tett vidékre áttelepítsék. Ilyennek vélték Balatonfüredet. Az elköltözésre – mint ismeretes – 1944 áprilisában került sor. A munkatársak nemcsak saját személyük szerint, hanem családotul költöztek le Füredre. Intézetünk számára a polgári iskolai tanárok két üdülőházát foglalták le lakóhelyül. Munkahely gyanánt pedig egy berendezetlen hotel, az ún. Eszterházy szálló szolgált. A hivatali berendezést, könyveket és egyéb tudományos felszerelést külön tehergépkocsik szállították le. Meg kell azonban jegyezni, hogy a mi Intézetünk tagjai nem valamennyien települtek át Balatonfüredre. Öten Budapesten maradtak, így Kosáry Domokos, Komjáthy Miklós, Gyóni Mátyás, Vígh Károly és Tóth András. Családotul leköltözött Csapodi Csaba, Hadrovics László, I. Tóth Zoltán és Berlász Jenő, valamint az adminisztrátorok: Gronowski Iván és Hary Györgyné. Átmenetileg lenn tartózkodott Szávosztné Halász Antónia. Mollay Károlyt és Benda Kálmánt behívták katonának, amin nagyon csodálkoztunk, mivelhogy Hóman Bálint elnök mindnyájunk számára felmentést kért a katonai szolgálat alól. Valamikor a nyár folyamán visszaérkezett Berlinből, s egy darabig Füreden maradt Barta István.

Meg kell említeni, hogy a kihelyezésben az Államtudományi Intézet munkaközössége tovább folytatta programszerű nagy munkáját, a tág értelemben vett közép-európai történeti atlaszának elkészítését. A mi Intézetünkben azonban

rendszeres munkáról többé nem volt szó. Olyan összehangolt együttes munka, mint amelyből a „Magyarok és románok” című kiadványunk született, itt lent nem folyt. Pedig legalább elő lehetett volna készíteni egy Magyarok és délszlávok, vagy Magyarok és csehszlovákok tárgykörű programot. Ilyesmit azonban Deér József igazgató, aki – igaz, nem sokáig – volt velünk Füreden, nem kezdeményezett. Hogy füredi kollégáim mivel foglalkoztak, arra már nem emlékszem. Én az Intézet hatáskörébe került prominens történettudományi folyóirat, a Századok szerkesztésével foglaltam el magam. 1943 nyara óta ui. a Történelmi Társulat elnöksége Eckhart Ferenc professzort és engem bízott meg a szerkesztői feladatkör ellátásával. E minőségemben szükségszerűen, főként a nyomdai munkálatok miatt elég gyakran felutaztam Budapestre. Egy ilyen alkalom után, szeptemberben Deér igazgatótól egy rendkívüli feladatot kaptam. A belügyminiszter (Rakovszky Iván) ui. felszólította a Történettudományi Intézet vezetését, adjon véleményt Lederer Emma történész munkásságának tudományos értékeléséről, egyszersmind arról, hogy indokolt-e nevezetnek az ún. zsidótörvények hatálya alól való mentesítése. A hivatalos választ erőteljesen pozitív értelemben én fogalmaztam meg. Lederer ügye ekkor – úgy értesültünk – kedvező elintézés nyert.

Pótlólag megemlítem, hogy a mi füredi csoportunkhoz volt beosztva egy Szentkirályi József nevű, angol referensként szereplő, úgy lehet a Külügyminisztériumhoz tartozó tisztségviselő. Ő nem lakott velünk, de még 1945 után is egy ideig a mi Intézetünk szolgálatában állt, majd kiutazott az Egyesült Államokba.

Még egy kiegészítő megjegyzés a füredi személyi együttesről. Velünk volt két idegen, Magyarországon menedéket talált katonatiszt, Valér Klafaczensky lengyel és egy bizonyos Bousaguet nevű francia.

A Balatonfüreden töltött nyár nem volt izgalommentes. Gyakran húztak el fölöttünk a fővárosi és vidéki gyártelepek és egyéb katonailag fontos célpontok bombázásra rendelt amerikai repülőgépek. Olykor a távolból hallottuk a becsapódások dörejét. Meg voltunk győződve róla, hogy a háború immár a vége felé közeledik. Mindannyian azonosan gondolkodtunk: az atlanti hatalmak biztos győzelmével számoltunk. Esténként titkon hallgattuk a Szabad Európa és a BBC hírközléseit. Júliusban értesültünk az angol-amerikai csapatok normandiai partraszállásáról, augusztusban a szovjet hadseregnek a Kárpátok felé való gyors előnyomulásáról, Románia átállításáról, szeptemberben az ukrán hadseregcsoportnak Erdélybe való bevonulásáról, majd a Tiszántúlra érkezéséről.

Ekkor már nyilvánvaló volt, hogy Magyarország hadszíntérré fog válni. Felmerült bennem a kérdés: ajánlatos-e Füreden megvárni a háború szörnyű viharát, avagy biztonságosabb Budapesten, lakóházunk óvóhelyén meghúzni magunkat a családdal együtt. Az utóbbit tartottam jobbnak. Deér igazgatótól engedélyt kértem a feljövételre, ám ő ezt nem helyezte. Október közepén elhatároztam, hogy engedély nélkül is visszaköltözöm a fővárosba. Így is történt: október 14-én elhagytam Füredet, úgyszólván az utolsó órában. Másnap

tudvalevőleg megtörtént a nyilas hatalomátvétel, és kaotikus helyzet alakult ki. Az Intézetben nem nagy örömmel fogadtak, némi szemrehányást is kaptam. A budapesti részleg ugyanis éppen saját óvóhely berendezésére és valamiféle ellenállási csoport szervezésére készült. A füredieket nem vették számításba. A pestiek sem mindnyájan voltak jelöltek az intézeti bunkerbe való befogadásra, így Komjáthy és Gyóni sem. Ám nemcsak a bombaveszély, hanem a katonai behívás ellen is védekezni kellett, mert az eddigi felmentések érvénytelené váltak. Komjáthy, egyik legközvetlenebb barátom volt szíves engem Mikó Zoltán vezérkari százados figyelmébe ajánlani, aki abban a válságos helyzetben számos kiváló értelmiségi személynek adatott mentesítő igazolványt. Jó protekció volt: megkaptam az életmentő papírt.

Ami a háborút illeti, gyorsan és biztosan közeledett a tragikus vég. Októberben szovjet és román hadtestek elfoglalták Észak-Erdélyt. Kolozsvárról az egyetem tanárai és az Erdélyi Tudományos Intézet kutatói nagyrészt elmenekültek. Közülük Makkai Lászlót és Guoth Kálmánt Intézetünk fogadta be. Karácsonykor a szovjet seregek körülvárták Budapestet, s megkezdődött a főváros ostroma. A Festetics palota jól felszerelt bunkerében jó néhány kolléga talált biztosnak látszó menedéket. Hogy ki mindenki volt ott, biztosan nem tudom. Úgy értesültem, hogy Kosáry Domokoson és a katonaságtól megszökött Benda Kálmánon kívül ott rejtőzött Tóth András, Guoth Kálmán és mint vendég, az Országos Levéltár egyik munkatársa, Elekes Lajos. Hogy kik még, az kiderítendő. Január 18-án Pestet elfoglalták az oroszok. A német és nyilas rémuralom alól felszabadultunk. Hamar rá kellett azonban döbbernünk, hogy a szovjet hadsereg jelenléte sem jelent okvetlen személyi biztonságot. Néhány nap múlva hallottam, hogy intézetünk óvóhelyéről kicsalták, elfogták és a gödöllői fogolytáborba hurcolták Kosáryt, Tóth Andrást, Guothot és Elekest. Ők csak a tavaszi hónapokban – bizonyos protektorok közbenjárására – kerültek szabadlábba. (A részletek tisztázandók!) Ugyancsak elfogták és hosszabb-rövidebb ideig őrizetben tartották Mikó kapitány védenecit, köztük Komjáthy Miklóst is. Én szerencsére megúsztam.

Nekem különben volt egy pozitív élményem is. Valamikor január végén, vagy február elején bementem az Intézetbe. Nem emlékszem rá, hogy a gyertyával gyéren megvilágított bunkerben kit vagy kiket találtam. A történetekről informálódva éppen távozni készültem, amikor egy magas termetű férfit láttam belépni. Szakállas arcáról nem ismertem fel, csak amikor megszólalt, a hangja döbrentett rá, hogy Szekfű Gyula professzorral állok szemben. Megilletődve fogtam kezét vele, talán meg is öleltem s valami ilyesfélét mondtam neki: hála kell adnunk Istennek, hogy megmentette professzor urat mindnyájunk, az egész magyarság számára. Hogy lelkesítő szavaimra ő hogyan reagált, nem tudom már. Fontos volt, hogy megtudtam tőle, jelenleg a Lónyay utcában, egy kiutalt lakásban lakik, mivelhogy pasaréti villája a harci cselekmények miatt lakhatatlanná vált. Örültem, mivelhogy én is ugyanabban az utcában laktam.

A következő hetekben több alkalommal találkoztunk és elbeszélgettünk a jövő kilátásairól. A professzor elég pesszimistán nyilatkozott, én viszont – nem tudom, miért – derülátó voltam.

Ekkoriban egyébként gondokban, félelmekben éltünk. Érthető módon nagy volt az élelmiszerhiány, s igencsak rossz a közbiztonság. Az utcán járva ki voltunk téve annak, hogy az oroszok elfognak, bevagoníroznak, s a Szovjetunió valamelyik lágerébe szállítanak. Olykor mégis kimerészkedtünk, sőt a közelebbi vidékre is ellátogattunk ruhaneműért cserébe élelmet szerezni. Igyekeztünk hivatalos szervektől, így pl. a Budapesti Nemzeti Bizottságtól, amelynek Györffy György valamilyen rangos funkcionáriusa volt, orosz nyelvű igazolványt szerezni.

Lassan megindult a szakmai közélet is. Elsőként megalakult a Pedagógusok Szabad Szakszervezete, amely az egyetemi oktatókat és tudományos kutatókat is tagjai közé fogadta. Itt intézeti munkatársunk, Vígh Károly fogadott és protezsált bennünket. A Múzeum utcai székházban jó néhány történész részvételével Szekfű professzor jelenlétével tudományszakunk elvi-gyakorlati kérdéseiről értekeztünk. A számunkra új, marxista szemléletet Mód Aladár képviselte igencsak erőteljesen. A szakszervezeti vezetők, középiskolai történelemtanárok számára egy előadássorozatot is meghirdettek. Valamikor márciusban én is szerepeltem, a történettanítás reformfeladatairól beszéltem. Azt hangsúlyoztam, hogy nemcsak politikai történetet, társadalomtörténetet is tanítani kell.

Ami az országos politikai és társadalmi rendszer demokratikus átalakulását illeti, arról már korábban, úgy lehet februárban, a Bölcsészkaron hallottunk egy exozét Erdei Ferentől, az ideiglenes kormány belügyminiszterétől. Nyilatkozatának lényege az volt, hogy a demokrácia „aranyszabályainak” érvényesülésére majd csak idővel lehet számítani. Legtöbbünk számára nem egészen volt világos, hogyan kell ezt érteni.

Nemzetpolitikai tekintetben én és a velem azonosan gondolkodó barátok, kollégák alaptalan reményeket tápláltunk magunkban. Úgy véltük, hogy Teleki Pál mártírúma Nyugaton sem ment feledésbe, hogy a győztes hatalmak jól tudják, mi ugyanúgy, mint a románok és szlovákok, a ránk gyakorolt roppant nyomás, fenyegetés súlya alatt léptünk háborúba. Bízunk abban, hogy C. A. Macartney és más mértékadó személyiségek szószólóink lesznek a nemzetközi fórumokon. Egyszersmind kötelességünknek éreztük, hogy mi magunk, a hazai értelmiségi elit tagjai s kivált a történészek összefogjunk, megszerkesszük és a világ elé tárjuk nemzetünk védőiratát. Nyílt titok volt, hogy fellépésünk szellemi vezetőjéül Szekfű Gyulát, csakis őt tekintettük. Tőle vártuk a kezdeményező lépés megtételét, úgy véltük, hogy ez április 18-án fog megtörténni, a Pedagógus Szakszervezet által meghirdetett nyilvános előadáson. Ez iránt természetesen igen nagy volt az érdeklődés: nemcsak mi, a kutatótörténészek, hanem a középiskolai tanárok is hallani akarták a nagy magisztert, Szekfűt. Annyian gyűltünk össze, hogy sokan nem jutottunk be a székházba, az utcán

ácsorogva, a nyitott ablakokon át próbáltuk hallgatni az előadást. Lehet, hogy a rendezők valamiféle hangszórót is felszereltettek.

Nagy lelki árvaságunkban Szekfútól vártunk vigasztalást, egyszersmind útmutatást a káoszban. Sajnos, már az első mondatok elhangzása után rádöbentünk, hogy semmi ilyesmiről nem lesz szó, nem fogunk védőbeszédet hallani, hanem ellenkezőleg, kemény vádbeszédet, és felmentés helyett elmarasztalást. Nehezen tudtunk felocsúdni, órákig nem akartuk tudomásul venni Szekfű negatív pálfordulását. De a „Szabad Nép”-ben másnap, Révai József tollából megjelent publicisztika (Szekfű Gyula útja) meggyőzött bennünket.

Nagyjából ugyanebben az időben, vagy talán már korábban megkezdődött a Teleki Intézet újjászervezése. Ennek egyik első mozzanata az elnöki pozíció betöltése volt. Hóman Bálint posztjára egy jeles értelmiségi személy, Dabasi Schweng Lóránd, statisztikus egyetemi magántanár nyert kinevezést. Hogy milyen különleges megbízatása volt, nem tudtuk meg, ma sem tudom. Megközelítőleg egyidejűleg a Történettudományi Intézet vezetését Deér Józseftől Kosáry Domokos vette át. Deér alighanem úgy érezte, hogy nem tud az átalakuló világba beilleszkedni. (Talán még ebben az évben, vagy talán a következőben Svájcba disszidált, Bernben lett egyetemi tanár.) Ezeknél nem kevésbé fontos esemény volt a Teleki Intézet új tagozatának, a Néptudományi Intézetnek megalakulása és Györffy Györgynek igazgatóvá történt kinevezése. (A kolozsvári Erdélyi Tudományos Intézet magától értetődően megszűnt.) Országszerte megkezdődött a közalkalmazottak s mások politikai felelősségre vonása is az úgynevezett igazoltatási eljárás. A mi igazoló bizottságunk Ortutay Gyula, az ismert néprajzkutató elnöklete alatt ült össze. Mi, a Történettudományi Intézet tanárai valamennyien simán igazolást nyertünk. Júniusban visszaérkeztek Budapestre a háborús eseményeket Balatonfüreden átélt történész kollégák, s velük az Államtudományi Intézet tagjai is. Őket is igazolták. Különös zavaró momentum volt az, hogy Rónai András igazgatót – németellenes politikai beállítottsága ellenére – bizonyos mulasztások miatt, közszolgálatban való meghagyása mellett, áthelyezésre ítélte a bizottság. Utódául később gróf Révay Istvánt, nemzetiségi, kisebbségi szakértőt, a magyar béke delegáció tagját nevezték ki.

Az integrálódott Történettudományi Intézet a közoktatási minisztertől (Teleki Gézától) fontos megbízást kapott: sürgősen, a 45/46-os tanév kezdetéig el kellett készítenünk a demokratikus követelményeknek megfelelő középiskolai történelem-tankönyveket. E feladatokat magunk között (Kosáry, Benda, Komjáthy, Makkai, Csapodi és Berlász között) megosztva egy hónap alatt teljesítettük. Kéziratunkat valamennyi illetékes hatóság (végső soron a Szövetséges Ellenőrző Bizottság is) felülvizsgálta és kinyomtatását engedélyezte. A tankönyvek négy kötetben szeptemberre megjelentek.

Intézetünk szervezetileg is átrendeződött. Az eddigi nyelvi-szakági referenciák helyett politikai-földrajzi tagozatokat alakítottunk ki: egy nyugati, egy keleti és egy magyar osztályt. A nyugati osztályt voltaképpen a Revue

d'Histoire Comparée szerkesztősége alkotta: Benda Kálmán, Kenyeres László és Szávostzné. A keleti osztályba tartozott Hadrovics László, I. Tóth Zoltán, Makkai László, Vígh Károly és Gyóni Mátyás. A magyar osztályba Berlász Jenő, Csapodi Csaba, Komjáthy Miklós és Tóth András.

Meg kell még említeni, hogy Intézetünk tudományos létszáma Erdélyből és Szlovákiából menekült kollégákkal átmenetileg megnövekedett. Hozzánk osztották be szolgálattételre a kolozsvári egyetem volt antropológus professzorát, Malán Mihályt, továbbá Szalatnai Rezső irodalomtörténészt Pozsonyból, valamint három erdélyi történészt, Polonyi Nórát, Kicsi Sándort és Balázs Bélát, végül Szép Gabriella délszláv szakos tanárt. Intézetünkbe került egy időre Márkus István szociológus is. Egy ideig – mivelhogy Hary Györgyné a balatonfüredi csoportnál maradt – Deme Lászlóné Schier Éva személyében egy fiatal gépíró dolgozott nálunk, aki nemsokára tragikus körülmények között halt meg.

Az 1946. évi rettenetes infláció Intézetünk tevékenységére is bénítólag hatott. Mégis a közoktatási miniszter (Keresztury Dezső) támogatásával sikerült a gondunkra bízott mindkét folyóiratot – a Revue-t is, a Századokat is – megjelentetni. A Századoknak ekkor jelent meg a háború utáni első, összevont 45/46-os, 79–80. évfolyama. Ekkoriban, március 4-én került sor a Magyar Történelmi Társulatnak, bennünket közelről érintő újjáalakulására. A megújulás egyrészt generációváltást, másrészt bizonyos politikai orientációt juttatott kifejezésre. A kiöregedett vezetők (Domanovszky Sándor, Lukinich Imre, Kossányi Béla és a többiek) belátták, hogy az új idők új, fiatal vezetőket kívánnak, önként visszavonultak hát. Az elnöki székbe csak pro forma ültettek egy öreget Eckhart Ferenc személyében. A vezetés fiatalok kezébe került, mégpedig kiváltképpen a Történettudományi Intézet prominens tagjainak kezébe. Az első alelnök, Váczy Péter mellé másodelnöknek Kosáry Domokost választották, főtitkárrá Benda Kálmánt, a Századok fő- – mondhatni független – szerkesztőjévé Berlász Jenőt. A politikumot Molnár Eriknek és Bolgár Eleknek – a rosztovi egyetem volt tanárának – az elnöki tanácsba, tulajdonképpen az öregek tanácsába való delegálása jelentette.

Az új idők azonban egyéb változásokat is kívántak. Így például meg kellett változtatni a három tagozatú Teleki Intézet nevét. Teleki Pál neve többé nem volt aktuális, hiszen ez trianoni revíziós törekvéseink kifejezője volt. De időszerűtlenné vált intézeteinknek lényegében a közép-európai térségre irányuló érdeklődése és munkássága is. Az új politikai érában különösképpen Kelet-Európában kellett gondolkodni s a tudományt marxista alapokra kellett helyezni. E reformok megvalósításával Bibó István jogtudós, szociológus professzort bízták meg. Ő először, mint miniszteri biztos jelent meg a Teleki Intézetben azzal a megbízatással, hogy vizsgálja ki Schweng Lórándnak, ekkoriban már a magyar békedelegáció tagjaként Párizsban tartózkodó intézeti elnöknek eddigi hivatalos működését. A vizsgálat eredménye, a jelentés nem vált számunkra ismertté. Schweng Lórándot azonban állásából elmozdították. Elnökké Bibót nevezték ki. Az Intézet nevének megváltoztatását az új elnök 1947-ben simán

végrehajtotta, a marxista történészek behozatalával azonban még várt. A belpolitikai helyzet ezt a lépést még nem kényszerítette ki. Igaz ugyan, hogy 1946 júliusában a kommunista párt egyik jeles személyisége, Fogarasi Béla professzor a Vörös Hadsereg magyarországi lapjában, az Új Szóban éles támadást intézett a Történettudományi Intézet által fémjelzett, az előző év őszén bevezetett középiskolai történelem-tankönyv egyik szerzője, Berlász Jenő ellen a Szovjetunióról szóló fejezet „hamis” szemlélete miatt. Ezt az akciót azonban a közoktatási miniszter (Keresztury Dezső) ügyesen kivédte azzal, hogy a vonatkozó tankönyvbe egy új, „hiteles” fejezetet illesztetett be, amelynek szerzőjeként először Zsigmond Lászlót, majd Feuer Klárát, végül Sesztakov orosz történészt nevezték meg. A vihar így elmúlt az Intézet felett, Bibó a helyzetet annyira derűsnek látta, hogy még 1947 nyarán sem nyitott a marxisták felé. Hiszen Révai József a kommunista párt fő ideológusa ez év június 12-én úgy nyilatkozott, hogy a polgári és a szocialista szellemi irányzat a kulturális-tudományos életben – az egyetemeken is – egymás mellett érvényesülhet. Ez az állásfoglalás bennünket, a Történettudományi Intézet munkatársait messzemenőleg megnyugtatót; szabadon kutathattunk, írtunk és publikáltunk. Mind a Revue-nek, mind a Századoknak 1947-ben újabb kötete jelent meg. Optimizmusunkat alátámasztotta az is, hogy a Bölcsészkaron Szekfű Gyula utódként Kosáry tanított, engem pedig 1947 szeptemberében a Közgazdaságtudományi Karra professzorrá neveztek ki, mégpedig az egyetemes társadalom- és gazdaságtörténet tanszékére. Intézetünk tagjai közül többen egyetemi magántanári képesítést nyertek.

Pedig nem lett volna szabad ennyire bizakodóknak lennünk. Hiszen nemzetközi helyzetünk és belső politikai viszonyaink egyáltalán nem voltak biztatóak, ellenkezőleg nyomasztóak voltak. Az 1947. február 10-én Párizsban aláírt békeszerződés ismét a trianoni határok közé szorított bennünket. Márciusban kénytelenek voltunk beleegyezni a magyar-szlovák lakosságcserébe, sőt a kiskalföldi magyarság részleges kitelepítését is tudomásul vettük. Ezzel egyidejűleg gyökeres fordulat állt be a szovjet-amerikai viszonyban; felbomlott a világháború során kialakult szövetségi rendszer, megkezdődött a hidegháborús korszak. A belső politikában pedig egyre inkább láthatóvá vált, hogy a polgári pártok végnapjaikat élik.

1948 valóban a „fordulat éve” lett. Megkezdődött a polgári tudományosság felszámolása. A kommunista párt napilapjában, a Szabad Nép június 21-i számában, kiemelt helyen éles támadó cikk jelent meg ez alatt a cím alatt: „A kapitalizmus szellemében Horthy tanárai tanítanak a Közgazdasági Egyetemen.” Olyan egyetemre van szükség, amely a demokráciának nevel gazdasági szakembereket. Ez után nem volt meglepő, hogy július 24-én egy kormányrendelet feloszlatta a Műegyetem szervezetébe tartozó Közgazdaságtudományi Kart, és helyette felállította a Magyar – rövid idő múltán a Marx Károly – Közgazdasági Egyetemet. Még nagyobb jelentőségű volt az országgyűlés által augusztusban

életre hívott Magyar Tudományos Tanács. Ezt az intézményt a Magyar Tudományos Akadémia ellenpólusául szánták. Az volt a rendeltetése, hogy kikényszerítse az Akadémia „újjászervezését.” Ezt lassan, de biztosan keresztül is vitte. 1949 őszére sikerült megtörni a polgári tudományosság ellenállását.

A Kelet-Európai Intézet s kiváltképpen a Történettudományi Intézet „reformja” már jóval előbb s minden nehézség nélkül lezajlott. 1949 januárjában Bibó elnök az Intézet ún. magyar osztályának tagjait, Csapodi Csabát, Komjáthy Miklóst, Tóth Andrást és Tóth Andrásné Polonyi Nórát – nem tudom milyen indoklással – egyszerűen elbocsátotta. Ugyanekkor (január 31-én) nekem is, aki 1947 ősze óta másodállásban dolgoztam az Intézetben, távoznom kellett. Professzurámtól ugyanezen év október 28-án fosztott meg a közoktatásügyi miniszter (Ortutay Gyula). Az elbocsátásunk folytán megürült állásokra Pach Zsigmond Pált, Hanák Pétert, Spira Györgyöt, Sándor Pált s talán még valakit neveztek ki.

Két hónap múlva sor került a polgári jellegű történettudomány másik alapintézményének, a Magyar Történelmi Társulatnak elfoglalására is. A március 27-29-én tartott közgyűlés „elfogadta” Eckhart Ferenc elnöknek és többi tisztségviselőjének lemondását és Andics Erzsébettel az élén új vezetőséget választott. Természetesen engem is „felmentettek” a Századok szerkesztői tisztétől.

Ettől az időtől kezdve megszűnt minden kapcsolatam a Történelmi Társulattal és a Történettudományi Intézettel egyaránt. A további eseményeket már csak távoli, külső szemlélőként tudtam figyelemmel kísérni.

1997. jún. 4.

DOKUMENTUMOK

1.

Vallás és Közoktatásügyi Miniszter
rendeletéből

67.106/1944. szám
IV. 3.

Dr. Lederer Emma történetírónak kérelmét, amelyben tudományos munkásságára való hivatkozással a zsidótörvények és rendelkezések hatálya alól való mentesítést kéri, azzal küldöm meg visszaváróan Méltóságodnak, hogy a felterjesztésben előadott munkák tudományos értékéről s azok nemzeti szelleméről hozzám mielőbb véleményes jelentést tenni szíveskedjék.

Budapest, 1944. évi szeptember hó 15-én

A miniszter rendeletéből:
dr. vitéz Haász Aladár s.k.
miniszteri osztályfőnök

A kiadvány h i t e l é ü l:
(*olvashatatlan aláírás*)
miniszteri irodafőtiszt

(*A minisztérium körbélyegzője,
bizonytalan olvasatú másolat.*)

Méltóságos
dr. D e é r József Úrnak
egyet. ny. r. tanár,
a Magyar Történettudományi Intézet igazgatója
B u d a p e s t

2.

MAGYAR TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET
BUDAPEST VIII. ESZTERHÁZY UTCA 26.

(ceruzával írtan: *Berlász Jenőnek*)

Kedves Jenő!

Légy szíves a mellékelt, Lederer Emma mentesítése tárgyában hozzám intézett kultuszminisztériumi átíratot, pártoló véleményes jelentéssel ellátva hozzám a lehető leggyorsabban visszajuttatni.

Budapest, 1944. szeptember 20.

Szívélyesen üdvözöl

Deér József
(saját kezű aláírás)

3.

MAGYAR TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET
BUDAPEST VIII. ESZTERHÁZY UTCA 26.

131/1944. szám

Nagyméltóságú Miniszter Úr!
Kegyelmes Uram!

Nagyméltóságodnak folyó évi szeptember hó 15-én kelt 67.106/1944-IV. 3. szám alatt hozzám intézett felhívására van szerencsém a következő véleményes jelentést nyilvánítani: Dr. Lederer Emma ahhoz a történész-generációhoz tartozik, mely az 1920-as években került ki a budapesti egyetemről, s amely az első világháború idején nagymértékben lehanyaglott történetírást korszerű színvonalra emelni volt hivatott. Domanovszky Sándor professzor Magyar Művelődéstörténeti Intézetének az említett évtizedben kétségtelenül legkiválóbb tagja volt. Első azok között, akik Domanovszky vezetése alatt megkezdték a magyar gazdaságtörténelemnek kiadatlan forrásokra támaszkodó feltárását. Lederer a számára kijelölt igen komplikált doktori tézis kidolgozásában rendkívüli formális készségekről és kultúráról tett tanúságot. Jellemző, hogy professzora méltónak ítélte a tanítvány ezen első munkáját (Régi magyar úrmértékek) a Magyar Történelmi Társulat színvonalas folyóiratában, a Századokban való közzétételre, Lederert pedig a magyar állam többszöri kül- és belügyi ösztöndíjával való kitüntetésre. Az egyetemről kikerülve, Lederer – bár sem tanári, sem tudományos tisztviselői álláshoz nem jutott – példaszzerű idealizmussal dolgozott tovább. Mindig olyan feladatokat tűzött maga elé, amelyeknek kidolgozása elsőrangú tudományos szükségletet jelentett, amelyekre azonban közepes tehetségek nem vállalkozhattak. Nem a könnyű sikereket kereste, hanem a tudományos közérdeket nézte. Ilyen kiválóan hasznos munkát végezett, amikor az új történetiszemléleti és módszertani irányzatok útvesztőiben tétovázó s erőiket meddő vitákra pazarló gazdaságtörténészek számára az akkori modern külföldi (német, francia, angol) szakirodalom eredményeit bemutatva határozott vonásokkal vázolta fel a magyar gazdaságtörténelem igazi problémáit s programját. Bármennyire lelkes propagátora is volt a haladottabb külföldi szakműveltségnek, mindig megmaradt a magyar realitások talaján. Kitűnő történelmi érzéke és anyagismerete képessé tette őt arra, hogy a legnagyobb külföldi szaktekintélyekre alapozott véleményekkel szembe helyezkedjék s korrigálja a magyar viszonyokra nem illő, általános európai érvényűnek hitt megállapításokat. Így pl. Werner Sombartnak a korai kapitalizmus korszakára vonatkozó tételeiről, melyeket a magyar szakemberek egyértelműen elfogadtak, éles logikával s meggyőző érvekkel kimutatta, hogy azok Magyarország gazdasági fejlődésére más korszakban, más körülmények közt érvényesek, mint Nyugat-Európára. (E tanulmánya a Domanovszky-émlékkönyvben jelent meg.) Hasonló meglapozatlan véleményeket döntött meg „A középkori pénzüzetek története Magyarországon” c. munkájában. Észrevételeit, megállapításait, korrekcióit a magyar szaktudósok mindenkor a legnagyobb figyelemre méltatták.

De nemcsak szorosan vett szaktudományi szempontból jelentős Lederer munkássága, hanem nemzetnevelési tekintetben is. A harmincas évek közepén megjelent „Egyetemes Művelődéstörténet”-ében a korszerű világtörténet-szemléletet interpretálta a művelt közönség és a középiskolai történettanuló ifjúság számára. Könyve a szellemtörténeti módszer ügyes alkalmazásával, az európai kultúra kialakulását mutatja meg magyar szemmel s a magyarság kultúra-fejlesztő munkájának kidomborításával. Gimnáziumi történettanárok nagy hasznát látták Lederer művének, mint segédkönyvnek. Lederer kiváló tudományszerűsítő készségét ismerve bízta őt meg a Magyar Történelmi Társulat elnöksége, hogy közreműködjék a művelt magyar közönség számára készült ötkötetes Magyar Művelődéstörténelem írásában.

Mindent összefoglalva meg kell állapítanom, hogy Dr. Lederer Emma történetírói* munkássága – a legszigorúbb mértékkel mérve is – elsőrangúnak mondható. Lederer rendkívüli műveltségével és munkakészségével még igen sok és becses szolgálatot tenni hivatott a magyar történettudomány terén.

Budapest, 1944. szeptember 23-án.

igazgató, egy. ny. r. tanár

(Részben géppel, részben kézzel írtan:)

Nagyméltóságú

dr. Rakovszky Iván m. kir. vallás és közoktatási miniszter Urnak

B u d a p e s t

(Ebben a magasságban Berlász Jenő saját kezű széljegyzete:
„E véleményes jelentést én fogalmaztam.”)

Berlász Jenő

BÚCSÚBESZÉD HAJNAL ISTVÁN RAVATALÁNÁL

Úgy tör fel belőlem a fájdalom szava ennél a ravatalnál, mint hajdan Mikesből, amikor a fejedelem halottas ágyánál állt könnyét hullajtva: „*Az Isten árvaságra teve bennünket és kivéve ma közülünk a mi édes urunkot és atyánkot három óra után reggel.*”

Bennünket is árvaságra juttatott az Isten, amikor kivett közülünk Tégedet – szellemi fejedelmünk – Hajnal István. Valóban fejedelme voltál tudományunknak! Nem csupán adatgyűjtő és szürkén elemző ész, hanem a nagy összefüggéseket megpillantó fölényes szintetikus elme; nem szorgalmas napszámos, hanem mindent elvszerűen néző, valóban lényeglátó vezérszellem; nem egy-egy részterületen vagy korszakban körülhatárolt szakkutató, hanem az európai és Európán kívüli történeti élet egészén bámulatra méltó biztossággal uralkodó értelem, aki a világtörténelemnek legtöbbünk számára áttekinthetetlen tartalmát magasabb elvek és kategóriák szögéből tudtad értelmezni. Ha a régészet önálló tudománnyá vált területét nem tekintem, bátran kimondhatom: Te voltál az első nemzetközi jelentőségre emelkedett magyar történész! Egyedül a Te neved tudott kicsiny hazánk szűk határai közül kiemelkedni, és tengeren innen s tengeren túl tudományos megbecsülést szerezni a magyarságnak. Szereped a nemzetközi tudományban messze kimagasló. Szellemed nagyságának és fölényének legszebb tanúsága és elvitathatatlan érdeme, hogy akkor, amikor az emberi kultúra fejlődésének szerves egységben való szemléletére és megértésére a történettudomány világszerte képtelennek bizonyult, egyes nemzetek vagy egyes életterületek mozaikjává tördelve szét a történeti élet egységét, vagy felületes, mesterkéltszerű szintetizáló elvek skémáiba erőltetve a történeti életfolyamatokat. Tebenned megvolt a bátorság és tehetség, hogy megkíséreljed egy valóban korszerű tudományos szintézis létrehozatalát, s igazán egyetemes szempontok alapján mutasd be az Oriens és az Okcident, a középkor és az újkor összefüggő fejlődését. Sokat vívódtál, amíg rendszered alappilléreit leraktad. Ifjúkorodban megjártad a levéltári forráskutatás s a forrásközlés kemény fegyelmekre szoktató, az igazi történetíró számára elkerülhetetlen útját, mintaszerű alkotásokat hagyván magad után a hagyományos műfajokban. De aztán a középkori írástörténet fejlődésének vizsgálatába mélyedve fokozatosan az írásbeliségnek Általad sajátos módon meghatározott fogalmában derengett fel Előtted az egységes történetmagyarázás módszere. Zseniális koncepcióról így tanítottál bennünket: Nem lehet az események végtelen változatosságát értelemszerűen megmagyarázni a régi pozitívizmus módján külön-külön felsorakoztatott kulturális adatokkal. De nem alapulhat a fejlődésmagyarázat a sajátos lelkiségeken

vagy népjellemeken sem, hanem csakis olyan konkrét módszereken, amelyek egymással összehasonlíthatók, amelyek lemérhetőek. A fejlődéskutatásnak felbonthatatlan egységben kell megragadnia a múlt életét, azaz minden kulturális nyilvánulás alapjául szolgáló módszereket kell vizsgálnia; olyan elemi módszereket, amelyek a társadalmat teremtő munkára képes szervezetté alakítják. Ilyen egyetemes módszer gyanánt ismerted fel a szokásszerűséget, amely az Okcidens társadalomszervezetét a középkorban kialakította, illetőleg a belőle kiképződött intellektuális módszert, aminek az írásbeliség az általános elemi eszköze. Évtizedek óta hirdetted, hogy az írásbeliség vizsgálata adja kezünkbe a kulcsot a modern európai fejlődés megértéséhez; az írásbeliségé, amely az íráson és íráshasználaton kívül magába foglalja az írástudás és az ezen alapuló hivatalnokság, valamint a társadalom egész intellektuális rétegének szerepét. Vagyis: az írásbeliség fejlődésének vizsgálata végeredményben az egész társadalomfejlődés vizsgálata egy bizonyos szempontból. A történelem konkrét formaszervezetét feltáró finom, mély gondolataidat a tanulmányok hosszú sorában tártad elénk, mindig más és más oldalról világítva meg a főproblémát. 1921-ben megjelent alapvető művedet (Írástörténet az írásbeliség felújulása korából) 1933-ban „Írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés” c. értekezésed követte, ugyanekkor a varsói nemzetközi történelmi kongresszuson nagy sikert aratott „Le rôle sociale de l'Écriture et l'Évolution européenne” c. munkád. 1934-ben tetted közzé „Racionális fejlődés és írásbeliség” c. tanulmányodat. Éppen húsz évvel ezelőtt, 1936-ban került tető alá gondolatrendszered hatalmas dómja, „Az újkor története”, amelynek megkapó történelmi architektúrája tanításod gyakorlati értékének megdönthetetlen bizonyítéka. E nagyszerű alkotásodban koncepciódat kiszélesítve figyelmedet a fizikai munka társadalmi fejlesztő szerepére is kiterjesztve tényszerűen bemutattad, hogy az emberi fejlődés nagy vonulatait a tömegek mindennapos aprómunkája, foglalatossága szabja meg. Írás és kézműves technika, mint a szellemi és fizikai munka mindennapos eszközei alkotják az európai kulturális fejlődés alappilléreit. De ahogy a középkori építőművészek szinte sohasem tekintették alkotásukat befejezettnek, úgy Te sem saját remekművedet. Napjainkig folytonosan egy-egy újabb elragadó részlettel gazdagítottad, tökéletesítetted azt. 1937-ben ajándékoztál meg bennünket „A technika fejlődése” c. műveddel, amelyben a szokásszerűségből az írásbeliséggel együtt kinőtt kézművességnek a modern gépi technika fejlődésében játszó döntő szerepét fejtetted ki. Idevágó gondolataidat a világ történéseinek az 1938. évi, zürichi nemzetközi kongresszuson „Die soziale Grundlagen der Entwicklung der Technik” címen tolmácsoltad. 1939-ben „Történelem és szociológia” c. tanulmányodban a két tudomány egymásrataltságának és együttfejlődésének szükségszerűségére hívtad fel a figyelmet.

1942-ben „Vergleichende Schriftproben zur Entwicklung und Verbreitung der Schrift im XII. und XIII. Jahrhundert” c. munkádban ismét a tudós világ elé tártad az Okcidens kulturális fejlődéséről szóló tanaidnak okleveles bizonyítékait.

1943-ban, a világháború tombolásának közepette, „A kisnemzetek történetírásának munkaközösségéről”, valamint „Arbeitsgemeinschaft der Geschichtsschreibung kleiner Nationen” c. programadó értekezéseidben gondolataidat konkretizálva részletes tervet adtál arról, hogyan kell az írásbeliség vizsgálatát az egész európai kultúrfejlődés történetére kiterjesztve, mint összehasonlító nemzetközi tudományos össz munkát megszervezni. Öt évvel később, 1948-ban pedig „Kézművesség, írásbeliség és európai fejlődés” c. akadémiai felolvasásodban eddigi eredményeidet összefoglalva akciót indítottál az összehasonlító írástörténeti kutatómunkának Akadémiánk keretében való tényleges elindítására.

Utolsó írásodban, a két éve megjelent „L'enseignement de l'écriture aux universités médiévales” c. művedben szükségesnek tartottad a nemzetközi fórumok előtt újból bizonyítani, hogy a középkori nagy egyetemek kultúrtörténeti jelentősége nem tudományterjesztő tevékenységükben, hanem sokkal inkább a mindennapi intellektuális munkára való oktatásban volt, mert ezzel vetették meg az értelmiségi rétegződés európai alapjait.

Évek hosszú során át egyre nagyszerűbben kibontakozó munkádat, amelyre egészségedet, életedet tettetted fel, a nemzetközi tudomány elismerte, de az elismerés kivívásáért napjainkig tartó kemény küzdelmet kellett folytatnod. Mint legtöbb zseniális hazánkfíának, Neked is keservesen érezned kellett, milyen nehéz egy magyar tudósnak, bármily kiváló szellem legyen is, a világ nagy nemzetei előtt érdemét elismertetni. Ha németnek, franciának születnél volna, Burckhart, Huizinga, Pirenne módjára szerte a világon olvastak, ünnepeltek volna, mint magyarnak be kellett érned szakfolyóiratok méltatásaival.

A csökönyös maradiak, a finomabb módszerek iránt érzéketlenek ellenkezése, mosolya nem szegte kedvedet. Sokkal nagyobb lélek voltál, hogysen ilyen jelentéktelenségek után igazodtál volna. Távolba tekintő szemedben mindig mély nyugalom tükröződött. Elhivatottságod céltudatos, programszerű munkásságodat feltétlenül biztosította. Tudományos fejlődésed vonala nem szeszélyes, nem váltakozó irányban futott, hanem egyenesen problémáid természetes tárgyi-logikai fonalán, amelytől nem tudott eltéríteni semmiféle divat, semmiféle erő. Nemcsak mint tudós, hanem mint ember is csillag gyanánt fénylettél előttünk. Akik csak távolról ismertek, bizonyára a hideg, klasszikus típusú gondolkodók közé soroltak. Akik közel álltak Hozzád, tudják, hogy lelkednek integráns része volt a személyes melegség, a mély érzelem is.

Nagyhatású nevelő voltál, személyiségedből rendkívüli vonzerő áradt. A magyar történészek nemzedékeit nevelted lenyűgöző tudásoddal, tanításmódod közvetlenségével, a tanítványoktól megérezett szeretetteddel, odaadásoddal. Személyes kérdésekben mindig tárgyyszerű gondolkodásod, feltétlen igazságérzésed, lelki finomságod, egész lényed önzetlen, szerény mivolta, személyiséged lebilincselő kedvessége az oka annak, hogy úgyszólván mindenki tisztelt, szeretett, s hogy okkal senki sem neheztelhetett Rád. S most nagy Mesterünk, kedves Pista bátyánk elindulsz örök utadra... Összeszorul a szívünk arra a gondolatra, hogy

nem nézhetünk többé szelíd, okos szemedbe; nem hallhatjuk többé bölcs szavad halk, tiszta fonetikáját; nem szoríthatjuk meg többé baráti kezedet; nem okulhatunk többé mélyen szántó, emelkedett szellemű előadásodból.

Kiegyensúlyozott lelkű, harmonikus ember voltál, sőt viszonylag boldog ember. Boldog, mert a Gondviselés megengedte Neked, hogy szabadon bonthasd ki sajátyszerű szellemi erőidet; mindig azzal foglalkozhattál, amire a gondolkodás szenvedélye, a tudomány tárgyszerelme hajtotta lelkedet. Most szellemi munkádnak ez a boldogsága és éthosza lényeddel eltűnik. De csak látszólag, mert tevékenységed eredményeiben tovább él közöttünk. A Nap csak földi szemeink előtt hanyatlik le este a sötétségbe, igazában nem áldozik le soha, hanem tovább ragyog. Te is így tündökölsz tovább a magyar tudomány egén...

TANULMÁNY

Kövér György

„STATISZTIKAI ASSZIMILÁCIÓ” MAGYARORSZÁGON 1880–1910*

Magyarországon először 1850-ben, az 1848/49-es elvesztett szabadságharc után kérdezték meg a háztartásfőket arról, hogy milyen nemzetiséghez tartoznak. A kérdés a nemzetiségre (Nationalitát) vonatkozott, és egyetlen szóval kellett rá válaszolni. A népszámlálás (cenzus) a győztes hatalom katonai közegei hajtották végre, és a felmérés politikai célzatossága nem lehetett kétséges. A népszámlálás persze nemcsak ilyen szélsőséges helyzetben a hatalmi játszmák része. Ezt a szkepszist fogalmazta meg Benedict Anderson híres konstrukcionista szellemű művének második kiadásában, amikor leszögezte: „A népszámlálás mögött az a fikció húzódik meg, hogy az mindenkire kiterjed és mindenkinek van benne egy – és kizárólag egy – tökéletesen egyértelmű helye. Átfedések nincsenek.”¹

A felvételi eljárás bemutatására s egyúttal az egész probléma exponálására talán elegendő egy mélyenszántó korabeli naplófeljegyzést idézni. A napló szerzője, László Elek (1797–1855) 1850 novemberében Gyulaféhevárott (románul Alba Iulia, Alsó-Fehér vármegye, Erdély) rögzítette személyes élményeit: a népszámlálás „*délután volt, ott találtam egyik polgárt és P[ap] Ág[oston] oláh esprettet. Kikérdeztek, mi nemzetbeli vagyok. Felelet, magyar, kik a cselédeim. Megnevezém kocsisomat, Pap Jánost. Hát ez mi nemzetbeli, mondám magyar, de P. Ágost*

* A dolgozat eredeti rövidebb változata elhangzott Valenciában, az European Social Science History Conference ‘Ethnicity in Numbers: the Official Censuses, their Ethnic Categories and the State Identity Politics’ című szekciójában, 2016. április 2-án, illetve Egerben az Ország, nemzet, csoport, mint identitásképző tényező című konferencián, 2016. május 11-én.

¹ *Benedict Anderson: Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről.* Ford. Sonkoly Gábor. Bp. 2006. 140.

felszökött, az nem lehet magyar, mert Pap Jánosnak hívják, a tehát olá. Kértem a tisztet, hogy hívassák elő, a kocsis megjelent, kérdik tőle, megmondja születése helyit, Kolozsvárt, és hogy reform[átus] magyar. Kérdést tettem a tisztól, hogy hát Elek esperes úr a magyarok részéről miért nincs jelen, ő azt felelte, hogy nem jött el, egy jelenlevő polgár pedig megmondotta, hogy Pap Ágoston olá esperes úr minden embert maga nemzete bélinek akar bejelenteni, s ezért versengvén Elek úrral, [az] ma elvonta magát. Kérdik tőlem, ki a lakóm, megmondám. Utánam jött egy Frölich nevű polgár, kérdik tőle, mi nemzetbeli, feleli, magyar. Erre újból Pap Ág. s reá mondja, hogy német, mire a polgár azt feleli, az apám se tudott egy szót is németül, én sem tudok, de azért a tiszt bevette németnek. Utána jött egy más, kérdik, minek hívják, mi nemzetbeli – a polgár feleli, hívnak Szay Gergelynek, és magyar vagyok, ennek is ellene mond P. Ág., mely szerint a kérdezett nem magyar, hanem örmény. De a polgár nem hagyta magát és felelte reája: Tiszt úr, itt én határozom meg nemzetiséget, nem más, én magyar nemes ember vagyok, a pap kéntelen volt elhallgatni. ... Ezzel fordultam Pap Ágostonhoz, mondván, szeretném tudni, mi határoz itten a nemzetiségek felett: a név, a nyelv, a[mi a] családnál használtatik?”²

A naplórészlet az egyén etnikai hovatarozása számbavételének szinte összes problémáját magában foglalja. Kezdve ott, hogy valamilyen „objektív” ismérvet veszünk-e alapul (például születési hely), vagy valamilyen „szubjektív”, egy a nemzetiséggel kapcsolatos személyes nyilatkozatot.³ Természetesen az is kérdés, hogy mi számít „objektív” kritériumnak: mennyire objektív a név (a fenti példából nem tűnik stabil tényezőnek), a nyelvtudás? S legfőképpen önmagában mennyiben meghatározható entitás az etnicitás, el lehet-e a szakítani társadalmi státustól („magyar nemes vagyok” – mondja az örmény) vagy épp a felekezetiiségtől (a kocsis kolozsvári születésű „református magyarnak” vallja magát). S ha ez így van, akkor kivitelezhető-e egyetlen szóval a definíció a korabeli emberek számára? Márpedig az egyéni (családfői) számbavétel mechanizmusa a nyilatkozattételnél számított a delikvens együttműködésére („itt én határozom meg nemzetiséget”).

Az eredményeket a győztes hatalom (több változatban is) nyilvánosságra hozta, bár azokkal senki sem volt elégedett: a Habsburg neoabszolutizmus kormánya úgy vélte, hogy még így is túl sok magyart sikerült kimutatni, a magyar

² A Magyar Nemzeti Levéltárban található kéziratos naplót idézi *Deák Ágnes*: „Nemzeti egyenjogúsítás”. Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon. Bp. 2000. 73. A napló szerzőjéről lásd a kiadott 1848/49-es rész utószavát. *Sávai János*: László Elekről és naplójáról. In: László Elek: Egy gyulafehérvári polgárnak naplója az 1848/49. évi forradalom alatt. S. a. r. Sávai János. Szeged 1998. 199–238. A népszámlálás Gyulafehérvárott ötezer lakosból 1483 görög katolikus, 919 görög keleti, 821 római katolikus polgárt rögzített, ezek nemzetiiségi összetétele 2180 román, 824 magyar, 332 német között oszlott meg. A 729 izraelita vallású személy egyben ugyanennyi zsidó nemzetiségűt takart. *Dávid Zoltán*: Az 1850. évi erdélyi népszámlálás. 2. jav. kiadás. Bp. 1994. 46–47. Vö. *Kepecs József*: Erdély településeinek nemzetiiségi (anyanyelvi) megoszlása (1850–1941). Bp. 1991. 265. Ez a kiadvány 2530 román, 1009 magyar és 748 német lakosról tud.

³ *William Petersen*: *Ethnicity Counts*. New Brunswick–London 2012. 3. [1997]

közvélemény szerint viszont a népszámlálás súlyosan alábecsülte a magyar nemzetiséghez tartozók számát.⁴ Ez azonban nem változtatott azon a tényen, hogy ezúttal először fordult elő, hogy megkérdezték a polgárokat, nyilatkozzanak nemzetiségük felől, s mint láttuk, a „vallomás” megtétele a statisztika terepén vitte tovább a csatamezőkön lezárult politikai harcot: felülkerekedhetett benne a győztesek iránti lojalitás éppúgy, mint a hatalommal szembeni ellenállás. Ennek a kölcsönös csalódottságnak lett a következménye, hogy bár a statisztikusok mind az 1857-es osztrák, mind a már kiegyezés utáni 1869-es magyar népszámlálás előkészítése során fontosnak tartották az etnicitással kapcsolatos kérdés felvételét a kérdőívre (abban lehettek nézeteltérések, hogyan fogalmazzák meg konkrétan a kérdést), nyilvánvalóan politikai döntés született arról, hogy jobb ezt a témát nem bolygatni, hátha nyugodtabb idők jönnek. A statisztikus Keleti Károly (1833–1892) ebbe sehogyan sem tudott beletörődni, ezért az iskolakötelezettek anyanyelvi adatai alapján megpróbálta felmérni és az 1869-es népszámlálásra vetítve kiszámítani a magyarországi népesség etnikai összetételét.⁵

Anyanyelv és népszámlálások 1880–1910

Végül csak az 1880-as népszámlálás kérdőpontjai közé került be a ciszlajtán birodalomféléen a beszélt nyelv (Umgangssprache), Transzlajtániában pedig az anyanyelv (Muttersprache). Az, hogy a népszámlálásokban egyik fogalom sem volt pontosan definiálva, mindkét állam statisztikusainak lehetőséget adott a rugalmas, relatíve szabadon alakítható értelmezésre. Az 1880-as népszámlálás nemcsak a „nemzetiség” regisztrálását vetette el, hanem szakított a háztartásonkénti összeírás elvével is, és minden egyes lakos adatai individuálisan kerültek rögzítésre. Az individualitásnak természetesen megvolt az a buktatója, hogy a még beszélni nem tudókat nem kérdezhették meg az anyanyelvükről. Helyettük a szülők nyilatkoztak. Ennek megfelelő módszerrel a népszámlálás első feldolgozásakor a „beszélni nem tudókat” külön csoportba vették, és az adatokat így publikálták. Később azonban módosították a „hivatalos adatokat”, amennyiben a beszélni nem tudókat is (a beszélni tudók arányainak megfelelően) szétosztották az anyanyelvhasználók rubrikái között.⁶

⁴ *Fényes Elek*: A magyar elem és ellenesei. Pest 1860.

⁵ *Keleti Károly*: Magyarország nemzetiségei statistikai szempontból. Statisztikai és Nemzetgazdasági Közlemények, 8. (1871) 1. sz. 3–34.

⁶ A magyar korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. I–II. Bp. 1882. Szabó István (1898–1969), aki a 20. századi népiségtörténeti iskola szellemében történészként elsőként írta meg az újkori magyar népesség etnikai történetét, maga is csak a könyv publikálása után jött rá, hogy milyen ellentmondás van az eredmények elsődleges és végleges publikált változata között. *Szabó István*: A magyarság életrajza. H. é. n. [1941] 209–210. Vö. „Az 1880. évi anyanyelvi adatok rejtélyes különbségére rájöttem: a beszélni nem tudókat (majd félmilliót, minden bizonnyal tehát a csecsemőket is) egyik

A már László Elek által a 19. század közepső harmadában megfogalmazott kérdés nemcsak a napló szerzőjét és a Habsburg monarchia összeíróit foglalkoztatta, hanem élénk érdeklődés mutatkozott ez iránt a nemzetközi statisztikai kongresszusokon is.⁷ Különböző álláspontok, sőt ajánlások fogalmazódtak meg. Adolphe Quetelet mintául szolgáló 1846-os belga népszámlálása nyomán először csak a 10 évente tartandó censzusok ajánlott, fakultatív kérdései sorába került be a nemzetiségi ismételre vonatkozó pont, végül a német statisztika kultúrnemzeti szemlélete hatására 1872-re kristályosodott ki az az álláspont, hogy ilyen típusú adatok gyűjtésére mindenütt és mindenképpen sort kell keríteni. Az, hogy milyen módon tegyék fel a kérdést, számtalan problémát vetett fel. Már önmagában a beszélt nyelvre (Umgangssprache) is többféle módon lehetett rákérdezni: kérdezhették a rendszeresen otthon, a családban használt nyelvet (ennek különböző változatai a 'langue parlée naturellement' és a 'Familiensprache'), de irányulhatott a tájékozódás az iskolában elsajátított, a hivatalos, a közigazgatással való kommunikáció nyelvére is. Az anyanyelvre vonatkozó kérdés viszont (az anya nyelve, a magyarban a „nemzettség” genetikus szemlélete révén is) egyfajta leszármazási kötődést tolt előtérbe. Persze a gond nem egyszerűen az, hogy vajon a nyelv egyértelműen mérhető paramétere-e a nemzetiségnek, hanem sokkal inkább az, hogy maga a kérdésfeltevés módja (nem is beszélve most a válaszadás szabott technikáiról: üres helyre kell beírni egyetlen szót, vagy a megjelölt elnevezések közül kell aláhúzni valamelyiket) az egyént egyetlen nyelv választására kényszerítik.⁸

anyanyelvhez sem vették fel, a hivatalos kiadvány az anyanyelvi osztályozás végére illesztette azokat, s csak utóbb, mesterségesen osztották el, felismerve a különös eljárás visszásságát, a nemzetiségek aránya szerint. Megtanultam, hogy olykor az eredeti hivatalos kiadványt sem jó használni.” Szabó István levele Domanovszky Sándorhoz, 1942. nov. 24. MTA KIK Kézirattár, Ms 4527/236.

⁷ Először az első nemzetközi kongresszuson, 1853-ban Brüsszelben került terítékre a téma, majd Londonban 1860-ban fogadták el a beszélt nyelvre vonatkozó ajánlást. A nyolcadik kongresszuson, 1872-ben Szentpéterváron háromtagú bizottságot kértek fel arra, hogy fogalmazzák meg javaslataikat. A módszertani vitákra lásd *Emil Brix*: Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation. Die Sprachenstatistik in den zisleithanischen Volkszählungen 1880 bis 1910. Wien–Köln–Graz 1982. 67–102.; *Silvana Patriarca*: Numbers and Nationhood. Writing Statistics in Nineteenth-Century Italy. New York 1996. 18–21.; *Varga E. Árpád*: Népszámlálások Erdély területén 1850 és 1910 között. A Studia Censualia Transilvanica című sorozat számára készült, eredetileg románul megjelent tanulmány (1999). Magyarul: www.kia.hu/konyvtar/erdely/studia.pdf, letöltés 2015. dec. 21.; *Dominique Arel*: Language categories in censuses: backward- or forward-looking. In: *Census and Identity. The Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses*. Ed. David I. Kertzer and Dominique Arel. Cambridge 2005. 92–121.; *Jason D. Hansen*: Mapping the Germans. Statistical Science, Cartography, and the Visualisation of the German Nation, 1848–1914. Oxford 2015. 16–50.

⁸ Valamilyen egyszerre megejtő ártatlanság és megrögzött fafejűség húzódik azon kijelentés mögött, ahogy a német statisztikus, Richard Böckh a homogén nemzetet megkonstruálva

A szentpétervári kongresszus által felkért szakbizottságban két osztrák (Adolph Ficker, Ignaz Eduard Glatter) és egy magyar (Keleti Károly) kapott helyet. A Monarchia vezető statisztikusai valamennyien más-más javaslattal álltak elő. Ficker a 'Familiensprache' híve volt (amit azonban nem sikerült elfogadtatnia Ciszleithaniában), Keleti pedig a Muttersprache mellett érvelt, abban azonban mindketten egyetértettek, hogy a nemzetiség és a nyelv nem azonosítható. Ficker a leszármazási közösséget (Néptörzs, Volkstamm) emelte ki a nemzetiség definíciójánál, Keleti viszont a szubjektív elemet, a hovatarozás érzését hangsúlyozta.⁹ 1880 után az Osztrák–Magyar Monarchia két felének népszámlálási adatai tehát nem ugyanazt a paramétert mérték, ezért összehasonlításuk legalább is problematikus. Ráadásul a magyar királyi statisztikai hivatal kérdései az idők folyamán változtak is. 1880-ban még csak így hangozott a feltett kérdés: „Mi az anyanyelve?” De zárójelben még azt is hozzátették „azon kívül mely hazai nyelvet beszéli még?” Ugyanez az alapkérdés ismétlődött meg 1890-ben is, amikor a számlálóbiztosnak szóló utasításban részletesebb eligazítást adtak, mintegy felkészítve őket a határesetek és dinamikus helyzetek kezelésére (és a várható átértelmezésre): „A 6-ik rovatba az illető *anya-nyelve* irandó be. Mindenki oly nyelvűnek irandó be, a minőnek *vallja magát* és ebbeli, határozottan teendő nyilatkozatára semmiféle befolyást sem szabad a számláló ügynöknek gyakorolni. Ha a gyermek más nyelven beszél, mint szülői, a gyermek számláló-lapjára ezen más nyelv jegyzendő.” (Kiemelések az eredetiben.)¹⁰

egyszerűen kizárta a kétnyelvűséget a statisztikai kategóriák sorából: „Erst für den Einzelnen ist die Zweiheit der Sprachen in der Statistik auszuschließen, hier aber unbedingt: Der Einzelne kann die Volkssprache wechseln, aber nicht zweien zugleich angehören, da etwas vollkommen gleiches, das in der Natur selbst nicht vorhanden ist, auch von der Statistik nicht angenommen werden soll. Nur der Zweifel bleibt auch für die Statistik bestehen, und eben deshalb hat sie danach zu streben, durch bestimmte theoretisch scheidende Bestimmungen die zweifelhaften Fälle der einen oder der anderen Seite zuzuteilen.” *Richard Böckh*: Der Deutsche Volkszahl und Sprachgebiet in den europäischen Staaten. Eine statistische Untersuchung. Berlin 1869. 20. Francia fordításban idézi *Morgane Labbé*: Dénombrer les nationalités en Prusse au XIXe siècle : entre pratique d'administration locale et connaissance statistique de la population. Annales de démographie historique (2003: 1. sz.) 55.

⁹ *Brix, E.*: Die Umgangssprachen i. m. 92–97. Glatter a rasszbeli különbségek kutatását javasolta.

¹⁰ A magyar korona országaiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. I. rész. Általános népleírás. Magyar Statisztikai Közlemények, (MStK) Új folyam, I. rész. Bp. 1893. 9*. A népszámlálás elemző bevezető tanulmánya ugyanakkor rögzítette, hogy a végrehajtás helyi szerveitől (város, megye) milyen visszajelzések és javaslatok érkeztek. „Talán legtöbb felszólalásra adott alkalmat az *anyanyelv* kérdése; mert a jelentések szerint nagyon sokan, a kiknek szülői idegen ajkúak, nem merik magukat magyar anyanyelvűnek vallani, daczára, hogy folyvást a magyar nyelvet használják s testestől-lelkestől magyarok, sőt gyakran még olyan egyének sem, kik anyjuk nyelvét vagy gyermekkori nyelvüket már nem is beszélték. Nyitra vármegye többek közt így ír: »Az anyanyelv kérdése nemzetiségi tekintetben hátrányos, különösen az erősen magyarosodó városokban. Így sokan olyanok is németnek vagy tótnak vallották magukat, a kik nemcsak hogy magyarnak vallják magukat,

Ehhez képest komoly változást jelentett az 1900-as népszámlálás, amelyik már így formulázta a kérdést: „Mi az anyanyelve, vagyis az a nyelv, a melyet magáénak vall, a legjobban és legszívesebben beszél?” S ezt egészítette ki a b. pontban: „Anyanyelvén kívül mely más nyelven beszél még?” A kérdés tehát látszólag megőrizte a kontinuitást az előző népszámlálásokkal, amennyiben az anyanyelvet helyezte az első helyre, a folytatásban azonban tulajdonképpen felpuhította annak leszámazási eredetét, és kifejezetten érzelmi elemekkel színezett szubjektív mozzanatra, egyfajta „vallomásra” helyezte át a hangsúlyt. A kiegészítő kérdésből pedig kimaradt a „hazai” nyelvre való utalás. Ugyanez a kérdés ismétlődött meg az első világháború előtti utolsó népszámlálás alkalmával, 1910-ben. A számlálólap e pontjához fűzött kitöltési utasítás tovább tágította az értelmezési lehetőségeket, amennyiben a kérdés súlypontját áthelyezte annak második részére.¹¹

A népszámlálásokon alapuló anyanyelvi statisztika országos eredményei látán joggal vetődik fel a kérdés: vajon lehetséges-e valamilyen összefüggés a census etnikai hovatartozásra vonatkozó kérdésének változása és a magyar anyanyelvűek abszolút többségbe kerülése között? Lehet-e véletlen, hogy a magyar anyanyelvűek aránya épp 1900-ban emelkedett a bűvös 50% fölé, majd 1910-re már csaknem 55%-ra? Vajon nem fordulhat elő, hogy a népszámlálásokban tükröződő magyarosodás, – legalább részben – „statisztikai asszimiláció” volt?¹²

hanem a magyar nyelvet határozottan jobban beszélik s a családi és társadalmi érintkezésben is kiválólággal használják.« Számos törvényhatóság a jövőre nézve indítványt is tesz, így például Abauj-Torna, Alsó-Fehér és Zemplén megye anyanyelv helyett a *nemzetiséget* akarná kérdezni: az utóbbi különben esetleg a *társalgási nyelvet*. Ugyancsak a társalgási nyelvet ajánlják Bihar, Moson, Nyitra, Pest és Turócz megyék s Szatmár város: Bars megye a *gondolkozási nyelvet*, Kolozs megye a kérdést így szeretné formulázni: »Mely nyelvet használja rendes társalgási nyelvül családja körében ?« Gömör megyéből az anyanyelvnek szabatosabb körülírását óhajtanák: »Az anyanyelvre nézve kérdés, hogy az a leggyakrabban beszélt nyelvet jelenti-e, vagy azt a nyelvet, melyen az illető először tanult beszélni s ez annál inkább kérdéses, mert a 6. b) kérdés föltételezi, hogy az először tanult nyelven az illető most is beszéli, pedig sok egyén az először tanult nyelvet később elfelejti.» Uo. 22*.

¹¹ Idézi Kovács Alajos: A magyar népszámlálás anyanyelvi adatainak hitelessége. Bp. 1919. 1. Korunkban különösen óvatosan kezeljük a befolyásolás-mentességre felszólító preambulomot: „Anyanyelv gyanánt minden befolyásolástól menten a valósághoz híven mindenkor azt a nyelvet kell bejegyezni, a melyet az illető egyén magáénak vall, s amelyen legjobban és legszívesebben beszél. Ennélfogva megjegyzendő, hogy ámbár az anyanyelv legtöbbször azonos a nyelvvel, a melyet ki-ki gyermekkorában és rendszerint anyjától tanult, mégis előfordulhat az az eset is, hogy a gyermek anyanyelve más, mint az anyáé, különösen, ha a gyermek kisedodóvodában, iskolában vagy egyéb társadalmi érintkezés által, vagy annak közvetkeztében, hogy szülői különböző anyanyelvűek, az anyáétól különböző, más nyelvet sajátított el.” Uo.

¹² Kövér György: Források – értelmezések – történelmek. In: *Uő: A felhalmozás íve*. Bp. 2002. 388–389; Štefan Šutaj: Szlovák–magyar interetnikus kapcsolatok és statisztikai asszimiláció a dél-szlovákiai galántai járásban, Kisebbségkutatás 11. (2001) 236–247.; Roman Holec: Úvahy k fenoménu maďarizácie pred rokom 1918. In: Szerk. Bystrický, V. – Kováč, D. – Pešek, J.: Klúčové problémy moderných slovenských dejín. Bratislava 2012. 80–135.

1. táblázat

*A magyar népszámlálások anyanyelvi adatai
(Fiume és Horvátország nélkül)*

Anyanyelv	Polgári népesség				Összes népesség			
	1880		1890		1900		1910	
	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%
Magyar	6 403 687	46,65	7 356 874	48,61	8 648 678	51,48	9 938 134	54,56
Német	1 869 877	13,62	1 988 589	13,14	1 997 115	11,89	1 901 042	10,44
Szlovák	1 855 442	13,52	1 896 641	12,53	2 002 136	11,92	1 946 165	10,69
Román	2 403 035	17,50	2 589 066	17,11	2 798 536	16,66	2 948 049	16,18
Rutén	353 226	2,57	379 782	2,51	424 774	2,53	464 259	2,55
Horvát	631 995	4,60	183 642	1,21	183 935	1,09	181 882	1,00
Szerb			495 105	3,27	437 682	2,61	461 091	2,53
Bunyevác és Sokác					82 916	0,49	88 204	0,48
Szlovén	63 261	0,46	70 912	0,47	76 815	0,46	75 062	0,41
Cigány	78 759	0,57	91 603	0,61	146 713	0,87	210 839	1,16
Egyéb	69 340	0,51	81 280	0,54				
Összes	13 728 622	100,00	15 133 494	100,00	16 799 300	100,00	18 214 727	100,00

Források: Katus László: Nemzetiségi adatsorok a dualizmus korában. In: Magyarok a Kárpát-medencében. Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1988. 195.; és Katus László: Multinational Hungary in the Light of Statistics. In: Ethnicity and Society in Hungary. Ed. Ferenc Glatz. Etudes Historique Hongroises 1990. 2. Bp. 1990. 121.

Bevett statisztikai gyakorlat, hogy a nyelvtudásra vonatkozó kérdés második felét, tehát az anyanyelven túl más nyelvek tudására vonatkozó válaszokat használják az első ellenőrzésére. Mint láttuk, itt is befolyásolja az értékelést, hogy 1880-ban még a beszélt „hazai” nyelveket kérdezték, 1900-ban viszont már hiányzott a „hazai” jelző. Még nagyobb problémát jelentett, hogy az 1880., 1890., 1900. évi népszámlálási adatok feldolgozásakor, mint a magyar népesedési statisztika szakértője elismerte, „az a módszertani hiba történt, ... hogy a magyar anyanyelvűeknél csak az első helyen megnevezett egyéb beszélt nyelv vétetett számba, a nem magyar anyanyelvűeknél pedig a beszélt magyar nyelv minden esetben, a többi beszélt nyelv közül pedig csak az, amely a magyar nélkül első helyen volt megnevezve.” Ennek következtében 1910 előtt „csupán a csak anyanyelvükön tudók száma és a nem magyar anyanyelvűek közül magyarul tudók száma tekinthető egészen pontos

adatnak.”¹³ Vagyis az 1910-es adatokat is csak ezekkel való összehasonlításban érdemes értékelni.

A folyamatok dinamikáját a nemzetiségi területekről a központba áramlás olvasztó erejével, a városiasodással és iparosodással, a természetes szaporodással és kivándorlásban való részvétellel lehet összefüggésbe hozni.¹⁴ A magyar történetírásban elfogadottnak tekinthető, hogy „a magyarság növekedési üteme az 1880-1910 közötti periódusban éppen a nemzetiségi régiókban volt a legerősebb.”¹⁵ Ha a korabeli gyakorlatban használatos statisztikai nagytájak beosztása szerint vesszük szemügyre a magyar, német, szlovák anyanyelvűek abszolút számának alakulását, akkor megállapítható, hogy mind országos méretben, mind a szlovákok és németek által erősen lakott tájegységeken a századfordulón stagnált, illetve hanyatlott ezeknek az etnikai csoportoknak a száma (csak a Duna bal part szlováksága növekedett [lásd 2. táblázat]).

Nemzetépítés és iskoláztatás

A népszámlálás előkészítői elsősorban az iskoláztatást (s mellette a vegyesházasságot) tartották olyan tényezőnek, amelynek révén a magyar anyanyelv terjedése várható. S ez aligha véletlen. A M. kir. Központi Statisztikai Hivatal komolyan részt vett azoknak a terveknek az előkészítésében, a fennálló viszonyok megismerésében és feltérképezésében (!), amelyek révén a kormányzat a magyar anyanyelv terjedését remélte elősegíteni. Wlassics Gyula, a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) élén hirdette meg 1898-ban az ezer állami iskola létesítésének programját.¹⁶

¹³ Kovács Alajos: A nyelvismeret, mint a nemzetiségi statisztika ellenőrzője. Magyar Statisztikai Szemle 6. (1928) 1–32. Az idézett önkritikus megállapítások az 5. oldalon.

¹⁴ Kovács A.: A nyelvismeret i. m. 6.; Katus L.: Multinational Hungary i. m. 112–113.

¹⁵ Szarka László: Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867–1918. Pozsony 1995. 60. Szarka megállapítása, adatait tekintve, Katus László tanulmányára támaszkodik. Katus László: Die Magyaren. In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Hg. Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch. Die Völker des Reiches. Bd. III. 2. Teilband. Wien 1980. 411–488.

¹⁶ Wlassics iskolapolitikájáról lásd Halász Ferenc: Állami népoktatás. Bp. 1902. 24–40.; Köte Sándor: Közoktatás és pedagógia az abszolutizmus és a dualizmus korában (1849–1918). Bp. 1975. 71–73.; Oktatáspolitikai koncepciók a dualizmus korából. Szerk. Mann Miklós. 1987. 106., 134–135.; Kelemen Elemér: Wlassics Gyula minisztersége és a magyar népoktatás. In: Wlassics Gyula és kora. 1852–1937. Szerk. Kapiller Imre. (Zalaegerszegi Füzetek 8.) Zalaegerszeg 2002. 83–85.; Joachim von Puttkamer: Schulalltag und nationale Integration in Ungarn. Slowaken, Rumänen und Siebenbürger Sachsen in der Auseinandersetzung mit der ungarischen Staatsidee 1867–1914. München 2003. 115–117.; Vesztróczy Zsolt: Modernizáció és/vagy magyarosítás. Iskolapolitika és népoktatás a felső-magyarországi szlovák régióban, 1867–1918. Pro Minoritate 2012. tavasz 155–172.

2. táblázat

A magyar–német–szlovák népesség anyanyelvi adatai statisztikai nagytíjak szerint

	Magyar					Német					Szlovák				
	1880	1890	1900	1910	1880	1890	1900	1910	1880	1890	1900	1910			
Duna jobb partja	1 734 514	1 885 961	2 031 620	2 207 067	563 534	580 918	572 510	552 614	19 959	17 863	17 511	15 721			
Duna bal partja	447 779	519 558	596 158	706 014	162 210	158 145	153 718	142 409	1 127 740	1 185 056	1 269 032	1 274 687			
Duna-Tisza köze	1 661 530	2 018 306	2 517 261	3 040 955	377 858	401 271	394 839	353 403	86 179	89 322	90 328	78 779			
Tisza jobb partja	617 793	681 245	815 551	938 176	107 784	119 956	102 033	97 443	502 808	486 989	490 529	440 029			
Tisza bal partja	1 045 736	1 224 866	1 415 149	1 596 739	66 577	78 575	77 138	82 526	78 851	73 287	77 494	80 878			
Tisza-Maros szöge	265 858	328 993	403 877	470 533	380 166	432 054	448 810	424 009	38 814	42 244	44 272	44 481			
Királyhágón túl	630 477	697 945	806 406	909 003	211 748	217 670	229 889	231 403	1 091	1 880	2 209	2 341			
Magyarország	6 403 687	7 356 874	8 586 022	9 868 487	1 869 877	1 988 589	1 978 937	1 883 807	1 855 442	1 896 641	1 991 375	1 936 916			

Forrás: MSzK 27. k. 1909. 102–105; MSzK 64. k. 1920. 114–117; 144–147.

Wlassics a közoktatási költségvetés vitájában kifejtette: „Én az állami népiskolák felállításánál a párhuzamos akciónak vagyok a híve, mely magyar vidéken, mely a vegyes lakosságú vidéken és mely zárt nemzetiségű területen egyaránt állít állami iskolát, ha erre szükség van... a magyar faj az iskolázott tankötelesek tekintetében a harmadik helyen van. Ezer tanköteles közül iskolázott gyermek van a németek között 92, a tótok között 84 és magyarok közt 83 százalék. Húsz túlnyomóan magyar vármegyében csaknem százezer a nem iskolázott gyermekek száma. Ezért, midőn az úgynevezett vegyes lakosságú, vagy zárt nemzetiségű területeken állítok fel iskolákat, ugyanakkor Csongrád-megyében is egész sorát állítom fel az iskoláknak... A mi a vegyes lakosságú községeket illeti, ezekre nézve is megvan a tervem. Vannak olyan községek, hol a magyar elem kisebbségben, s vannak olyanok, a hol többségben vannak [sic!]. Például kisebbségben van a királyhágóntúli, a tiszabalparti és tiszamarosszögi vármegyékben 590 községben. Ezen községek közül 332-ben nincs állami iskola. Azon a területen, ahol a magyar elem többségben van, 343 ilyen község közül nincs állami iskola 221-ben. *Ha Magyarország ethnoszát e szempontból nézzük*, 550 iskolára van szükség. Az ország többi részeiben, eltekintve a most kijelölt résztől, szintén körülbelül 550 iskola szükséges, úgy hogy ezer iskola felállítás céloztatik. Ezt öt évre felosztva, merem mondani, az állam minden nagyobb megterhelhetése nélkül keresztül is lehet vinni. A zárt nemzetiségű területeken igen örvendetes jelenség mutatkozik. Több román község van, a mely e részben áldozatokat is hoz, s maga kéri az állami iskola felállítását, például Aradmegyében.”¹⁷ (Kiemelés – K. Gy.)

Wlassics iskolapolitikájához első lépésben a minisztérium bizalmas rendeletben a főispánoktól kért javaslatokat. Mégpedig úgy, hogy a tanfelügyelők bevonásával „vegyék szemügyre első sorban azon községeket, a melyekben a magyar kisebbség jó népiskola hiányában az elnemzetietlenedés veszélyének van kitéve; azután szemeljék ki azon községeket, a melyekben a magyar többség kedvező kulturális és egyéb viszonyok között asszimilálhatná a nemzetiségi kisebbséget; mindezekkel párhuzamosan a leggondosabban vizsgálják azon tiszta magyar községek viszonyait, a melyek nyomorúságos anyagi helyzetükben öne rejükből nem képesek virágzó népoktatást biztosítani; végül jelöljék meg azon tiszta nemzetiségi községeket, amelyek a magyar állami népiskolától nem csak,

¹⁷ Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter beszéde a kormányzat iskolapolitikájáról a közoktatási költségvetés vitájában (Képviselőházi Napló 1897–1901. XIII.) In: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában II. 1892–1900. Összegyűjt.* Kemény G. Gábor. Bp. 1956. 701. S rögtön hozzátette, hogy „a kisededóvokat bizonyos nexusba kell hozni az állami iskolákkal, azaz, a hol állami népiskola van, ott legyen kisededóvoda is, úgy hogy a kisededóvó legyen az első fok, melyből azután a gyermek az állami iskola számára előkészítettik...” Uo. 702. A „Magyarország ethnoszára” vonatkozó megjegyzéssel kapcsolatban hiába kerestem eszmetörténeti reflexiót, nem találtam, pedig az értelmezési lehetőségei módfelett érdekelnének.

hogy nem idegenkednek, de sőt arra áldozni is készek.”¹⁸ A nyilvánosan meghirdetett párhuzamossághoz képest tehát az akció kezdettől fogva jókora aránytalanságokat tartalmazott, amit csak tovább növelt a minisztérium beavatkozása. A főispánok által javasolt 1693 községből a VKM illetékes ügyosztálya 1666 községet vett tekintetbe, viszont végül a megyék által első helyen szóbahozott 475 település listájának felülvizsgálatával a „sürgősségi szempontok figyelembevételével kiválasztott 534 községet”, amelyekben a tanfelügyelők révén a következő öt évre ütemezve meg is indították az államosítási tárgyalásokat.¹⁹

3. táblázat

*A vármegyei szándék és a kormányzati akarat az állami iskolák létesítésére
1898–1902*

Statisztikai nagytájak	Főispánok által javasolt községek	Községek, ahol állami iskola szerveződik	%
Duna jobb partja	183	54	29,5
Duna bal partja	225	54	24,0
Duna-Tisza köze	114	30	26,3
Tisza jobb partja	476	97	20,4
Tisza bal partja	237	56	23,6
Tisza-Maros szöge	218	99	45,4
Királyhágón túl	239	84	35,1
Összes	1692	474	28,0

Forrás: MNL OL K 721 – 2/a – 1898

Hogy a központi kormányzat kinyújtott karját jelentő főispán – a helyi oktatásügyet legjobban ismerő tanfelügyelők bevonásával – hány és milyen településeket hozott javaslatba, az természetesen nemcsak a helyi körülményektől, hanem a törvényhatóság politikai nyomásgyakorló képességétől és a megyei vezetés mentalitásától is függött. Hogy a Duna jobb partján Zala megyében, a Duna bal partján Nyitrában, a Duna-Tisza közén Bács-Bodrogban és Pest megyében, a Tisza jobb partján Abauj-Tornában és Beregben, a Tisza bal partján Biharban és Szatmárban, a Tisza-Maros szögében Temesben és Torontálban 45 és 100 közötti község jött szóba, az különböző tényezőkkel magyarázható. De az, hogy Szepesben 221 község került napirendre (miközben Szebenben egyetlen egy sem), az

¹⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) K 721 – 2a – 1898-1903. 2. cs. 5-6. A VKM átírata a ME-höz (Kömlössy elnöki irodatiszt gépelt másolata), 1898. jún. 30. 2910/eln. A táblázatban szereplő adatoknál figyelmen kívül hagytuk a fiúmei egy iskolára vonatkozó javaslatot, illetve szervezést.

¹⁹ Vö. uo. 7–8. Kimutatás a főispánok által kijelölt azon községekről, a melyeknek népoktatásügye államosítandó.

inkább a túlzott helyi ambíciókkal (avagy a helyi erőviszonyokkal) függhetett össze. Így láthatták a központból is, mert a kormányzat végül itt csak két községben fogott hozzá a tényleges létesítéshez. A nagyszámú javaslat érdemben befolyásolhatta a kormányzati döntéseket, már amennyiben egyes megyéknél magasabb számú javaslatot fogadtak el megvalósításra (Nyitra, Abaúj-Torna, Bereg, Temes, Torontál), de tájegységenként láthatóan az egy- és kétötöd közötti kivitelezési arány tűnt elfogadottnak. Nincs jele annak, hogy a kormányzat a felvidéki megyéket preferálta volna, viszont elég egyértelműnek látszik, hogy leginkább a Bá-nát (45,4%) és Erdély (35,1%) állott a VKM törekvéseinek homlokterében.

Az eredeti „párhuzam-akció” tervéhez képest menet közben több értelemben is átbillent a mérleg nyelve. Az 1900-as látványos túlfutáshoz képest 1901-ben radikálisan vissza kellett fogni a tempót, s eközben ráadásul 1900-tól kezdve erőteljesen a vegyes és tisztán (más) nemzetiségű területekre helyeződött át a hangsúly. A dolog hátterében a pénzhiány állt: eredetileg évente 200 iskolát és 300 tanítói helyet terveztek, s évi 480 000 koronát irányoztak elő. Azonban a népesebb községekben nem lehetett csak egytanítós iskolát szervezni, így végül 1000 helyett csak 724 iskola alakult, viszont több mint 1600 tanítói állást kellett létesíteni.²⁰ De a statisztikai kimutatásokkal nem lehetett minden rendben, ugyanis Halász Ferenc eredeti, 1902 elején készült összesítésének hátoldalán a miniszter kifogásolta az 1901-es adatokat („Ezen adatokkal ellenkezőt is kaptam, kérem már most ezt hitelesen bemutatni!”), amelynek következtében az eredetileg 125 létesített iskola száma – kék írónak korrigálva – 105-re redukálódott.²¹

4. táblázat

Állami népiskolák létesítése a századfordulón

ÉV	község	tiszta magyar	vegyes és tisztán (más) nemzetiségű	szerveztetett áll. népiskola	szerveztetett tanítói állás
1898	134	57	77	161	411
1899	113	40	73	136	339
1900	148	46	102	178	354
1901	85	10	75	105	245
1902	98	28	70	144	256
Összes	578	181	397	724	1605
%	100	31,3	68,7		

Forrás: Új állami népiskolák. Néptanítók Lapja, 1903. febr. 12.

Azok a tanulmányok, amelyek az iskoláztatási akció helyi megvalósulása és a koalíciós kormányzat által elindított második államosítási hullám idején is

²⁰ Néptanítók Lapja, 1903. febr. 12. A korabeli sajtó nem reklámozta, hogy ezek jelentős része ideiglenes, bérelt épületekben létesült. Lásd *Köte S.*: Közoktatás i. m. 71.

²¹ MNL OL K 721 – 2a – 1898-1903. 2. cs. 11. *Halász Ferenc*: Kimutatás az 1898 évben tervbe vett 1000 új állami elemi népiskola közül eddig létrejött szervezésekről. Bp. 1902. jan. 6.

kövezték a folyamatokat, meglehetősen szerény eredményekről számoltak be. 1906-ban a Statisztikai Hivatal által elkészített tanulmánytervet kellett a tanfelügyelőségeknek véleményezni, s javaslatot tenni a sürgősségi sorrendre. Már a felmérésre adott határidő is rendkívül rövid volt, a megvalósítás pedig vonatottnak bizonyult. S nem csak az etnikai szempontból tanulságos tarkaságot mutató Baranyában, hanem országosan is csak csekély mértékben gyarapodott az állami iskolák száma.²² Miközben 1913-ra országosan sikerült visszazsorítani a kétnyelvű, német, szlovák, ruszin népiskolák számát, az összes tanintézetek száma viszont alig emelkedett, legfeljebb a tanítók számában mutatható ki mérhető minőségi előrehaladás.²³ Ezeknek az adatoknak az ismeretében aligha volt várható a magyar anyanyelvűség gyors országos térhódítása. Leginkább a magyar nyelvtudás terjedését sikerült elérni a fiatalabb korcsoportokban.²⁴

A kétnyelvűség egyébként nemcsak a népszámlálásoknak volt visszatérő és megoldatlan problémája, hanem az iskolai vegyes nyelvhasználat szempontjából is annak minősült. Mindenesetre feltűnő, hogy 1910-ben is (immár a sokat kárhóztatott 1907-es Lex Apponyi után, amely az államnyelv tanításához kötötte az iskola állami segélyezését) a magyar, német, szlovák elemi népiskolások magasabb arányt mutattak saját csoportjukban, mint a jelzett anyanyelvűek egésze a teljes népszámlálásában. A különbség a magyaroknál 55,8%–54,5%, a németeknél nagyobb (12,1%–10,4%), de ami a leginkább meglepő, a szlovákoknál mutatkozó differencia (13,2%–10,7%). Az asszimiláció iránt leginkább rezisztens románok és szerbek esetében viszont épp ellentétes számarányok mutatkoztak. Karády Viktor szerint a jelenség csakis azzal magyarázható, hogy a hivatalos statisztikai adatszolgáltatás leginkább az „érintett diákság asszimilációs konformizmusát tükrözi”.²⁵ S mennél feljebb lépünk az oktatási hierarchiában, a magyarosító hatás annál erőteljesebben érvényesült. A tanulmányra

²² *Szita László*: A dualizmuskori iskolaállamosítási törekvések nemzetiségpolitikai vonatkozásai Baranyában (1898, 1906). Baranyai Helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve, 1980. Pécs 1981. 445–493.

²³ A világháború előtt az állami népiskolák aránya nem érte el az összesen kb. 17 000 tanintézet számának 20%-át. *Szita L.*: A dualizmuskori iskolaállamosítási törekvések i. m. 459.; *Vesztróczy Zs.*: Modernizáció i. m. 167–168.

²⁴ Lásd Sáros megye példáján *Kovács István Gábor*: Elitek és iskolák, felekezetek és etnikumok. Társadalom- és kultúratörténeti tanulmányok. Bp. 2011. 321–375.

²⁵ *Karády Viktor*: Magyar kultúrfölény vagy etnokrata önámítás? Mire jók a dualista kor nemzetiségi statisztikái? *Educatio* 9. (2000) 239–252. A hivatkozások a 242. és a 252. oldalra utalnak. Amikor Karády a „honi nem magyarokra” az „allogén” kifejezést használja, maga is hozzájárult a terminológia elmosódottságához. Amennyiben valóban nyelvi és nem származási terminusként értelmezzük a jelenséget, talán pontosabb lenne az „allophon” megjelölés. *Karády Viktor*: Magyar kultúrfölény vagy iskolázási deficit? Újabb adatok a honi középiskolások dualizmuskori nemzetiségi összetételéről. *Korall* 3–4. 2001. tavasz-nyár, 129–144. Megjegyezzük, hogy amikor Dominique Arel tanulmánya 2015-ben magyarul is megjelent, a szerkesztő „idegen nyelvű” alakban adta vissza az eredeti „allophones” kifejezést. *Dominique Arel*: A népszámlálásokban megjelenő nyelvi kategóriák: vissza- vagy előretételezés. *REGIO* 23. (2015: 3. sz.) 5–45.

reagálva Kovács István Gábor teljes joggal mutatott rá, hogy az anyanyelvi, nyelvismereti és felekezeti adatok kombinálásával megalkotott „törzsökös magyarok” versus „allogén keresztények” fogalompár már a források keletkezésének természetéből következően sem alkalmas az etnikai folyamatok dinamikájának elemzésére.²⁶

A kormányzat a népszámlásokból nyert statisztikai adatokat sajátos érveléssel igyekezett beépíteni saját törekvései indoklásába: „az állami iskolával bíró községek úgy a magyar beszéd, mint az írni-olvasni tudás tekintetében hasonlíthatatlanul kedvezőbb eredményt értek el tíz év alatt, mint az állami iskolával nem bíró községek. Ez az aggasztó tünet a legkomolyabban arra int, hogy mindazokban a községekben, amelyekben a mostani népoktatással bármely okból nem lehet a nemzeti érdekeket biztosítani, az állam késedelem nélkül vegye kezébe a rendezést.”²⁷

A megvalósítás szakszerű számbavételénél a Statisztikai Hivatal megértő együttműködő partnernek mutatkozott a kultuszkormányzat törekvései iránt. „A szöveges magyarázatot akként igyekeztem megcsinálni, hogy azt Ő Excellentiája esetleg közvetlenül felhasználhassa. Épp ezért ebben csak a magyarul beszélni tudóknak és az írni-olvasni tudóknak szaporodására reflektáltam, a magyar anyanyelvűek szaporodására ellenben nem, minthogy a magyar nyelv térfoglalása a nemzetiségi nyelvek rovására, amennyiben ezt az állami iskola idézte elő, az állami iskolának már nem csak magyar nyelv terjesztő, de egyszerismind magyarosító hatását is mutatja, s nem tartanám célszerűnek az állami iskola ezen hatásának élénkebb kidomborítása által esetleg a nemzetiségek féltékenységét felkelteni az állami iskolával szemben. Kétségkívül nagyon örvendetes, hogy *az állami iskola nemcsak a magyar államnyelvet terjeszti a nemzetiségek körében, hanem a magyarul megtanított nemzetiségek egy részét bele is olvasztja a magyarságba*, de ránk nézve kívánatosabb, hogy a nemzetiségek figyelme erre különösen fel ne hívassék, elég, ha arra utalunk, hogy az állami iskola megkönnyíti nekik az állami nyelv elsajátítását (anélkül, hogy saját nemzetiségi nyelvüknek ártalmára lenne), s előmozdítja az ő körükben is az általános műveltség terjedését: mindkét eredményt csak örömmel fogadhatják, mert könnyebb [sic!] boldogulásukat segíti elő.”²⁸ (Kiemelés – K. Gy.)

²⁶ Kovács István Gábor: „Törzsökös” és „asszimilált” magyarok, „keresztény allogének” és zsidók a dualizmuskori Magyarország középiskoláiban. Forráskritikai észrevételek Karády Viktor cikkéhez. Korall 9. 2002. szeptember, 193–232.

²⁷ MNL OL K 721 – 2/c – 1902. Nemzeti állam és népoktatás. 24–26.

²⁸ MNL OL K 721 – 2a – 1898-1903. 2. cs. 10. Vízaknai Antal osztálytanácsos, az orsz. stat. hivatal aligazgatójának levele Halász Ferenc VKM osztálytanácsoshoz, Bp. 1902. nov. 19. A baranyai származású római katolikus statisztikus 1897-ban magyarosította családnevét Vízneckerből Vízaknaira. MTA KIK Kézirattár, *Gulyás Pál: Magyar írók élete és munkái*. Cédulátár. Hozzáférés: <http://gulyaspal.mtak.hu>, letöltés 2016. febr. 06.

A statisztikusok azonban nemcsak hivatali kötelességüket teljesítették, nemcsak száraz adatokat gyűjtöttek, hanem pozitív tudományként a népesség-összeírások számsorainak kritikája, másodlagos feldolgozása útján a jövőt is valószínűsíteni próbálták. Ennek a prognosztizált vízióknak egyik különlegesen tanulságos megnyilvánulása Vízaknai Antal századvégi tanulmánya: „Csupán a magyarság számának valószínű alakulását tartva szem előtt és feltéve, hogy ezen alakulás jövőre is ugyanoly irányú és ugyanoly mérvű lesz, mint a milyen az 1840-90-es évek átlagában volt, körülbelül a 2100. évben remélhetjük elérni azt, hogy a magyarság összes népességünknek 70%-ára emelkedik. Tekintve azonban az 1840. és 1870. közti időszaknak a magyarságra nézve kedvezőtlen politikai viszonyait, a melyekhez hasonló politikai állapotok remélhetőleg soha többé nem fognak nemzetünkre súlyosodni, talán közelebb járunk az igazsághoz, ha csak az utolsó két évtized alatt történt alakulást vesszük kiindulásul és következtetéseink alapjául a jövőben várható fejlődésnek hozzávetőleges kiszámításánál. Ez alapon az egész Magyarbirodalomban a 2000-ik évben, a szoros értelemben vett Magyarországon pedig, tehát az anyaországban, a társországok nélkül, már 1970-ben fogjuk elérni a 70%-ot. Ugyanezen számítás szerint 1900-ban, tehát a legközelebb foganatosítandó népszámlálás idejére a Magyarbirodalomban közel 45, az anyaországban pedig közel 51%-ra fog a magyarság a mai 42%, illetőleg 48,6%-os arányról felemelkedni s az egész Magyarbirodalomban az 1930. évben fogja az abszolút többséget elérni.”²⁹

Ami az 1900-as népszámlálást illeti, mint láttuk, beteljesedni látszott Vízaknai próféciája, legalábbis a „társországok”, tehát Horvát-Szlavónia nélküli „anyaország” esetében valóban megtörtént a bűvös 50%-os határ átlépése (az 51,5%-os eredmény túl is teljesítette az előzetes várakozásokat).

Népmozgalmi statisztika és nyelvhatár-akció

Az anyanyelvi statisztika fejlődése szempontjából fontos mérföldkőnek számítottak a tízévente végrehajtott népszámlálások, ám a pillérek összekapcsolásához más természetű adatokra is szükség volt. A polgári anyakönyvezés bevezetésével az államnak arra is lehetősége nyílt, hogy a korábban nem gyűjtött és nem beszerezhető statisztikai adatokhoz is hozzájusson. Ezen törekvések sorában központi helyet foglalt el a népmozgalmi statisztika, amelynek révén „anyanyelvi” specifikálású termékenységi és halálozási adatsorok előállítására került sor. Ennek érdekében bevezették a születési, házassági és halálozási törzslapokat. Egyetlen „apró akadály” merült csak fel, hogy tudniillik az anyakönyvek

²⁹ *Vízaknai Antal*: A magyarság és a nemzetiségek az új népmozgalmi statisztika szerint. *Közgazdasági Szemle* 22. 1898. 680–691. A jövőt prognosztizáló idézet 686. A korabeli statisztika nyelvében a „Magyar birodalom” a Horvát-Szlavónországgal együtt tekintett királyságot jelentette.

nem tartalmaztak sem nemzetiségi, sem anyanyelvi rovatot. Ezek beszerzésére tehát a statisztikai hivatalnak külön díjazás ellenében utasítania kellett az állami anyakönyvvezetőt. A házassági adatlap kitöltése még viszonylag könnyen mehetett, már amennyiben a házasuló feleket az anyakönyvi bejegyzés előtt valóban meg lehetett kérdezni az anyanyelvükről, ám ez meglehetősen nehezen volt autentikusan megvalósítható az újszülöttekre és az elhalálozottakra vonatkozóan. Itt tehát csak közvetett információt lehetett gyűjteni, s a (feltehetőleg egyetlen) bejelentést tevőt lehetett megkérdezni, ami még távolabb viszt attól, hogy eredeti nyilatkozatokról beszélhessünk. A problémával a statisztikusok tisztában voltak, ami abból is látható, hogy ugyan „törvényes születésű gyermeknél mindkét szülőnek, a törvénytelen származásúaknál az anyának anyanyelvét kutatták”, viszont a feldolgozásnál az összes születéseknél az anya felvett anyanyelvét vették tekintetbe, ugyanis „mindkét szülő anyanyelvének együttes figyelembe vétele a népszámlálási adatokkal való összehasonlítást nehezítené, csupán az apa anyanyelvére szorítkozni pedig – habár ez alapon a magyarságra nézve kedvezőbb képet kapnánk, minthogy magyar férfiak számosabb esetben lépnek nem magyar nővel házasságra, mintsem magyar nők nem magyar férfival – aligha volna megfelelő eljárás, tekintve, hogy a gyermek rendszerint anyjától tanulja a beszédet s így valószínűbb, hogy anyja nyelvét örökli, mint az apjáté.”³⁰ Mindebből következően anyanyelvi szempontból a népmozgalmi adatokban megmutatkozó születési statisztika legfeljebb a házassági statisztika deformált árnyképének tekinthető.

Az ilyen módon előállított népmozgalmi statisztika alapján leszűrhető, hogy a századfordulótól a világháborúig tartó időszakban az anyanyelvi csoportok zömének termékenysége csökkenő tendenciát mutatott: legalacsonyabb szintről indult és legmélyebbre süllyedt a németeké (37 ezrelékről 31 ezrelékre), ezt követte a magyaroké 39 ezrelékről 35 ezrelékre hanyatlással, a szlovákoké pedig 44 ezrelékről 38 ezrelékre esett vissza.³¹ S miután a halálozás területén is nagyjából hasonló szintkülönbségek mutatkoztak, joggal feltételezhető, hogy a természetes szaporodás eltérései az anyanyelvi megoszlás változásában csak mérsékelt szerepet játszhattak. Tovább árnyalta az összképet, hogy a századelőn a kivándorlási veszteséglistát nagyságrend szerint ugyan a magyarok vezették, második helyen a szlovákok következtek, s csak ezután jöttek a sorban a német anyanyelvűek, viszont saját populációjukra vetítve egyértelműen a szlovákság emigrációja hagyta a legnagyobb űrt maga után.³²

Ennek a helyzetnek a felismeréséből fakadt az „anyaország” határain túli magyarság védelmére törekvő, a nemzetközi migránsokat visszaédesgetni próbáló nacionalista politika, amelynek egyébként prognosztizálható kudarcával szorosan összefüggött a hazai ún. nyelvhatár-akció beindítása a századelőn.

³⁰ *Vízaknai A.*: A magyarság i. m. 689.

³¹ *Katus L.*: Die Magyaren i. m. 419.

³² *Katus L.*: Die Magyaren i. m. 429.

A fenti törekvések kivitelezésében a kormányzat és a Statisztikai Hivatal személyi összefonódása közvetlenül is megragadható. Vargha Gyula, a KSH igazgatója, aki az ún. nyelvhatár akció jegyében rendszeres kapcsolatban állt a kormányzattal, egyben az 1904-ben alakult titkos Julián Egyesület alelnöke is volt, amelynek elnöki tisztét előbb Széchenyi Béla, majd 1914-es lemondásáig ügyvezető elnökként gróf Klebelsberg Kunó töltötte be.³³

A miniszterelnökség osztálytanácsosa, Klebelsberg a nemzetépítésre vonatkozóan már korán igen határozott és kritikus véleményt képviselt: „A magyar nemzeti állam kiépítése céljából tett intézkedések” egyik „nagy hibájaként” említette, hogy „nem ismertük kellő alapossgal a nemzetiségi kérdés ethnographiai alapjait, nem volt teljes és pontos áttekintésünk Magyarország néprajzi helyzetéről, nem ismertük tövéről helyére [?] a nyelvhatárok fekvését, a szórványok megoszlását. Arról pedig csak homályos sejtelmeink voltak, hogy a hazánk területét lakó egyes népekben rejlő belső erő miként nyilatkozik meg az egymás mellett lakó nemzetiségek küzdelmében a nyelvhatárokon, hogy a nyelvhatárok mely szakaszain mely nemzetiségek hódítanak tért, s melyek esnek vissza”. Annál is inkább fontosnak tartotta az etnográfiai tájékozódást, mert szerinte „...a nemzetiségi politica irányításánál tudni kell azt is, hogy az egyes nemzetiségek miként fejlődnek, az pedig csak úgy állapítható meg, ha a nyelvhatárokon, nyúlványokon, nyelvszigeteken és szórványokon fekvő egyes helységek nemzetiségi számaránya az egymást követő népszámlálások adatai alapján 10 évről 10 évre megállapítatik, s így a fejlődés vagy visszaesés a legnagyobb pontossággal meghatározhatik.”³⁴

Ebből a politikai célból származott a nemzetiségi és etnográfiai térképészeti munkálatok megindítása. Az 1905-ben indult nyelvhatár akciót azonban hátráltatta, hogy az ügy statisztikai hivatali előadója „közel egy évig tartó súlyos betegségbe esett”, s nem akadt, aki „ezen bizalmas s nagy rátermettséget és tárgyismeretet kívánó” feladat irányításával megbízható lett volna. A térképészeti akcióval és az állami iskolák újabb hullámának elindításával párhuzamosan folyt a magyar nyelv és a magyarul tudás megyénkénti statisztikai adatainak összeállítása. Nem csak a politikai megrendelés mozgatta az eseményeket, hanem menet közben a statisztikai hivatal is kezdeményezően lépett fel: „mi történjék az így begyűjtött értékes adatokkal, hogy ezek ne maradjanak meg az irattárt gyarapító puszta adathalmaznak, hanem gyakorlatilag

³³ *Makkai Béla*: Önvédelem vagy expanzió? Magyar „nemzetgondozási” program a délszláv régióban a 20. század elején. Századok 137. (2003) 101–122. Klebelsbergnek, az 1920-as évek későbbi kultuszminiszterének, az ún. „neonacionalizmus” meghirdetőjének fiatalkori nézeti önálló tanulmányt érdemelnének.

³⁴ MNL OL K 26 ME 1909 – XXV – 181 a. sz. 800. cs. 78–82. 4697/ME Klebelsberg Kunó ME osztálytanácsos, ügyosztályvezető – Vargha Gyula min. tanácsos úrnak, a KSH ig. Bp. 1906. okt. 1. A nyelvhatári akció tervéről és abban Klebelsberg szerepéről lásd *Husztai József*: Gróf Klebelsberg Kunó életműve. Bp. 1942. 31–32.

gyümölcsözőkké és valóban hasznot hozókká váljanak arra a célra, amelyre gyűjtettek, a nyelvhatáron lévő, s a nemzetiségektől fenyegetett magyarság védelmére?”³⁵

Az elkészítendő térképek községről községre haladva ábrázolták a nemzetiségi összetételt, illetve helységenként a magyarul tudók és nem tudók arányát. Az ügy előadója szerint a miniszterelnökség által megrendelt térképsorozat nélkül „tervszerű nemzetiségi politikáról szó sem lehet, a térképnek a BM is jó hasznát fogja vehetni a választó-kerületek kikerekítésénél és a közoktatásügyi ministerium új állami népiskolák szervezésénél”.³⁶ A többféle hasznosítás következtében a térképek szétszórása külön gondot okozott, nehogy „illetéktelennek tartott kezekbe” jussanak. Ennek érdekében személyenként és intézményenként meghatározták azok körét, akik részesülhetnek az elkészült térképlapokból. A Statisztikai Hivatal különösen óvatosan igyekezett eljárni. S a hivatal igazgatója, Vargha Gyula nem mulasztotta el erre figyelmeztetni Wekerle Sándor miniszterelnököt sem: „Mint hogy a nemzetiségi térkép kizárólag a magyar nemzeti célokat van hivatva szolgálni, s határozottan káros volna, ha ellenségeink is használhatnák, bátor vagyok azzal a tiszteletteljes javaslattal lépni Nagyméltóságod elé, hogy abban az iratban, a melylyel [sic!] a térképeket szétküldeni méltóztatik, méltóztatásuk különös nyomatékkal kiemelni, hogy ez a térkép szigorúan bizalmas kézirat gyanánt használandó, s gondoskodni kell, hogy avatatlan kezekbe semmi körülmények közt se kerüljön.”³⁷

A térképészek homogén nemzeti teret vizionálnak, amelyet „nyelvhatárok, nyúlványok, nyelvzigetek és szórványok” tarkítanak.³⁸ Az etnográfiai térképészet diadala természetesen annak implicit felismerését is magában foglalta, hogy a népmozgások alapegységei nem a nemzetek, hanem a települések, lakóközösségek és a családok. Már az állami iskolák helyszínének kiválasztásánál is láttuk, hogy mennyire kiemelt szerepet játszottak a vegyes lakosságú területek. Hiába vizualizálták tehát egyenes vonallal a kartográfusok a nyelvhatárokat, a vonalak a leggyakrabban határtérségek etnikailag vegyes övezetein haladtak keresztül.

Manapság újra komoly érdeklődés mutatkozik a nyelvhatárok történeti vizsgálata iránt. Pontosabban: a nyelvhatárok elmosódottsága, cseppfolyóssága és a határsáv változó szélessége miatt a többnyire interdiszciplináris kutatás

³⁵ MNL OL K 26 ME 1909 – XXV – 181. a. sz. 800. cs. 128. Vargha Gyula, min. tanácsos, igazgató – Wekerle Sándor b[első]. t[ítkos]. tanácsos, ME úrnak, Bp. 1907. jún. 10.

³⁶ MNL OL K 26 ME 1909 – XXV – 181 a. sz. 800. cs. 78–82. 4697/ME Klebelsberg Kunó ME osztálytanácsos, ügyosztályvezető – Vargha Gyula min. tanácsos úrnak, a KSH ig. Bp. 1906. okt. 1.

³⁷ MNL OL K 26 ME 1909 – XXV – 181. a. sz. 800. cs. 295. Vargha Gyula, min. tanácsos, igazgató – Wekerle Sándor b. t. tanácsos, ME úrnak. Bp. 1909. jún. 17.

³⁸ Hansen J. D.: Mapping the Germans i. m. 51–75.; Klinghammer István – Gercsák Gábor: A Kárpát-medence etnikai térképezése. Polgári Szemle 9. (2013: 1–3. sz.).

(történeti, földrajzi, néprajzi) leginkább kontakt-zónákról szeret beszélni.³⁹ Fiatal kutatók sora tett kísérletet hosszabb időtávon keresztül vizsgálni egyes kontakt-zónákon belül a nyelvhatárok mozgását. Talán leginkább a zempléni és bihari kutatások módszertani korszerűsége és aprólékossága emelhető ki ezek sorából.⁴⁰ A térbeli ábrázolás természetesen maga is csak a fentebbi módon keletkezett statisztikai adatok elemzésén alapulhat, viszont a nyelvhatár mozgásainak, a kontakt-zóna pulzálásának, az egyes községek etnikai ingadozásainak ábrázolása újabb szempontokkal gazdagíthatja a népszámlálásokkal kapcsolatos kritikai értelmezés lehetőségét.

Mivel nem lehet cél 2016-ban a nyelvi háború folytatása történeti statisztikai eszközökkel, prezentációmban nem az északi és keleti nyelvhatár körzetét választottam vizsgálati terepül, hanem a főváros közelségében félkörben húzódó vegyeslakosságú zónát, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye pilisi alsó és a pilisi felső járását, ahol német és szlovák (sőt szerb) lakossággal keverten találhatók magyar falvak. Így, egy léptékváltással lokális szinten be lehet mutatni mindazokat a problémákat, amelyeket a fentiekben makroszinten megpróbáltam exponálni.

A vizsgálati terepül választott, a főváros közelében Budafok-Promontortól a Dunakanyarig félkörben húzódó vegyes lakosságú zónában, közigazgatási beosztás szerint Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye két járásában, a pilisi alsó (biai) és a pilisi felső (pomázi) járás területén elsősorban a vértesi „sváb medence” budai „nyúlványa” volt a régió jellegzetes etnikai képződménye. Itt német és szlovák (sőt helyenként eredetileg szerb) lakosságú települések között keverten helyezkedtek el magyar falvak, s a nem magyar nemzetiségű településeken is a korszakban növekvő súllyal jelentek meg a magyarok.⁴¹ Olyan népcsoportok éltek itt együtt, amelyekkel szemben a századfordulón a magyar anyanyelvű népesség országsszerte jelentős előrehaladást tudott felmutatni, de amelyek körzetünkben maguk is dinamikát hordoztak részben egymáshoz, részben a szerbekhez viszonyítva. Az egy településen belüli vegyes etnikai összetétel tipikus példája Perbál és Piliscsaba (német – szlovák), Budakalász és Csobánka (német – szerb), illetve Pomáz (német – szerb – szlovák). Ebben a körzetben ugyan nem lehet Budapest hatásától elvonatkoztatni, sőt két kisváros, Szentendre és Vác is a felső járás peremén terült el, az azonban mégis megállapítható, hogy számottevő iparosodás és városfejlődés viszonylag kevésbé alakította át a zömmel hegyes-dombos vidéket.

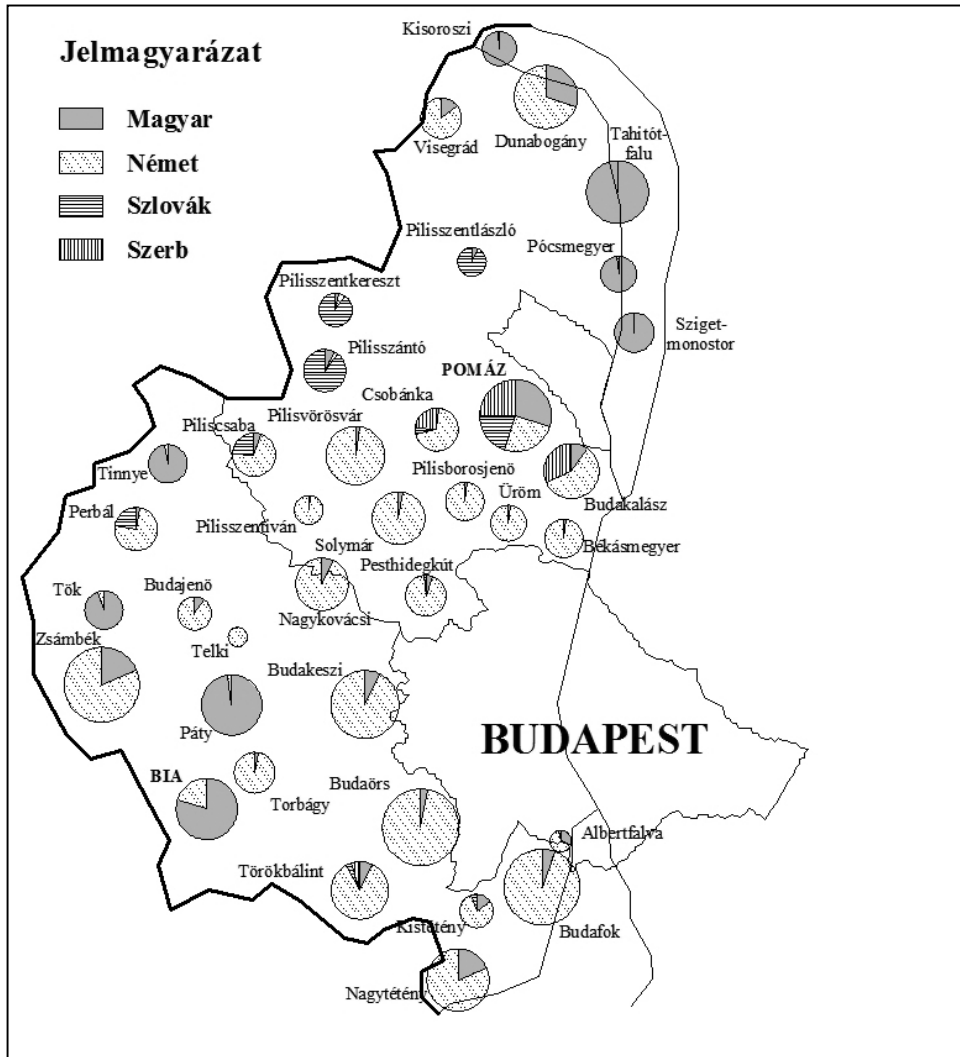
³⁹ *Keményfi Róbert*: Földrajzi szemlélet a néprajztudományban. Etnikai és felekezeti terek, kontaktzónák elemzési lehetőségei. Debrecen 2004.

⁴⁰ *Bagdi Róbert – Demeter Gábor*: Migráció és asszimiláció Északkelet-Magyarországon és a Partiumban (1715–1992). (Studia Historico-Demographica Debrecina I.) 2. bőv. kiadás. Debrecen 2009.

⁴¹ A térképek szakszerű megrajzolásáért Bagdi Róbertnek ezúton is kifejezem hálás köszönetemet.

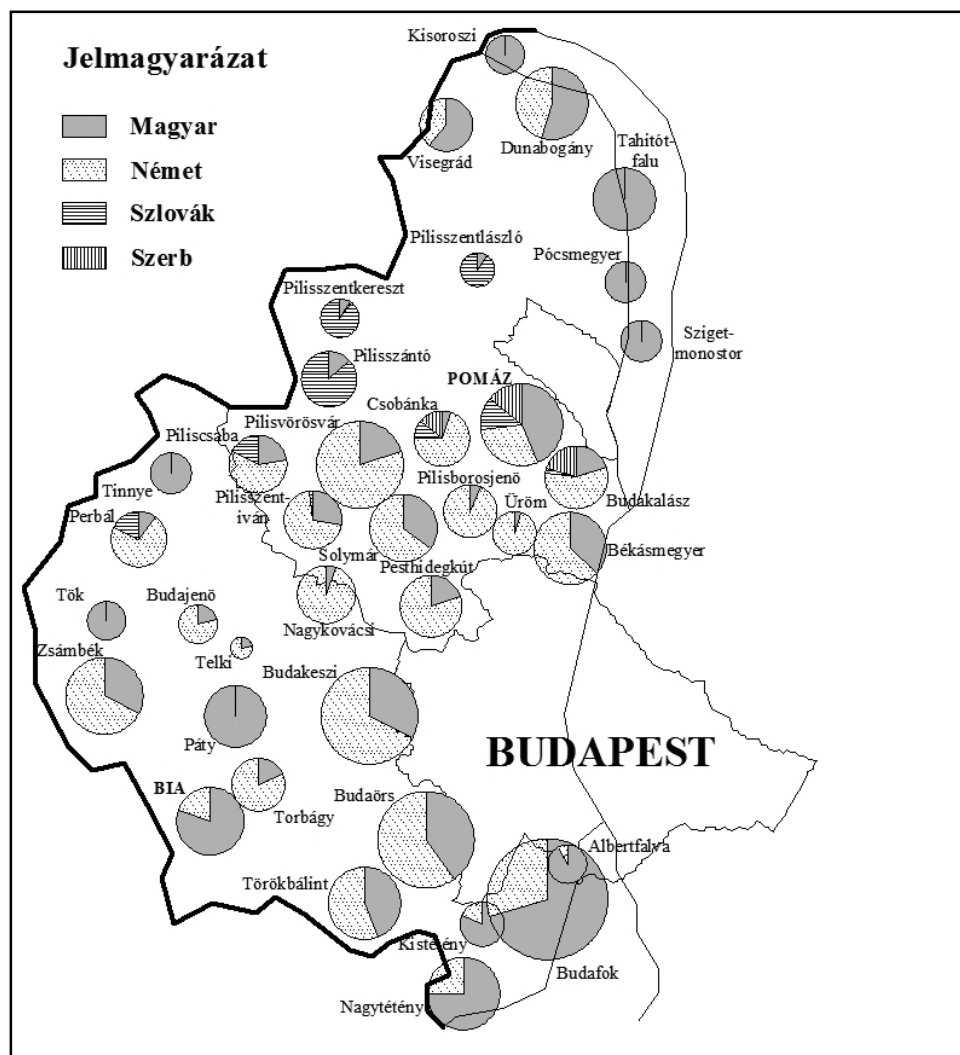
1. térkép

*A pilisi alsó- és felső járás községeinek anyanyelvi összetétele
(1880)*

2. térkép

A pilisi alsó- és felső járás községeinek anyanyelvi összetétele (1910)

Léptékváltás: a pilisi alsó és felső járás

A különböző meghatározó tényezőknek az etnikai folyamatokra gyakorolt hatása tehát egyenként is vizsgálható. Első ránézésre is szembeötlő, hogy a zömmel katolikus térségben például a szentendrei sziget négy magyar települése közül három masszív református többségű (Pócsmegyer, Szigetmonostor, Tahitótfalu), de hasonló összefüggés fedezhető fel a pilisi alsó járás egyes falvai esetében is (Páty, Tök).⁴²

Ami a népesedés számszerű folyamatait illeti, a két járásban egymás mellett helyezkednek el 1000 lakosnál kisebb aprófalvas települések, amelyek a korszak végére sem nőnek sokkal nagyobbra, és rendkívül dinamikusan fejlődő nagyközségek, ám a tízezer lakos fölé emelkedő Budafok (Promontor) sem érte el a rendezett tanácsú városi rangot. Természetesen a növekedés dinamikája szempontjából nemcsak a méret számít: lélekszámot megduplázó vagy afeletti tempót mutató növekedést az 1880–1910 közötti korszakban eredetileg kicsik (Albertfalva, Kistétény, Pilisszentiván) és „nagyobbak” (Budafok, Békásmegyer, Pilisvörösvár, Solymár) is produkáltak. Számszerűen csak két település lakossága fogyatkozott: a biai járásból Töké, a pomáziból Tahitótfalué (csak emlékeztetőként megjegyezzük, hogy mindkettő színmagyar falu volt). A század eleji népmozgalmi adatokat figyelembe véve 1900 és 1910 között a tényleges szaporodás kevesebb volt a természetes szaporodásnál Bián (m), Budajenőn (n), Pátyon (m), Perbálon (n), Telkin (n), Tinnyén (m), Tökön (m) és Zsámbékon (n), illetve Csobánkán (n), Dunabogdányban (n), Kisoroszipan (m), Nagykovácsiban (n), Pilisborosjenőn (n), Pilisszántón (sz), Pilisszentkereszten (sz), Pilisszentlászlón (sz), Pócsmegyeren (m), Szigetmonostoron (m), Ürömön (n) és Visegrádon (n).⁴³ A magas természetes szaporodás ebben a falusi térségben láthatóan nagyon különbözőképpen szóródott a különböző etnikai jellegű települések között: a legmagasabb élveszületési rátát (45% fölött) Budajenő, Budakeszi, Budaörs, Perbál és Telki (valamennyi markáns német többségű település), illetve Nagykovácsi, Pesthidegkút, Pilisborosjenő, Piliscsaba, Pilisszántó, Pilisszentiván, Pilisszentkereszt, Pilisszentlászló, Pilisvörösvár és Solymár mutatták (szintén zömmel német, illetve szlovák dominanciájú falvak).

A pomázi járás településeire finomabb demográfiai mutatókkal is rendelkezünk. A princetoni indexek alapján Óri Péter a századfordulóra vonatkozóan „eltérő termékenységi és házassági stratégiákat” tárt fel a különböző etnokulturális háttérrel bíró falvakban. A szentendrei sziget erősen református magyar községeit a relatíve magas nupcialitás (I_m) és az alacsony házas termékenység (I_g) együttesen jellemezte. Itt a fiatalok (különösen a lányok) korán mentek férjhez és nyilvánvalóan éltek a születéskorlátozás eszközeivel. A korai

⁴² A települések felekezeti-etnikai jellemzőinek áttekintésére jellegzetes korabeli retorikájú alapmunka: *Balogh Pál: A népfajok Magyarországon*. Bp. 1902. 924–929.

⁴³ MStK 46. k. 192–197. A rövidítések feloldása: m: magyar; n: német; sz: szlovák.

és majdnem teljeskörű házasodás gyakorlata volt divatban a járás szlovák katolikus falvaiban is, de itt a házas termékenység indexe is magas értéket mutatott. Végül a térség többségét kitevő sváboknál, részben a kései házasságkötés, részben az egyedülállók nagyobb aránya miatt relatíve alacsonyabb volt a házasság gyakorisága a szülőképes korú női népességben (I_m), viszont a házasságban élők magasabb termékenysége (I_g) jellemző.⁴⁴

Nemzetiségi összetételtől függetlenül már a korabeli statisztikai kiadvány is szükségesnek tartotta, hogy magyarázatot fűzzön a változásokhoz: eszerint Albertfalva, Budafok, Budakeszi, Budaörs, Kistétény, Nagytétény, Torbágy és Törökbálint esetében ezt: „a gyors növekedést a főváros szomszédsága magyarázza”. A pomázi járásban Békásmegyer, Budakalász, Pesthidegkút, Piliscsaba, Solymár kapott lábjegyzetben kommentárt, amely azonban némiképp másként hangzott: „a gyors fejlődést Budapest közelsége, a fővárosi lakosok kitelepülése magyarázza”.⁴⁵ A pomázi járásban Pilisszentiván és Pilisvörösvár század eleji adatai magyarázataként egy harmadik tényező bukkant elő a statisztikai érvelésben: „a feltűnő szaporodást a szénbányászat fejlődése okozta.”⁴⁶ Ugyanezen logika szerint nyert értelmezést a lakosság tartós vagy átmeneti csökkenése: Tök és Zsámbék is abba a kategóriába került, ahol „a fogyást a lakosságnak a fővárosba költözése okozta” – jóllehet az utóbbi esetben csak 1900-ban látunk átmeneti visszaesést.⁴⁷ Bia község hirtelen, de hosszú távon nem túl meredeken ívelő létszámemelkedése pedig azt az indoklást kapta, hogy „a budapest-királyhidai vasút kiépítése és a gazdasági cselédek beköltözése idézte elő a nagy szaporodást”.⁴⁸ Szemmel látható az igyekezet, amellyel általános folyamatokkal próbáltak összefüggésbe hozni egyedi történéseket (a növekedés mérésében nem teljesen következetesen értékelve a másfélszeres vagy afölötti ütemet).

Témánk szempontjából akkor válik értelmezhetővé a demográfiai áttekintés, ha rávetítjük az egyes községek anyanyelv szerinti összetételének alakulására.

⁴⁴ *Óri Péter*: Etnikum, felekezet és demográfiai különbségek a 18–19. századi Magyarországon. Pest-Pilis-Solt-(Kiskun) megye példája. *Demográfia* 53. (2010) 373–405. A pomázi járás indexei a 397–398. oldalakon. Újabban Óri három alsó pilisi járásban fekvő település princetoni indexeit is kiszámolta, s a 20. század közepéig nyúló tartós tendenciákat figyelt meg. A két német (Perbál, Zsámbék) és az egy magyar (Tök) község nupcialitása és termékenysége kapcsán már egyenesen „két különböző demográfiai rezsím” egymás mellett éléséről ír, megállapítva, hogy a 20. századra a stratégiák közelítettek egymáshoz, s ebben a gyakoribbá váló és oldódó érintkezésnek és a migrációnak meghatározó szerepe lehetett. *Óri Péter*: *Mozaikok... Három Pest megyei község (Perbál, Tök, Zsámbék) népességtörténeti vázlata*. In: Szám- (és betű)vetés. Tanulmányok Faragó Tamás tiszteletére. Szerk. Óri Péter. Bp. 2014. 207–247. A princetoni indexek a 235–236. oldalakon.

⁴⁵ MStK 42. k. 804-806. Az idézett megjegyzések Torbágy és Törökbálint, illetve Pesthidegkút esetében csak 1910-re vonatkoznak.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Uo. A Budapest-Esztergom vasútvonal 1895-ös megnyitása nem kapott hasonló jelentőségű explikációt.

5. táblázat
Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye pilisi alsó- és felső járásának anyanyelvi összetétele községenként (1880–1910)

Megye, járás, település	1880						1890					
	Jelen polgári	Polgári beszélni tud [reál 100%]	Magyar	Német	Szlovák	Horvát-szerb	Beszélni nem tud	Jelen polgári	Magyar	Német	Szlovák	Szerb
Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye két járása	32 104	30 643	8 464	21 385	555	141	1 461	36 488	10 703	25 011	496	33
VIII. Pilisi alsó (Biai)												
Albertfalva	380	358	116	224	12		22	592	321	236	17	6
Bia	2 229	2 115	1 688	416	11		114	2 744	2 076	655	3	
Budafoék	4 193	4 021	238	3 687	54	15	172	5 243	1 034	4 140	39	4
Budajenő	835	803	72	724	7		32	871	103	765	1	
Budakeszi	3 350	3 215	200	2 997	11		135	3 635	161	3 457	13	
Budaörs	4 376	4 060	141	3 886	23		316	5 281	308	4 947	9	
Kistétény	599	575	90	452	29	3	24	752	144	581	11	16
Nagytétény	2 246	2 135	351	1 740	26	8	111	2 346	575	1 720	37	5
Páty	2 317	2 246	2 193	49	3		71	2 375	2 258	38	14	1
Perbál	1 433	1 381	46	1 030	305		52	1 595	65	1 233	297	
Telki	213	206		206			7	258	25	230	3	
Tinnye	1 222	1 170	1 131	27	4		52	1 244	1 164	50	4	1
Torbágy	1 319	1 270	40	1 227	3		49	1 446	143	1 299	4	
Tök	1 499	1 445	1 367	57	1	1	54	1 531	1 461	67	2	
Törökbálint	2 105	2 016	149	1 685	65	114	89	2 401	177	2 115	35	
Zsámbék	3 788	3 617	642	2 978	1		161	4 174	688	3 478	7	

Megye, járás, település	1880						1890					
	Jelen polgári	Polgári beszélni tud [reál 100%]	Magyar	Német	Szlovák	Horvát-szerb	Beszélni nem tud	Jelen polgári	Magyar	Német	Szlovák	Szerb
IX. Pilisi felső (Pomázi)	30 354	29 167	7 823	16 165	3 295	1 670	1 187	33 130	8 827	18 717	3 773	1 608
Békásmegyér	1 150	1 091	24	1 062	4		59	1 340	48	1 273	1	3
Budakalász	1 736	1 659	156	853	26	542	77	1 650	163	947	21	513
Csobánka	1 421	1 364	38	925	64	308	57	1 627	61	996	222	319
Dunabogdány	2 628	2 544	777	1 756	7		84	2 802	887	1 901	4	
Kisoroszi	912	875	862	9	3		37	1 002	979	22	1	
Nagykovácsi	1 502	1 454	113	1 333	6		48	1 803	81	1 677	30	
Pesthidegkút	1 271	1 227	74	1 120	24		44	1 393	75	1 267	36	1
Pilisborosjenő	934	890	27	853	7		44	1 135	81	1 011	5	1
Piliscsaba	1 344	1 266	75	875	307		78	1 501	154	1 020	320	
Pilisszántó	1 239	1 199	77	32	1 084		40	1 384	121	27	1 222	1
Pilisszentiván	648	624	12	610	2		24	808	6	801	1	
Pilisszentkereszt	846	816	24	62	730		30	952	58	39	855	
Pilisszentlászló	560	507	36	4	464	2	53	591	24	7	560	
Pilisvörösvár	2 658	2 530	59	2 463	10		128	3 048	82	2 953	11	1
Pócsmegyer	978	948	912	15	9		30	1 119	1 079	34	4	1
Pomáz	3 366	3 262	980	948	507	817	104	3 473	1 223	1 094	376	764
Solymár	1 489	1 440	50	1 385	3		49	1 820	90	1 681	31	2
Szigetmonostor	1 124	1 090	1 072	9	7		34	1 182	1 137	8	32	2
Tahitótfalu	2 374	2 293	2 256	11	12		81	2 250	2 200	25	18	
Üröm	838	811	20	772	5		27	1 000	41	937	8	
Visegrad	1 331	1 272	179	1 068	14	1	59	1 250	237	997	15	

Megye, járás, település	1900						1910					
	Jelen polgári	Jelen katonai	Magyar* Német* Szerb*	Szlovák*	Szerb*	Jelen polgári	Jelen katonai	Magyar* Német* Szerb*	Szlovák*	Szerb*		
Pest-Pilis-Solt- Kiskun megye két járása	41 036	30	12 558	27 532	570	45	51 075	28 448	21 908	470	40	
VIII. Pilisi alsó (Biai)												
Albertfalva	791		595	152	23	2	1 118	1 048	53	11		
Bia	2 800		2 142	649	8		3 173	2 496	639	7	1	
Budafok	7 267		1 890	5 217	79	16	10 943	7 391	3 306	107	18	
Budajenő	925		118	808	1		975	212	763			
Budakeszi	4 211		294	3 896	19		5 228	1 712	3 501	7	2	
Budaörs	6 100		405	5 669	15	1	7 383	2 969	4 416	3		
Kistétény	864		232	610	1	12	1 435	1 167	260	4	1	
Nagytétény	2 610		905	1 658	31	2	3 919	2 842	1 005	32	7	
Páty	2 513		2 377	34	7		2 634	2 619	11	1		
Perbál	1 776		98	1 342	338		1 814	175	1 354	284		
Telki	301		46	252	1		279	63	216			
Tinnye	1 263		1 165	39	4		1 257	1 244	8	4		
Torbágy	1 511		147	1 361	3		1 901	349	1 548	3		
Tök	1 311		1 262	46	2		1 276	1 256	18			
Törökbalint	2 796		239	2 445	38	12	3 531	1 522	1 981	6	10	
Zsámbék	3 997		643	3 354			4 209	1 383	2 829	1	1	

Megye, járás, település	1900						1910					
	Jelen polgári	Jelen katonai	Magyar* Német* Szlovák* Szerb*	Német* Szlovák* Szerb*	Jelen polgári	Jelen katonai	Magyar* Német* Szlovák* Szerb*	Német* Szlovák* Szerb*	Jelen polgári	Jelen katonai	Magyar* Német* Szlovák* Szerb*	
IX. Pilisi felső (Pomázi)	38 804	27	10 819	21 783	4 318	1 569	47 281	16 746	23 718	4 732	1 503	
Békásmegyér	2 027		378	1 568	47	2	3 535	1 268	2 154	38	5	
Budakalász	2 019		392	1 036	33	503	2 474	495	1 361	92	486	
Csobánka	1 647		84	1 056	178	296	1 769	90	1 195	191	241	
Dunabogdány	3 231		761	2 444	11		3 350	1 801	1 525	8	2	
Kisoroszi	1 070		1 065	5			1 095	1 080	4	1		
Nagykovácsi	2 012		92	1 884	29		2 226	120	2 078	14		
Pesthidegkút	1 559		133	1 374	37		2 126	440	1 643	27	1	
Pilisborosjenő	1 343		41	1 284	8		1 574	118	1 446	6		
Piliscsaba	1 967		242	1 303	410		2 429	562	1 437	437		
Pilisszántó	1 565		185	14	1 356		1 717	231	17	1 466		
Pilisszentiván	1 218		65	1 074	12		2 276	582	1 404	67	13**	
Pilisszentkereszt	1 049		32	53	964		1 150	97	25	1 028		
Pilisszentlászló	700		47	7	646		795	71	2	722		
Pilisvörösvár	3 654		290	3 319	31	1	5 578	1 111	4 268	83	4	
Pócsmegyer	1 256		1 232	15	4	1	1 270	1 255	14	1		
Pomáz	3 910		1 480	1 135	510	765	4 472	1 923	1 286	494	748	
Solymár	2 361		224	2 119	9		3 108	1 086	1 983	25	2	
Szigetmonostor	1 273		1 247	10	14		1 262	1 237	9	5	1	
Tahtótfalu	2 275		2 244	22	7		2 244	2 226	16	4		
Úróim	1 165		51	1 104	5		1 328	73	1 243	8		
Visegrád	1 503		534	957	7	1	1 503	880	608	15		

* Polgári és katonai népesség, ** + 186 horvát.

Források: A magyar korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. II. k. 1882. 204–205.; *MSiK* 1. k. 1902. 194–199.; *MSiK* 42. k. 1912. 804–806.; *MOL* XXXII – 23 – h – 1880. 508. d. p. 87.; 83.; *MOL* XXXII – 23 – h – 1890. 832. d.; *MOL* XXXII-23-h-1890. 409. d. p. 35–36.

A táblázat alapján világosnak tűnik, hogy az etnikai folyamatok településenként még egy járáson belül is rendkívül különböző utakat jártak be. Az olyan szinte tisztán magyar nyelvű községekkel, mint Páty, Tinnye, Tök, Kisoroszi, Pócsmegyer, Szigetmonostor, Tahitótfalu nyilvánvalóan nincs értelme most foglalkoznunk, akár kistelepülésekről, akár nagyobbakról van is szó. Itt egyszerűen nem volt tere az etnikai átrendeződésnek.

Némiképp más, mégis stabil volt a helyzet azon települések esetében, ahol a dinamikus népességnövekedés nem bontotta meg az etnikai csoportok arányát. A 142%-os növekedést mutató Bián a magyar anyanyelvű többség végig a négytödös arányt súrolta. Nem történt érdemi átrendeződés a német többségű Nagykovácsiban (Δ 148%), Pilisborosjenőn (Δ 169%), Ürömön (Δ 159%) sem. Hasonlóan nem történt áttörés a szlovák többségű Pilisszántón, Pilisszentkereszten, Pilisszentlászlón, pedig itt sem beszélhetünk stagnálásról, hiszen a népesség gyarapodása itt is 139, 136, illetve 142%-os volt.⁴⁹ Figyelemre méltóan alakult a több nem magyar nemzetiségek által dominált települések struktúrája: Csobánkán (Δ 125%) a német anyanyelvűek bő kétharmados fölénye változatlan maradt, de a szerbek térvesztését a szlovákság dinamikája ellensúlyozta. Lényegében stabil maradt a németek csaknem 30%-os aránya Pomázon is (Δ 133), ahol a relatív magyar túlsúlyt részben a szlovákok, de főleg a szerbek rovására sikerült megerősíteni.

A VKM az ezer állami iskolát vizionáló kampány során a pilisi felső járásra láthatóan nagyobb figyelmet fordított, mint az alsóra. Itt 1902-ben már 14 községben működött állami iskola, mégsem voltak elégedettek az eredményekkel. Felrőtták, hogy Pilisborosjenőn és Ürömön szerintük azért olyan csekély a magyarosodás, mert ez a két község „kimaradt az államosítási akcióból”.⁵⁰ A statisztikusok nemcsak adatokat szolgáltatottak a döntések előkészítéséhez, nemcsak értékelték a számokat, hanem javaslatokat is megfogalmaztak, s politikailag „empatikusan” azonosultak a kormányzati elvárásokkal. A felső járással szembeni elégedetlenség olykor kifejeződött a stílus ingerültségében: az állami iskolával nem bíró Visegrád kapcsán a statisztikai munkálát szerzője így summázta türelmetlen helyzetértékelését: „már nem olyan csökönyös németségében mint a járás többi falvai”.⁵¹

⁴⁹ Pilisszentkereszt etnodemográfiai fejlődésének sajátossága, hogy itt a korábban betelepült szlovákok házasság révén magukba olvasztották a pár évtizeddel később érkezett svábokat, bár sokáig számon tartották maguk között a sváb eredetet. *Gyivicsán Anna*: Anyanyelv, kultúra, közösség. A magyarországi szlovákok. Bp. 1993. 40.; *Szabó Orsolya*: Plusznyelv alkalmom szerint. A pilisszentkereszti szlovákok. NAPÚT 9. (2007: 7. sz.) 20–29.

⁵⁰ MNL OL K26 ME 800. cs. 1909 – XXV – 181. p. 57. Pilisborosjenőre vonatkozóan így hangzott a „diagnózis” és a hozzá fűzött „prognózis”: „hogy nemzeti irányú oktatásra itt mennyire szükség van, mutatja az, hogy kis magyarságának aránya az utolsó tíz évben [1890 és 1900 között!] 7,1%-ról 3,1-re csökkent, a magyar nyelv ismerete terjedt ugyan, de még csak 21%-os s végül, hogy a községbeli két tanító közül az egyik németnek vallja magát. Az is jogcímet ad a beavatkozásra, hogy a község mostani r. k. iskolája elégtelen a tanköteleseknek: 2 tanítója 238 növendékkel vesződik.” Uo.

⁵¹ Uo. 58.

A biai járásba csak öt állami iskola jutott a századfordulón, de ezek hatásával sem volt elégedett a minden részletre gondosan ügyelő statisztikus szerző. Budakeszi esetében arra hívta fel a figyelmet, hogy „A községi fiúiskola már államosítva van 5 tanerővel; a 3 330 K községi segélyt élvező háromtanítós leányiskola azonban még a r. k. felekezet kezén van, bár a tannyelv ebben az iskolában is magyar. Az állami oktatásnak nemzeti szempontból csak úgy van igazi eredménye, ha a fiú és leány nemzedék egyaránt részesül abban, kívánatos volna tehát a félmunkát befejezni s a leányiskolát is állami kezelésbe venni.”⁵² Talán még élesebben fogalmazott Nagytétényre nézve: „Nagytétényben ... az államosítási akció csak félmunkát végzett és pedig a gyöngébb felét, a mennyiben átvette 4 tanítóval a leányiskolát, ellenben a r. k. felekezet kezén hagyta a 3 tanítós fiúiskolát. Az eredmény abban látszik, hogy a fiúiskola a gyermekeknek sokkal kisebb hányadát mutatja ki magyarnak, mint az állami leányiskola. Föltétlenül szükséges volna a fiúiskolát is államosítani.”⁵³ Ezek után aligha lephet meg bennünket az „eredmény”: Budakeszi magyar anyanyelvű polgárainak aránya az 1900-as 7%-ról 1910-re 32,8%-ra, a nagytétényi bő egyharmados arány ugyanezen időszak alatt 72,5%-ra ugrott, s a törökbálinti „félmunka” egész lendületet vett, amennyiben a magukat magyar anyanyelvűeknek vallók aránya 8,6%-ról 43,4%-ra szökött. Ekkora mértékű hirtelen elmozdulás aligha vezethető le pusztán az állami iskoláztatásból. Nagytétényben már 1890-ben abszolút értékben megtorpant, majd 1900-tól csökkenni kezdett a német anyanyelvűek száma, a másik két említett településen viszont 1900-hoz képest 1910-re 400-460 fővel kevesebb egyén vallotta magát németnek. Ugyanakkor mindhárom településen egyenletesen emelkedett a magyarul tudók aránya: ez a szám Budakeszin és Törökbálinton 70% fölé kúszott, Nagytétényben pedig a lakosságnak már 88%-a beszélte az államnyelvet.

Végig emelkedett abszolút számban mind a német, mind a magyar népesség Budakalászon és Pomázon, a magyar azonban jóval dinamikusabban. Ezekben a falvakban a magyarok és németek mellett szlovákok és szerbek is éltek, s az utóbbiak – mint fent már utaltunk rá – a századfordulótól elvesztették növekedési potenciáljukat.

⁵² Uo. 21.

⁵³ Uo. 22. Hasonló körülményeket tár fel Törökbálintra nézve: „anomália, hogy a lányokat az állam oktatja öttanítós iskolában, de már a fiúkról nem gondoskodik s azok a háromtanítós r. k. iskolában nyernek oktatást. Hogy az állam által a község oktatására fordított áldozatok tényleg gyümölcsözők legyenek, a fiúiskolát is államosítani kellene s egyenrangúvá fejleszteni a leányiskolával.” Uo. 23–24.

6. táblázat
 Az iskolaakció és a magyar nyelvtudás (a pilisi alsó- és felső járásban)

Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye	1880		1890		1900		1910		Megjegyzés (iskolaakció)
	magyar (%)	magyarul tud (%)	magyar (%)	magyarul tud (%)	magyar (%)	magyarul tud (%)	magyar (%)	magyarul tud (%)	
Pilisi alsó járás (Biai)									
Albertfalva	32,4		54,2	82,4	75,2	93,9	93,7	98,7	állami iskola
Bia	79,8		75,6	93,7	76,3	93,4	78,7	97,0	
Budafook (Promontor)	5,9		19,7	42,1	26,0	61,9	67,5	84,3	állami iskola
Budajenő	9,0	24,7	11,8	36,6	12,7	50,1	21,7	50,2	
Budakeszi	6,2		4,4	29,1	7,0	48,8	32,8	71,3	állami iskola
Budaörs	3,5	18,2	5,8	22,9	6,7	32,8	40,2	57,4	
Kistétény	15,7		19,2	34,0	26,9	66,9	81,3	92,1	állami iskola
Nagyitény	16,4	42,0	24,5	54,8	34,6	71,5	72,5	88,1	állami iskola
Páty	97,6		95,1		94,6	98,7	99,4	99,9	
Perbál	3,3	16,2	4,1	14,8	5,5	25,3	9,7	37,8	
Telki	0,0	8,0	9,7	22,9	15,3	36,2	22,6	49,8	
Timnye	96,7		93,6		92,2	99,0	99,0	99,6	
Torbágy	3,2		9,9	21,6	9,7	34,0	18,4	56,0	
Tök	94,6		95,4		96,3	99,2	98,4	99,3	
Törökbálint	7,4		7,4	37,6	8,6	51,5	43,4	70,9	
Zsámbék	17,8		16,5	38,4	16,8	47,4	32,9	63,5	

Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye	1880		1890		1900		1910		Megjegyzés (iskolaakció)
	magyar (%)	magyarul tud (%)	magyar (%)	magyarul tud (%)	magyar (%)	magyarul tud (%)	magyar (%)	magyarul tud (%)	
Pilisi felső járás (Pomázi)									
Békásmegyér	2,2		3,6		18,7	39,1	35,9	72,5	állami iskola
Budakalász	9,4		9,9		19,4	46,1	20,0	66,9	állami iskola
Csobánka	2,8		9,7		5,1	19,1	5,1	47,3	állami iskola
Dunabogdány	30,5		31,9		23,6	50,8	53,8	79,6	állami iskola
Kisoroszi	98,5		97,7		99,5	100,0	98,6	100,0	
Nagykovácsi	7,8		4,5	18,1	4,6	24,7	5,4	52,1	állami iskola
Pesthidegkút	6,0		5,4	28,7	8,5	35,1	20,7	59,6	állami iskola
Pilisborosjenő	3,0		7,1		3,1	21,0	7,5	41,1	KIMARADT!
Piliscsaba	5,9		10,3		12,3	39,5	23,1	69,6	állami iskola
Pilisszántó	6,4		8,7	27,8	11,8	45,1	13,5	66,8	állami iskola
Pilisszentiván	1,9		0,7	4,8	5,3	38,0	25,6	54,3	állami iskola
Pilisszentkereszt	2,9		6,1		3,1	26,3	8,4	60,1	állami iskola
Pilisszentlászló	7,1		4,1		6,7	15,4	8,9	52,9	állami iskola
Pilisvörösvár	2,3		2,3	18,4	7,9	40,9	19,9	65,7	állami iskola
Pócsamegyer	96,2		96,4		98,1	99,8	98,8	99,8	
Pomáz	30,0		35,2		37,9	74,7	43,0	87,1	állami iskola
Solymár	3,5		5,0		9,5	27,1	34,9	56,6	állami iskola
Szigetmonostor	98,4		96,2		98,0	99,8	98,0	99,8	
Tahitótfalu	98,4		97,8		98,6	100,0	99,2	100,0	
Újróm	2,5		4,1	16,7	4,4	27,5	5,5	34,7	KIMARADT!
Visegrád	14,1	34,9	18,9	59,4	35,4	66,8	58,6	86,4	

Forrás: MOL K 26 1909 – XXV – 181. 800. cs.; Halász, 1902. 158–159.; MSzK 1. k. 1902. 194–199.; MSzK 42. k. 1912. 804–806.

Sajátosan billegő növekedési pályát mutatott a dunabogdányi svábok és magyarok száma és aránya. A német anyanyelvűek száma 1900-ig egyenletesen növekedett, miközben a magyarok létszáma 1890 és 1900 között több mint száz fővel esett. Pedig itt működött állami iskola! Ehhez képest meglehetősen váratlan fejleménynek tűnik, hogy 1910-re több mint 900 fővel zuhant a svábok száma, miközben a magyaroké több mint ezerrel ugrott!⁵⁴ Illúzióik azonban természetesen nemcsak a statisztikusoknak lehettek. Az 1900-as népszámlálás szerint Budafokon még alig haladta meg az egynegyedes arányt a magyar anyanyelvűek aránya. Tóth József, aki 1877 óta állt az egész megye tankerületének élén, nyugalmába vonulásakor így summázta benyomásait: „szerencsésnek mondja magát, hogy mint budafoki polgár beszélhet itt. Visszatér egy negyed századdal korábbi időkre, amikor Budafokon még nem hangzott az édes magyar szó. Azon időben indította meg a mozgalmat Budafok magyarosítására, s ma már meglepéssel látja, hogy a törekvést siker koronázta, s ma már Budafok magyar községnek mondható nyelvben is, de különösen érzésben.”⁵⁵ S ami illúzióknak tűnt 1900-ban, az hamarosan testet öltött a statisztikában: ugrásszerűen megnőtt a magyar anyanyelvűek aránya, 1910-re meghaladta a 2/3-ot (igaz a magyarul beszélők aránya már 1900-ban is 62%-ot tett ki, s ez az arány 1910-ben elérte a 84%-ot!).

A magyar és magyarul beszélni tudók járási szintű népszámlálási adatait egymás mellé helyezve megállapíthatjuk, hogy a magyar anyanyelvűek aránya mindkét járásban egynegyedes szint körül indul 1880-ban, de miközben 1910-re a pomáziban csak egyharmad fölé kúszott, míg a biaiban már elérte az 55%-ot. Eközben a magyar nyelv ismerete mindkét járásban 2/5 feletti szintről (a biaiban közelítette az 50%-ot) a világháború előttre a pomázi járásban kétharmad fölé emelkedett, míg a biaiban már meghaladta a háromnegyedet. Amennyiben – erős leegyszerűsítéssel – az anyanyelv térhódítását az asszimiláció, a magyar nyelvismeret terjedését az akkulturáció egyik ismérvének fogjuk fel, a lezajlott etnikai folyamatok disszonanciáját jelzi, hogy 1900 és 1910 között a biai járásban a magyar anyanyelvűek számának növekménye (~ 16 000 fő) meghaladta a magyarul beszélni tudók gyarapodását (~ 14 500 fő). Még akkor is meglepő ez az adat, ha ebből a háttérben a migráció kiemelt jelentőségére következtet valaki.

⁵⁴ A település identitástörténetének monográfusa meggyőzően hangsúlyozza: „A háború előtt Dunabogdányban a svábság tudata bizonyításra nem szoruló, egyértelmű valóságként épült be a mindennapi viselkedést irányító kultúrába. Svábnak lenni kétségbevonhatatlan evidenciát, az identitás számára biztos kapaszkodót jelentett. A csoport erős belső kohéziója, amelyet a nyelvhasználat, az endogámia, a szokások, a hagyományok, a normák intézményesített működtetése által vezérelt életvitel biztosított, [a svábok] nem látták veszélyeztetve a csoport létét.” *Bindorffer Györgyi: Kettős identitás. Etnikai és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban.* Bp. 2001. 139.

⁵⁵ Budafok község képviselőtestületi jegyzőkönyve, 1903. júl. 20. In: Dokumentumok Budafok-Tétény történetéhez 1731–1950. Szerk. Czaga Viktória – Garbóczi László – Szabó Csaba. Bp. 2002. 160. Tóth Józsefről (1842–1912) lásd uo. 140. Ma is utca van elnevezve róla Budafokon.

Mégsem állíthatjuk a fentiek alapján, hogy 1890 és 1900 között pusztán a népszámlálási kérdőpont megváltoztatásával vagy a magyar nyelvet forszírozó állami iskoláztatás következtében kibontakozó asszimilációs folyamatok egyértelműen megfigyelhetőek lennének a vizsgált térség minden településén. Persze az éles, ugrásszerű változások mindig gyanúsak, a sikeres asszimiláció azonban általában többlépcsős, több generációs folyamat.⁵⁶ Nem elég csak az ifjakat beolvasztani, ha szüleik, nagyszüleik nyelvileg nem reszocializálhatóak. A nem-magyar nyelvi közegben államnyelvként oktatótt magyartanításban a korábbi, grammatizáláson (‘grammarising’) alapuló módszerhez képest a századelőtől mindinkább előtérbe került a beszédközpontú, ún. direkt módszer. Az előbbi elvben az állammal való pontosabb kommunikációt, az ügyintézés nyelvét célozta, az utóbbi inkább távolabbi, alig rejtett kívánalmaknak, a magyarosításnak kívánt megfelelni. A nyári gyorstalpalókon kiképzett tanítók által imígy-amígy elsajátított államnyelv kényszerű oktatása ugyanúgy nem szolgálta a tárggyal való azonosulást, mint az elvont hazafiaskodást sulykoló tantárgyi tartalom.⁵⁷ A direkt módszer korai sikereit akkor kísérhette volna tartós eredmény, ha az idegen nyelvű környezetben lett volna esély a további magyar nyelvhasználatra, illetve, ha a beszűkült magyarosító mobilitási csatornából kimaradóknak, a középfokú oktatásba be nem kapcsolódóknak is lett volna módjuk később gyakorolni a nyelvet. S akkor is csak hosszú távon lehetett volna esély a folyamat kibontakozására. Ha egyáltalán lehetett...⁵⁸

Hogy ez mennyire így van, azt jól megfigyelhetjük, ha századfordulós adatsorainkhoz hozzárendelve megvizsgáljuk az 1920-as népszámlálás községsoros adatait is. Térségünkben nem mondhatjuk, hogy az impériumváltás kényszere váltotta ki az alkalmazkodást, hogy az új hatalom ismét más kérdéseket tett fel, vagy hogy nem tartott népszámlálást, nehogy kiderüljön valami nem kívánatos.⁵⁹ Történt ugyan egy közigazgatási átrendezés, amelynek során a biai járásból Albertfalvát, Budafokot, Budaörsöt, Budatétényt, Nagytétényt és Törökbalintot egy ún. Központi járáshoz csatolták, amely egy a pesti oldalra átnyúló

⁵⁶ *Milton M. Gordon: Assimilation in American Life. The Role of Race, Religion, and National Origins.* New York 1964. 60–84.

⁵⁷ *Puttkamer, J.: Schulalltag i. m. 205–209.; Berecz Ágoston: The Politics of early language teaching. Hungarian in the primary schools of the late Dual Monarchy.* Bp. 2013. 164–165. Szempontunkból is tanulságos az utóbbi könyvben a szatmári svábokkal kapcsolatos párhuzam. Uo. 189–195.

⁵⁸ Faragó Tamás mutatott rá az 1910-es népszámlálás Moson megyei példáján, hogy a németek magyar nyelvismerete korcsoportonként, életciklus szerint, hasonló U alakú görbét írt le, mint az ottani magyarok német nyelvtudása, ami a (magyar javára eltolódó) kétnyelvűség térhódításának egyértelmű jele. *Faragó Tamás: Népeiségnövekedés – asszimiláció – vándorlás.* (Adatok a Nyugat-Dunántúl társadalomtörténetéhez az első világháború előtt) Századvég, Új folyam 12. sz. 1999 tavasz. 33–57.

⁵⁹ Erről nekem a pozsonyi származású Niederhauser Emil nagymamája jut eszembe, aki egy szót sem tudott magyarul, de amikor a cseh éra bekövetkezett, derék hungarusként mindig magyaroknak vallotta magát a népszámlálások alkalmával.

agglomerációs területet fogott át. Az is igaz, Magyarországon, 1920-ban már így fogalmazták meg a népszámlálás etnicitást illető kérdőpontját: „Anyanyelve?” Ami megint inkább az 1900 előtti kérdésre emlékeztetett, bár a kitöltési utasítás továbbra is megengedő volt. Azt, hogy az első világháború után milyen iskolák működtek az egyes községekben, kétféle forrásból ellenőrizhettük: egyrészt az új országterületre kiadott első Helységnévtárból, másrészt pedig az 1925-ös ún. Statisztikai tájékoztató lapok adatai alapján.⁶⁰

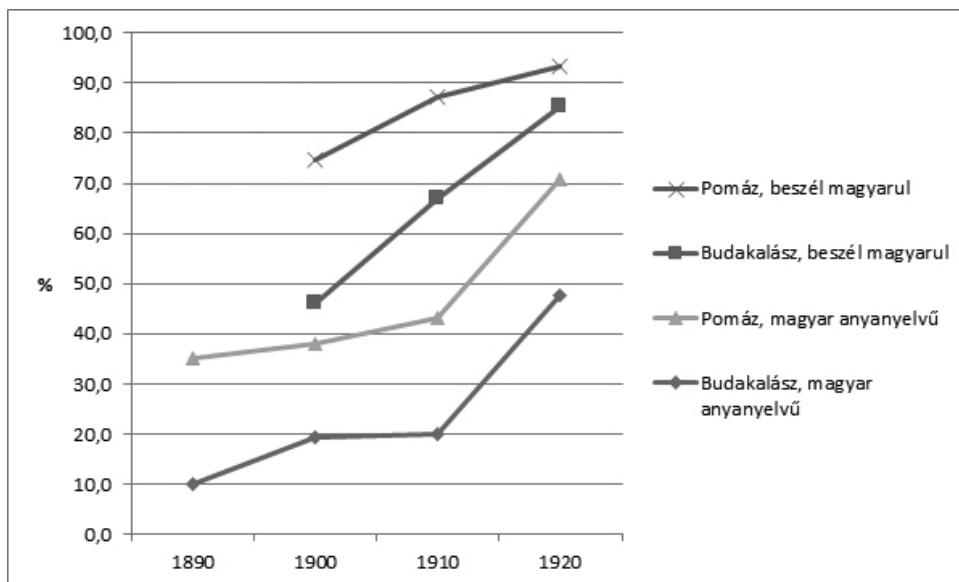
Annak ellenére, hogy az általunk vizsgált térséget a trianoni határváltozások nem érintették, a népszámlálási eredményekben etnikai szempontból érdemi elmozdulások mutatkoztak. A már évtizedek óta homogén magyar községektől értelemszerűen most elvonatkoztatva a települések egy jelentős részében a korábban megindult folyamatok változó lendülettel, de folytatódtak. Bia, Budafok, Kistétény, Nagytétény, Békásmegyér, Visegrád anyanyelvi magyarosodása tulajdonképpen következménye, betetőződése volt a magyar nyelvtudás megelőző terjedésének.

Akadtak azonban olyan falvak is (s ilyenek kizárólag a pilisi felső járásban fordultak elő), ahol csak 1920-ra kapott lendületet a folyamat, amikor a magyar anyanyelvűek aránya hirtelen megugrott – miközben a magyar nyelvtudás terjedése is haladt előre (Békásmegyér, Budakalász, Pesthidegkút, Piliscsaba, Pomáz). Az iskola-államosítások és az Apponyi-féle iskolareform természetesen mindkét esetben nyilvánvalóan éreztette hatását a nyelvtudás területén, s az anyanyelvi asszimiláció – bizonyos fáziskéséssel – mintegy követte az államnyelv ismeretének terjeszkedését. Budakalászon 1900 és 1910 között abszolút számban mintegy száz fővel, arányát tekintve pedig egyötöd körül mozgott a magukat magyar anyanyelvűeknek vallók részesedése a népességből, viszont 1920-ra mind létszámban, mind relatív súlyban megduplázódtak a számadatok. Pomáz ugyanezt a jelenséget egy fokkal magasabb szintről indulva produkálta. Itt érdemes hozzáfűznünk, hogy Budakalász és Pomáz egyaránt részese volt az állami iskolaakciónak: a húszas években Kalászon 5 tantermes állami és egy tantermes görög keleti, Pomázon 8 tantermes állami elemi és 1 tantermes görög keleti iskola működött. Itt tehát – legalább részben – igazolva érezhette magát az állami iskolapolitika.

⁶⁰ Csonka-Magyarország Compass-szerű Helységnévtára. Szerk. Kempelen Béla Bp. 1922.; Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívum (EA) St 1418-1424, St 1431-1432, St 1466-1475, St 1574-1593. Az így kialakított adatbázis segítségével felfigyelhettünk azokra a változásokra is, amelyek még nem szerepeltek a századforduló iskolai statisztikáiban. Innen tudjuk, hogy például Pilisborosjenőn, jóllehet eredetileg kimaradt az ezer állami iskola szervezésének akciójából, a húszas években már 3 tantermes állami elemi iskola működött. A nemzetiségi iskoláztatás húszas évekbeli új fejleményeiről különös tekintettel a vizsgált térségre lásd *Tilkovszky Loránt*: Nemzetiségi anyanyelvi oktatás Magyarországon a katolikus elemi népiskolákban (1919–1944). *Századok* 129. (1995) 1251–1274.; *Grósz András*: A magyarországi német iskolaügy és a katolikus főpapok a Bethlen-kormány idején. *Pro Minoritate* 2014. tél 127–150.; *Marchut Réka*: Töréspontok. A Budapest környéki németiség második világháborút követő felelősségre vonása és annak előzményei (1920–1948) Budapest–Budaörs 2014. 59–62.

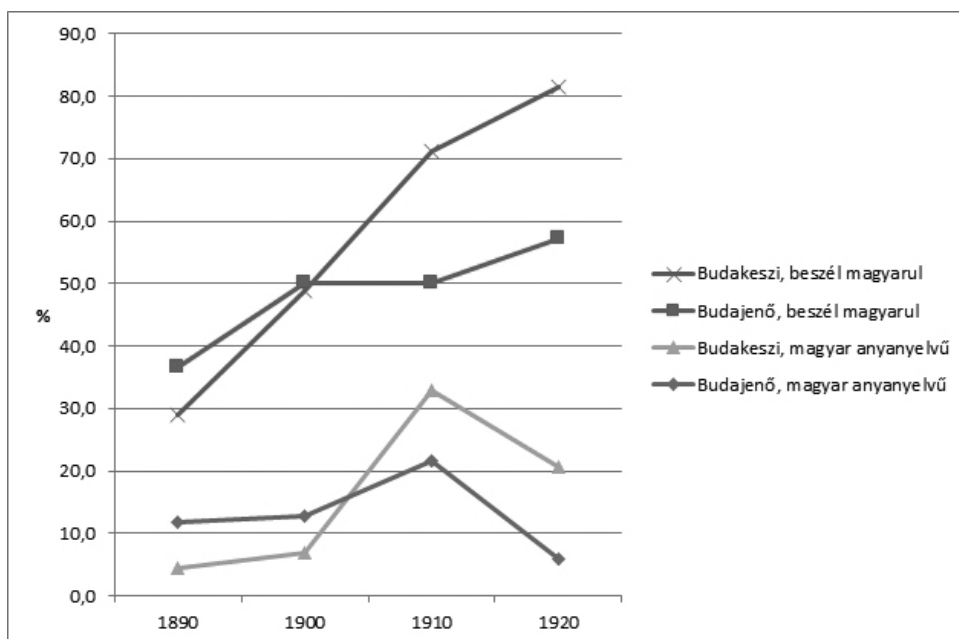
1. ábra

Anyanyelv és nyelvismeret Budakalászon és Pomázon (1890 – 1920)

2. ábra

Anyanyelv és nyelvismeret Budakeszin és Budajenőn (1890 – 1920)

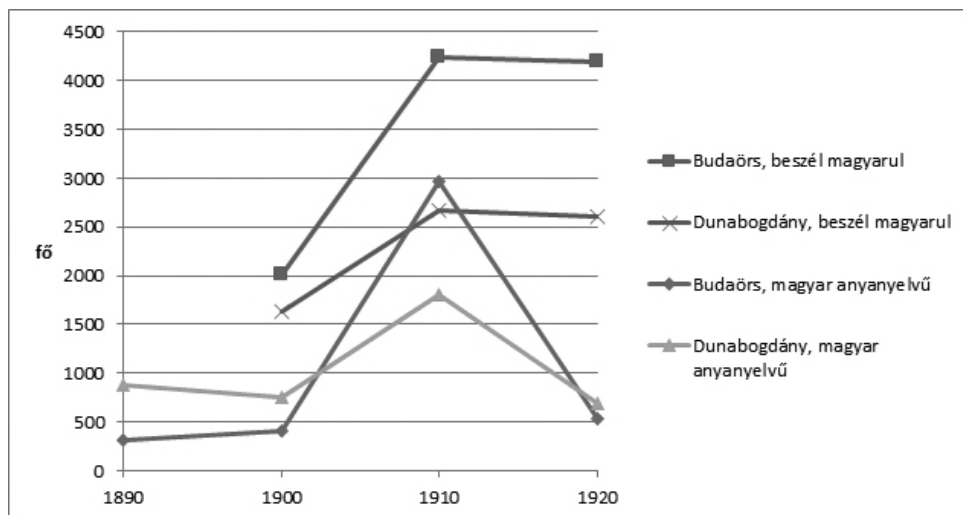

Épp ellenirányú változás mutatkozott viszont, amikor az adott településen az 1910-es kiugróan magas magyar anyanyelvi érték 1920-ra radikálisan visszaesett (Budajenő, Budakeszi, Budaörs, Perbál, Telki, Törökbálint, Zsámbék, Dunabogdány, Pilisborosjenő, Pilisszántó, Pilisszentiván, Pilisszentkereszt, Üröm), miközben a nyelvtudásban a magyar térhódítása csaknem mindenütt töretlenül folytatódott. Számos esetben ez a magyar anyanyelvűek abszolút számának meredek zuhanásával is együtt járt: Budajenőn, Perbálon, Telkiben, illetve Dunabogdányban, Pilisszántón, Ürömon egyenesen az 1900 előtti szint alá süllyedt a magukat magyarnak vallók száma. Tanulságos megjegyeznünk, hogy míg Budakeszi részese volt az állami akciónak, még ha csak az idézett „félmunkás” módon is, Budajenőn azonban csak r. kat. elemi működött.

Igazán kontraindikáló folyamatot jelez azonban a pilisi alsó járásból Budaörs és a felsőből Dunabogdány esete, ahol 1910 és 1920 között nemcsak a magyar anyanyelvűek aránya és száma zuhant meredeken, hanem a magyarul beszélni tudók száma is visszaesett. Ez biztosan nem magyarázható pusztán az iparosodás és városiasodás, vagy a migráció hatásával. Az értelmezéshez hozzátartozik, hogy bár Bogdány részese volt az állami iskolaakciónak, Budaörs pedig nem, 1925-ben az utóbbiban továbbra is csak r. kat. elemi iskola működéséről tudunk, viszont Dunabogdányban 8 tantermes állami népiskoláról tudósított a helyi jegyző!⁶¹

3. ábra

Anyanyelv és nyelvismeret Budaörsön és Dunabogdányban (1890 – 1920)

⁶¹ Néprajzi Múzeum EA St 1577.

Összegzés

A magyar népességstatisztika a népszámlálások révén nemcsak regisztrálta az etnikai folyamatok változását, hanem miközben igyekezett megfelelni a kormányzati elvárásoknak, azok alakításában is közreműködött. Vagy úgy, hogy adatokat, nyersanyagot szolgáltatott a „nyelvhatár-akció” vagy az állami iskolapolitika formálásához, máskor célzott felmérések elemző tanulmányba foglalásával vagy etnikai térképek szerkesztésével szakmai érveket szállított a kormányzati koncepciók kidolgozóinak. A múlt adatsoraira alapozva tudományos prognózisokat is készített, abban a reményben, hogy mindezek révén pozitíve befolyásolhatja a döntéshozókat. A csoportosításnál használt egydimenziós kategóriarendszer nem hagyott lehetőséget a sokszínűségek, átmeneti státusok számára. Pedig a korszak statisztikusainak, hivatásuk szerint, az egyre differenciáltabb, bonyolultabb, sokrétűbb társadalom csoportmintázatait kellett megragadniuk, ami szükségessé tette a kategóriarendszer folytonos finomítását. Így jártak el, amikor az etnikai identitás paramétereinek „felpuhításával”, „szubjektívebbé tételével” az anyanyelvre vonatkozó népszámlálási kérdőpontot megváltoztatták, s a végrehajtási utasítások ehhez igazodó módosításával a válaszlehetőségeket is tartalmilag újrafogalmazhatóvá tették. A népmozgalmi statisztikához gyűjtött adatok etnikai paramétereinek értékelésénél is olyan „szubjektív” elemeket vittek a számbavételi folyamatba, amelyek „statisztikailag” befolyásolták a kapott eredményeket. Mivel azonban a népszámlálások sorozatában a folyamatok mindig az előző és a következő felvétel értékei által is meghatározottak (s ez a népmozgalmi és az iskolai statisztikára egyaránt érvényes), ezáltal hosszabb távon az időben közbülső statisztikai realitások, különösen szélsőséges kilengések esetén, nyitva hagyták a lehetőségét önmaguk korrekciójára is. A népszámlálások – hagyományos forráskritikán túlmutató – episztemológiai megközelítése nélkül adataik sem értelmezhetők.

Akár a közkeletű nemzetépités, akár a nemzetiesítés (Rogers Brubaker) vagy a kulturális homogenizáció (Ernest Gellner) fogalmával közelítünk a fent tárgyalt folyamatokhoz, a nemzetállami szintre emelt politika magában hordozta a tervek, szándékok, illúziók cselekvési programok keretébe ágyazott megvalósítását.⁶² Az elképzelt realitások egyik termelője, rendszeres kritikai felülvizsgálója a társadalmi cselekvés résztvevőjeként a nemzeti/nemzetiségi/etnikai statisztika lett. Akkor is, ha mint a pilisi esettanulmányok példáiból látható, az eltúlzott „statisztikai” asszimiláció az akkulturáció, ha úgy tetszik, a „kulturális homogenizáció” fékjavé is válhatott.

⁶² Ernest Gellner: A nacionalizmus és a komplex társadalmak kohéziójának két formája. Ford. Szanyi Imre. In: *Eszméj a politikában: a nacionalizmus*. Szerk. Bretter Zoltán és Deák Ágnes. Pécs 1995. 188–212.; Rogers Brubaker: *Nacionalizmus új keretek között*. Ford. Erdősi Péter. Bp. 2006. 85–90.

„STATISTICAL ASSIMILATION” IN THE KINGDOM OF HUNGARY 1880–1910

by György Kövér
Summary

During the existence of the Austro-Hungarian Monarchy the official censuses only from 1880 include questions inquiring about language. On the western side of the Monarchy they inquired about the colloquial or everyday language (*Umgangssprache*), whereas the Hungarian census focused on the „mother tongue” (*Muttersprache*).

It is not commonly known, that in the Hungarian Kingdom between 1880 and 1910, however, the relevant question changed. In 1880 it was formulated as “What is your mother tongue? (Moreover, what other language of the country do you speak?)”, whereas from 1900 onwards, probably in an attempt to reproduce the question formulated on the Cisleithanian side, it was “What is your mother tongue, that is, the language you consider as yours, the language in which you are most fluent and like to speak?”. Thus, while in 1880 the focus was clearly on the mother tongue, during the census immediately preceding World War I the focus shifted to asking the subject to reveal his or her relation to the spoken language.

According to these censuses at the turn of the century the surge of those with Hungarian as “mother tongue” is quite spectacular, in absolute numbers. On the other side, in relative terms the progress of Hungarian speakers crossing the mystical 50 percent figure was more gradual.

The main question of this paper: how we can interpret these census data from the point of social history? What is the “statistical contribution” to these “results” considered as a “successful Hungarian assimilation”? We try to give an answer through „changing the scale”, meaning both on the macro and micro level.

KÖZIGAZGATÁS-TÖRTÉNETI MŰHELYTANULMÁNYOK

Miru György

A DUALIZMUS KORI KÖZIGAZGATÁS POLITIKAI KONTEXTUSAI. KOSSUTH AZ AUTOKRATIKUS HATALOM ELLEN*

A dualista alkotmányosság és a végrehajtó hatalom túlsúlya

A dualizmus korának közigazgatását nem lehet sommásan minősíteni, noha azt nemcsak a politikai publicisztika, hanem olykor a szaktudományok képviselői is megtették. Minden jelző és értékítélet leegyszerűsítést rejt magában, s mindig jól kitapinthatók a mögöttes politikai értelmezések. Bibó István a magyar közigazgatás problémáit elemezve a dualizmus kori igazgatást őszintének nevezte, ahogy magát az egész politikai konstrukciót is. Az őszinteség hiánya átláthatatlanságot és bonyolultságot eredményezett, ahol erők maradtak a hatalmi szempontok, jelentős mértékben érvényesültek a személyi viszonyok, s hiányzott egy egészséges önkormányzati fejlődés, s a szakszerűség sem emelkedett mindig kellő fokra. Ugyanakkor Bibó is elismerte, hogy a több forrásból kialakult modern kori magyar közigazgatásnak voltak hatékonyabb és jobban működő részei.¹ A korszak közigazgatás-történetét monografikusan feldolgozó Sarlós Béla szintén a bonyolultságot és összetettséget emelte ki, de azt az igazgatási rendszerre háruló sokféle funkcióból eredeztette. Kiemelte a

* A 2015. november 5-én, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában megrendezett „Közigazgatási történetek” a dualizmus korából 1867–1918. című közigazgatás-történeti műhelykonferencián elhangzott előadás átdolgozott változata.

A tanulmány megjelenését támogatta a Debreceni Egyetem Magyar Emlékezhelyek Kutatócsoportjának OTKA K 112335 számú pályázata.

¹ *Bibó István: Különbség.* Bp. 1990. 46–60.

közigazgatás szerepét a korszak modernizációs folyamataiban, és azt, hogy a kiegyezéssel kialakított kompromisszumot, azaz az uralkodó és a kormány közti viszonyt le kellett képezni a kormány és a törvényhatósági igazgatás kapcsolataira is, ami csak tovább fokozta a szisztéma kuszaságát.²

Az ítéletek ellenére az helyes törekvés, hogy a korszak közigazgatását a politikai rendszer egészéből értsük meg. A jogtörténészek kiváló elemzéseket nyújtanak a joganyag belső összefüggéseiről, a fontos törvények szövegszerű értelmezéséről, ugyanakkor történelmi feladat a korabeli és a későbbi kontextusok megkülönböztetése, egymásba csúszásuk veszélyének érzékeltetése. Nem a hazai jogtörténészek tették elfogadottá azt az értelmezést, miszerint a kiegyezés a szokásjogi alapú történelmi alkotmány kereteibe illesztette be az új paktumot, amely ugyan elhatárolta a közös viszonyokat és kitért azok kezelésére, de nem meghatározta, hanem elismerte a jogokat, mintegy feltételezve egy már létező szokásjogi hagyományt. Az 1867. évi 12. törvény nem határozta meg pontosan sem az uralkodó és az ország jogait, sem az ország és a birodalom kapcsolatát, mégis ez volt a leghatározottabb kísérlet a birodalmi kapcsolat fennállása során az ellentétek áthidalására, így a véleménykülönbségek kisebbek lettek 1867 után, mint voltak előtte. A paktum olyan monarchikus uniót regenerált, amelynek ereje, stabilitása az erős és önálló monarchikus hatalmon, a tágran hagyott uralkodói jogokon, s nem az alkotórészek szoros intézményes kapcsolatán alapult, hisz az intézményes kapcsolatok meglehetősen lazák maradtak. A konstrukció jól is működött mindaddig, amíg mindkét félben megvolt arra a politikai szándék.³

Az uralkodó az új politikai rendszerben is meghatározó tényező maradt, így az alkotmány helyreállítása Magyarországon nem parlamentáris rendszert hozott létre, hanem a korona és az ország új egyensúlyi helyzetét, ami a paktumos politizálás korábban is gyakorolt formáit élte tovább. 1867 után az uralkodó erősebb pozícióval rendelkezett mint a parlament, ennek következményeként a végrehajtó hatalom dominanciája érvényesült, ami éreztetette hatását a politikai intézményrendszer egészében. A kormány lényegében közvetített a népképviselő legfőbb intézménye, a parlament és az uralkodói akarat között, s egyetlen kivételtől eltekintve sikerült is elkerülnie, hogy közöttük nyílttá váljon a konfliktus. A kormány nemcsak közvetített, hanem érvényesítette is erőfölényét a parlamenttel szemben, aminek a „népképviselő” intézményeinek komoly deformálódása lett az ára. A dualizmus korának politikai viszonyait olyan jelenségek jellemezték, mint a szűk választójog, az aránytalan választókerületi beosztás, a választási visszaélések sokasága, az oligarchikus tendenciák a pártok szerveződésében, az erősödő frakciófegyelem, a klubpolitizálás és a politikai erkölcsi, felelősségi viszonyok megromlása. Így a kormány autoritásának

² *Sarlós Béla*: Közigazgatás és hatalmpolitika a dualizmus rendszerében. Bp. 1976.

³ *Péter László*: Ország és királya a hatvanhetes kiegyezésben. In: *Uő*: Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből. Bp. 1998. 249–263.

forrása nem a választók döntése vagy a parlamenti többség volt, hanem a korona és a parlament egyezkedése.⁴

A megnövekedett szervezési és társadalmi feladatok valóban hatékonyabb kormányzati munkát követeltek, és az igazgatási apparátusok szakszerűbbé válását. De a „hevesi ügy” azt jelezte, hogy nemcsak hatásköri vita, hanem politikai ellentét is kialakulhat a kormány és a törvényhatóságok között. Ezért az 1848-ban elmaradt megerendezés, illetve az országos és a törvényhatósági önkormányzat, pontosabban a kormány és a közigazgatási hatóságok viszonyának szükséges egyeztetése, az ún. „kis kiegyezés” az autonóm igazgatás korlátozásával és centralizáló tendenciák kibontakoztatásával valósult meg. Sarlós Béla szerint a törvényhatóságok felé is közvetíteni kellett azt az autonómiavesztést, amit a kiegyezésben az ország, ténylegesen a parlament és a kormány az uralkodóval szemben szenvedett el. Vagyis nem rendelkezhetett a törvényhatóság több joggal a kormánnyal szemben, mint amivel a kormány rendelkezett az uralkodóval szemben. Így azon tárgykörökben, amikben a kormánynak ki kellett kérnie az uralkodó jóváhagyását, azokban az önkormányzatoknak is ki kellett kérnie a miniszterét.⁵

Eötvös József szerint a centralizáció a parlamentnek felelős kormányzás természetes következménye, s a parlamentáris rendszer az alkotmányvédelemben is hatékonyabb mint a municipális. A törvényhatósági törvény vitájában mondott beszédében a felelősség elvéből indult ki, s azt bizonygatta, ha megszorítják a kormány hatáskörét, felelőssége is csökken, s képtelen lesz rendelkezéseit végrehajtani. Figyelemre méltó volt az a felvetése, hogy a központi törvényhozás és kormány az egyének szabadságát is megvédheti, ha egy törvényhatóságban azt fenyegető intézkedések történnek.⁶ A mai jogtörténész is úgy véli, hogy a hagyományos vármegyei hatáskör akadályos lett a jogállam kiépítésének és hatékony működésének. Ezért a polgári kormányzat benyomult a törvényhatósági önkormányzat hatásköreibe, ami a közvélemény előtt a kormányzat és a megyék küzdelmeként jelent meg. Kortársak és későbbi elemzők ugyanakkor

⁴ *Ruszoly József*: A választási bírászkodás Magyarországon 1848–1948. Bp. 1980.; *Gerő András*: Az elsöprő kisebbség. Népképviselő a Monarchia Magyarországon. Bp. 1988.; *Péter L.*: Ország és királya i. m. 262.; *Péter László*: Montesquieu paradoxonja a szabadságról és a magyar alkotmány, 1790–1990. In: *Uő.*: Az Elbától keletre i. m. 347.; *Boros Zsuzsanna – Szabó Dániel*: Parlamentarizmus Magyarországon (1867–1944) Bp. 1999. 9–150.; *Pesti Sándor*: Pártfegyelem a dualizmus kori Magyarországon. Századvég 4. (1999: 3. sz.=14. sz.) 55–77.; *Cieger András*: Kormány a mérlegen – a múlt században. A kormány helye és szerepe a dualizmus politikai rendszerében, 1867–1875. Századvég 4. (1999: 3. sz.=14. sz.) 79–107.

⁵ *Sebestény Sándor*: A „hevesi ügy”, 1867–1869. Századok 107. (1973) 1175–1191.; *Sarlós B.*: Közigazgatás. i. m. 38–46.; *Stipta István*: Törekvések a vármegyék polgári átalakítására. Bp. 1995. 125–172.

⁶ Az 1869-dik évi ápril 20-dikára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. IX. Szerk. Nagy Iván. Pest 1870. 196–198.

a szakszerűség feltételét látták a központosításban és az azzal járó bürokratizálódásban.⁷

A kormány két módját választhatta volna az igazgatási apparátus felügyeletének: a törvényt, illetve a közvetlen rendelkezést. Ha a törvényi kontrollt választja, akkor elég lett volna csak olyan esetekben beavatkoznia, amikor a tisztviselő jogot sért, vagyis csak utólagos jogi korrekciót alkalmaznia. Azonban az utóbbit választotta, így kiterjesztette rendelkezési jogait a törvényhatósági tisztviselők irányába. Ezt már elvi szinten előkészítette a kormány 1867. április 10-i „intézkvénye”, amely rendhagyó módon megmagyarázta, értelmezte a felelős kormány és a törvényhatóságok kapcsolatát. A dualizmus évei alatt az autonómiák fokozatosan szűkültek, hiányzott a törvényhatóságok költségvetési önállósága, a belügyminiszter jóváhagyási joggal rendelkezett a törvényhatósági szabályrendeletek és döntések felett, s ez a jogköre még bővült is. A felirati jogot korlátozták, a főispáni jogkört kiterjesztették, a diszkrecionális jogkör mind szélesebb lett. Ezzel párhuzamosan a miniszter rendelkezési jogai kiterjedtek, s ahol a minisztérium nem rendelkezett saját apparátussal, ott is fokozta beleszólási jogát, főként az 1886. évi második törvényhatósági törvénnyel (21. törvénycikk), de a szakigazgatás bővítése is egyre több ügyet (népoktatás, közadózás, közegészségügy, rendészet stb.) vont el a törvényhatóságoktól.⁸

A kormány mozgásterét a rendeletalkotás kiterjesztésével is növelte, amit indokolt persze a kormányzati feladatok bővülése is. Azonban a miniszterek rendeleteikkel a törvényhozás területére is kiterjeszkedtek, így olyan kérdésekben is rendeleteket alkottak például a szabadságjogok, egyesülés- és gyülekezési jog, egyházpolitika terén, ahol hiányzott a törvényi szabályozás vagy felhatalmazás, azaz törvénytörő rendeleteket adtak ki. A német jogfelfogás hatására terjedő autokratikus jogelv azt jelentette, hogy azokon a területeken, ahol hiányzott a jogi szabályozás, vagyis ahol a törvény a polgár szabadságát nem állapította meg, ott a hatóságok saját belátásuk szerint hozhattak határozatokat, adhattak ki rendeleteket, azaz a végrehajtó hatalom saját jogán rendelkezett. Ez ellentétes volt az angol jogszemlélettel, miszerint ha egy területet nem szabályozott törvény, ott az egyén és csoportjainak szabadsága érvényesült, így

⁷ Nagy Endre: A dzsentroid hivatalnok a Monarchia korában. (Tézisszerűségek egy hipotézisről) In: A Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve. VII. Salgótarján 1981. 152–154.; Mezey Barna: Államosítás és autonómia. Centralizáció és önkormányzatiság a XIX. század második felében. In: Autonómiák Magyarországon 1849–1998. Tanulmányok. Főszerk. Gergely Jenő. Szerk. Strausz Péter és Zachar Péter Krisztián. Bp. 2004. 16.

⁸ Sarlós B.: Közigazgatás i. m.; *Csizmadia Andor*: A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig. Bp. 1976. 119–143., 176–224.; *Stipta I.*: Törekvések i. m.; Mezey B.: Államosítás és autonómia i. m. 13–24.; Gergely András: Területi autonómiák – lokális önkormányzatok a XIX. századi Magyarországon. In: Autonómiák Magyarországon 1849–1998. i. m. 48–55.; Cieger András: Autonómia a gyakorlatban – A dualizmus kori helyi közigazgatás pénzügyi kérdőjelei. In: Autonómiák Magyarországon 1849–1998. i. m. 57–64.; Cieger András: A közigazgatás autonómiájának nézőpontjai 1848–1918. In: Autonómiák Magyarországon 1848–2000. I. Szerk. Gergely Jenő. Bp. 2005. 25–62.

minden törvény és rendelet csak szűkítette a szabadságot. Magyarországon a bíróságok törvényesnek tekintették a rendeletet, ha az nem ütközött valamelyik az országgyűlés által hozott törvénybe. A törvények kijelölték a hatóságok tevékenységének határait, de ha nem volt törvény, akkor a hatóság széles diszkrecionális hatalommal rendelkezett állampolgárai felett. Ha az állampolgárt vagy csoportját a hatóság részéről jogsérelem érte, a sértettnek kellett bizonyítania, hogy a jog az adott kérdésben az ő érdekeit védi, míg ez Nyugat-Európában éppen fordítva volt.⁹

Az autokratikus jogelvvvel szemben az állampolgár szabadságát csak a jogállam tudja biztosítani, ha mindenre kiterjedő, részletes törvényeket és eljárási szabályokat alkot a parlament. További garanciát jelenthetnek a helyi önkormányzatok, a polgárok politikai részvétele és a közigazgatási bíráskodás. A végrehajtó hatalom kiépülése és erősödése ellenére a jogállami intézmények csak nehezen, s hézagosan születtek meg a dualista korban. Az autokratikus jogelv következtében a végrehajtó hatalom állandóan tágíthatta jogkörét, mert nem volt más hatalom, amely annak gátat szabott volna.

A dualista politikai rendszer és a közigazgatás összefüggései Kossuth értelmezésében

Kossuth a kiegyezés bírálatait elsősorban az ország autonómia-vesztésére alapozta. Úgy érezte, hogy a közös ügyek konstrukciójában az ország elveszti függetlenségének legfőbb feltételeit, beolvad a Birodalomba, tartományi szintre süllyed, s önálló kormányzás helyett csak adminisztráció jut neki. A közös alkotmányosságot sebezhetőnek vélte, s tartott az abszolutista reflexek felerősödésétől, s azon keresztül a központosító tendenciák érvényesülésétől.¹⁰ Az ország önállóságának csökkenését persze eltűlozta, jóslatait a dualista közösség politikai gyakorlata nem igazolta, azt viszont pontosan látta, hogy a közös ügyek rendezése, elsősorban azok kezelése 1867-ben nem perszonáluniót, hanem reáluniót teremtett. Folyamatosan bírálta a dualista berendezkedés politikai viszonyait,

⁹ Péter László: Volt-e magyar társadalom a XIX. században? A jogrend és a civil társadalom képződése. In: Péter L.: Az Elbától keletre i. m. 148–186.; *Uő.*: Montesquieu paradoxonja i. m. 342–354.; Péter László: Az állam és az egyház viszonya és a civil társadalom Magyarországon: történeti áttekintés. In: Péter L.: Az Elbától keletre i. m. 355–370.; Cieger András: „Királyi demokrácia” Szabadságjogok a magyar liberálisok reformterveiben 1867 után. *Aetas* 24. (2009: 3. sz.) 55–82.

¹⁰ Kossuth Lajos: A közös ügyek hálója. In: Kossuth Lajos iratai. VII. Történelmi tanulmányok. S. a. r. Kossuth Ferenc. Bp. 1900. 290–323.; Kossuth 1867. május 22-i nyílt levele Deák Ferencnek és 1867. augusztus 5-i levele a jászladányi választóknak. Közli: „Nemzeti újjászületés” Válogatás Kossuth Lajos írásaiból és beszédeiből. Szerk. Pajkossy Gábor. Bp. 2002. 196–207.; Kossuth 1867. augusztus 20-i levele a váci választóknak és 1867. szeptember 15-i levele Bihar vármegyének. Közli: Kossuth Lajos iratai. VIII. S. a. r. Kossuth Ferenc. Bp. 1900. 34–63.

így a közigazgatás rendezését, sőt az egész parlamentáris intézményrendszer kialakult ellentmondásait is.

Kossuth az emigrációban is az autonómiák és a szabadságjogok védelmezőjeként lépett fel, amit számos nyilatkozatában ki is fejezett. Még az ötvenes évek elején írt, de többször átdolgozott alkotmánytervében határozottan leszögezte, hogy „ellene vagyok a központosítás eszméjének, én gyűlölöm a mindenhatósági irányt úgy a törvényhozó, mint [a] végrehajtó hatalomnál, és soha sem fogok kezet nyújtani olly intézvények behozatalához, melyek egy részt ellenkeznek az ember-jogokkal, miket az államnak védeni s nem elnyelni kell, más részt ellenkeznek a politicalai szabadsággal is, mert a hatalmat csak a szabadság rovására lehet öszpontosítani.”¹¹ A kiegészítés után is attól tartott, hogy a magyar kormány politikai mozgásterének csökkenése miatt adminisztratív hatalmát fogja növelni. Ugyanis úgy látta, hogy egy felelős kormány politikai hatalmát, függetlenségét erősíteni kell, erre törekedtek 1848-ban azért, hogy a kormány és a parlament a nemzetet érintő minden ügyben külső beavatkozás nélkül dönthessen. Ugyanakkor nem tartotta szükségesnek, hogy a kormány adminisztratív feladatkörét kibővítsék, mivel az károsan érintené az önkormányzatokat.¹²

Az első törvényhatósági törvény vitájakor az 1848-as rendezés felidézésével védte a megyéket, mondván: a felelős kormány kialakításakor nem láttak semmi ellentétet a minisztérium és a megyék hatósági jogai közt. Ezért a megyék hatóságát teljes épségben fenntartották, az eljárás szabályozását pedig a „statutarius” jog körébe tartozónak tekintették. Most viszont, amikor nem a kormány a többség kifolyása, hanem a többség a kormányé, a felelős kormányzás érdekeire hivatkozva csökkenteni akarják a megyék hatóságát. Azt is sérelmezte, hogy az új törvény megerősíti a miniszter és képviselője rendelkezési jogát az önkormányzatok tisztviselőivel, akik kénytelenek lesznek a rendeleteket végrehajtani, akár törvényesek azok, akár nem. Helytelenítette, hogy a miniszter közvetlenül, a törvényhatóság mellőzésével vagy annak akarata semmibevevélével érintkezhet a tisztségviselőkkal. Így a miniszteri önkény el fogja nyelni a nép önkormányzatát, ami mindig nagyobb veszély annál, mintha a megye nyeli el a miniszteriális kormányt. Arra szólított fel, hogy korlátozzák a felelős kormány igazgatási körének kiterjesztését, és elengedhetetlennek tartotta, hogy a miniszterek politikai felelőssége mellett az adminisztratív is érvényesüljön.¹³

Többször kifejtette, hogy a parlament csak egy intézménye az önkormányzati rendszernek, ezért a parlamentáris kormánnyal jól megfér a törvényhatósági

¹¹ *Spira György*: Kossuth és alkotmányterve. Debrecen 1989. 52.

¹² *Kossuth Lajos*: A kormány-patronage romlasztó befolyása a nemzet jellemére. In: Kossuth Lajos iratai. VII. i. m. 403–408.; *Kossuth Lajos*: Angol representatív government és francia parlamentáris különbség. Uo. 421–422.

¹³ Kossuth 1870. február 17-i levele Irányi Dánielnek. Közli: Kossuth Lajos iratai. VIII. i. m. 246–252.; Kossuth 1870. július 14-i levele a Magyar Újság szerkesztőjének. Uo. 298–309.

önkormányzat, s nem kell minden hatalmat a parlamentben koncentrálni.¹⁴ Egyik levelében hasonló szellemben értelmezte a miniszteri felelősséget is. A miniszter, ahogy arról a negyvennyolcas törvények is rendelkeztek, nem felelős mindenért, ami az országban történik, csak azért, amit maga tesz vagy elmulaszt, de amit a megye tesz vagy mulaszt, azért a megye felelős. A megye nem a miniszteri felelősségnek áll útjában, ha megőrzi addigi hatóságát, csak a miniszteri omnipotenciának.¹⁵

Kossuth azt az összefüggést tudatosította a közvéleményben, hogy azért szűkítik az önkormányzatokat, mert a nemzet lemondott „állami függetlenségéről”. A nyolcvanas évek elején a megyékről írt, iratai negyedik kötetébe szánt tanulmányában, továbbra is eszményítve a reformkori és a népképviselési alapra állított megyék alkotmányos és politikai szerepét, figyelmeztetett a centralizáló politikai rendszer negatív hatásaira. Elutasította a jogegyenlőség elvének elmentendő virilizmust, a miniszteri hatalom kiterjesztését, a központosítást és bürokratizálódást. Sérelmezte a bírák kinevezési rendszerét, károsnak tartotta, hogy korlátozták a megyéknek a miniszteri rendeletekkel szembeni felirati jogát, mivel úgy vélte, hogy a jogszerűség és az alkotmányosság védelmének, a miniszter felelősségre vonásának a párturalmi tendenciákat mutató parlament önmagában nem tud kellően megfelelni. A megye már nem lehet hatékony gátja az önkénynek, alkotmányőri szerepét a miniszterek adminisztratív kényelmének áldozták fel, vélekedett. Hiányolta a közigazgatási bíráskodást, aggasztónak tartotta az önkormányzat elsorvasztását, hogy a közigazgatási bizottsággal szűkítik a közgyűlések jogkörét, hogy az újabb törvények lazítják a testület és a tisztviselők közti kapcsolatot, és hogy a minisztérium egyre inkább rendelkezni akar a tisztségviselőkkel. Pedig a kormánynak, fejtegette, csak az országos ügyekre kellene szorítkoznia, a mindennapi élet körébe vágó érdekeket a polgároknak kellene hagynia.¹⁶

Hasonló érveket fogalmazott meg 1885 elején szintén a *Pesti Napló*ban publikált cikkeiben, amelyeket Grünwald Bélának a magyar parlamentben elhangzott, a közigazgatási tisztségviselők állami kinevezését és központosítást szorgalmazó beszéde inspirált. Kossuth szerint Grünwald sajátosan értelmezi az állam fogalmát, lényegében összezavarja a kormányéval, így minden állami feladatot a kormány kezében összpontosítana, szemben a képviselő szerint partikuláris szellemet közvetítő helyi és törvényhatósági önkormányzatokkal. Az államnak többféle szerve van, folytatta Kossuth, s ezek közül az egyik

¹⁴ Kossuth L.: Angol representatív governement i. m. 417–425.

¹⁵ Kossuth 1874-es levele Szemere Miklósnak. Közli: Kossuth Lajos iratai. VIII. i. m. 527–529.

¹⁶ Kossuth Lajos: A megyei szerkezetről. In: Kossuth Lajos iratai. X. S. a. r. Kossuth Ferenc. Bp. 1904. 1–22. Eredetileg megjelent a Pesti Napló 34. (1883: 30–32. sz., 34. sz.) január 31-i, február 1–2-i és 4-i reggeli kiadású lapszámaiban. Lásd még Kossuth hagyatékában megmaradt, az önkormányzatról és a centralizációról szóló fogalmazványait, kéziratföredékeit. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL) R 90. I 7007.

legfontosabb az intézményes önkormányzat. Elutasította a kinevezési rendszert is, a kormány-patronátust, mert az a polgárok érdekeitől elkülönülő hivatalnoki kasztot hoz létre, ami korrupcióhoz és jellemgyengeséghez vezet. Történeti ismeretei alapján arra a következtetésre jutott, hogy a megye nem bomlasztotta az állam egységét, sokkal inkább védelmezte azt, ahogy csak az önkormányzatokban testet öltő szabadság képes az ország lakosait faj-, nyelv- és valláskülönbség nélkül egy erős nemzetté összeforrasztani. A megyét honfoglalás kori „ős eredeti magyar intézvény”-nek tartotta, amely azonban nagyfokú rugalmassággal alkalmazkodott mindig az újabb korok szükségéhez, feladataihoz.¹⁷

Emigrációs iratainak a nyolcvanas évek elején publikált kötetei, illetve a további kötetek előkészítése és azok anyagából közölt írások időben egybeesnek a nyolcvanadik életévét betöltött emigráns előtt tisztelgő megyei és városi nyilatkozatokkal. Kossuth, amikor a törvényhatóságok hivatalos, testületi döntéssel hozott ünnepi felköszöntéseire válaszolt, kihasználta a lehetőséget, és több fontos társadalmi, politikai kérdéstről kifejtette nézeteit. Mivel többen elpanaszolták, hogy a megyékben már nincs meg az egykori pezsgő politikai élet, elsorvad az eleven közélet, a hazafias közszellem, s eluralkodik a közöny, az apátia, Kossuth ennek okát a centralizációban, az önkormányzatok tudatos leépítésében jelölte meg. A folyamat csak úgy állítható meg szerinte, ha bővítik a törvényhatóságok önkormányzati jogait, azok országos kérdésekkel is foglalkoznak, illetve ha visszaszerzik jogosítványaikat az állami közigazgatás közvetítésében. Határozottan állította, hogy a törvényhatóságok a kérvényezési jogon felül is megtartották jogosultságukat arra, hogy országos ügyekbe is beleszóljanak. A közvélemény alakításán és irányításán túl közvetlen törvényhozási szerepvállalásukat is fontosnak tartotta, ezért azt javasolta, hogy a felsőházban a főispánok helyett a törvényhatósági közgyűlések által választott követek kapjanak helyet.¹⁸ Korábban még arra is talált érveket, hogy a törvényhatóság egykori választási és utasítási jogának továbbéléseként a választók számon kérhetik a megválasztott képviselők programját, illetve vissza is hívhatják őt.¹⁹

¹⁷ *Kossuth Lajos*: Összpontosítás és önkormányzat. Pesti Napló 36. (1885: 1. sz.) január 1. reggeli kiadás.; *Kossuth Lajos*: Egy veszélyes szó. Pesti Napló 36. (1885: 3–4. sz.) január 3–4. reggeli kiadás.

¹⁸ Kossuth levele Földváry Mihálynak. Közli: Kossuth Lajos iratai X. i. m. 17–21.; Kossuth 1883. december 10-i levele Kende Péternek. Uo. 126–131. Alkotmánytervében a megyék 2–2 szenátort választottak volna a második kamarába, az első törvényhatósági törvény vitájakor pedig arra biztatta Irányi Dánielt, hogy pártja tegyen javaslatot a főrendi ház helyett megalkotandó országgyűlésre, amely a törvényhatóságok követeiből állna. *Spira Gy.*: Kossuth és alkotmányterve i. m. 62.; Kossuth 1867. július 15-i levele Szilágyi Virgilnek. Közli: Kossuth Lajos iratai VIII. i. m. 20.; Kossuth 1870. február 17-i levele Irányi Dánielnek. Uo. 252–253.; MNL OL R 90. I 7007.

¹⁹ Kossuth 1874-es levele Szemere Miklósnak. Közli: Kossuth Lajos iratai. VIII. i. m. 530–536.; Kossuth 1883. december 10-i levele Kende Péternek. Közli: Kossuth Lajos iratai. X. i. m. 129.; MNL OL R 90. I 7007.; *Stipta István*: Kossuth Lajos önkormányzat-koncepciója. In:

Kossuth tehát azt tekintette optimálisnak, ha közvetlenebb a polgárok és a törvényhozás kapcsolata, de nem csupán politikai és alkotmányvédelmi szempontok miatt ragaszkodott a törvényhatósági autonómiához. Az önkormányzatokban a szabadság védelmezőit látta, s mindig hangsúlyozta, hogy a polgárok szabadsága elképzelhetetlen az önkormányzatiság hiányában. Szembeállította, sőt egymást kizárónak tekintette az „autokratikus”, a hatalmi elvet és a szabadság elvét, amelyek szerinte jelen vannak minden kormányzati rendszerben, de egyensúlyuk megvalósítására csak úgy van esély, ha a parlamenti kormányrendszer kiegészül az önkormányzatokkal. A szabadelvűség lényege szerinte az, hogy csökkenti az államhatalom beavatkozását, s védelmezi az egyének szabadságát. Magyarországon, vélte, elsősorban a közigazgatási reformok következtében a kormány hatalma fokozatosan növekszik, felügyeleti hatósági jogai közvetlen rendelkezési joggá válnak, a miniszterek egyre több jogra tartanak igényt, s beleszólnak mindenbe. Az autokratikus elv terjedése így felszámolja, épp egy demokratikus irányú korszakban, az önkormányzatokat, a polgárokat leszoktatja az önállóságról, politikai erkölceiket pedig rombolja.²⁰

De nemcsak a kormány hatalmának összpontosítását bírálta, hanem a parlament megnövekedett hatalmán alapuló kormányzati túlhatalmat is, amit burkolt abszolutizmusnak nevezett. A Tisza-éra parlamenti viszonyai arról győzték meg, hogy a parlamentarizmus párturalommá válhat, vagyis azáltal, hogy a parlamenti többség egy szűk csoport befolyása alá kerül, a testület szolgává, az önkényes hatalomgyakorlás eszközévé válik. Ekkor már nem a parlament szab irányt a minisztérium politikájának, hanem fordítva: a minisztérium a parlamentének. Így a törvényhozás a maga túlhatalmával nem a szabadság terjesztésének eszköze, hanem annak korlátja lesz. Nem az a parlamentarizmus lényege, vallotta, hogy a parlamenti többség akarata legyen a döntő, hanem az, hogy a képviselők a nemzet akaratát fejezzék ki, s annak megfelelő törvényeket alkossanak. Önkormányzatok hiányában magát a parlamentet is sérülékenynek tartotta. Az „állami” hatalom centralizálását, kiterjesztését Kossuth épp oly veszélyesnek, szabadságellenesnek minősítette, mint az önkényuralmat.²¹ Erősödő parlamentellenes nézeteit az motiválta, hogy nem bízott a kiegyezést elfogadó és a dualizmust működtető többségben, az országgyűlési

Európai Magyarországot! Kossuth Lajos és a modern állam koncepciója. Szerk. Balogh Judit. Debrecen 2004. 125–130.

²⁰ Kossuth 1883. december 10-i levele Kende Péternek. Közli: Kossuth Lajos iratai. X. i. m. 123–126.; Kossuth 1886. júniusi levele Helfy Ignácnak. Uo. 190–195. Hasonló gondolatokat fogalmazott meg abban a befejezetlen, töredékes kéziratokban fennmaradt munkájában, amit Somssich Pál felszólítására kezdett írni a parlamentarizmusról. MNL OL R 90. I. 6539.; *Somssich Pál*: Nyílt levél Kónyi Manóhoz. (Kelt 1885. június hó) Bp. 1886. 42.

²¹ *Kossuth L.*: A megyei szerkezetről i. m. 4., 11–13.; Kossuth 1886. áprilisi és júniusi levele Helfy Ignácnak. Közli: Kossuth Lajos iratai. X. i. m. 187–190., 196–197. Vö. *Kossuth L.*: Angol representatív government i. m. 411–425.; Kossuth 1872. május 18-i levele Helfy Ignácnak. Közli: Kossuth Lajos iratai. VIII. i. m. 421.; MNL OL R 90. I. 6539.

erőviszonyokat nem tartotta az országos politikai akarat pontos kifejezőjének, volt hogy parlamentáris államcsínyt emlegetett. A társadalmi igények megjelenítésére, a politikai mozgalmak szervezésére, sőt az alkotmányosság biztosítására nagyobb esélyt látott az önkormányzatokban.

Hatvanhetes politikusok és az autokratikus elv

Grünwald Béla mérsékelt ellenzéki képviselő több cikksorozatban is válaszolt Kossuthnak a *Pesti Napló*-ban 1883-ban és 1885-ben megjelent fejtegetéseire. A közigazgatási szakembernek számító Grünwald nem találta meg azokat az érnyeket a megyében, amit Kossuth neki tulajdonított, ezért elutasította az intézmény idealizálását. Szerinte Kossuth önkormányzat koncepciója az állam és a társadalom ellentétén alapul, szemben az általa is gyakran hivatkozott angol példával, ahol az önkormányzat a korona által kinevezett és ingyen szolgáló közegeivel harmóniában van az állammal, az köteleességteljesítés az állam irányában, nem csupán jog. Magyarországon a köznemesség meggyengülésével hiányzik az erős municipális élet társadalmi feltétele is, írta Grünwald. Az állami közigazgatás híveként megszüntette volna a tisztviselők választását, amit viszont Kossuth az önkormányzat fő ismérvének tartott, mert a hatvanhetes politikust saját korábbi igazgatási tapasztalatai arról győzték meg, hogy épp a választások növelik a korrupciót, a személyes érdekek eluralkodását, s teszik lehetetlenné a független juriszdikciót, a törvények uralmát. Grünwald a tisztviselők felelősségében, jogviszonyaik szabályozásában, részletes anyagi és eljárási szabályokban és a közigazgatási bíráskodásban kereste az egyéni szabadság garanciáját a hatóságokkal szemben. Korábbi politikai röpirataiban is fontosnak tartotta az egyéni szabadság védelmét a hatóságok önkényétől, s amellett érvelt, hogy a jogbiztonság és a jogállam megteremtése még a nemzetiségek elidegenedését is mérsékelheti.

A temérdek helyi feladat megoldására az önkormányzatokat tartotta a legalkalmasabbnak, főként gazdasági, szociális és kulturális téren, de nem hatóságként, mégis ellentmondásosnak nevezte Kossuthnak azt az igényét, hogy növeljék a megye hatáskörét. A megye azáltal több feladatot látna el, fejtegette, s nagyobb lenne a befolyása, ám a kormány felügyeleti, ellenőrzési és fegyelmi jogait is bővíteni kellene, ami viszont csökkentené a megye függetlenségét. Azt is felrótta Kossuthnak, hogy nem tisztázza a megye hatalmi jogosítványait a helyhatóságok irányában, nem határozza meg, hogy azok mekkora önkormányzattal rendelkezzenek a megyén belül. Grünwald, miközben a megyei igazgatás fontos problémáira figyelmeztetett, és úgy vélte, hogy a parlamentáris rendszer behozatala megszüntette a megye politikai funkcióit és élénk közéletét, megfosztotta az utasítás és követküldés jogától, s a megye alkotmányvédő szerepét sem tartotta sokra, kiindulása alapvetően eltért Kossuthétól. Szerinte a nemzet saját nemzeti kormánnyal, igazi önkormányzattal rendelkezik, ezért a

kormányzati hatalom, az állam erősítése – amit szükségesnek tartott, mivel a társadalom nem elég egységes és erős – nem veszélyezteti a szabadságot, hanem feltétele a nemzeti célok sikeres megvalósításának. A megye azt jelenlegi formájában csak akadályozza, főként ahol a testületekbe és a választott tisztviselők közé nemzetiségiek is nagy számban juthatnak be, épp ezért a megye az állami közigazgatás közvetítésére is alkalmatlan.²² Kossuth viszont az ország önkormányzatát nem tartotta valósnak, ezért a kormány hatáskörének kiterjesztésében veszélyt látott a polgárok szabadságára nézve.

Az autokratikus jogelv terjedésével szemben láthatóan Grünwald is garanciákat keresett, de a jelenséget más hazai hatvanhetes politikusok és politikai publicisták is érzékelték. A jogász, történetíró és oktatáspolitikus Schvarcz Gyula politikai pályája elején sokban kapcsolódott Kossuth felfogásához, fontosnak tartotta a függetlenséget, és demokrata célokért küzdött.²³ Intézményépítési elképzelései azonban jelentősen eltértek Kossuthétól, mivel inkább a francia, centralizációs modellt preferálta, majd el is hagyta a függetlenségi tábor, és hatvanhetes alapon politizált tovább. Schvarcz a közigazgatásban elismerte az önkormányzatok jelentőségét, s úgy gondolta, hogy a törvényhatósági rendszer összeegyeztethető a parlamenti kormányzattal. Ugyanakkor elutasította a megyei önkormányzat mitizálását. Elsődleges szempontja a modern szakigazgatás kiépítése volt, ezért a választás helyett inkább a tisztviselők kinevezését javasolta, s mindig hajlott arra, hogy a szakértelemnek áldozza fel a testületi, képviselői szerveződések, döntések. Bírálta a virilizmust, és a nagy létszámú, ritkán ülésező közgyűléseket nem tartotta alkalmasnak sem az önkormányzat gyakorlására, sem a korszerű igazgatási feladatok ellátására. Ezért egyetértett a közigazgatási bizottság megszervezésével, de az intézmény konkrét megvalósítását nem tekintette célszerűnek. Ő is javasolta a közigazgatási bírászkodás alkalmazását, akár egy önálló közigazgatási törvényszék vagy rendes bíróságok révén, sőt a közjogi bírászkodás nélkülözhetetlenségét is állandóan hangoztatta. Tervezett államtörvényszéke alkotmánybírósági, hatásköri és választási bírósági funkciókat látott volna el, de ítélte volna a vád alá helyezett miniszterek ügyében is, s védelmezte volna az állampolgári jogokat.²⁴

²² Grünwald Béla: Kossuth és a megye. Válasz Kossuth Lajosnak. Bp. 1885. A könyvről egyetértő recenzió jelent meg a Budapesti Szemlében. 13. (1885: 42. k.) 174–176.; Baka András: Jogállamiság és nemzetiségi kérdés ellentéte Grünwald Béla politikai gondolkodásában. Jogtudományi Közöny 40. (1985) 182–189.; Lackó Mihály: Halál Párizsban. Grünwald Béla történelmi művei és betegségei. Bp. 1986. 30–104., 184–200.; Stipta I.: Kossuth Lajos önkormányzat-konceptiója i. m. 130–132.; Vesztróczy Zsolt: Az állampolgár védelmében. Nemzetállam és jogállam összefüggései Grünwald Béla életművében. In: Államhatalom és társadalmi autonómia viszonya a nyugati keresztény civilizációban. Szerk. Tevesz László. Bp. 2015. 103–117.

²³ Kossuth 1868. március 3-i levele Schvarcz Gyulának. Közli: Kossuth Lajos iratai. VIII. i. m. 154–168.

²⁴ Schvarcz Gyula programja. Pest 1872. 9., 11–12., 26–28.; Schvarcz Gyula: Államintézményeink és a kor igényei. Bp. 1879. 338–420.

A demokratikus jogállam biztosítására részletes törvénykönyveket, az eljárási jog pontos szabályozását és rendszeres alaptörvényt, azaz alkotmányos karta kibocsátását igényelte. Az alkotmánynak szerinte elsősorban az állampolgár és az intézményesült közhatalom, az állam viszonyát kell szabályoznia, és a hatalmi mechanizmusokat törvények alá rendelnie. Sürgette, hogy a jogegyenlőséget törvényben is kimondják, az állampolgárok alapvető jogait pedig rögzítsék az alkotmányban. Az egyéni szabadságot olyan negatív jogosultságként értelmezte, amely az állami beavatkozástól védi az állampolgárt, de megkülönböztette attól a letartóztatást és büntetethez kötő személyszabadságot. Az egyéni jogok egyes elemeit a büntetőjog védelme alá kívánta helyezni, s a magánszférát védelmezte volna még a lakás és a levéltitok sérthetlensége is. Ezekon kívül alapjogi katalógusa tartalmazta a gyülekezési jogot, az egyesülési és társulási jogot, a tanszabadságot, a vallásszabadságot, a vélemény- és sajtószabadságot és a kérvényezési jogot.²⁵ Még a nyolcvanas években is arról értekezett, felfigyelve a polgárosodó társadalom rendies maradványaira vagy az újra képződő rendies jelenségekre, hogy nem elég a negyvennyolcas törvények egyenlőségi szellemére hivatkozni, hisz az idővel megváltozott, elveszett, hanem tételes törvényben kell a jogegyenlőséget biztosítani.²⁶ Schvarcz tehát a szabadság védelmére helyezte a hangsúlyt, felismerte, hogy a törvényekkel nem szabályozott területekre a végrehajtó hatalom terjeszkedik ki a maga direktívaival, s azért csökkenti a szabadságot, mert autonómiája magának is korlátozott. Tiltakozott az olyan véleményekkel szemben, miszerint Magyarországon nincs szükség törvényi szabályozásra, mert az korlátozná a szabadságot, szerinte épp a törvények hiánya teszi lehetővé a végrehajtó hatalom terjeszkedését.²⁷

Ezt az összefüggést a kor vezető publicistája, Beksics Gusztáv is észrevette. 1879-es, Az egyéni szabadság Európában és Magyarországon című tanulmányában a hazai fejlődést nem annyira a francia, mint inkább a szervezettebb angol átalakulással állította párhuzamba, mégis hiányolta a törvénytől való gyakorlatból, a büntető eljárásból az egyéni szabadság megfelelő biztosítékait. Főként a letartóztatás és a házkutatás terén tapasztalt eljárási hiányosságokat. Ő is azt hangsúlyozta, hogyha nincs törvény, ami alapján a jogsértéseket meg lehetne ítélni, akkor a hatóságok megsérthetik az egyén szabadságát. Ezért büntetőeljárás reformtervezetében körültekintően

²⁵ Schvarcz Gyula programja i. m. 19–24.; *Schvarcz Gy.*: Államintézményeink i. m. 484–497.

²⁶ *Schvarcz Gyula*: Adalék a magyar állampolgári társadalom egységes természetének elméletéhez. Bp. 1889.

²⁷ *Miru György*: Bevezetés. In: *Schvarcz Gyula*. Vál., s. a. r., bev., jegyz. Miru György. (Magyar panteon 6.) Bp. 2000. 7–61.

foglalkozott a szabadsággaranciákkal.²⁸ Két évvel később megjelent *A democratia Magyarországon* című írásában is kitért az egyéni szabadság kérdésére. Az 1884-től képviselőként is működő Beksics élénken reagált kora majd mind-egyik politikai áramlatára és vitájára, így a közigazgatás reformjával is több írásában foglalkozott, összefoglalóan a *Közigazgatásunk reformja és nemzeti politikánk* (1890) címűben. Az egyre inkább a nemzetállami program hatása alá kerülő Beksics javaslataiban az érződött, hogy jobban bízott az államban mint a társadalomban. A régi municipalizmust és a tisztviselők választását elvetette, a szakszerűség növelésének és az államosításnak volt a híve, de nemcsak a tisztviselők kinevezését szorgalmazta, hanem az állami funkciók kiterjesztését is. A társadalmat a helyi önkormányzatokban akarta kárpótolni, a hatáskörök pontos elhatárolását látta célravezetőnek, s az autonóm ügyekben még növelni is szeretne volna a közgyűlések befolyását. A nemzetállami törekvések mellett a jogállami szempontokat is fontosnak tartotta. A közigazgatásban is felfigyelt olyan hiányosságokra, amik kiszolgáltatottá tették az állampolgárokat, szerinte az is előfordult, hogy a kormánynak épp a megyével szemben kellett az egyének jogait megvédenie. Ezért úgy vélte, hogy az államhatalom által polgárainak okozott jogsérelmeket lehetőleg maga a közigazgatás orvosolja, de a törvényben pontosan meghatározott komolyabb jogsértéseket külön bírói fórum, egy felállítandó közigazgatási bíróság elé kívánta utalni.²⁹

Ezek a vélemények csak azt illusztrálják, hogy nem kellett feltétlenül ellenzékinek lenni a dualizmus éveit ahhoz, hogy a fentebb vázolt tendenciákra, a jogállam, az önkormányzatok és a szabadságjogok sérülékenységére felfigyeljenek. A magyar politikai gondolkodásban és jogi hagyományban mindig nagyobb súlyt kapott az alkotmány szabadsága, az ország függetlensége.³⁰ Így volt ezzel Kossuth Lajos is, aki a függetlenség kérdését tartotta a legfontosabbnak, s annak rendelt alá minden más problémát. Ugyanakkor érzékenynek mutatkozott az egyén, az állampolgár szabadsága iránt is, és úgy gondolta, hogy az önkormányzatoknak lényeges szerepe van az egyéni szabadság védelmében és az alkotmányos szabadság biztosításában. A dualizmus hazai politikusaiban, politikai publicistáinak többsége nem osztotta véleményét az ország függetlenségének fogyatékosságairól, mégis akadtak közöttük olyanok, akik figyelmeztettek az egyéni szabadság garanciáinak hiányosságaira vagy a hatalmi visszaélések lehetőségeire, akkor is, ha a politikai intézmények, így a közigazgatás kiépítését a turini remete elveitől eltérően képzelték el.

²⁸ *Beksics Gusztáv: Az egyéni szabadság Európában és Magyarországon.* Bp. 1879. 21–32., 56–66. Lásd még hírlapi cikkét, *Nemzet* 6. (1887: 14. sz.) január 15.; *Müller Rolf: Bevezetés.* In: *Beksics Gusztáv.* Vál., s. a. r., bev., jegyz. Müller Rolf. (Magyar panteon 17.) Bp. 2005. 16–18.

²⁹ *Müller R.: Bevezetés i. m. 7–39.; Beksics Gusztáv i. m. 121–128.*

³⁰ *Péter L.: Montesquieu paradoxonja i. m. 342–354.*

THE POLITICAL CONTEXTS OF ADMINISTRATION IN POST-1867 HUNGARY
KOSSUTH AGAINST AUTOCRATIC POWER

by György Miru
Summary

The administration of post-1867 Hungary has been frequently assessed from both professional and political perspectives. In the present paper, I approached the working of the administration, and contemporary expectations and plans connected to it, from the viewpoint of the global political structure of the country, and drew attention to one of its salient features, namely the overweight of the executive, and the consequent domination of autocratic models. The analysis focusses on the critiques that Lajos Kossuth formulated with regard to the political and parliamentary conditions of contemporary Hungary. Kossuth approached the question from a political standpoint, and voiced a number of prejudices and unfulfilled expectations. Yet he clearly saw even from the emigration how the establishment of the new institutional structure and the implementation of administrative reforms involved restrictions put on self-government and liberty rights, and the reinforcement of mechanisms that secured central power and facilitated its workings. His views about the administration were debated by several persons, among them Béla Grünwald, a pro-Compromise MP, who rejected Kossuth's idealizing approach to county administration. Even Grünwald, however, urged for guarantees for the protection of citizens against official abuses, and demanded the introduction of administrative justice. Other politicians and publicists belonging to his side, such as Gusztáv Beksics or Gyula Schvarcz, also shared his views on the necessity of protecting the rights of citizens, the establishment of a constitutional state, and the creation of administrative justice.

Székely Tamás

A VÁRMEGYEKÉRDÉS POLITIKAI NYELVE A DUALIZMUS KORÁBAN*

A dualizmus korában a vármegyekérdés azon kiemelt fontosságú közéleti viták közé tartozott, amelyeket évtizedeken át napirenden tartottak. A területi közigazgatást övező politikai és ideológiai küzdelem a sorozatos reformok ellenére sem vesztett intenzitásából, csak a mindent elsöprő első világháború nyitott új korszakot a magyar közigazgatás történetében. Schlett István szerint bár a vitázó felek körében általánosan elfogadott nézet volt, hogy a vármegyei rendszer gyökeres reformra szorul, a társadalmi-politikai ellenállás mégis megakadályozta annak megváltoztatását.¹ A források tanúsága szerint ennek számos oka volt a politikai elit pártokon átívelő megosztottságtól kezdve egészen a szembenállás „nyelvi lehetetlenségéig”.

Ez a tanulmány arra tesz kísérletet, hogy feltérképezze a vármegyékről szóló dualizmus kori politikai diskurzus legfontosabb frazeológiai és ideológiai sajátosságait. Először azt vizsgálja, hogy egy olyan „magyaros” témához, mint amilyen a vármegyekérdés is, mi hasznosítható a modern eszmetörténetírás módszereiből és felismeréseiből. Ezt követően áttekinti a 19. századi magyar politikai nyelv főbb jellegzetességeit, hiszen itt keresendők a századforduló vármegyei vitáinak közvetlen eszmei és nyelvi gyökerei. Végezetül dualizmus kori, a vármegyekérdéssel kapcsolatos politikai írások és parlamenti beszédek elemzésére kerül sor, mivel ezek a források árulkodnak legjobban a korszakra és a témára jellemző politikai beszédmódról.

* A 2015. november 5-én, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában megrendezett „Közigazgatási történetek” a dualizmus korából 1867–1918. című közigazgatás-történeti műhelykonferencián elhangzott előadás átdolgozott változata.

¹ *Schlett István: A magyar politikai gondolkodás története* 2. Bp. 2010. 802.

A cambridge-i eszmetörténeti iskola és a Koselleck-féle fogalomtörténet jelentősége

A politikai nyelv vizsgálatának beemelése az eszmetörténet feladatai közé elsősorban a cambridge-i eszmetörténeti iskola néven elhíresült angolszász kutatói körnek köszönhető. Quentin Skinner, John Pocock, Richard Tuck és John Dunn már az 1970-es években rámutattak arra, hogy ahhoz, hogy történetileg helyesen értsük a régebbi korok politikai gondolkodóit és szereplőit, nem elég pusztán kijelentéseiket tanulmányoznunk. Meglátásuk szerint a nyelv minden egyes aktualizálása valamilyen egyedi szituációban, egyedi beszélő közvetítésével válik csak lehetségessé, tehát a politikai szereplők nyelvét sem lehet önmagában, külső kapcsolódási pontjaiktól függetlenül értelmezni.²

Ennek megfelelően a cambridge-i iskola tagjai egy adott forrás elemzése során elsősorban arra irányították figyelmüket, hogy ki használta a kérdéses fogalmakat és milyen „argumentatív szándékok” vezérelték annak a személynek a gondolkodását. Az igazi kérdés szerintük az, hogy milyen cselekvést hajtott végre a beszélő magával a megnyilatkozással. Ugyancsak fontosnak tartották annak a pozíciónak a meghatározását, amit a beszélő foglalt el, hiszen ez mutatja, hogy milyen fogadtatásra számított a közönségtől, amihez szólt. Ennek megválaszolásához a cambridge-iek megkülönböztették a nyelv két dimenzióját: a nyelv jelentését és a nyelv kifejezőerejét. Előbbi szerintük arról árulkodik, hogy „mit tesz a beszélő, amikor valamit mond”, utóbbi pedig arról, hogy „milyen eredményt ér el azzal, hogy valamit mond”.³

Természetesen a cambridge-i iskola egyes tagjai is megfogalmaztak egymásnak némileg ellentmondó tételeket. John Pocock szerint a klasszikus politikai eszmetörténet – nagy gondolkodók korszakos jelentőségű művei – helyett érdemesebb a politikai diskurzusra koncentrálni, hiszen nem annyira a szerzői szándék számít, hanem az adott kor általános politikai beszédmódja. John Dunn szerint ebben van igazság, de sem a fogalomtörténet, sem a beszédmódtörténet nem helyettesíti a politikaelmélet történetét, hiszen a történettudomány jogosultságát vizsgálati eredményeinek mai jelentősége adja. Richard Tuck arra hívta fel a figyelmet, hogy átfogó teoretizálás és módszertani viták helyett történeti mélyfúrásokra van szükség, szerinte csak rész kutatások vezetnek el mélyebb eszmetörténeti felismerésekhez. Abban azért jobbra mind egyetértettek, hogy a politikai eszméket tanulmányozó kutatóknak nem csupán „szövegekre” vagy „eszmeegységekre” kell koncentrálniuk, hanem az adott korszak teljes politikai szókincsére.⁴

² A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe. Szerk. Horkay Hörcher Ferenc. Pécs 1997. 287–293.

³ Uo. 294–297.

⁴ Uo. 298–305.

Hasonló megfontolások motiválhatták John Pocock-ot „*Burke és az ősi alkotmány az eszmetörténet tükrében*” című tanulmányának megírásában is, amely jelen írás témája szempontjából különösen tanulságos olvasmány.⁵ Pocock az angol konzervativizmus 18. századi atyjának, Edmund Burke-nek hagyományelvűségére keresett árnyalt magyarázatot, összevetve a szerző saját korának és a megelőző évszázad politikai nyelvének jellegzetességeit. Pocock arra a következtetésre jutott, hogy Burke „folyamatosan használt és igen alaposan megértett” olyan fogalmakat, melyek a 16-17. századi angol politikai nyelvből származtak. A kora újkori jogászok által formált „common law” szókinccse általános használatban volt még Burke korában is, kortársai tisztában voltak azokkal a kifejezésekkel és utalásokkal, melyeket az utókor sokszor tévesen Burke neve alatt kanonizált és Burke korára vonatkoztatott. A felvilágosodás racionalista eszméitől hangos késő 18. században Edmund Burke a hagyomány és a tapasztalat elsőbbségét hangsúlyozta a *Töprengések a francia forradalomról* című művében. Erre bár éppen a hagyomány megrendülése miatt lehetett szükség, Burke elsősorban mégis azokhoz szólt, akik értették az „ősi alkotmány” hívószavait. „... Burke gondolkodását az angol társadalomról és történelemről folytatott elmélkedések formálták, s ezekben a hagyományosan rendelkezésre álló fogalmakra támaszkodott, miközben ő e fogalmakat magukat is az elmélkedés tárgyává tette” – írta Pocock.⁶

A cambridge-i eszmetörténészekhez hasonló jelentőséggel bír témánk szempontjából a német fogalomtörténeti iskola, mely elsősorban Reinhart Kosselleck nevéhez köthető. A Kosselleck által is szerkesztett német fogalomtörténeti lexikon az eszmetörténeti kutatás valóságos bibliájává vált az elmúlt évtizedekben.⁷ A német fogalomtörténet az angollal ellentétben nem eszme-, hanem sokkal inkább társadalomtörténeti ihletettségű, ami elsősorban abban nyilvánult meg, hogy a fogalomtörténeti vizsgálódást a politikai és filozófiai írásokon túl kiterjesztették szinte valamennyi írott történeti forrásra.⁸ Kosselleck és követői abból a minden történeti kutatás számára nehézséget jelentő tényből indulnak ki, hogy a fogalmaknak történetisége van, jelentésük időről időre változik. Nemcsak ma érthetünk mást bizonyos sokszor használt kifejezések – például állam, alkotmány, kormány, nemzet vagy választás – alatt, mint régen, de egy adott történelmi korszakon belül is számos, sokszor egymásnak is ellentmondó jelentésváltozásokat fedezhetünk fel.

⁵ J. G. A. Pocock: Burke és az ősi alkotmány az eszmetörténet tükrében In: A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látkepe. Szerk. Horkay Hörcher Ferenc. Pécs 1997. 243–261.

⁶ Uo. 261.

⁷ Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland. Szerk. Reinhart Kosselleck – Otto Brunner – Werner Conze. Stuttgart 1972–1997.

⁸ Szabó Márton – Szűcs Zoltán Gábor: Fogalomtörténeti perspektívák. In: Múltunk 7. (2011: 2. sz.) 4–19.

Reinhart Koselleck a fogalomtörténeti lexikon szerkesztése mellett termékeny teoretikus munkásságáról is híres. Magyarul is olvasható az *Elmúlt jövő* című tanulmánykötete, melyben többek között az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikájáról értekezik.⁹ Koselleck szerint vannak szimmetrikus ellenfogalmak, melyek értéktartalmukat tekintve semlegesek, azaz egymást „kölcsonösen elismerik” (például „férfi-nő”, „szülő-gyermek”, „fiatal-idős”). A politikai fogalompárok azonban nagyon gyakran aszimmetrikusak, tehát egymásról eleve negatív értékítéletet hordoznak magukban (például „hellén-barbár”, „keresztény-pogány”, „felsőbbrendű-alsóbbrendű”). Ezek a fogalompárok – különösen a csoportidentitás-képző „mi és ők” ellentét – nem maradnak egyszerű jelzők, hanem idővel „teremtő tényezőkké” válnak. Koselleck arra is rámutatott, hogy a határozott névelővel történő fogalmi kisajátítás („az Egyház”, „a Párt”, „a Nemzet”) a rivális csoportok fogalmi „kifosztását” szolgálja. Koselleck a fogalompárok elemzésénél azok történetiségét hangsúlyozta, szerinte „a történelem sohasem azonos nyelvi megragadásával és szóban vagy írásban visszatükröződő megtapasztalásával, de nem is független ezektől a nyelvi artikulációktól.” Koselleck szerint mindazonáltal érdemes rákérdezni a „dualisztikus” nyelvi kifejezéseknek argumentációs struktúráira, mivel ezek sokszor nagyon hasonló módon épülnek fel, azaz „történetileg átültethető kategóriát” képeznek.¹⁰

Nyelvében él(ne) a nemzet: a 19. századi magyar politikai nyelv sajátosságai

A hosszú 19. század nemcsak a magyar parlamentarizmus, hanem ezzel nyilvánvaló összefüggésben a modern magyar politikai nyelv megszületésének is hőskora. A téma neves szakértője, Takáts József irodalomtörténész kutatásai során arra a következtetésre jutott, hogy a 19. században két alkalommal is gyökeresen átrendeződött a magyar politikai szótár, először az 1830–1840-es években, majd az 1870–1880-as években, tehát a reformkorban, illetve a dualizmus konszolidációjának időszakában.

A kiindulópont értelemszerűen a 18. és 19. század fordulója, amikor a magyar politikai élet nyelvezetét Takáts József szerint négyféle rendi beszédmód jellemezte. Az első beszédmód, a „republikanizmus” nyelvét beszélők szerint a haza ügye, a közügy mindennél fontosabb. Szerintük a politikai nemzetet a szélesebb értelemben vett nemesi elit alkotja, ezért annak erkölcsi eltévelyedése szükségszerűen politikai hanyatláshoz vezet. Kulcsszerepet tulajdonítottak a férfiaknak, hiszen felfogásukban a két igazi foglalkozás a katonáskodás és a gazdálkodás volt. A republikanizmus beszédmódja szerint potenciálisan két

⁹ Reinhart Koselleck: *Az elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Bp. 2003. 241–298.

¹⁰ Uo. 247.

nagy veszély leselkedik az államra: ha zsarnok kormányzat kerül hatalomra, vagy ha idegen hódítás áldozatává válik az ország. A második politikai beszédmód, az „ősi alkotmányra hivatkozás” nyelvét beszélők elsősorban a szokásjog és a tradíció fontosságát hangsúlyozták. Rendi patriotizmus, nemesi sérelmi politika jellemezte őket; nem véletlen, hogy a szóbeli hagyományban és meg-megújuló politikai gyakorlatban vélték felfedezni a politikai cselekvés lényegét. Az „ősi alkotmányt” sértetlenül kell továbbadni a jövő nemzedékeinek, egyik generációnak sincs joga radikálisan változtatni rajta – hirdették. A harmadik, a „felvilágosult kormányzás nyelvét” beszélők szerint a társadalom alapvetően igazságtalan szerkezetű, a többség felemelésének érdekében ezért felülről kell azt megreformálni. A természetes jogok szerintük mindenkit megilletnek, a közjó érdekében kell tehát politizálni, méghozzá jó törvények, jó közigazgatás, képzett hivatalnokok által. Az állam fő feladata tehát nem más, mint a nép felemelése aktív gazdaságfejlesztéssel, agilis oktatás- és szociálpolitikával – vallották a felvilágosult kormányzás nyelvét beszélők. A negyedik rendi beszédmód a „csinosodás nyelve” volt, melynek beszélői az emberiség történetét a vadságból a civilizált társadalom irányába mutató lineáris fejlődésként értelmezték. Szerintük vannak országok, amelyek előbbre járnak ezen a téren, és vannak olyanok, amelyek még le vannak maradva. Éppen ezért fontosnak tartották a mintaországok követését, hiszen azok már kitaposták az utat a kevésbé fejlettek részére is. Kulcskérdésként tekintettek a műveltség terjesztésére és a városiasodás előmozdítására, továbbá a civilizálódás folyamatában fontos szerepet tulajdonítottak a nőknek, asszonyoknak.¹¹

Takáts József szerint a magyar politikai nyelv négy archetípusa még túlélte az első átrendeződést, tehát a 19. század közepén a klasszikus liberalizmus, konzervativizmus és nacionalizmus meghonosodását követően még fellelhető volt a rendi korszak szókinccse a magyar politikai nyelvben. Mindez szerinte már kevésbé mondható el a második „szótárcsere” után, azaz a 19. és 20. század fordulóján már egy merőben más politikai nyelv jellemezte a magyar közéletet. Az 1870–1880-as években új értelmet nyert az uralomra jutott liberalizmus, melynek fő okát Takáts abban látja, hogy olyan eszmeáramlatok jelentek meg, mint a pozitívizmus, a nacionáldarwinizmus, a politikai antiszemitizmus, a szocializmus, a radikalizmus vagy éppen az agrárius konzervativizmus. Ezzel párhuzamosan a modern egyetemi, akadémiai szféra kialakulásával az államtudomány művelése elvált a politikai tevékenységtől. Az állam fogalma így lassanként megváltozott, egyre gyakrabban a társadalom ellenpárjaként szerepelt. Olyan gondolkodók, mint Beksics Gusztáv vagy (*Legújabb politikai divatok*) Schwarz Gyula (*Államintézményeink és a kor igényei*) immáron erős és cselekvő liberális államot vizionáltak. A század végére tehát egy haladáselvű, etatista és

¹¹ Takáts József: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Bp. 2007. 14–21.

nacionalista liberalizmus vált dominánssá Magyarországon, és mindez a korszak politikai szótárát is nagyban felülírta.¹²

A kérdés értelemszerűen adódik: ez a gyökeres változás vajon mennyiben állja meg a helyét a rendi korszakból örökölt vármegyei vitákkal kapcsolatban? A reformkori előzményeket vizsgálva Takáts József is rámutatott, hogy az 1840-es évek vármegyékről folytatott nagy vitája mennyire különös példáját adja annak, hogy egy-egy politikai álláspont mellett milyen sokféle érvet lehet felhozni. A vita élesen megosztotta a korabeli magyar liberális ellenzékét, hiszen a kisebbségben lévő centralisták (Eötvös József, Szalay László, Csengery Antal, Trefort Ágoston) nem értettek egyet a többségi (Deák Ferenc, Kossuth Lajos, Batthyány Lajos) municipalista állásponttal. Utóbbiak szerint a vármegyék a kormányhatalom leghatékonyabb gátjai, és így a nemzeti, és közvetetten az egyéni szabadság biztosítékai is. Republikánus nyelven érvelve azt mondták, hogy a vármegye a legfőbb közege a közösség politikai részvételének, ezért különös jelentősége van a közszellem ébrentartásában. A centralisták ezzel szemben Széchenyi nyomán ötvenkét kis királyságról beszéltek. Szerintük a vármegyék az egyéni szabadság elnyomói, mivel egy abszolutisztikus és ellenőrizetlen lokális hatalmat képviselnek, amelyben a hatalmi ágak nincsenek szétválasztva, tehát ugyanaz, a vármegyei lakosságnak csak szűk kisebbségét reprezentáló testület hoz helyi rendeleteket, igazgat és bíraskodik egyszerre.¹³

A vármegyei vitákban nemcsak az új korszakra jellemző liberális, konzervatív és nacionalista érveket lehetett felhozni, hanem a rendi korszakból örökölt republikánus és ősi alkotmányra hivatkozó nézeteket is. A municipalisták meg voltak győződve arról, hogy a vármegyék jellegzetesen magyar intézmények, melyek a nemzet jellemvonásait tükrözik, ezért átörökítésük az utókor számára politikai érdek és erkölcsi kötelesség egyaránt. A centralisták pedig a „felvilágosult kormányzás” és a „csinosodás” nyelvén is szóltak, amikor az államérdek szemszögéből amellet érveltek, hogy mennyivel hatékonyabban lehetne igazgatni az országot, ha képzett állami hivatalnokok művelnék a közigazgatást, akár csak a szerencsésebb történelmű nyugat-európai országokban.

Az egymás mellett elbeszélés politikai kultúrája: vármegyekérdés és közigazgatási viták

Az 1848-as forradalom új korszakot nyitott a magyar politikai életben, melyet legjobban az április törvények és az azokról szóló országgyűlési viták mutatnak meg. A korábban ellenzékben lévő magyar reformerek számára egyszer csak megadatott a lehetőség, hogy a végtelennek tűnő elvi viták helyett valóságosan

¹² Uo. 75–83.

¹³ Uo. 37–38.

is határozzanak az ország további sorsának alakulásáról. A bizonytalan külpolitikai helyzetben azonban a legtöbb kérdésben sietve, konszenzus hiányában kellett döntenie. A vármegyékről szóló vitában a kiegyezést követő első miniszterelnök, Andrassy Gyula is felszólalt 1848. április 2-án. Andrassy szerint, ha lenne lehetőség „nagy reformot” végrehajtani, akkor a népképviselői választás rendszerét a megyékben is be kellene vezetni. Ezt azonban 1848 tavaszán még nem javasolta, mivel meglátása szerint a nemességet „egyelőre” nem lehet kizárni a megyei közgyűlésekből, még akkor sem, ha „vonakodik is ott megjelenni”. „Ha az ajtó nincs bezárva, nem akar kimenni, de ha azt bezárnák, azonnal kedve kerekednék hozzá; ez az emberi természetben fekszik” – ironizált Andrassy. A „nemesség kizárása” szerinte azért is veszélyes, mert ez azt jelentené, hogy számos megyében a magyar nemzetiség kiszorulna a helyi közélet irányításából.¹⁴

Andrassy bár ekkor még csak egy huszonöt éves, nagyívű politikai pályája kezdetén álló tehetséges politikus volt, szavaival rátapintott a vármegyékérdés sarokpontjaira. A nagy reform bevezetésének lelkes víziója, a kivitelezésnek a körülményekre történő hivatkozása miatti folytonos halogatása akár évtizedekkel később is elhangozhatott volna. Ugyanez igaz a nemzetiségi kérdésre is, amely az idő előrehaladtával mindjobban összefonódott a területi közigazgatás kérdésével. A liberális, nacionalista, ugyanakkor hagyománytisztelő 19. századi magyar politikusok nehezen tudták összeegyeztetni a modern nemzetállam-építésről szóló aspirációkat demokratikus elkötelezettségükkel és a közjogi tradíciók iránt érzett tiszteletükkel. Az alkalmatlanságáról elhíresült nemesség kizárása a vármegyék irányításából ugyan a helyi elitek vérfrissítését célozta, de ez nemcsak egy közszolgálatra rátermett társadalmi réteg kialakulásának esélyét hordozta magában, hanem a nemzetiségi mozgalmak megerősödését is. Andrassy, aki az utolsó rendi országgyűlésen Zemplén megyei követként vett részt, majd 1848 áprilisában ugyanebben a többnemzetiségű vármegyében lett főispán, közelről ismerhette a dilemma súlyát.

A vármegyékérdés a szabadságharc kitörésével és bukásával átmenetileg hibernálásra került. A neoabszolutizmus rendszere a hagyományos, vármegyékre épülő magyar közigazgatást eltörölte és az országot közvetlenül a bécsi kormányzat által ellenőrzött kerületekre osztotta. Érdemi változást csak az 1860-as évek hoztak, amikor az országgyűlés újboli összehívásának (1861, illetve 1865) és a magyar alkotmányosság helyreállításának hatására a megyei közélet is újjáéledt poraiból. Helyi szinteken már az évtized elején élénk vita bontakozott ki a vármegyék polgári átalakításának lehetőségeiről, országos áttörésre azonban csak a kiegyezést követően, egy új magyar kormány kinevezése után lehetett számítani.¹⁵

¹⁴ Gróf Andrassy Gyula beszédei I. Kiad. Lederer Béla. Bp. 1893. 86–87.

¹⁵ Vö. *Stipta István*: Törekvések a vármegyék polgári átalakítására. Bp. 1995.

Még szinte meg sem száradt a tinta Andrásy Gyula miniszterelnöki kinevezésén, amikor a képviselőházban Deák Ferenc a főispáni kinevezés jogának megtartásáról győzködte a vármegyéknek széleskörű önkormányzatot követelő, jellemzően negyvennyolcas lelkületű képviselőit. Deák szerint az éppen csak megalakult önálló magyar kabinet legitimitását kérdőjelezné meg, ha a központi kormányzat jogkörét csorbítanák a vármegyék javára. Így fogalmazott: „Ha éppen most, midőn a kormányzat felelős minisztérium kezébe került, tennénk oly lépést, melyet azon időben, midőn Magyarországnak kormány felelős nem volt, az ország sohasem tett; ha most vonnók el a kijelölés jogát a főispánoktól, könnyen azon gyanúra adhatnánk okot, hogy jobban félünk a felelős minisztérium által kinevezett főispánoktól, mint féltünk akkor, midőn még a kormány felelős nem volt. Ily félelemnek pedig se alapja, se józan oka nem volna.”¹⁶

A tekintélyes politikus bő fél évvel később az elhíresült Heves megyei „elenállás” kapcsán is felszólalt a képviselőházban. Arról próbálta meggyőzni a képviselőket, hogy a 67-es magyar kormány a 48-as alapokhoz hűen kívánja rendezni a vármegyék helyzetét, és két véget, tehát a helyi érdekeket elnyomó központi akarat és az országot szétforgácsoló provincializmus között keresi a járható utat. „Azt akarta tehát az 1848-i törvényhozás, hogy a közsabadság is fenntartassék, s időközben a közigazgatás is minden megakadástól megóvassék. Nekünk a törvényhozás terén feladatunk soha nem lehet az, hogy e két vezérely közül az egyiket a másiknak feláldozzuk, hanem arra kell törekednünk, hogy a kettőt összhangzásba hozzuk” – jelentett ki Deák.¹⁷

A modern és hatékony állami közigazgatás és a vármegyei önkormányzat összehangolását azonban áldozatok nélkül nem lehetett keresztülvinni, ezért a politikai vitában szükség volt olyan nyelvi lelemények bevetésére, amelyek a hatalmpolitikai törekvéseket elfogadhatóvá tették. Deák ebben a tekintetben is élen járt; nem véletlen, hogy a vármegyéket az államélet legfőbb „támaszainak” és „politikai iskoláinak” nevezte, és elhatárolódott minden olyan javaslattól, amely az országot a politikai fejlődés ezen iskolájától megfosztaná. Ugyanakkor a konkrét politikai kérdésben határozottan megvédte a kormány intézkedését és az alattvalói hűség fontosságára figyelmeztetett. Heves megye és Eger ügye szerinte olyan, mintha egy magánszemély saját ablakára államellenes iratot ragasztana ki, a kormány pedig dőre módon kint hagyná azt, amíg le nem folyik az illetővel szemben az eljárás. „Nem volna-e visszas dolog, ha a tettes aziránt emelne szót, hogy ő polgári jogaiban sértve van, mert a lakás az övé volt, az ablak az övé volt, az irat az övé volt, s az ő jogának megsértésével mentek be a szobájába, és vették le az iratot a saját ablakáról, mielőtt ő még porbe fogatott és

¹⁶ Deák Ferenc képviselőházi beszéde a főispánnak a megyei tisztviselőket illető kijelölési jogáról (1867. március 7.). In: *Deák Ferenc: Válogatott politikai írások és beszédek II.* Szerk. Deák Ágnes. Bp. 2001. 439–442.

¹⁷ Deák Ferenc képviselőházi beszéde a kormány Heves megyével szembeni eljárásáról (1867. november 6.). In: Uo. 476–487.

elítéltetett volna?” – fogalmazott képletesen Deák.¹⁸ A többség számára is könnyen érthető magánjogi párhuzamra retorikai szempontból azért is volt szükség, hogy neveltség tárgyává tegye a nehezen követhető közjogi-történeti érvelésbe bonyolódó ellenzékiet.

Deák Ferenc arról is beszélt, hogy az ellenzék felelőtlen izgatása, mely szerint „a kormány a megyéket elsorvasztja”, a parlamentben hatástalan marad, de mégis rendkívül káros, mivel a közvéleményben békétlenséget szül. Deák, aki államelméleti kérdésekben messze kimagaslott a képviselőtársai közül, személyes tekintélyét is felhasználta a vita mielőbbi lezárásának érdekében: „Azt mondják, hogy oly hatalom mellett, minőt Heves vármegye követel magának, és oly terjedt hatóság mellett, minőt némelyek a megyéknek tulajdonítani akarnak, a parlamentáris kormány lehetetlen. Én azt állítom, hogy ily módon nemcsak a parlamentáris, hanem bármi néven nevezendő alkotmányos kormány egyaránt lehetetlen. Ha valaha veszély fenyegetné is a megyei rendszert, ez nem abból fog származni, hogy a megye törvényes jogainak és kötelességeinek korlátai közé szorítottatik, hanem abból, hogy e jogok a törvény és gyakorlat határain túl annyira kiterjeszthetnek, hogy ezáltal minden közigazgatás lehetetlenné válnék” – fogalmazott Deák.¹⁹

A vármegyei viták a Heves megyei konfliktus után is tovább folytatódtak. Az 1870. évi XLII. törvény ugyan a vármegyéket belügyeiben önálló szervként ismerte el, melyek közvetítik az állami közigazgatást, ám ennek értelmezése végeláthatatlan jogértelmezési és politikai viták kiindulópontja lett. A törvény tárgyalásakor Andrassy Gyula miniszterelnök is szükségét érezte, hogy felszólaljon a képviselőházban. Nyári Pál ellenzéki képviselő kritikáját, amely szerint 1867-ben Bécsben paktum köttethetett a vármegyék ügyében, Andrassy alaptalan rágalomnak nevezte. Az ellenzéki padsorokban elterjedt vélekedést pedig, miszerint „a kormány a szárazsággal szövetkezik”, hiszen aratás és hőség idején tárgyalja a parlament a javaslatot, kikérte magának. Szerinte épp az ellenzék szövetkezett a hőséggel, mivel a javaslat akadályoztatásakor már májusban tudni lehetett, hogy a nyárra fog csúszni a törvény parlamenti tárgyalása. „S vajon nem mondhatjuk, amit Montezuma mondott azoknak, akik panaszkodtak, mikor őt izzó vason sütötték, t.i. azt: hát mi rózsákon fekszünk?” – zárta le stílusosan a meglehetősen méltatlan vitát Andrassy.²⁰

A miniszterelnök határozottan tagadta, hogy kormánya mást képviselne a megyék ügyében, mint korábban. „Ha a t. képviselő urak ma-holnap kormányra találnának jutni, tanácsolom nekik, égensenek el minden lapot, tépjék ki a Naplóból minden beszédjüket, mert ha ezt tenni nem fogják, úgy mindezen lapok, mindezen beszédek élő tanú lesznek annak, hogy amit mint képviselők és ellenzék ígértek, annak mint kormány talán egy jottáját sem lesznek képesek

¹⁸ Uo. 485.

¹⁹ Uo. 487.

²⁰ Gróf Andrassy Gyula beszédei II. Kiad. Lederer Béla. Bp. 1893. 319.

megtartani.”²¹ Andrásy szavai különösen találóak, ha Tisza Kálmán személyére gondolunk, hiszen ő ekkoriban a „balközép” ellenzék vezéralakjaként még a vármegyei autonómia mellett kardoskodott, a hetvenes-nyolcvanas években viszont a korszak leghosszabban regnáló kormányfőjeként maga vált a centralizációs törekvések motorjává. Andrásy mintha azt is sejtette volna, hogy a viták a későbbiekben egy másik szinten ugyan, de tovább folytatódnak: „De ugyan mit mondana a tisztelt ellenzék, mint Magyarország összes közvéleménye, ha az államügyeket saját közegeinkkel láttatva el, csupán a helyhatósági dolgokra redukálnók a megyéket, mely esetben rögtön kénytelenek volnánk átengedni a tért a községeknek és városoknak? Beszélni fognának akkor Bach-rendszeréről, és bizonyosan több joggal, mint ma. Ez az én meggyőződésem, t. ház, és én arra kérem a t. képviselő urakat ott a túlsó oldalon: tekintsék a dolgokat ebből a szempontból, s bizonyosan nem lesznek oly ellenségei a javaslatnak, mint eddig voltak.”²²

A külügyekben különösen jártas Andrásy megpróbálta annak a mítosznak is az elejét venni, amely a vármegyei viták egyik visszatérő toposza lett a dualizmus időszakában, nevezetesen az angol és magyar történeti alkotmányosság között fennálló állítólagos párhuzamnak. Andrásy szerint sehol a világon nincs olyan államigazgatási szerv, mint a magyar vármegye, ami helyhatósági és állami teendőt egyszerre lát el. A municipalisták ugyanakkor előszeretettel hivatkoztak Angliára, ahol szerintük még a parlament sem lépheti túl hatáskörét, azaz tiszteletben kell tartania a helyi érdekeket. Ezt a vélekedést cáfolva Andrásy Gyula egy politikai szállóigét ajánlott az ellenzék figyelmébe: „Anglia parlamentje oly mindenható, hogy az mindent megtehet, csak egyet nem: azt hogy férfiből nőt és nőből férfit csináljon.”²³ A korszakban még nevetségesnek és abszurdnak számító gondolat kiváló eszköznek bizonyult a miniszterelnök számára ahhoz, hogy kigúnyolja a municipalisták angломán érveit. A fejlettebb nyugati országokra való hivatkozás, a ’bezzeg’ kezdetű mondatok láthatóan már ekkor szerves részét képezték a magyar politikai közbeszédnek, hiszen bármilyen állásponthoz lehetett találni olyan országot, ahol a beszélő aktuális céljának megfelelően ’éppen úgy’ vagy ’éppen ellenkezőleg’ mentek a dolgok, mint idehaza.

A legfontosabb dualizmus kori közigazgatási törvények nem Andrásy Gyula, hanem Tisza Kálmán másfél évtizedes kormányzásának időszakában születtek.²⁴ A közigazgatási bizottságokat felállító 1876. évi VI. tc., illetve a vármegyei területrendezést megvalósító 1876. évi XXXIII. tc. mellett szintén éles vitákat váltottak ki a közigazgatási centralizációt a főispáni és belügyminiszter jogkör kiterjesztése által előmozdító 1886. évi XXI-XII. tc.-ek. Utóbbi mellett már a dualizmus korának talán legnagyobb hatású parlamenti szónoka,

²¹ Uo. 324.

²² Uo. 330.

²³ Uo. 319.

²⁴ Vö. *Cieger András: A közigazgatás autonómiájának nézőpontjai 1848–1918.* In: *Autonómia Magyarországon I.* Szerk. Gergely Jenő. Bp. 2005. 30–40.

Apponyi Albert sem tudott szó nélkül elmenni.²⁵ Mint megannyi más kérdésben, úgy a közigazgatási vitákban is, Apponyi igyekezett köztes álláspontot elfoglalni a 67-es kormány és a 48-as ellenzék között. Ahhoz, hogy ezt hitelesen képviselje, megkísérelt átlépni azokon a fogalmi és nyelvi kereteken, amelyeket a kortársak saját maguknak állítottak.

Apponyi először is megkérdőjelezte azt a hatvanhetes tételt, amely a parlamentáris kormányzat és az önkormányzat közötti ellentétről, illetve azok összeegyeztetésének nagy feladatáról szólt. Szerinte éppen ellenkező a helyzet, ő úgy gondolta, hogy a parlamentáris kormányzat „merő fikció” önkormányzat nélkül. Ugyanakkor Apponyi óriási tévedésnek tartotta azt is, hogy az ellenzék a kinevezés behozatalát centralizációnak nevezi, mivel szerinte a kinevezési rendszer mellett is lehet erős önkormányzatról beszélni. „A jogállam egész eszmerendszere, hasonlóan az égitestek pályájához, két gyúpontra körül forog: a hatalom kellő szervezése és a szabadság kellő biztosítékai körül” – fogalmazott Apponyi természettudományos hasonlaltal.²⁶

Apponyi Albert veszedelmesnek tartotta, hogy a „legújabb divatok” szerint a magyar állam védelme céljából túlhatalommal ruházzák fel a kormányzatot. Szerinte ez abból a félreértésből fakadt, hogy azokkal a „mesterkedésekkel”, amellyel párturalmat lehet fenntartani, egy államot is hatékonyan lehet irányítani. Nem lehet szembemenni „az erkölcsi világ törvényeinek az értékével és történelmi erejével” – vetette Apponyi a kormánypárt szemére. „Miként hathat a honpolgárok erkölcsi minőségére oly állami szervezet, amely a hatalom szervezetében kombinálja a kötelességérzet lazaságát a szervilizmussal? [...] Oda vezet e tényezők lassú működése, hogy a társadalomban az egyik oldalon az elnyomottak keserősége, a másik oldalon az elnyomók korrupciója fejlődjék”.²⁷

Apponyi beszédei arról is árulkodnak, hogy már a kortársak számára is szembeütő volt az a fogalomzavar, amely a közéleti vitákon eluralkodott. Figyelemre méltó az is, hogy míg a magyarok ázsiai eredete általában pozitív értelemben szerepelt a korabeli közbeszédben, a közigazgatási vitákban Ázsia az elmaradottságot és az elnyomást szimbolizálta a civilizált és fejlett Nyugattal szemben. „Ebben az országban manapság minden parlamentáris és alkotmányos fogalom a feje tetejére van állítva. [...] a kormány] a közigazgatási kérdések terén tett tapogatódzásaiban, hol az európai állam fogalmához közeledik, amennyiben behozza a kvalifikációt, a pénzügyi bíróságot és csendőrséget, hol pedig ennek tetejébe egyszerre elénkbe áll egy nem magyar, hanem gyökeresen ázsiai intézménynek a gondolatával, mint minő az itt tervezett új főispáni hatalom.”²⁸

²⁵ Apponyi Albert a közigazgatás reformjáról (1886. március 5.). In: Apponyi Albert gróf beszédei. Bp. 1897. 399–430.

²⁶ Uo. 400–403.

²⁷ Uo. 429.

²⁸ Apponyi Albert beszéde a főispánok hatásköréről (1886. március 24.). In: Apponyi Albert gróf beszédei. Bp. 1897. 447.

A vármegyekérdésről nemcsak az országgyűlésben vitáztak hevesen a dualizmus időszakában, hanem a közigazgatási szakirodalomban és a politikai publicisztikában is. Grünwald Béla, Zólyom vármegye alispánja már 1874-ben zászlót bontott a megyerendszer gyökeres reformja és a közigazgatás államosítása mellett.²⁹ *Közigazgatásunk és a magyar nemzetiség* című könyvében a magyar közigazgatás általános színvonalán kesergett, hiszen az – Sennyei Pált idézve – „ázsiai állapotban” leledzik. Grünwald szerint a zűrzavar elsőrangú oka a megyei tisztviselők korrumpáltsága és dilettantizmusa, valamint az ezek által áthatott választási rendszer. „Minden intézmény annyit ér, amennyit azok az emberek érnek, akik benne működni hivatva vannak” – kesergett Grünwald. Az általános vélekedést, miszerint a megyék az alkotmány védőbástyái lennének, a magyarok pedig a kontinens angoljai, ostoba önámításnak és illúzióknak minősítette. A szorgos és öntevékeny szigetországi polgárokkal ellentétben nálunk „mindent az államtól várnak, de az államnak nem akarják megadni a magáét”. Grünwald szerint „nálunk az állam iránti kötelességek teljesítése a legutolsó dolog, a törvények tisztelete nem létezik, az államot megrövidíteni, megcsalni nem is infamans tény, hanem – mint egy szellemdús író nem rég mondotta – a Bach-rendszer alatt öröm volt, most dicsőség.”³⁰

A szakszerű közigazgatás hiánya nem csupán elkeserítő, hanem veszélyes is Grünwald szerint, méghozzá a nemzetiségi kérdés jelentette fenyegetés miatt. A történeti jog alapján a magyar szupremácia megerősítése mellett érvelt, szerinte az erősíti az állam konszolidációját, míg a nemzetiségi törekvések szükségszerűen Magyarország felbomlásához vezetnek. Grünwald szerint a vármegyei közigazgatás rejtett ellentmondása, hogy a megyei törvényhatóságokban a magyar állam érdekeinek megóvása sok esetben pont olyanok kezében van, akik nyílt ellenségei az állameszmének. „A közigazgatási organismus tehát nem képez egy különállót a helyi érdektől és hangulattól emancipált egészet, melyen az állameszme nyugszik, mely tisztán az állameszme hatalmas képviselője, hanem nagy része particularistikus szűkebb körök s gyakran államellenes elemek kifolyása, s azoknak befolyása alatt áll” – írta Grünwald.³¹

Egy másik, 1876-ban megjelent könyvében azt a kérdést is feltette, hogy egyáltalán megfelel-e az 1870-es Andrássy-féle közigazgatási törvény a modern liberalizmus, szabadság és önkormányzatiság elveinek. Szerinte a nyugati minták okos alkalmazásával, a választási rendszert felváltó kinevezési rendszer bevezetésével, a közigazgatási bizottságok megerősítésével, valamint a közigazgatási bíróságok felállításával és a tisztviselők képzésével lehetne a haladó államokhoz felzárkózni. „Közigazgatási szervezetünk megfelelő átalakítása az egyes állampolgárra nézve, a rend és személyes szabadság, – a magyar államra

²⁹ Grünwald Béla: *Közigazgatásunk és a magyar nemzetiség*. Bp. 1874.

³⁰ Uo. 35–36.

³¹ Uo. 52–53., ill. 78.

nézve a megszilárdulás és fennállás, – a magyar nemzetre nézve a hatalom és uralom kérdése” – vallotta Grünwald határozottan.³²

A dualizmus korának befolyásos kormánypárti publicistája, Beksics Gusztáv lényegében ott folytatta a közigazgatás ideologizálását másfél évtizeddel később, ahol Grünwald Béla korábban abbahagyta.³³ Saját közigazgatási eszmefuttatásában abból az alapvetésből indult ki, hogy míg az 1860-as és 1870-es évek uralkodó európai eszmeáramlata a liberalizmus volt, a századfordulóhoz közeledve már új idők járnak, melyek új politikai kihívásokat támasztanak. Beksics szerint már nem elég kultúrállamot építeni, mely magán viseli a „nemzet motívumait”, a cél a „nemzeti és kultúrállami lét” együttes elérése. Úgy vélte, a liberális, kozmopolita békekorszak letűnőben van, mivel lassacskán kirajzolódik a horizonton egy nemzetközi konfliktus lehetősége, amelyre a nemzetek csak önmaguk megerősítésével készülhetnek fel. „A magyar nemzet érzi, hogy [...] a magyar államra a magyar faj egyéni pecsétjét rá kell ütnie” – fogalmazott ellentmondást nem tűrően.³⁴

Beksics felfogása szerint a modern államokban a társadalom, vagyis a nemzet az állam alakjában ölt testet, és a parlamentarizmus intézménye által kormányozza saját magát. Ezen kívül vagy ezzel szemben a társadalom, vagy annak bizonyos részei csak ellenőrző szerepet tölthetnek be, de nem gyakorolhatnak kormányzati, igazgatási vagy bírászkodási jogokat. Beksics szerint minden olyan kísérlet, ami az állami hatalom gyengítésének vagy megosztásának irányába tapogatózik, visszatérés lenne „a középkor államellenes felfogásához”, tehát a modern fejlődés és a liberalizmus érdeke is megköveteli az egységesülő nemzetállami fejlődést, különösen Magyarországon, ahol szerinte az állam a haladó és liberális, a társadalom pedig a visszatartó erő. Beksics szerint a magyar kormányra „a legsúlyosabb és leggyorsabban megoldandó „nemzeti missió” neheezül, hiszen „a magyar állam nem tudja betölteni küldetését, ha nem rendelkezik saját közigazgatása felett”, mely „az állameszme megszilárdulásának, a nemzeti és társadalmi ellentétek kibékítésének és nemzeti karakter kibontakozásának legfőbb eszköze.”³⁵ Érzékelve a polgárai jogait tiszteletben tartó liberális jogállam és a homogenizáló törekvésekkel fellépő nemzetállam között feszülő ellentmondást, Beksics hangsúlyosan foglalkozott az állam „közigazgatási védelmével.” Meglátása szerint a magyar államnak egyszerre kell jogállamnak és nemzeti államnak lennie, és „e kettő megegyeztethető, sőt kiegészíti egymást.”³⁶

Ilyen és ehhez hasonló megfontolások bátoríthatták a Tisza Kálmán kormányát felváltó Szapáry Gyula vezette adminisztrációt, hogy az 1890-es évek elején további

³² Grünwald Béla: *Közigazgatásunk és a szabadság*. Bp. 1876. 35.

³³ Beksics Gusztáv: *Közigazgatásunk reformja és nemzeti politikánk*. Bp. 1891.

³⁴ Uo. 4.

³⁵ Uo. 16–17.

³⁶ Uo. 111.

lépéseket tegyen a közigazgatás központosítása felé.³⁷ Ennek lett volna sarokpontja a vármegyei közigazgatás államosítása, azaz a vármegye eddig választott tisztviselőinek a belügyminiszter által történő kinevezése. Ezen a ponton azonban a lapangó centralizációs folyamat megbicsaklott: nemcsak az ellenzék, hanem a kormánypártiak jelentős része is elfogadhatatlannak vélte a vármegyék utolsó sarkalatos jogának, a tisztviselők választásának az eltörlését. A Lex Szapáryana néven elhíresült törvényjavaslat 281 paragrafusából csak az első kettő, a közigazgatás államosítását deklaráló formális szakasz kapta meg az országgyűlés jóváhagyását. Szapáry Gyula balsikerű kezdeményezése után ugyan történtek még kísérletek a vármegyei közigazgatás átalakítására, de ezek – eltekintve a közigazgatási bíróságok a Bánffy-kormányzat idején 1896-ban történt felállításától – nem váltottak ki olyan heves indulatokat a századfordulón, mint a korszak nagy vitái az egyházpolitikai törvényhozásról, a nemzetiségi kérdésről vagy a hadseregről.³⁸

A közigazgatási reform kérdése az első világháború előtt került ismét a parlamenti viták homlokterébe. Tisza István második kormánya 1913-ban egy olyan, legalább ötven évre visszanyúló problémahalmazt örökölt meg a vármegyék kapcsán, amelyben az állandósult vita ellenére rendszerszintű változtatás évtizedek óta nem történt.³⁹ Tisza István szerint a modern közigazgatás összeegyeztethetetlen az idehaza meghonosodott választásos rendszerrel, ezért a tisztviselők állami kinevezése mellett tört lándzsát szemben a megye autonómiáját, így a választás jogát védő municipalistákkal. A miniszterelnök szerint a magyar közigazgatás alacsony színvonala egyfelől a választásos rendszerből eredt, másfelől a vármegyei közgyűlések túlságosan nagy méretéből és nehézkes ügyviteli rendszeréből. Éppen ezért Tisza a területi közigazgatást teljes egészében a belügyminisztérium joghatósága alá kívánta szervezni, a megyei közgyűlést pedig meghagyta volna a vármegye azon érdemi jogkörrel nem bíró fórumának, ahol a helyi közvélemény megnyilvánulhat az általános és szimbolikus ügyekkel kapcsolatban.

Tisza István a *Magyar Figyelő*ben érvelt a reformok szükségessége mellett: „Ezelőtt húsz évvel mindenki megértnek tartotta a vármegyei közigazgatásnak a kinevezési rendszerre alapított reformját. Közben a „nemzeti ellenállás” okozta felfordulás ezt a kérdést is beledobta az általános fogalomzavar káoszába; a »nemzeti« kormány ráduplázott a maga üres tüntetésével a »Lex Szapáry« lyukas mogyorójára, s ezt az operettszerű törvényt éppen olyan bohózatba illő tüntetéssel eltörölte.”⁴⁰ Tisza – Apponyihoz hasonlóan – képes volt reflektálni

³⁷ *Sarlós Béla*: Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében. Bp. 1976. 170–172.

³⁸ *Kozári Monika*: A dualista rendszer. Bp. 2005. 249–259.

³⁹ *Csizmadia Andor*: A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a Tanácsrendszer létrejöttéig. Bp. 1976. 275–298.

⁴⁰ *Tisza István*: Államosítás és önkormányzat. In: Tisza István: Válogatott politikai írások és beszédek. Szerk. Tókéczki László. Bp. 2003. 382–386.

a kérdésben kialakult fogalomzavarra, sőt, ebben jelölte meg a reformok elmaradásának egyik okát. A helyzetért természetesen az ellenzék tette felelőssé, különösen a koalíciós kormányt, melynek belügyminisztere Tisza nagy politikai riválisa, ifj. Andrássy Gyula volt.

Andrássy – aki jó példa arra, hogy egy elkötelezett hatvanhetes alapokon álló politikus is lehetett a vármegyei autonómia elkötelezett híve – a *Budapesti Szemle* hasábjain szállt szembe a Tisza-kormányzat reformterveivel.⁴¹ Andrássy szerint „a párturalommal kapcsolatos centralizáció nemcsak a közigazgatást szorítja hamis istenek imadására, a párt bálványainak imadására, a párt bálványainak szolgálatára, hanem a politikai szabadságot is veszélyezteti és az alkotmányt is meghamisítja.” Okfejtésében egészen odáig merészkedett, hogy a Tisza-kormányt egyeduralomra törekvéssel vádolta meg, mivel szerinte a centralizáció „a központban olyan vértódulást, a vidéken olyan anémiát okoz, amely az egész testet betegé teszi.” A tetszetős természettudományos hasonlatban mintha Apponyi Albert korábbi okfejtése köszönné vissza. Közel három évtizeddel később ifj. Andrássy Gyula is úgy látta, hogy a közigazgatási reform nem csak szakpolitikai kérdése, jelentősége túlmutat önmagán, hiszen a vármegyéről szóló vita a magyar politikai kultúra alapvető válságtüneteit hozza felszínre. „A minoritás zsarnoksághoz is vezethet. Egyes vidékeken a többségben lévő ellenzékét teljesen kiszoríthatja a közhatalom kezeléséből, s a kormányhoz ragaszkodó kisebbséget és kis csoportokat az óriási többség ellenére hatalomhoz juttathatja. S ami ennél sokkal veszélyesebb, az egész nemzetben is a kisebbség szeresheti meg a többség jogait” – figyelmeztetett ifj. Andrássy Gyula.⁴²

Összegzés

A dualizmus korának politikai nyelve és szókinccse a modernizációs törekvések úttörőinek és kerékkötőinek egyaránt bőséges muníciót adott nézeteik kifejtésére, az ellenfél érveinek félresöpprésére. A vármegyekérdésben szembenálló felek nemcsak tematikailag vívták szinte ugyanazt a küzdelmet negyven éven keresztül (kinevezés vagy választás, önkormányzat vagy centralizáció), hanem nyelvileg is. Mindkét fél a modern korszak liberális és nacionalista frazeológiájával, de a rendi időkből örökölt fogalomkészlettel védelmezte álláspontját. A demokrácia és önkormányzatiság éppen úgy elbeszélhető a modernizáció és haladás alapvető követelményeként, mint az egységes, központosított és hatékony államszervezet. A külső elnyomással szemben évszázados hagyomány szerint fellépő vármegyék ellenállását is legalább annyira lehetett nemzeti

⁴¹ Ifj. Andrássy Gyula: A közigazgatás reformja. In: *Budapesti Szemle*, 155. kötet (1913: 441. sz.) 330–335.

⁴² Uo. 333.

érdeknek nevezni, mint a nemzetiségi mozgalmak közigazgatási eszközökkel történő féken tartását.

A közigazgatási kérdés egész korszakon át tartó rendezetlenségéhez nagyban hozzájárult, hogy a vármegyei vitákat a korabeli nyelvi keretek között nem lehetett „megnyerni”, azaz szóban vagy írásban észérvek alapján eldönteni. Maradt a hatalmi erő, mint egyedüli lehetséges megoldás, azonban a dualizmus kori magyar kormányok parlamentáris rendszerben működtek, mozgásterük ennek megfelelően viszonylag szűk volt, a reformokat csak lépéről lépésre tudták bevezetni. Az évtizedeken át lappangó centralizációs folyamat egy sajátos hibrid rendszert eredményezett, így a korszak végére jellemző magyar berendezkedés egyszerre mutatta egy modern európai nemzetállam és egy történelmi hagyományait féltve őrző, periférikus ország tipikus vonásait.

THE POLITICAL LANGUAGE OF THE PROBLEM OF COMITAL ADMINISTRATION
IN POST-1867 HUNGARY

by Tamás Székely
Summary

In the present study I have made an attempt at mapping the chief linguistic and ideological features of the political discourse about the comital administration in post-1867 Hungary. For an important reason for the disorder that characterised the issue of administration throughout the entire period was that, given the existing linguistic framework, the comital disputes could not be „won”, that is, decided on the basis of reasonable arguments in either spoken or written words. Contemporary political language furnished ample munition for both the supporters of modernizing trends and their opponents with which to formulate their views. Practically the same struggle was fought for several decades not only thematically but also linguistically. Both sides defended their respective positions with the liberal and nationalist phraseology of the age, but used a set of conceptions inherited from pre-liberal times. Some of our sources attest that the general conceptual confusion that dominated the problem of comital administration – to use a modern term, the „linguistic impossibility” of opposition – was already conspicuous to a number of contemporaries.

Szikla Gergő

BIHAR ÉS HAJDÚ VÁRMEGYÉK KÖZIGAZGATÁSI VÁLTOZÁSAI A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN*

Bihar vármegye az ország egyik legrégebbi vármegyéje, már Szent István királyunk idejében is létezett, központja – ahogy több vármegyénk esetében is megfigyelhető – a nevét adó földvár volt. A székhelyét Szent László király helyezte át Váradra, ahol püspökséget is alapított. 1896-ban, a honfoglalás ezeréves évfordulóján Bihar földvárában egy turulmadaras emlékművet emeltek, melyet a 20. század első felének történelme elsodort, ma már csak a földhalom és a rajta lévő talapzat látható – egy focipálya szomszédságában.

Bihar nemcsak az egyik legrégebbi vármegyéje volt a történelmi Magyarországnak, hanem az egyik legnagyobb is. Keleti határa egykoron egészen Bánffyhunyadiig ért, magába foglalva Kalotaszeget is. Területe azonban fokozatosan csökkent, elsősorban a Király-hágón túli részeken,¹ míg nyugaton kevésbé, sőt a 16–17. században még nőtt is a Török Birodalomhoz tartozó Békés vármegye rovására. Mindazonáltal a 17. század végétől kezdve már csak kis mértékben változott területének nagysága, amelyet azonban a trianoni békediktátum jelentősen átalakított.

A törvényhatóságok területének 1876. évi szabályozásakor alakították ki Hajdú vármegyét a Hajdúkerületből, Bihar és Szabolcs vármegyei településekből; székhelyévé Debrecen szabad királyi várost tették meg. Kiterjedése egészen 1945-ig nem módosult, amikor is három nagyközséget (Fülöp, Nyírábrány, Nyírmártonfalva) hozzácsatoltak Szabolcs vármegyétől, majd 1950-ben egyesítették Csonka-Bihar vármegyével.

* A 2015. november 5-én, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában megrendezett „Közigazgatási történetek” a dualizmus korából 1867–1918. című közigazgatás-történeti műhelykonferencián elhangzott előadás átdolgozott változata.

¹ Ezt követően Bihar és Kolozs vármegye közt a határ évszázadokon keresztül az Erdélyben fekvő Feketető településtől keletre húzódott, és csak a trianoni békediktátumot követően, az 1920-as években lett az Erdély kapuját is jelképező Király-hágó az új „mezsgye”. Lásd Szálkai Tamás – Szikla Gergő – Szilágyi Ferenc: Bihar és Hajdú megye közigazgatási beosztásának története (1552–2013). (Régió kutatás [5.]) Debrecen 2014.

Jelen tanulmányban ennek a két vármegyének a közigazgatási változásait, járásaik alakulását szeretnénk bemutatni a 19. század második felében, melyet az 1848–49-es forradalom és szabadságharc leverése utáni korszak bemutatásával kezdenénk. Ekkor kezdődtek meg azok az átalakítások, amelyekkel a kor követelményeinek és az egyre bürokratikusabb rendszernek próbáltak megfelelni az ország és a vármegyék vezetői. Bihar vármegye 18. század elején kialakított járásainak (Belényesi, Érmelléki, Sárréti, Szalontai és Váradi) területén a szabadságharcot megelőző másfél évszázad alatt csak kisebb mértékű változásokat hajtottak végre, míg az 1850–1920 közötti hetven évben jóval többször, néha teljesen gyökeresen átalakították a vármegye járási beosztását.

„Kísérletezgetések” a neoabszolutizmus idején (1850–1860)

A Habsburg Monarchiában az 1848–49-es forradalom és szabadságharc leverését és a megtorlásokat követő hatalmi harcokban az abszolutizmus hívei kerekedtek felül a birodalom alkotmányos átalakítását szorgalmazókon, a centralista irányzatok pedig a föderalista elképzeléseken. A megerősödött hivatalnoki és katonatiszti kar irányításával a korábbinál jóval bürokratikusabb rendszer épült ki.² A közigazgatás átszervezése természetesen nem ment egyik napról a másikra, hiszen az évszázadokon keresztül folyamatosan kialakult rendszert próbálták a kor igényeinek megfelelően átalakítani, szinte teljesen megváltoztatni. Ebben a részben vizsgált évtizedben végig napirenden voltak a kisebb-nagyobb „reformok”: voltak olyan intézmények, testületek, amelyek többszöri átalakítás után nyerték el végső formájukat, és voltak olyan rendeletek, intézkedések, amelyek rövid időre vagy egyáltalán nem léptek életbe.³

Az országot még 1849-ben koronatartományokra osztották: Magyarországra, Erdélyre, Horvát-Szlavónországra, a Határőrvidékre, a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság elnevezésű koronatartományra. A magyar anyaországot további öt kerületre bontották, élükön egy-egy kerületi főispánnal, akiknek a székhelye Pest-Budán, Pozsonyban, Sopronban, Kassán és Nagyváradon volt.⁴

A neoabszolutizmus korszakának első, valószínűleg nem vagy csak rövid ideig bevezetett megyei közigazgatási rendszerének a kidolgozása az 1849. év végére és az 1850. év elejére esett. Ez alapján a Nagyvárad császári-királyi kerülethez tartozó Bihar vármegyét (területe megegyezett az 1850–1854 közötti

² Magyarország története 1848–1890. 1–2. Szerk. Katus László. (Magyarország története 6.) Bp. 1979. 1. 437–444.

³ Szikla Gergő: Bihar vármegye egy évszázada. A közigazgatási rendszer változásainak kutatása a levéltári források és a helységnévtárak alapján. In: Interdiszciplinaritás a régióku-
tatásban III. Szerk. Bartha Ákos – Szálkai Tamás. (Régió kutatás [3.]) Debrecen 2013. 56.

⁴ Csizmadia Andor: A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig. Bp. 1976. 88–89.

Felső- vagy Dél-Bihar vármegyével)⁵ további két alkerület, a Bihar-Nagyvárad és Belényes-Nagyvárad alkotta volna. Az előbbi alá a Gyapjui, a Sarkadi, a Szalontai és a Béli szakaszt, míg az utóbbi alá a Magyarcsékei, az Élesdi, a Belényesi és a Vaskohi szakaszt osztották be.⁶ A szakaszok elnevezése szintén megegyezett az 1850–1854 közötti Felső- vagy Dél-Bihar vármegye járásainak elnevezésével,⁷ viszont a hozzájuk tartozó településekben már voltak kisebb-nagyobb eltérések. Néhány esetben pedig a település közigazgatási területe nem állt kapcsolatban annak a szakasznak a területével, amelyhez tartozott – egy másik szakaszon belül szigetszerűen helyezkedett el.⁸

1850-ben a kialakított 45 vármegye közül Szatmár, Szabolcs a Hajdúvárosokkal, Alsó-Bihar, Felső-Bihar, Arad, Békés és Csanád tartozott a Nagyvárad kerülethez. A vármegyéket megyefőnökök irányították, Alsó-Biharnak a székhelye Debrecenben (különös módon Szabolcs vármegyének is), Felső-Biharnak a székhelye Nagyváradon volt.⁹ Az ekkor létrehozott 265 járásból pedig a Mezőkeresztesi, a Derecskei, a Bihari, a Margittai, a Diószegi és a Vámospércsi alkotta Alsó-Bihar vármegyét, a Gyapjui, a Sarkadi, a Szalontai, a Béli, a Belényesi, az Élesdi, a Magyarcsékei és a Vaskohi Felső-Bihar vármegyét.¹⁰ A két új vármegye területe nagyjából a következőképpen alakult: a régi Bihart Nagyvárad felett nyugat-keleti irányban kettéosztották, és Alsó-Biharhoz hozzácsatolták a Vámospércsi járást.¹¹

A járásokat további közigazgatási egységekre, szakaszokra (egy-három) osztották,¹² melyek közül az elsőt a járás élén álló főszolgabíró irányította, míg a

⁵ Az 1850–1854 közötti Alsó- vagy Észak-Bihar vármegye ezzel egy időben tervezett elnevezéséről, területének nagyságáról, közigazgatási beosztásáról nem találtunk forrásokat.

⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL HBML) IV. B. 420/e. 8. cs. III-2956.; MNL HBML IV. B. 420/n. 16. cs. XI-1780.

⁷ Mivel a feudális kor végét megelőzően Bihar vármegyét öt járás alkotta, melyeken belül szakaszokat alakítottak ki, ezért a nagyobb közigazgatási változtatásoknál – amikor ötnél jóval több járást építettek ki a vármegyében – a járásokat kezdetben szakaszoknak nevezték, és majd csak egy idő után – amikor ezeket tovább tagolták – kezdték el használni a járás kifejezést a nagyobb, a szakasz kifejezést az alájuk tartozó közigazgatási egységekre. Ez a jelenség figyelhető meg a jelenleg tárgyalt 1849–1850. években és az 1872. évi átalakításoknál is, melyekről a későbbiekben még lesz szó.

⁸ Ebből is kitűnik, hogy a tervezetet olyan személyek készíthették, akik kevés helyismerettel rendelkeztek, valószínűleg máshonnan helyezték át őket Biharba megbízhatóságuk okán.

⁹ MNL HBML IV. B. 420/c. 14. d. V-1695.

¹⁰ Észak-Bihar és Dél-Bihar vármegyék 1850–1854 közötti közigazgatási beosztása és változásai a *Szálkai T. – Szikla G. – Szilágyi F.:* Közigazgatási i. m. II/1. Függeléke alapján.

¹¹ *Szikla G.:* Évszázada i. m. 59.

¹² Ezt egyelőre Alsó- vagy Észak-Bihar vármegye esetében sikerült rekonstruálnunk. Ugyanis a szakaszok járásokon belüli számáról, települési beosztásáról és szerepéről nem sok forrás található Bihar vármegyét illetően. A szabadságharcot megelőző időkből elvétele találni egy-egy iratot, mely ezzel foglalkozik. A szabadságharc alatti másfél évben azonban többször is átszervezték a vármegye járásainak közigazgatási beosztását, mely dokumentumok megmaradtak az MNL HBML iratanyagában. A szabadságharcot követően a rendszer bürokratizálódása miatt a szakaszok szerepe felértékelődött, ennek ellenére eléggé kevés

többit az alszolgabírók. Még ebben az időben is élt az a feudális kori szokás, hogy a járások és szakaszok székhelye megegyezett a fő- és alszolgabírók lakhelyével, vagyis ha azok személye változott, a székhely is változott (például 1850-ben a Vámospércsi járásnak Sámson volt a székhelye, a Biharinak Nyüved).¹³ A hatékonyabb szervezés és a költségek elosztása végett a településeket (a mezővárosokat és a falvakat is) és a pusztákat jegyzői körökbe szervezték.¹⁴ A jegyzői körökbe általában kettő-nyolc helység tartozott, de a nagyobb vagy a több pusztával rendelkező települések önmagukban is alkothattak egy-egy jegyzői kört.

A Magyarországi Császári-Királyi Helytartóság ideiglenes főnökének 1850. november 13-án kelt körrendeletével a szabad királyi városokat – kivéve a fentebb említett öt kerületi székhelyet (köztük Nagyváradot is), melyeket külön igazgatási kerületeknek tekintettek, közvetlenül a kerületi főispánok irányítása alatt – az illető megyei főnökök közvetlen igazgatása alá rendelték, mivel a különállásuk a közigazgatás és az adóztatás teljes átalakítása után már nem volt indokolt. Ezt egészítette ki az 1850. december 11-én kelt rendelet, mellyel Debrecen szabad királyi városát is közvetlenül a nagyváradi kerületi főispán alá rendelték – addigi igazgatását megtartva – hivatkozva annak kereskedelmi jelentőségére, nagyszámú népességére és a hozzá tartozó területek nagyságára.¹⁵

A vizsgált időszakban három kisebb területi változás történt. Az egyik, hogy az 1850. év elején Kövesd és Cigányfalva helységeket a Felső- vagy Dél-Bihar vármegyei Élesdi járástól átszabták az Alsó- vagy Észak-Bihar vármegyei Bihari járáshoz. A két falu neve még egy-két év múlva is olvasható volt az Élesdi járás ház- vagy földadó kivetési lajstromain, de vagy lehúzták őket, vagy egyszerűen nem írtak semmilyen adatot melléjük.¹⁶ A másik, hogy a Felső- vagy Dél-Bihari Borz községet a Belényesújlaki jegyzői körtől (Belényesi járás) az Urszádi jegyzői körhöz (Béli járás) csatolták. A harmadik az Alsó- vagy Észak-Bihari Derecskei járáshoz köthető, ahol az I. (főszolgabírói) szakasztól a II. (alszolgabírói) szakaszhoz csatolták Hosszúpályi, Konyár és Monostorpályi településeket, és viszont Berettyóújfalut.

Alsó- és Felső-Bihar vármegyéket nem egyből, hanem egy kis idő eltelte után kezdték el Észak- és Dél-Biharnak is nevezni,¹⁷ majd rövidesen már csak

forrás áll a rendelkezésünkre; leginkább az 1861–1872 közötti időszak kutatható ilyen szempontból, mivel az ekkor visszaállított öt járás már nem tudta ellátni a feladatát, a szakaszok jelentősége megnőtt, és ezáltal az erre vonatkozó iratok száma is.

¹³ MNL HBML IV. B. 420/c. 20. d. V-2399.; vö. *Szikla G.: Évszázada i. m.* 59.

¹⁴ A rendelkezésünkre álló források alapján ezt egyelőre Felső- vagy Dél-Bihar vármegye esetében sikerült rekonstruálnunk.

¹⁵ Magyar(korona)országot illető Országos (törvény- és) Kormánylap I–X. Buda 1850–1859. (a továbbiakban: MOK) I. 671–672. és 692.

¹⁶ MNL HBML IV. B. 420/e. 9. cs. III-3771.

¹⁷ Az Alsó- és Felső- előtagok a tengerszint feletti magasságot mutatták, míg az Észak- és Dél- előtagok az egyenlítő-től való távolságot. Bihar vármegye korabeli területének nagyságát mutatja, hogy rajta kívül csak két vármegyét – Nyitra és Pest – osztottak ketté, és neveztek el hasonló módon.

az utóbbi névhasználatot engedélyezték. Ez nehezen ment át a köztudatba és a mindennapos névhasználatba, ezért 1854. június 14-én ismételt rendeletet kellett kiadni a két vármegye elnevezéséről és a régi elnevezések eltörléséről.¹⁸

1850–1854 között a jogszolgáltatást megyei és járási szinten elválasztották a közigazgatástól.¹⁹ A megyei törvényszékek illetékességi területe nem mindig egyezett meg a vármegyékével, ami jól látszik a Debreceni Megyei Törvényszék és Alsó- vagy Észak-Bihar vármegye esetében, ugyanis a vármegye fentebb bemutatott járási beosztásával szemben a törvényszéket a következő járásbíróóságok alkották: a Debreceni, a Derecskei, a Székelyhídi első osztályú és a Szoboszlói, a Püspökladányi, a Vámospércsi másodosztályú járásbíróóságok (a törvényszék területe nagyjából megegyezett az 1854–1860 közötti Észak-Bihar vármegyéével).²⁰ Az egyazon területen működő járás és járásbíróóság nemcsak elnevezésében különbözhetett (például Diószegi járás és Székelyhídi Járásbíróóság), hanem a hozzájuk tartozó települések sem egyeztek meg teljesen (például a Derecskei járáshoz, de a Székelyhídi Járásbíróósághoz tartozott Monostorpályi és a Diószegi járáshoz, de a Derecskei Járásbíróósághoz tartozott Pocsaj).²¹ A járásokat a közigazgatási fő- és alszolgabírók, a járásbíróóságokat a törvénykezési fő- és alszolgabírók irányították. Az utóbbiak feladata volt a jogszolgáltatás, az előbbieket teendői közé pedig a következők tartoztak: adóügy, utak, közmunka, egészségügy, politialis (rendőri), úti levelek, iskola, mértékek, vásárok, vám, posta, katona, előfogati utalvány, takarékmagtár és alapítvány.²²

Az 1850-ben kialakított közigazgatási rendszeren folyamatosan kisebb módosításokat hajtottak végre, és nagyobb változtatásokat is terveztek – egyelőre csak papíron. Már 1851 áprilisában megszületett Dél-Bihar vármegye „végérvényes” felosztása a következő járásokra: Nagyváradi, Élesdi, Magyarcsékei, Belényesi, Vaskohi, Tenkei, Szalontai és Cséffai.²³ Ebben a be nem vezetett rendeletben már pontosan kijelölték a járások székhelyeit is, mégpedig a névadó településeket. Azonban a több helyen is felmerülő változtatási igények miatt végül elvetették ezt a tervezetet.

A négy-öt évig tartó „kísérletezgetéseknek” 1854 elejére lett vége: még 1853. január 10-én a kerületi kormányzatokat helytartósági osztályokká alakították át,²⁴ ezután a vármegyék számát 43-ra, a járásokét 244-re csökkentették.²⁵ A Nagyváradi helytartósági osztályon belül Békés-Csanád néven egyesítették a

¹⁸ MNL HBML IV. B. 420/g. 3. cs. XII-610.

¹⁹ *Csizmadia A.*: Fejlődése i. m. 89–90.

²⁰ MNL HBML IV. B. 420/c. 20. d. V-2425.

²¹ MNL HBML IV. B. 420/c. 5. d. V-682. és 20. d. V-2425.

²² MNL HBML IV. B. 420/c. 20. d. V-2399.

²³ MNL HBML IV. B. 420/e. 8. cs. III-3268.; MNL HBML IV. B. 420/j. 1. cs. IX-15.; MNL HBML IV. B. 420/l. 1. cs. X-98.

²⁴ MNL HBML IV. B. 420/c. 17. d. V-2141.

²⁵ *Csizmadia A.*: Fejlődése i. m. 89–90.

két vármegyét, Szabolcs vármegye székhelye Nagykálló lett. Nagyvárad városa továbbra is közvetlenül a helytartósági osztály alatt állt, míg Debrecen városa járási jogkörrel a megyei hatóság alá került.²⁶ Az 1854-ben újonnan létrehozott járásokban a közigazgatás és a jogszolgáltatás alsó fokon történő újraegyesítésével vegyes szolgabírói hivatalokat létesítettek.²⁷

A több ütemben végrehajtott átalakítások a két Bihar vármegye területét és járási beosztását is jelentősen módosították.²⁸ Észak-Biharé a következőképpen alakult:

- Diószegi járás: a korábbi Diószegi és Vámospércsi (néhány község és pusztá kivételével) járásokból;
- Derecskei járás: a korábbi Derecskei járásból, néhány községből a korábbi Szoboszlói és Püspökladányi járásokból;
- Püspökladányi járás: néhány község kivételével a korábbi Püspökladányi és Szoboszlói járásokból;
- Debreceni járás: a korábbi Böszörményi járásból, néhány községből és pusztából a korábbi Vámospércsi járásból;
- Dorogi járás: a korábbi Nánási járásból.²⁹
- Dél-Biharé az alábbiak szerint nézett ki:
- Nagyvárad járás: néhány község kivételével a korábbi Gyapjuji járásból, néhány községből a korábbi Magyarcsékei és Mezőkeresztesi járásokból, több községből és pusztából a korábbi Bihari járásból;
- Ártándi járás: egy község kivételével a korábbi Mezőkeresztesi járásból, néhány községből a korábbi Bihari járásból;
- Margittai járás: a korábbi Margittai járásból, több községből és pusztából a korábbi Bihari járásból;
- Élesdi járás: a korábbi Élesdi járásból, néhány községből a korábbi Magyarcsékei járásból;
- Belényesi járás: a korábbi Belényesi és Vaskohi járásokból, néhány községből és pusztából a korábbi Béli járásból;
- Tenkei járás: néhány község és pusztá kivételével a korábbi Béli és Magyarcsékei járásokból, néhány községből a korábbi Szalontai és Gyapjuji járásokból;
- Szalontai járás: a korábbi Szalontai (néhány község kivételével) és Sarkadi járásokból.³⁰

²⁶ MOK V. 179–197.

²⁷ Polgárosodás és szabadság (Magyarország a XIX. században). Szerk. Veliky János. Bp. 1999. 143–144.

²⁸ Észak-Bihar és Dél-Bihar vármegyék 1854–1860 közötti közigazgatási beosztása és változásai a *Szálkai T. – Szikla G. – Szilágyi F.*: Közigazgatási i. m. II/2. Függeléke alapján.

²⁹ MNL HBML IV. B. 420/c. 10. d. V-1228.

³⁰ MNL HBML IV. B. 420/e. 2. cs. III-400.; MNL HBML IV. B. 420/n. 8. cs. XI-1140.

Dél-Bihar vármegye területe a régi Bihar vármegye területét fedte le az észak-nyugati részek kivételével, míg Észak-Bihar vármegye területének nagy része Szabolcs vármegyétől került át, kiegészítve az észak-nyugati részekkel.³¹ (Észak-Bihar vármegye területe – a Derecskei és a Diószegi járások, Polgár és a tőle északra található települések kivételével – nagyjából megegyezett az 1876-ban létrehozott Hajdú vármegye területével.) Mindkét törvényhatóságnak megmaradt a székhelye (Debrecen és Nagyvárad), és a járásoknak is állandó központjuk lett, mégpedig a névadó településeik.³² Kivétel ez alól az Ártándi járás volt, melynek szolgabírói hivatala Nagyváradon székel, mígnem 1855 őszen áthelyezték Mezőkeresztesre, azonban ez véglegessé – mint a járás új elnevezése is – csak 1857 márciusában vált.³³ 1854-ben a jegyzői körök számát lecsökkentették, vagyis a megmaradtaknak a területét és a hozzájuk tartozó települések számát megnövelték. Azonban ezek már nagy valószínűséggel nem tudták ellátni a feladatukat, ugyanis két-három év múlva több jegyzői kört is szétdaraboltak, vagy másikkhoz csatolták a hozzájuk tartozó települések egy részét.

Még 1850-ben a Szabolcs vármegyei Püspökladányi járáshoz csatoltak hét régi bihari települést: Bárándot, Dancsházát, Nagyabajomot, Nagyrábét, Szerepet, Tordát és Udvarit; Kabát pedig a Szoboszlói járáshoz. 1854-től Nagyrábé, Torda és Dancsháza a Derecskei járáshoz került, míg a többi (Kaba is) maradt a Püspökladányi járásban, de már Észak-Bihar vármegyéhez tartoztak. A Szabolcs vármegyei Szovát, Földes és Sáp helységek 1854 és 1860 között a Derecskei járáshoz tartoztak, majd visszacsatolták őket a korábbi vármegyéjükhez.³⁴ A tárgyalt korszak végére, 1858 decemberétől Kövesd és Cigányfalva községek újra az Élesdi járás települései közé tartoztak (1854-től a Margittai járás részei voltak),³⁵ 1860 körül a Belényesi járásban pedig Rézbánya mezővárosból kivált Rézbánya falu.

A „közigazgatási restauráció” időszaka (1861–1872)

Az 1853–1854-ben létrehozott közigazgatási rendszer egészen 1860. október 20-ig maradt fent, amikor is a Szerb Vajdaság és Temesi Bánságot, a Muraközt, a Partiumot ismét egyesítették Magyarországgal (igaz Erdély és Horvátország közjogi különállása továbbra is fennmaradt).³⁶ 1860 végére, 1861 elejére az ország kerületi felosztása megszűnt, s a magyar kancellária és helytartótanács

³¹ Szikla G.: Évszázada i. m. 63.

³² MNL HBML IV. B. 420/c. 10. d. V-1228.; MNL HBML IV. B. 420/n. 8. cs. XI-1140.

³³ MOK VI. 94. és VIII. 122.

³⁴ MNL HBML IV. B. 254. 3. d. I.111. 43/1861.

³⁵ MOK IX. 2.

³⁶ Magyarország i. m. 1. 657–660.

mellett a régi vármegyei rendszer is visszaállt.³⁷ Azonban a politikai helyzet változása miatt néhány hónap múlva feloszlatták a megyei bizottmányokat, számos főispánt leváltottak tisztségéből, és 1867-ig főispáni helytartókkal vagy királyi biztosokkal helyettesítették őket,³⁸ de a vármegyék területéhez és közigazgatási beosztásához ismételten már nem nyúltak.³⁹

A közigazgatásnak a korábbi, az 1850 előtti állapotokra történő visszaállítására lassan ment végbe, de 1861-re a két Bihar vármegyét újraegyesítették (a szabolcsi részek kivételével, melyek visszakerültek a régi vármegyéjükhöz), Debrecen – a többi szabad királyi városhoz hasonlóan – visszanyerte önállóságát, és újra kialakították a hajdani öt járást is: a Belényesit, az Érmellékit, a Sárrétit, a Szalontait és a Váradit.⁴⁰ Ezzel visszatért az a feudális kori szokás is, hogy a járások és szakaszok székhelye megegyezett a fő- és alszolgabírók lakhelyével. Ahogyan azt korábban is említettük, ekkor már az öt, nagy kiterjedésű járás önmagában nem tudott megfelelni a kor követelményeinek, nem tudta ellátni a megsokasodott közigazgatási és törvénykezési feladatait, ezért felértékelődött a szakaszok szerepe. A járásonkénti négy-hat szakasznak (egy főszolgabírói, a többi alszolgabírói) az 1860-as években többször is módosították a területét, települési beosztását – folyamatosan keresve az ideális megoldást.⁴¹

A fő- és alszolgabírók és a melléjük beosztott esküdtek – gyakran egy településre eső – lakhelye (vagyis a járások és a szakaszok székhelye) változatos képet mutatott: nagyobb részük az irányításuk alá tartozó közigazgatási egységen belül élt, de többen is laktak a megyeszékhelyen, vagy a szomszédos szakaszban, és akadtak olyanok is, akik időközben átköltöztek egy másik helységbe. Személyükben kezdetben csak kisebb változások történtek, inkább csak cserélődtek a különböző tisztségekben, míg az 1867-es kiegyezést követően szinte leváltották a teljes állományt, és visszatérhettek a közigazgatásba az 1848–49-es forradalom és szabadságharc leverését követően mellőzött családok (például a Fráter, a Beöthy, a Nadányi).⁴²

Ebben az időszakban két kisebb módosulás történt: még 1861-ben visszakerült Bihar vármegyéhez az 1850-ben Szatmár vármegyéhez csatolt Piskolt,⁴³ 1865-ben pedig megalapították Újléta községet. További érdekesség, hogy Pecszenzmárton annak ellenére a Belényesi járáshoz tartozott, hogy nem volt vele területi kapcsolata, amely valószínűleg még a régi hagyományok egyik maradványa volt Biharban.

³⁷ *Csizmadia A.*: Fejlődése i. m. 94.

³⁸ Magyarország i. m. 1. 695–696.

³⁹ Bihar vármegye 1861–1872 közötti közigazgatási beosztása és változásai a *Szálkai T.* – *Szikla G.* – *Szilágyi F.*: Közigazgatási i. m. II/3. Függeléke alapján.

⁴⁰ MNL HBML IV. B. 254. 4. d. I.14. 574/1861.

⁴¹ Ennek rekonstruálása további kutatásokat igényel, addig is lásd MNL HBML IV. B. 420/f. 1. cs. XVII. 116.; MNL HBML IV. B. 420/k. 1. cs. XV. 240., XV. 255., XV. 349. és 2. cs. XVI. 16.

⁴² Uo.

⁴³ MNL HBML IV. B. 254. 3. d. I.111. 1037/1861.

Dualizmus kori „reformok” (1872–1920)

Már a kiegyezést követően felerősödött az igény a közigazgatás megreformálására, de mivel a különböző irányzatok képviselői nem tudtak kompromisszumra jutni, ezért csak kisebb mértékű változtatásokat léptettek életbe. Az évtized végén a vármegyékben és a járásokban is szétválasztották a közigazgatást és az igazságszolgáltatást, majd 1872-től felálltak a járásbíróságok (összesen 360). A köztörvényhatóságok rendezéséről szóló 1870. évi XLII. törvénycikk pedig többek közt kikötötte, hogy a főispán vezette küldöttség dolgozzon ki tervet – a választókerületekre való tekintettel – a törvényhatóságnak szolgabírói járásokra (szakaszokra) osztására; és hogy a központi tisztviselők (például alispán, jegyző) a törvényhatóság székhelyén, a kültisztviselők (például szolgabíró) pedig a járás (szakasz) területén kötelesek lakni, tehát a járás székhelye továbbra sem állandósult. Ezzel a jogszabállyal ismerték el jogilag és zárták le azt az 1848–49-es forradalom és szabadságharc alatt végbement folyamatot, mely a török kiűzése után mesterségesen szétszakított Nagyváradot (Várad-Újvárost, Várad-Olaszit, Várad-Váralját és Várad-Velencét) újra egyesítette, s visszaadta a megyei hatóságoktól független önállóságát. A törvény alapján a megyeszékhely 1872-től szervezkedett törvényhatósággá alakult át.⁴⁴

Az 1871. évi XVIII. törvénycikk, mely a községek rendezéséről szólt – a mezőváros és a falu helyett – bevezette a rendezett tanácsú város, nagyközség és kisközség település-típusokat.⁴⁵ A mezővárosok – attól függően, hogy a törvény által rájuk ruházott teendőkből mennyit voltak képesek saját erejükből ellátni – rendezett tanácsú városokká, illetve nagyközségekké alakultak át. Miközben a falvak közül a nagyobbak nagyközségek, a kisebbek pedig kisközségek lettek, és az utóbbiaknak teendőik ellátása végett más községekkel kellett szövetkezniük, körjegyzőséget alkotniuk. A rendezett tanácsú városok közvetlenül az alispán, míg a községek a járási (szakasz) szolgabíró irányítása alatt álltak.⁴⁶ Bihar vármegyében nem volt rendezett tanácsú város, mivel egyetlen település sem felelt meg a törvényi előírásoknak; ugyanakkor a falvainak jóval több mint a fele kisközséggé alakult át, elsősorban azok, amelyek a vármegye nagyobb részét kitevő hegyek közt feküdtek.

Mint ahogy azt korábban is írtuk, a nagy kiterjedésű járások már nem tudtak megfelelni a követelményeknek, ezért Bihar vármegyében – a fentebb említett törvénynek megfelelően – 1872-ben megszüntették a járásokat, és a szakaszokat

⁴⁴ *Dominkovits Péter – Horváth Gergely Krisztián*: A szolgabíraktól a járási hivatalokig – a járások története Magyarországon a 13. századtól 1983-ig. In: „Kormányozni lehet ugyan távolról, de igazgatni csak közelről lehet jól...”. Szerk. Csizsák András – Oláh Miklós. Bp. 2011. 33–34.; vö. www.1000ev.hu, letöltés 2016. ápr. 14.

⁴⁵ A hivatalos és a mindennapi nyelvhasználat is sokáig megőrizte a korábbi mezőváros és falu elnevezéseket, gyakran ezeket használta az újonnan bevezetettek helyett.

⁴⁶ www.1000ev.hu, letöltés 2016. ápr. 24.

szolgabírói szakasszá vagy járássá alakították át. Számukat a korábbi 26–27-ről 20-ra csökkentették: Bárándi, Belényesi, Berettyóújfalui, Béli, Bihari, Derecskei, Élesdi, Érmihályfalvai, Magyarcsékei, Margittai, Mezőkeresztesi, Mezőtelegdi, Micskei, Robogányi, Szalárdi, Szalontai, Székelyhídi, Tenkei, Ugrai, Vaskohi.⁴⁷

A szolgabírói szakaszok székhelye a szolgabírók lakhelyének megfelelően 1872 és 1883 között az alábbiak szerint alakult:⁴⁸

- Bárándi szolgabírói szakasz: a Bakonszeghez tartozó Pusztakovácsi puszta (1872–1874), Torda (1874–1883);
- Belényesi szolgabírói szakasz: Belényes (végig);
- Berettyóújfalui szolgabírói szakasz: Gáborján (végig);
- Béli szolgabírói szakasz: Ágris (1872–1881), Bél (1881–1883);
- Bihari szolgabírói szakasz: Peceszlő (végig);
- Derecskei szolgabírói szakasz: Vértes (végig);
- Élesdi szolgabírói szakasz: Köröstopa (1872–1876), Élesd (1876–1883);
- Érmihályfalvai szolgabírói szakasz: Érsemjén (végig);
- Magyarcsékei szolgabírói szakasz: Magyarcséke (1872–1880), Kapocsány (1880–1883);
- Margittai szolgabírói szakasz: Margitta (végig);
- Mezőkeresztesi szolgabírói szakasz: Nagykereki (1872–1882), Mezőkeresztes (1882–1883);
- Mezőtelegdi szolgabírói szakasz: Mezőtelegd (végig);
- Micskei szolgabírói szakasz: a Margittai járáshoz tartozó Tóti (1872–1874), Micske (1874–1883);
- Robogányi szolgabírói szakasz: Pokola (végig);
- Szalárdi szolgabírói szakasz: Szalárd (1872), a Bihari járáshoz tartozó Hegyközkovácsi (1872–1874), Kismarja (1874–1883);
- Szalontai szolgabírói szakasz: Nagyszalonta (végig);
- Székelyhídi szolgabírói szakasz: Székelyhíd (végig);
- Tenkei szolgabírói szakasz: Less (1872–1878), Tenke (1878–1883);
- Ugrai szolgabírói szakasz: Gyires (1872–1874), Ugra (1874–1882), Cséffa (1882–1883);
- Vaskohi szolgabírói szakasz: Vaskoh (végig).

Amint az látható, nem mindig a szolgabírói szakasz legjelentősebb települése volt a székhely, sőt egy esetben például egy puszta volt az. A tárgyalt időszakban húszból tizenegynél végig ugyanaz a helység volt a központ, míg a többinél

⁴⁷ Bihar vármegye 1872–1883 közötti közigazgatási beosztása és változásai a *Szálkai T. – Szikla G. – Szilágyi F.*: Közigazgatási i. m. II/4. Függeléke alapján.

⁴⁸ Az MNL HBML IV. B. 406/b. 1–56. d. iratainak alapján külön-külön került megállapításra, hogy a húsz szolgabíró melyik évben, mely településről írta a jelentéseit, vagyis hol volt a lakhelye.

változott, vagy mert a szolgabírónak a személye lett más, vagy mert a lakhelye. Két esetben pedig nem tartották be a törvényt, hiszen a szomszédos szolgabírói szakaszból irányította a sajátját a szolgabíró.

Az 1876. évi XXXIII. és az 1877. évi I. törvénycikkkel – melyekkel több törvényhatóságnak a területét is szabályozták – felszámolták a szász és a székely székek, a vidékek, a kerületek, a Jászság, a Nagy- és a Kiskunság, a Hajdúkerület és a szepesi 16 város törvényhatósági különállását, és betagolták őket a vármegyerendszerbe.⁴⁹ Ezek a változtatások Bihar vármegyét is érintették, ugyanis az újonnan létrehozott Hajdú vármegyéhez csatolták Debrecent, Mikepércset, Sámsont és Kabát, cserébe viszont megkapta Szabolcs vármegyétől Érkenézt és Sápót.⁵⁰ Ezeken kívül 1878-ban Nagyszántó a Szalárdi járástól átkerült a Mezőkeresztesibe, ugyanis szavazás útján közös körjegyzőségben egyesült Kisszántóval és Nagykerekivel.⁵¹ A Nagyszalontához tartozó Erdőgyarak pusztája pedig 1879-ben önálló településsé vált.⁵²

Az 1884. év elején az utolsó nagyobb átalakítást hajtották végre Bihar vármegye járási⁵³ beosztásán. Az ekkor kialakított rendszer – kisebb módosításokkal – egészen 1950-ig fennmaradt, még 1920 után is, csak ekkor már egy országhatár szelte ketté a vármegyét, de mindkét oldalán szinte teljes egészében megőrizték a korábbi járásokat. A Mezőtelegdi, a Micskei és a Robogányi járásokat megszüntették, településeiket a környező járásokhoz osztották be. A többi járás között volt, amelyiknek a területét nem érintette az átalakítás, de volt olyan is, amelyiknek határai jelentősen módosultak. Három járásnak pedig megváltozott az elnevezése: a Bárándiból Tordai, az Ugraiból Cséffai, a Bihariból Központi lett.⁵⁴

A községek járásokba való beosztásáról, a járások számáról és területéről mindig is a vármegye közgyűlése döntött, melyen az 1886. évi XXI. törvénycikk

⁴⁹ Polgárosodás i. m. 172.

⁵⁰ Az 1876. évi megyerendezésről és Hajdú vármegye kialakításáról a későbbiekben még lesz szó.

⁵¹ MNL HBML IV. B. 406/b. 20. d. I.51. 282/1878.

⁵² MNL HBML IV. B. 406/b. 19. d. I.51. 226/1878.

A pusztákat, vagyis a külterületi lakott helyeket az összeírások és az adók kivetése miatt tartottak számon. Emiatt a forrásokban többször is előfordul, hogy nem településenként vannak megadva, hanem jegyzői körönként, járásonként összesítve. Néhány pusztája pedig más-más időszakban más-más településhez tartozott. Bihar vármegye helységei között akadtak volt puszták, amelyek már önálló községek voltak, de a nevükben még őrizték a korábbi állapotokra utaló jelzőt (pl. Pusztabikács, Pusztahodisel, Pusztatold később Told); és akadtak olyanok is, melyeket egyes esetekben önálló községként kezeltek, és egy idő után azzá is váltak (pl. Erdőgyarak pusztája, Feketeerdő pusztája).

⁵³ Ahogyan azt már korábban is említettük, az 1872. évi közigazgatási átalakításokat követően bevezetett szolgabírói szakasz vagy járás elnevezések helyett fokozatosan visszatértek a régi szóhasználathoz.

⁵⁴ Szikla G.: Évszázada i. m. 73. Bihar vármegye 1884–1920 közötti közigazgatási beosztása és változásai a Szálkai T. – Szikla G. – Szilágyi F.: Közigazgatási i. m. II/5. Függeléke alapján.

a törvényhatóságokról sem változtatott, azonban elrendelte, hogy a főszolgabíró ezt követően a járás székhelyén lakjon,⁵⁵ amely így már állandósult. Bihar vármegyében a járások székhelyeként a névadó település szolgált, a Központié pedig Nagyvárad volt. 1902-ben a Tordai járás székhelyét Bihartordáról Nagybjomba helyezték át, és a nevét Sárretire változtatták.⁵⁶ A vármegyék határát – községek és puszták átcsatolásával – az 1884. évi VII. törvénycikkkel igazították ki, mely alapján (Kozma)almást Szilágy vármegyétől Biharhoz csatolták.⁵⁷ 1906-ban Lóró, Ponor és Remecz települések Lóróponorremecz néven egyesültek, amelyet 1910-ben Remetelórévra változtattak.⁵⁸ 1908-ban a Belényesi járástól a Vaskohihoz csatolták Gurányt, Felsőkocsobát (Kocsuba), Vasaskőfalvát (Petrósz) és Kisszedrest (Szudrics); 1909-ben Rézbánya falut és Rézbánya várost egyesítették; 1912-ben Körösbarafalva (Barest) beolvadt Vaskohba.

Bihar vármegyében már az 1848–49-es forradalom és szabadságharc alatt is voltak próbálkozások arra vonatkozóan, hogy a nem magyar hangzású településneveket magyarosítsák, majd az 1860-as években már ténylegesen is magyarosították néhány község nevét. Végezetül a 20. század elején az Országos Törzskönyvi Bizottság zárta le az ügyet azzal, hogy megszüntette a névazonosságokat Magyarországon, és számos település nevét magyarosította országszer- te, így Biharban is (ekkor alakultak ki a ma is használatos névalakok). Az előbb leírtaknak köszönhetően lett a Mezőkeresztesi járás neve Biharkeresztesi, mivel a nagyközség neve is megváltozott.

Azonban az 1920. június 4-én aláírt trianoni békediktátum közvetlenül is érintette Bihar vármegyét, hiszen az új országhatár a területén húzódott keresztül:

„[...] a helyszínen megállapítandó vonal, amely [...] és Kötegyántól keletre halad, átvágja a Nagyszalonta-gyulai vasútvonalat Nagyszalontától körülbelül 12 km-re a két elágazás között, amelyet ez a vasútvonal keresztezése alkot a Szeghalom-erdőgyaraki vasútvonallal; azután Méhkeréktől keletre, Nagyszalontától és Marciházától nyugatra, Gesztől keletre, Atyástól, Oláhszentmiklóstól és Rojttól nyugatra, Ugrától és Harsánytól keletre, Kőrösszegtől és Kőröstarjántól nyugatra, Szakálltól és Berek-Böszörménytől keletre, Borstól nyugatra, Ártándtól keletre, Nagyszántótól nyugatra, Nagykerekítől keletre, Pelbárdhidától és Bihardiószegtől nyugatra, Kismarjától keletre, Csokalytól nyugatra, Nagylétától és Álmosdtól keletre, Érselindtól nyugatra, Bagamértől keletre, Érkenéztől és Érmihályfalvától nyugatra [...]”⁵⁹

A vármegye területének és járásainak nagyobb részét a Román Királysághoz csatolták, így Magyarországon csak a következő járások maradtak:

⁵⁵ www.1000ev.hu, letöltés 2016. máj. 8.

⁵⁶ MNL HBML IV. B. 402. 148. k. 361.

⁵⁷ www.1000ev.hu, letöltés 2016. máj. 8.

⁵⁸ Közigazgatásilag már az 1850–1860-as években is összetartoztak.

⁵⁹ Trianon. (Nemzet és emlékezet) Szerk. Zeidler Miklós. Bp. 2003. 180.

Berettyóújfalui, Biharkeresztesi, Cséffai, Derecskei, Sárréti, Székelyhídi (vagy Nagylétai) járások és a Sarkadi szolgabírói kirendeltség.

A Sarkadi szolgabírói kirendeltséget egy idő után Nagyszalontai járásnak nevezték, így a hét Magyarországon maradt járásból három volt, amely területeinek nagyobb része és névadó székhelye a határon túlra esett. Ezeknek a járásoknak újabb központokat jelöltek ki régi nevük megtartása mellett: a Cséffai járásnak Okányt, a Nagyszalontai járásnak Sarkadot, a Székelyhídi járásnak Nagylétát. A másik négy, teljes vagy majdnem teljes területét megtartó járásnak megmaradt az 1920 előtti székhelye.

Az 1876. évi „megyerendezés” és Hajdú vármegye (1876–1920)

Amint azt már az előzőekben is olvashattuk, az 1850-es években már létrehoztak a Hajdúkerületből, Szabolcs és Bihar vármegyei településekből, debreceni székhellyel egy vármegyét, majd az évtized végén visszaállították a korábbi közigazgatási rendszert. Ugyanakkor a 19. század második felére a közigazgatás belső szervezésével és tagolásával járó adminisztratív és pénzügyi terhek egyre inkább fokozódtak, ez mindinkább kidomborította a Hajdúkerület kicsinységének és területi szétszakítottságának hátrányos oldalát: a hat városból álló törvényhatóság három, egymással nem összefüggő területből állt. *„Megléte szinte kizárólag a hajdúvárosok központi kormányzatának szülárdságán és a történelmi tradíciókon nyugodott”, „kilátásait azonban a folyamatosan életbe lépő új törvények alaposan megnehezítették”.*⁶⁰

Majd az első törvényjavaslat ennek – a Magyarországon nem egyedülálló – helyzetnek a megoldására 1873-ban született. A gróf Szapáry Gyula által benyújtott és az országos ellenálláson megbukott tervezet összesen 327 oldal melléklettel szabályozta volna Magyarország és Erdély megyékre történő új beosztását (a hajdúvárosokat Hajdúszoboszló kivételével Szabolcs vármegyéhez készült csatolni).⁶¹

Eközben Debrecen város vezetői *„jól láthatták, hogy a megyerendezés körüli bonyodalmakban”* a város *„igen sokat nyerhet, de igen sokat veszíthet is”,* ezért Kovács Gyula polgármester vezetésével *„harcot”* indítottak a Debrecen térségében, annak vezetésével szervezendő új vármegye létrehozásáért.⁶² Esélyeiket tovább növelte, *„hogy a Hajdúkerület székvárosa, Hajdúböszörmény nem rendelkezett azokkal a feltételekkel, amelyek a térség természetes központjává avathatták volna”;*⁶³ ezt a szerepet évszázadok óta Debrecen szabad királyi városa töltötte

⁶⁰ Nyakas Miklós: Hajdú vármegye létrejötte. (Hajdúsági Közlemények 11.) Hajdúböszörmény 1983. 12–15.

⁶¹ Bővebben lásd uo. 17–26.

⁶² Uo. 27.

⁶³ Debrecennel szemben egyetlen előnye volt csupán, mégpedig a vármegyeházának is megfelelő hajdúkerületi székház. Azonban ezt a debreceni városvezetés nagyvonalú gesztussal

be, „*amely elvben ugyan Bihar vármegyéhez tartozott, de amelyet földrajzi, gazdasági és politikai adottságai eleve arra predestináltak, hogy a későbbi Hajdúság központi városának szerepét lássa el*”.⁶⁴ A cívisvárost támogatta Tisza Kálmán, a város országgyűlési képviselője is, aki ekkor Magyarország miniszterelnöki és egyben belügyminiszteri tisztségét is betöltötte.⁶⁵ Ráadásul megnyerték maguknak a Hajdúböszörménnyel mindig is szemben álló Hajdúszoboszló támogatását – egy kikötésük volt csupán, hogy az új vármegyét Hajdú vármegyének hívják.

Végül – a hosszantartó egyeztetéseket és küzdelmeket követően, a számos elvetett tervezeten túllépve – 1876. június 19-én szentesítették és léptették életbe az 1876. évi XXXIII. törvénycikket, mellyel létrehozták többek között Hajdú vármegyét is (az új törvényhatóság szervező munkálataival a bihari származású Miskolczy Lajost bízták meg).⁶⁶ A fentebb említett jogszabály mellett az 1877. évi I. törvénycikkkel állapították meg a vármegye végleges területét:

„19. Hajdu megyét képezik:

a) a volt Hajdu városok: u. m. Nánás, Dorog, Böszörmény, Hadház, Szoboszló, Vámos-Pércs;

b) Szabolcs megyéből a következő községek:

Csege, Balmaz-Ujváros, Téglás, Egyek, Nádudvar, Püspök-Ladány, Szováth, Tetétlen, Földes és Józsa-Szt.-György, kertész község;

c) Bihar megyéből a következő községek:

Kaba, Mike-Pércs, Sámson.⁶⁷

Székhelye a szintén Bihar vármegyétől átkerült, hatalmas külterülettel, több pusztával rendelkező⁶⁸ és szabad királyi városi rangját továbbra is megőrző Debrecen lett.

A Hajdúkerület hivatalosan 1876. július 17-én oszlatta fel magát,⁶⁹ míg Hajdú vármegye alakuló közgyűlését 1876. szeptember 4-e és 6-a között tartották, amelyet Miskolczy Lajos főispán nyitott meg.⁷⁰ Itt született döntés többek közt arról, hogy az elnevezés mellett átveszik, illetőleg megtartják a Hajdúkerület kék-fehér színét és ősi címerét is. A volt kerület tisztikarát, segéd-, kezelő- és szolgaszemélyzetét, valamint a Szabolcs vármegye átkebelezett részeivel átjötteket szintén

semlegesítette: az újonnan létrehozandó vármegye székháza céljára felajánlotta ingyenesen a tulajdonában lévő Fehér Ló vendégfogadót (ennek a telkén áll ma is Hajdú vármegye, jelenleg Hajdú-Bihar megye székháza).

⁶⁴ *Nyakas M.*: Létrejötté i. m. 15.

⁶⁵ Uo. 29.

⁶⁶ Uo. 41.

⁶⁷ www.1000ev.hu, letöltés 2016. júl. 17.

⁶⁸ Az 1876. évi XXXIII. törvénycikk a Debrecen város tulajdonához tartozó, vele területi összefüggésben álló, azonban eddig Szabolcs vármegye fennhatósága alatt lévő pusztákat, pusztarészeket (mint pl. Ohat, Zán, Macs, Zelemér, Pacz, Szepes, Nagyhegyes, Bánk) a város hatósága alá helyezte. Korábban ezt már többször is megpróbálták elérni, de Szabolcsnak eddig mindig sikerült meghiúsítania. Vö. *Nyakas M.*: Létrejötté i. m. 27.

⁶⁹ *Nyakas M.*: Létrejötté i. m. 43.

⁷⁰ MNL HBML IV. B. 902/a. 1. k.

átvették (a Bihar vármegyétől bekebelezett részekben járási tisztviselők nem laktak). Az alispán Weszprémy Gáspár, volt hajdúkerületi alkapitány lett.⁷¹

Az új vármegye területe 3353,22 km² volt, ebből azonban Debrecen szabad királyi város egymaga 1012,24 km²-t tett ki, a tulajdonképpeni megyére így csupán 2340,99 km² jutott. Lakossága szinte teljes egészében magyar volt.⁷² Kiterjedése – ahogyan azt már korábban is írtuk – körülbelül megegyezett az 1854-ben létrehozott Észak-Bihar vármegyéével, a bihari részek (Derecskei és Diószegi járások) kivételével, mely községekre kezdetben szintén igényt tartottak volna a debreceniek,⁷³ azonban a kormányzat nem engedte meg, hogy jelentős magyarlakta területeket csatoljanak el Bihar vármegyétől.⁷⁴

Az alakuló közgyűlésen a vármegyét három kisebb helyett két nagyobb szolgabírói járásra osztották (ezért mindkét járás szolgabírája segéddel láttatott el): a Nádudvarira (székhelye Nádudvar) és a Balmazújvárosira (mivel a törvény nem engedte meg, hogy a székhely a járáson kívül essék, kérvényezték a belügyminisztériumtól, hogy a központja Debrecen legyen a közigazgatás gyorsabb menete érdekében).⁷⁵ Ezekon kívül még a fennhatósága alá tartozott öt rendezett tanácsú város (Hajdúböszörmény, Hajdúdorog, Hajdúhadház, Hajdúnánás és Hajdúszoboszló) is,⁷⁶ amelyek közvetlenül a vármegye irányítása alatt álltak. Hajdúdorog 1887-ben, Hajdúhadház 1891-ben mondott le rendezett tanácsú városi jogállásáról, és a nagyközségek sorába lépett. Mindkét település a Balmazújvárosi járáshoz került. Az 1876-ban Debrecen város külterületeiből Józsa-Szentgyörgy néven kivált községet hamarosan Alsó-, illetve Felső-Józsa kisközségekre osztották szét. Az 1881. évi LXIII. törvénycikk alapján Debrecenhez újabb pusztákat (Gyulai Macs és Gyulai Hegyes)⁷⁷ csatoltak át Szabolcs vármegyétől.⁷⁸

⁷¹ Uo.

⁷² Nyakas M.: Létrejötté i. m. 41.

⁷³ Valószínűleg az Érmelléken és környékén található szőlőskertjeik miatt szerették volna közigazgatásilag is szorosabbra vonni a kapcsolatot ezen területekkel.

⁷⁴ Vö. Nyakas M.: Létrejötté i. m. 28–31.

⁷⁵ MNL HBML IV. B. 902/a. 1. k. Hajdú vármegye 1876–1900 közötti közigazgatási beosztása és változásai a Szálkai T. – Szikla G. – Szilágyi F.: Közigazgatási i. m. II/9. Függeléke alapján.

⁷⁶ Vámospércs hajdúváros még 1876-ban, az új vármegye megalakulása előtt kérte nagyközséggé nyilvánítását, amelyet jóváhagytak, ezzel elvesztette rendezett tanácsú városi státuszát, és 1877. február 1-jétől a Balmazújvárosi járáshoz csatolták.

⁷⁷ Korábban a gróf Gyulay család birtokai, melyek a Szabolcs vármegyéhez tartozó Bököny községhez voltak beosztva, és amelyek Debrecen város és Hajdú vármegye határai között két szigetet képeztek, Szabolcs vármegyével sehol sem érintkeztek. Lásd Országgyűlés Képviselőházának irományai 1881–84. I–XXII. [Bp.] 1881–1884. (a továbbiakban: OKI 1881–84.) I. 33. sz. 374–375.

⁷⁸ www.1000ev.hu, letöltés 2016. júl. 17.

1901-ben Hajdú vármegyében a járások számát háromra növelték:⁷⁹ Központi, Hajdúböszörményi és Hajdúszoboszlói. Az utóbbi kettőnek a székhelye a névadó település, a Központié pedig Debrecen volt. A megmaradt három rendezett tanácsú város továbbra is őrizte jogállását.

A trianoni békediktátum rendelkezései Hajdú vármegye területét nem érintették.

ADMINISTRATIVE CHANGES IN BIHAR AND HAJDÚ COUNTIES
IN THE SECOND HALF OF THE NINETEENTH CENTURY

by Gergő Szikla
Summary

Bihar was not only one of the oldest counties of historical Hungary, but also one of the largest. Yet its territory had gradually decreased, although modification was limited from the late seventeenth century. It was after the suppression of the Revolution and War of Independence of 1848–49 that those administrative transformations began, which were aimed to meet the expectations of an increasingly bureaucratic system. The administrative divisions of Bihar county, established in the early eighteenth century, had undergone only minor changes over the one and a half centuries before the Revolution; between 1850 and 1920, however, it was subject to major changes that profoundly altered its internal administrative structure. Moreover, from 1850 to 1860 it was divided into two parts. It was during the general regulation of municipal territories in 1876 that Hajdú county was formed from the Hajdú districts, and some settlements previously belonging to Bihar and Szabolcs; its capital became the free royal town of Debrecen. The peace treaty signed on 4 June 1920 left Hajdú county unaffected, unlike that of Bihar, which lay in the way of the new state border. Accordingly, its capital, as well as most of its settlements and population were transferred to the Kingdom of Romania.

⁷⁹ Hajdú vármegye 1901–1926 közötti közigazgatási beosztása és változásai a *Szálkai T.* – *Szikla G.* – *Szilágyi F.*: Közigazgatási i. m. II/10. Függeléke alapján.

Cseh Géza

SZAPÁRY GYULA ÉS JÁSZ-NAGYKUN-SZOLNOK VÁRMEGYE KAPCSOLATA*

Jász-Nagykun-Szolnok vármegye múltja nem bővelkedik országos jelentőségű politikai és közéleti személyiségekben. 1876-ban az új megye megyei törvényhatóságot a sajátos közigazgatású Jászkun Kerület jászsági és nagykunsági részéből, továbbá a Heves vármegyétől leválasztott Külső-Szolnok megye területéből hozták létre. A jászkun kisbirtokosok szerényebb vagyoni helyzetük, megfelelő kapcsolataik és összeköttetések hiánya miatt nehezen kerülhettek magasabb állami tisztségekbe. A legfelsőbb posztok, a miniszteri székek elérése pedig inkább csak a nagybirtokosok számára volt lehetséges. Ám igazi nagybirtok, több ezer holdas gazdaság a megye nem jászkunok lakta felében, a külső-szolnoki részeken is kevés alakult ki. Közülük az egyik legjelentősebb uradalomnak a Tiszabura község határában fekvő taskonyi (Pusztataskony) Szapáry birtok számított, melynek 1832 és 1905 között élt tulajdonosa, gróf Szapáry Gyula két évtizeden keresztül a magyar kormányok tagja, két és fél évig pedig Magyarország miniszterelnöke volt. *Az alábbiakban Szapáry és a szolnoki Tisza-vidék kapcsolatának bemutatásával elsősorban azokra a kérdésekre keressük a választ, hogy a grófnak milyen szerepe volt a jogelőd törvényhatóság, Heves és Külső-Szolnok vármegye közéletében, Jász-Nagykun-Szolnok vármegye létrehozásában és az új törvényhatóság székhelyének kiválasztásában, valamint Szolnok város és a megye gazdasági fejlődésében.*

Szapáry Gyula 1832. november 1-jén, Pesten született gróf Szapáry József és báró Orczy Anna házasságából. Édesapja, aki 1854-ben császári királyi kamarási címet szerzett, a Tisza szabályozásának megszervezésében töltött be jelentősebb szerepet. Gróf Széchenyi Istvánnal együtt már a reformkor végén bejárta a Tiszát, hogy a munkálatok megtervezése előtt a vízrajzi viszonyokról megfelelő ismeretek szerezzon. 1845. július 24-én az ő elnökletével alakult meg a Heves megyei Tisza-szabályozási Egylet, amelynek hosszú ideig az elnöke volt.

* A 2015. november 5-én, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában megrendezett „Közigazgatási történetek” a dualizmus korából 1867–1918. című közigazgatás-történeti műhelykonferencián elhangzott előadás átdolgozott változata.

Szapáry József a Bach-korszakban a Pesten működő Tiszaszabályozási Központi Bizottság vezetőjeként a vízi munkálatok folytatását irányította.¹ Gróf Szapáry Gyula nagyapját, akit Szapáry Józsefnek hívtak, Magyarország első gazdasági szakírói között tartják számon. Szapáry Gyula szülei korszerű módszerekkel, például cséplőgép alkalmazásával fejlesztették gazdaságukat. Először a Torontál megyei Orczyfalváról, majd a Pest megyei községekből és az ország más helységeiből svábokat telepítettek le fegyvernek-pusztai birtokukon.² A helyi szájhagyomány szerint ugyanis Orczy Anna bárónőnek feltűnt a felfogadott német nemzetiségű aratómunkások rendkívüli szorgossága, különösen az, hogy a nők is mind együtt dolgoztak a férfakkal. Szapáry Gyula édesanyja Fegyverneken az ideköltözött svábok gyermekei részére iskolát létesített, amely 2001 óta Orczy Anna Középiskola név alatt működik.³ Anyai ágon a nagy múltú Szapáry család másik ágából származott Andrássy Gyula, a kiegyezés utáni korszak első kormányának miniszterelnöke is. Ez a távoli rokon kapcsolat a fiatal Szapáry Gyula politikai pályája szempontjából fontos tényezőnek bizonyult.

Szapáry Gyula politikai nézeteinek kialakulására, a pénzügyi és gazdasági kérdések iránti érzékenységének és fogékonyságának kifejlődésére erősen hatottak a családi hagyományok, az udvarhúség, a szülői birtokokon folytatott gazdálkodás, az édesapa közéleti tevékenysége és a gazdasági szakíró nagyapa szellemi hagyatéka. Az öröklött tulajdonságok és a rokon kapcsolatok ugyancsak ebbe az irányba terelték az ifjú gróf figyelmét. Szapáry Gyula az 1848-49-es forradalomban és szabadságharcban nem vett részt. Ebben valószínűleg nemcsak fiatal kora gátolta meg, hanem az aulikus érzelmeket közvetítő családi légkör miatt sem támadt fel érdeklődése a forradalom eszméi iránt. Szapáry jogi tanulmányokat végzett. 1853-ban a pusztataskonyi családi birtokon kezdett gazdálkodni, majd a gazdasági tevékenységét rövid időn belül egész Külső-Szolnok megyére kiterjesztette.⁴ Gazdasági egyletet, lóversenyt és gazdasági kiállítást szervezett. Bonyhád Imre megyefőnöknek azonban ezek a lépések ellenszenvesek voltak. A lakosság által gyűlölt hatalom megyei képviselője később is féltékenyen nézte Szapáry sikereit, meggátolni azonban nem tudta a fiatal gróf tevékenységét. 1858-ban – a politikai nyomás enyhülésével – a megyefőnököt, aki Perczel Mór honvédtábornok testvére volt és udvarhúségének bizonyítása végett változtatott nevet, elmozdították állásából és nyugdíjba helyezték. Az egyébként rendkívül művelt és a gazdasági kérdések iránt is fogékony Bonyhád a megyei közélet újraélesztőjét látta

¹ *Claude André Donadello – Cseh Géza – Pozsonyi József: A muraszombati, szécsiszigeti és szapári Szapáry család története. (Régi magyar családok 6.) Debrecen 2007. 85.*

² Uo. 83.

³ Uo. 85.

⁴ 1850-ben Heves vármegyétől leválasztották és Szolnok megye néven egyesítették a Külső-Szolnok megyei részeket. Az októberi diploma kibocsátása után azonban visszaállították a török kor óta fennálló Heves és Külső-Szolnok vármegyét.

Szapáryban, aki burkoltan ugyan, de mégis szembehelyezkedett a nemzeti elnyomással. Szapáry Gyula politikai szervezkedésre nem vállalkozhatott ugyan, ám a vidék gazdasági fellendítése céljából igyekezett a külső-szolnoki birtokosokat összefogni. Az általa létrehozott Szolnok Megyei Lovar- és Gazdasági Egyesületnek 1857 és 1861 között elnöke volt, miközben 1859-től már valamennyi családi birtokának irányítását a kezébe vette.⁵ Rendkívül sikeres gazdálkodását bizonyítja, hogy a századfordulóig az 1650 katasztrális holdas pusztataskonyi birtok területét a háromszorosára növelte, állatállományát pedig megsokszorozta.⁶ *Szapáry Gyula szenttamási, gödi és szentgyörgyábrányi birtokai ugyancsak mintagazdaságoknak számítottak, de a gróf érzelmileg leginkább a pusztataskonyi uradalomhoz kötődött.*⁷

Szapáry az Októberi Diploma kibocsátása után újraéledő országos és megyei politikai életbe azonnal bekapcsolódott. A császár egy ideiglenes választási törvény kidolgozása céljából 1860. december 18-ra Esztergomba értekezletet hívott össze. Vay Miklós báró, udvari kancellár azonban csak azoknak a politikusoknak küldött meghívólevelet, akik az udvar előtt általános bizalmat élveztek. Tiltakozása jelül maga Deák Ferenc sem jelent meg az értekezleten, mivel küzdőtársai jelentős részét nem hívták meg a tanácskozásra. Andrassy Gyula, Ghyczy Kálmán és Szapáry Gyula mégis elmentek Esztergomba, hogy a választójog kérdésében az alkotmányos jogoknak megfelelő döntésre bírják rá a résztvevőket. A Scitovszky János hercegprímás elnökletével megtartott tanácskozáson végül is az 1848. évi V. tc. alapján dolgozták ki az ideiglenes választási rendszabályt, ami a konzervatívok alulmaradását jelezte a kialakult vitában.⁸ Szapáry Pesten Deák, Andrassy és Eötvös szűkebb asztaltársaságához tartozott és a megyei szervezkedésekben is vezető szerephez jutott. 1860. december 13-án Bartakovics Béla egri érsek, hevesi főispán javaslatára Szapáry Gyulát Heves és Külső-Szolnok vármegye első alispánjává választották.⁹ 1861-ben pedig a solnoki választókerület országgyűlési képviselői mandátumát is megszerezte.¹⁰

Szapáry Gyulának jelentős szerepe volt abban, hogy az országgyűlés képviselőházának 1861. június 5-én tartott ülésén a résztvevők minimális

⁵ Graf Julius Szapáry an der Spitze Ungarns. Leipzig 1891. 15.

⁶ Gróf Szapáry Gyula taskonyi gazdaságából az 1896. évi országos kiállításon bemutatott tárgyak jegyzéke és a taskonyi gazdaság leírása 1859-től 1895-ig. Összeállította a tulajdonos. Bp. 1896. 14–15., 36.

⁷ Szapáry Gyula birtokai 1895-ben: Tiszabura-Taskony (Jász-Nagykun-Szolnok vármegye) 4850 kh, ebből 2349 kh szántó. (A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Második kötet. Gazdacímtár. Bp. 1897. 210–211.); Göd (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye) 1489 kh, ebből 1006 kh szántó (Gazdacímtár i. m. 246–247.); Szentgyörgy-Ábrány (Szabolcs vármegye) 2102 kh, ebből 1482 kh szántó (Gazdacímtár i. m. 382–383.).

⁸ Magyar nemzet története. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1898. 564–566.; Graf Julius Szapáry i. m. 18–19.

⁹ Magyarország vármegyéi és városai. Heves vármegye. Szerk. Borovszky Samu. Bp. 1909. 618.

¹⁰ Graf Julius Szapáry i. m. 19.

szavazattöbbséggel ugyan, ám mégis a felirati javaslatot fogadták el. Mint Podmaniczky Frigyes báró naplójából utólag kiderült, Podmaniczky és Almásy Pál, Bethlen József, Kálóczy Lajos, Imrédy Lipót és Szapáry Gyula közreműködésével a szavazás előtt számos határozati párti képviselőt rávett „... csalással, fenyegetéssel, ha kellett, az emigráció állítólagos titkos utasítására való hivatkozással...”, hogy a felirati indítványra voksoljon. Bár az akció aligha nevezhető tiszta ügynek, úgy tűnt mégis, szükséges ahhoz, hogy az uralkodó a nemzettel alkuba bocsátkozzon. A határozatiaknak végül sikerült módosítani a feliratot, melyből végül az uralkodó trónigényének feltétlen elismerését kihagyták. A szöveget Ferenc József felségsértőnek tartotta és visszautasította, s így a Podmaniczky-csoport manőverei nem érték el céljukat.¹¹

Miután az uralkodói ház és a magyar országgyűlés egyezkedése kudarcba fulladt, az önkényuralom részleges visszaállításával a megyei önkormányzatok működése is megszűnt. Heves és Külső-Szolnok vármegye 1861. november 18-ára összehívott közgyűlésének résztvevői már nem léphettek be a megyeházára, mivel az épületet a katonaság és a csendőrség szállta meg. Szapáry a megyeház előtt tartott rövid szónoklatában óvást emelt a törvénytelenység ellen. Majd a megyei képviselők, miközben a nép a himnuszt énekelte, Bartakovics érsek-főispán palotájába vonultak. A végül itt megtartott értekezleten határozatot hoztak arról, hogy a megyei tisztikar a további működését beszünteti, „... mert, ha egyetemesen tovább működik, vagy letett esküjét kell megszegnie, vagy haditörvényszék elébe kell hurcoltatnia.” Az újráéledő császári önkényuralom a megyei közigazgatás élére Földváry Jánost, a jászberényi törvényszék elnökét nevezte ki, akivel azonban Szapáry semmiféle együttműködést nem vállalt.¹² Az 1861 és 1865 között eltelt évek Szapáry Gyula számára mégsem jelentettek teljes passzivitást a közéletben, jóllehet politikai-önkormányzati ügyekkel nem foglalkozhatott. 1863-ban az Alföldön pusztító aszály után nagyszabású segélyakciót indított Heves megyében mellyel a „nagy ínség”-től szenvedő lakosság tömegeit juttatta kenyérgabonához. Ebben az időszakban következett be Szapáry magánéletében a legnagyobb változás. 1864-ben nőül vette Festetich Karolin grófnőt. Házasságukból hét gyermek született. Közülük öt érte meg a felnőttkort. Szapáry Gyula felesége a korszak legjelentősebb műpártolói közé tartozott, aki a festőket és más képzőművészeket vásárlásokkal és adományokkal segített.¹³

1865. október 9-én az alkotmányos viszonyok helyreállításáért megindult szervezkedés idején a Heves és Külső-Szolnok megyei bizottmányi értekezlet résztvevői Szapáry felhívására gyűltek össze Egerben, és ezen a tanácskozáson már ismét a függetlenségi érzelmű Bartakovics érsek, a vármegye örökös főispánja elnökölt. A megyei képviselők az 1848-as törvények értelmében központi

¹¹ Magyarország története 1848–1890. 6/1. Szerk. Kovács Endre – Katus László. Bp. 1979. 685.

¹² *Szederkényi Nándor*: Heves vármegye története IV. Eger 1893. 431–433.; Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Lapok 1905. január 22. 1–2.

¹³ Graf Julius Szapáry i. m. 3–4.

választmányt alakítottak és előintézkedéseket hoztak az országgyűlési képviselőválasztások megtartására, amelyek 1865. november 27-én zajlottak le Heves megyében. Szapáry Gyulát ez alkalommal is a szolnoki választókerület juttatta képviselői mandátumhoz.¹⁴ Heves és Külső-Szolnok vármegye önkormányzata az Andrássy-kormány kinevezése után állt teljesen helyre. Földváry János főispáni helytartót felmentették tisztségéből, és a helyére 1867. március 31-én Szapáry Gyulát nevezték ki Heves megye főispáni helytartójának.¹⁵ Szapáry a kiegyezés létrehozásáig a megyei ellenállás egyik emblemikus alakjának számított. Az új, dualista állam rendszerének kialakításában személyesen is jelentős szerepet játszott. Már 1866. március 5-én beválasztották a kiegyezést előkészítő bizottságba. *Személyének jelentőségét és pénzügyi-gazdasági szakmai tekintélyét bizonyítja, hogy Deák Ferenc 244, Andrássy Gyula 242 szavazata után a bizottságba bekerült tagok közül Szapáry Gyula élvezte a legnagyobb bizalmat, mivel 213 szavazattal került a kiegyezést közvetlenül előkészítő testületbe.*¹⁶ A gróf ettől kezdve élete végéig a kiegyezés és a 67-es eszmék egyik legszilárdabb hívének számított. Így azonban szükségszerűen szembekerült a 48-as vívmányok maradéktalan érvényesítéséért küzdő politikusokkal és vármegyéjével, a Heves megyei törvényhatósági bizottság tagjaival is. A függetlenségi politikusok közül Mocsáry Lajossal már az uralkodó és a nemzet megegyezését megelőző hetekben heves sajtóvitát folytatott. Mocsáry a *Hon* című lapban megjelent cikkeiben az önálló állami léttel összeférhetetlennek minősítette a közös minisztériumok létrehozását, és 1848-as alapokon nyugvó perszonáluniót követelt Ausztria és Magyarország között. Mocsáry a küszöbönálló kiegyezést az abszolutizmus átmentésének tekintette.¹⁷

Mocsáry Lajos cikkeire a Deák párt nevében Szapáry Gyula válaszolt a *Hon* és a *Pesti Napló* hasábjain. Szapáry határozottan tagadta Mocsáry állításait, ám az ellenérvek részletes felsorakoztatása kimaradt írásaiból. Szapáry a kiegyezési törvényjavaslat melletti érvelés helyett egyszerűen kinyilatkozta, hogy a kiegyezést előkészítő 15-ös albizottság jelentése felett további vitának nincs helye. Szerinte 1867 nem megszűnteti, hanem felvirágoztatja alkotmányunkat és nemzeti önállóságunkat. Szapáry Gyula a kiegyezés engedmény jellegét beismerte ugyan, de tagadta a káros következményeit, a függetlenség megnyirbálását és a centralizáció veszélyét.¹⁸ Mocsáry Lajos szerint a Pragmatica Sanctio elve az osztrák–magyar kiegyezés tervezetében nem érvényesül. Nem két különálló társországról van szó, melyeknek közös az uralkodójuk, hanem egy egységes birodalomról. Szapáry a *Pesti Napló* 1867. február 5-én megjelent számában Mocsáryval szemben a 15-ös albizottság javaslatára hivatkozott, amely

¹⁴ Szederkényi N.: Heves i. m. 436., 440.

¹⁵ Uo. 437.

¹⁶ Graf Julius Szapáry i. m. 26.

¹⁷ Tóth Ede: Mocsáry Lajos élete és politikai pályakezdetek (1826–1874). Bp. 1967. 113.

¹⁸ Uo. 114–115.

leszögezi, hogy Magyarország alkotmányos önállósága sértetlenül fennmarad. Továbbá, hogy az államadósságok és a kereskedelem területén Magyarország jogilag önálló országgént fog a többi nemzettel egyeztetni. Két nappal később pedig ugyanebben a lapban a közös delegációk intézményét vette védelmébe, melyeket Mocsáry előzetesen rendkívül hevesen támadott. Szapáry szerint a delegációk nem csökkentik Magyarország alkotmányos jogait, mivel törvényeket nem hozhatnak. A külügy és a hadügy szükségleteit a közös delegációk határozzák meg, ám a hadsereg Magyarországra eső kvótájának megállapításában az országgyűlés közvetlenül befolyást gyakorol.¹⁹ Mocsáry viszontválaszaiban leginkább a delegációk kérdésében cáfolta Szapáry állításait. A függetlenségi politikus némi malíciával írta, hogy a közös delegációk törvényalkotási jogot ugyan valóban nem kapnak, ám erre nincs is szükség, hiszen a feladataik elsősorban törvényalkotási funkciók, amelyeket a magyar országgyűlés hatásköréből kivettek.²⁰ A hírlapi csatározásban Szapáry kétségtelenül alulmaradt a kiemelkedően tehetséges függetlenségi ellenfelével szemben. *A fiatal gróf rendkívül szilárd 67-es meggyőződése kitűnik ugyan a sorokból, de ez sajnos nem társult megfelelő vitakészséggel és diplomatikussággal. Szapáry merevsége ugyanakkor határozatlansággal és elbizonytalanodással is ötvöződött, ami a pályafutásában később jelentkező kudarcok egyik okaként jelölhető meg. Gazdasági, közigazgatási és pénzügyi kérdésekben korának neves szakemberei közé tartozott, vezetői rátermettség hiányában mégsem válhatott oly sikeres politikussá, mint Tisza Kálmán, Wekerle Sándor, vagy Tisza István.*

A Mocsáryval kialakult, nagy nyilvánosság előtt zajló hírlapi vita bizonyára Heves és Külső-Szolnok vármegyében is kedvezőtlen visszhangot váltott ki Szapáry számára. Azonban a végleges szakítást korábbi híveivel, akikkel az 1860-as évek elején még együtt küzdött az alkotmányos jogok visszaszerzéséért, egy nevezetes és sokáig emlegetett helyi konfliktussorozat váltotta ki. Az ügy előzményei 1867 őszére vezethetők vissza. 1867. szeptember 1-jén az egri képviselőtestület ülésén a városi képviselők kiegyezés-ellenes, függetlenségi érzelmeiket kifejező határozatban bizalmat szavaztak Kossuth Lajosnak. 1867. szeptember 14-én a belügyminiszter leiratot intézett Heves és Külső-Szolnok vármegye közönségéhez, melyben tiltakozott az egri képviselőtestület határozata ellen, azzal az indoklással, hogy Eger státusza nem királyi város, hanem rendezett tanácsú község. Ezért a képviselőtestületének nincs joga politikai ügyeket tárgyalni.²¹

A heves megyei bizottmány az egri képviselőtestület határozatát a belügyminiszter erre vonatkozó utasítása ellenére sem semmisítette meg, sőt Horthy István kenderesei birtokos, a vármegyei bizottmány tagja – a későbbi kormányzó édesapja – az 1867. október 2-án tartott megyegyűlésen hosszú beszédet mondott

¹⁹ Pesti Napló 1867. február 7. 1.

²⁰ Uo. 1867. február 15. 1.

²¹ Eger 1867. október 17. 339–340.

Kossuth mellett.²² Kossuth Lajos az eseményekről értesülve 1867. október 24-én Turinból levelet írt Eger városának, melyben a bizalmi nyilatkozatot megköszönte. A levelet 1868. február 2-án felolvasták az egri képviselőtestület előtt.²³ Heves és Külső-Szolnok vármegye ellenzéki politikai légkörére jellemző, hogy Egerben a Deák-párt csupán 1868. április 29-én alakult meg. Korábban a kormánypártnak a megyében semmilyen szervezete nem működött.²⁴

Az indulatok átmeneti csillapodása után 1868. december 14-én Heves és Külső-Szolnok Vármegye Bizottmánya határozatot fogadott el. Ebben a képviselők tiltakozásukat fejezték ki a közös ügyek, a közös minisztériumok felállítása és egyes törvények ellen, mivel „... édes hazánk az osztrák–magyar birodalom elnevezésben bekebelezetetik és így önálló államisága az összbirodalmi címben absorbeáltatik.”²⁵ Heves megye a határozattal kifejezte, hogy ragaszkodik az 1848-as törvényekhez és Ausztriával a perszónáluniónál szorosabb közösséget nem kíván. Az ünnepélyes nyilatkozatra Szapáry Gyula főispáni helytartó jelenlétében került sor, amit – bármilyen kellemetlen is volt számára – nem tudott megakadályozni. Wenckheim Béla belügyminiszter azonban a december 30-án kelt leiratában követelte a megyegyűlés határozatának megsemmisítését. Ám a megyei bizottmány tagjai a belügyminiszteri utasításnak nem tettek eleget, arra hivatkozva, hogy a megyéknek a városokkal ellentétben joguk van a politikai állásfoglaláshoz.²⁶ Az eseményeket mindaddig tétlenül szemlélő Szapáryt Andrassy Gyula miniszterelnök királyi biztosnak nevezte ki, és megbízta, hogy a renitenskedő Heves és Külső-Szolnok vármegyében a leghatározottabb eszközökkel teremtsen rendet. Szapáry 1869. január 12-re, a legközelebbi megyegyűlésre be kérte az 1868. évi ülések jegyzőkönyvét és az ominózus december 14-i határozatot megsemmisítette. *Egy évtizedekkel később terjesztett anekdota szerint ollóval kivágta a lapot a jegyzőkönyvből és azt az ülésteremben a megyei képviselők személtárára élégette.* Ezzel szemben az *Eger* című lapban megjelent egykorú tudósítás szerint csupán áthúzta és olvashatatlanná tette a bejegyzést.²⁷ A különleges intézkedési határákörrel felruházott Szapáry Heves megye önkormányzati jogainak gyakorlását meghatározatlan időre felfüggesztette.²⁸

Szapáry Gyula kétségtelenül nem önállóan cselekedett, hanem a kormány döntését hajtotta végre Heves megyében. Erőszakos, szinte brutálisnak nevezhető

²² Uo. 1867. október 3. 323–324.

²³ Uo. 1868. február 13. 53.

²⁴ Uo. 1868. április 30. 155.

²⁵ Uo. 1868. december 17. 432.

²⁶ Uo. 1869. január 21. 17.

²⁷ Eger 1869. január 14. 9.; A megyei bizottmány jelenleg is meglévő, letisztázott és bekötött jegyzőkönyvében az alábbi szöveg olvasható: „1108. Az ezen szám alatt hozott határozat a kirendelt királyi biztos által lefoglaltatott, s megsemmisítettett.”; Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL HML) IV. 253. Heves és Külső-Szolnok Vármegye Bizottmányának iratai. 1868. december 15-i bizottmányi ülés 1108. jkv. szám.

²⁸ Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Lapok 1905. január 22. 1–2.

fellépésére a megyei bizottmány hajthatatlansága miatt kerülhetett sor. Előzetesen a minisztertanács az 1868. december 30-án kibocsátott 3242. számú leiratában követelte a kiegyezést alapjaiban bíráló helyi határozat megsemmisítését, ám erre a megyei bizottmány tagjai nem voltak hajlandók. Sőt, a rendelkezés felolvasása után Puky Miklós alispán elnökletével a belügyminiszternek címzett feliratot fogalmaztak meg, amelyben egyértelműen kiálltak a határozat mellett. „... távolról sem akartuk mi a koronás király személyét a politikai tusák terén érinteni,... s egy pillanatra sem feledjük, hogy a koronás király nem kormányoz, hanem uralkodik,... csak aggodalmunkat akartuk kifejezni némely közjogi törvény felett... határozottan kijelentjük, miszerint mi komoly megfontolás mellett határozatunkhoz következetesen ragaszkodunk”²⁹ – olvashatjuk a megyegyűlés újabb határozatában, amelynek alapján a feliratot összeállították. Ebből egyértelműen kitűnik a hevesi vármegyei vezetés politikai állásfoglalása: A királyt, mint közös uralkodót elfogadják, a dualista állam működését biztosító törvényeket azonban elutasítják. Szapáry Gyulát a magyar kormány előterjesztése alapján ezután nevezte ki Ferenc József királyi biztossá és ruházta fel teljhatalommal Heves és Külső-Szolnok vármegyében. A királyi biztos a bizottmányi üléseket felfüggeszthette, a tisztikar feltétlen engedelmességre nem hajló tagjait hivatalukból elmozdíthatta és mások kinevezésével helyettesíthette.

Mivel Heves megye önkormányzata közel egy éven át nem működött, megyei bizottmányi üléseket sem tarthattak. Bizottmányi jegyzőkönyveket nem vezettek, ezért csupán a helyi sajtó híreiből tájékozódhatunk az 1869-es évben kialakult helyi politikai viszonyokról. Szapáry lehetőségei a 48-as elvekhez végletekig ragaszkodó megyében bizonyára nagyon szűkre szabottak voltak, de valószínűleg a gróf sem törekedett a helyzet kompromisszumos megoldására. Legalábbis ennek a sajtócikkekben nincs nyoma. Nemcsak a megyei, hanem a városi és a községi eljárók egy részét is felfüggesztették állásukból. A királyi biztos fegyelmi eljárást, vagy pert akart ellenük indíttatni ügyük kivizsgálása után.³⁰ A kormány és Heves megye között lassan mégis rendeződött a viszony. Szapáry királyi biztosi megbízását visszavonták és 1869. november 16-án főispáni-helytartói állásáról is lemondott.³¹ December 27-én Egerben ismét összeült a bizottmányi közgyűlés és az elmozdított tisztviselőket is visszahelyezték állásukba.³² Szapáry királyi biztosi működése örökre megrontotta a személyes kapcsolatát Heves vármegyével. A Szapáry család pedig birtokai révén hagyományosan a Heves megyéhez tartozó külső-szolnoki részekhez kötődött. Feltételezhetően a rendkívül népszerűtlen királyi biztosi

²⁹ MNL HML IV. IV. 253. Heves és Külső-Szolnok Vármegye Bizottmányának iratai. 1869. január 11-i bizottmányi ülés 45. jkv. szám.

³⁰ MNL HML IV. IV. 253. Heves és Külső-Szolnok Vármegye Bizottmányának iratai. 1869. december 27-i bizottmányi ülés 52. jkv. szám.

³¹ Eger 1869. december 16. 395.

³² Eger 1869. december 30. 409–410.; MNL HML IV. IV. 253. Heves és Külső-Szolnok Vármegye Bizottmányának iratai. 1869. december 27-i bizottmányi ülés 52. jkv. szám.

megbízás is hozzájárult ahhoz, hogy 1869-ben Szapáry nem a szolnoki, hanem a Nyitra megyei galgóci választókerület képviselőjévé választatta meg magát. Ám az 1872. évi országgyűlési választásokon már ismét megyéjében indult és a külső-szolnoki részhez tartozó abád-szalóki kerület mandátumát szerezte meg.³³

Szapáryt a Szlávny-kormány kinevezése után három hónappal, 1873. március 5-én belügyminiszterre nevezték ki. Bár csak két évig maradt belügyminiszter, ezalatt mégis több jelentős törvényjavaslat elfogadtatását sikerült keresztülvinnie. Az ő nevéhez fűződik az 1874. évi XXXIII. tc., a választójogi törvény kidolgozása, amellyel azonban Szapáry elégedetlen volt, mivel a cenzust az ország eltérő adózásbeli viszonyai miatt nem tudta egységesíteni. Szapáry belügyminisztersége idején ment végbe a határőrvidék polgárosítása, továbbá Buda és Pest egyesítése. Ekkor került sor a megyei pandúrok intézményének megszüntetésére és a csendőrség felállítására. A fővárosi rendőrség később végrehajtott államosításának tervezetét ugyancsak a Szapáry vezetése alatt álló Belügyminisztériumban dolgozták ki.³⁴ A magyarországi munkásmozgalom kibontakozását kemény eszközökkel kívánta meggátolni. 1873 áprilisában az Irlinger Antal vezette Magyarországi Munkáspártot rendeleti úton feloszlatta és működését betiltatta. A hatóságok rövidesen vizsgálatot indítottak a feloszlattal kapcsolatban álló Betegpénztár ellen, és perbe fogták a Munkáspárt vezetőit is. A munkásmozgalom elleni támadás összefüggésben állt az 1872 novemberében Bismarck német kancellár kezdeményezésére Berlinben tartott értekezlettel, amelyen Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia vezetői elhatározták, hogy a szocialista szervezkedést lokalizálják, az országos és nemzetközi munkásszervezetek megalakulását megakadályozzák.³⁵

Szapáry Gyula belügyminiszterségének számunkra legérdekesebb emléke az a területrendezési törvényjavaslat, amely az egész magyarországi közigazgatást radikálisan át kívánta alakítani a modern polgári állam szükségleteinek megfelelően, s amely a feudális megyerendszer maradványait teljesen felszámolta volna. Noha az 1873-ban előkészített törvényjavaslatnak még a tárgyalásától is elzárkózott a képviselőház, érdemes a Szapáry vezetése alatt álló minisztériumban Nechrebecky Sándor tanácsos koordinálásával kidolgozott tervezet lényegesebb pontjait áttekinteni. A képviselőház elé 1873. december 21-én beterjesztett törvényjavaslat három részből állt:

1. A törvényhatóságok területének szabályozása.
2. A közigazgatási eljárások számának és székhelyének meghatározása.
3. A községek rendezéséről szóló 1871. évi XVIII. tc. egyes rendelkezéseinek kiterjesztése a szabad királyi és törvényhatósági jogú városokra.³⁶

³³ *Adalberth Tóth*: Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848–1892. München 1973. 245., 248.

³⁴ Graf Julius Szapáry i. m. 54.

³⁵ Magyarország története 6/2.: i. m. 1979. 894.

³⁶ *Hencz Aurél*: Területrendezési törekvések Magyarországon. Bp. 1973. 117.

A Nehrebeczky munkacsoportja által elkészített tervezet a megyék terület-rendezésének szempontjából meghatározó jelentőségűnek tartotta az adóképességet. Az évszázadok alatt kialakult, különböző anyagi erejű vármegyék helyett egymáshoz hasonló területű és népességű megyei törvényhatóságokat kívánt kialakítani, amelyekben a beszedett adó fedezte volna a közigazgatás költségeit. Mindazokat a megyéket, amelyek erre nem képesek, más törvényhatóságokkal akarták összevonni. A Szapáry által támogatott koncepció jelentősen csökkentette volna a törvényhatóságok számát. 81 területi és 72 városi törvényhatóságból csupán 51 megyei és 24 városi törvényhatóságot kívánt meghagyni. Az új megyei törvényhatóságok kialakításánál a történelmi hagyományok helyett a természetes földrajzi határokat, a megyeszékhelyek kijelölésénél pedig a forgalmi, ipari és kereskedelmi érdekeket vette figyelembe.³⁷ A tervezet a járások beosztását is teljesen át akarta alakítani. Számukat összevonásokkal 509-ről 370-re csökkentette volna. A megyék területét könnyen megközelíthető székhelyek kijelölésével nagyjából harmincezres lakosságú járásokra osztották volna fel, amelyekben a járásbírókat, szolgabírói és adóhivatalokat a járási székhelynek kijelölt településekre telepítették volna.³⁸

A Szapáry nevével fémjelzett, Nehrebeczky Sándor által részletesen kidolgozott tervezet három várostípust kívánt létrehozni: Törvényhatósági jogú, úgynevezett másodrendű és rendezett tanácsú városokat. A másodrendű városok közé ötven, korábban szabad királyi, vagy törvényhatósági jogú várost soroltak. Ezek a megyei törvényhatóságok alá tartoznának ugyan, de a fontosabb határozataikat nem a megyei hatóság, hanem a belügyminiszter hagyta volna jóvá. Ugyanakkor a törvénytervezet lehetőséget kínált arra, hogy a tizenötezer lakosnál népesebb rendezett tanácsú városok, ha a szükséges gazdasági, forgalmi, infrastrukturális és kulturális feltételekkel rendelkeznek, másodrendű városokká váljanak.³⁹

A Szapáry – Nehrebeczky-féle közigazgatási elképzelések korszerűeknek tekinthetők ugyan, de a magyarországi hagyományokat, és különösen a megyei állásokhoz ragaszkodó dzsentri érdekeit figyelmen kívül hagyták. A tervezetben a lakosság etnikai megoszlása sem játszott különösebb szerepet. Ám a nem magyar népek túlsúlyra jutása a nagyobb területű megyei törvényhatóságokon belül az államalkotó „egy és oszthatatlan magyar nemzet” szupremáciájának elvesztésével fenyegetett. Mindezek a tényezők eleve lehetetlenné tették, hogy a beterjesztett közigazgatási törvényjavaslatot a parlamenti pártok közül bármelyik is támogassa.

A tervezet megyerendezésre vonatkozó része a Jászkunságot Heves és Külső-Szolnok vármegyével együtt területileg teljesen át kívánta alakítani. A Jászkun Kerület országos szinten is a legnagyobb problémát jelentette, hiszen kilenc

³⁷ Uo. 122.

³⁸ Uo. 125–126.

³⁹ Uo. 126–127.

enklávéból, egymással össze nem függő részből állt. A Mátraaljától Szeged határáig, a Dunától a Körös folyóig és a Nagy-Sárrétig terjedő hatalmas terület évi adója fedezte ugyan a közigazgatás költségeit, ám a nagy távolságok és a közlekedési akadályok miatt még az enklávék kiegészítésével és összekapcsolásával sem lehetett volna a Jászkun Kerületet tovább fenntartani. Az 1870-es évek elejére már Heves és Külső-Szolnok vármegye szétválasztása is időszerűvé vált. A Szapáry irányítása alatt álló Belügyminisztériumban több tervet is kidolgoztak a kérdés megoldására. A Jászkunság három alkotóelemet, a Jász, a Nagykun és a Kiskun Kerületet mindenképpen szét akarták választani egymástól és külön-külön álló megyei törvényhatóságokká kívánták átszervezni. Heves-Jász megye néven a Tiszától nyugatra lévő külső-szolnoki községekkel együtt Eger központtal, Kun megye néven a Tisza bal parti volt jobbágyfalvával és Hajdúszoboszlóval együtt új megyei törvényhatóságokat hoztak volna létre. A Kiskunság északi részét Pest megyébe kívánták beolvasztani, míg a terület nagyobbik részéből Kecskemét központtal Solt megye néven önálló törvényhatóságot akartak szervezni. *Szolnokot Pest megyéhez csatolták volna. A város megyeszékhelyi rangra emelése fel sem merült a Szapáry-féle törvényjavaslatban.* A külső-szolnoki részekből sem kívánták önálló Solnok megyét szervezni, hanem felosztották volna Heves-Jász és Kun megye között. Mivel Szapáry a megyéket hat országos kerületbe osztotta volna be, Heves-Jász megye a Tiszán inneni, Kun megye a Tiszántúli, Solt megye az Alföldi kerületbe került volna.⁴⁰

Jóllehet Szapáry Gyula birtokai és családja révén a Solnok környéki Tisza-vidékhez kötődött, megyereformjában az itteni birtokosoknak nem kívánt kedvezni. Ő az ország érdekeit tartotta szem előtt a legkisebb részrehajlás nélkül. Ennek ellenére először Jászberény város és a Jászkun Kerület vezetői tiltakoztak a törvényjavaslat ellen. 1874 januárjában önálló Jász megye létrehozására vonatkozó kérvényt terjesztettek be a Belügyminisztériumba.⁴¹ Ugyanis azonnal felmérték, hogy milyen káros következményekkel jár, ha Jászberény elveszti a megyeszékhelynek megfelelő kerületi székhelyi státuszát. Ezt nagyon jól látták, hiszen meghatározó volt egy város fejlődése szempontjából, hogy megyeszékhely, vagy sem. Ugyanis a vármegyék központjában működtek a jelentősebb közhivatalok, a megyeháza, adóhivatal, törvényszék, börtön és más intézmények. A máshonnan odautazók miatt a vendéglőkben, kocsmákban és a fogadókban mindig nagy volt a forgalom. A bevételekre kivetett pótdadó pedig a megyeszékhely-város jövedelmét növelte. Ezekben a városokban állami és megyei támogatással új középületeket emeltek. Az ideköltözött hivatalnokréteg is többet költött, többet fogyasztott magasabb szintű életvitele révén. Egyesületeket alapított, gyermekeit jórészt a helyben létesített, középfokú iskolába járatta és

⁴⁰ Seres Péterné: Jász-Nagykun-Szolnok megye kialakítása. Levéltári füzetek 2. Solnok 1975. 29–31.

⁴¹ Uo. 31.

mindezzel nagyban hozzájárult a megyeszékhely gazdasági–kulturális életének fellendítéséhez.

A Jászkun Kerület kérvényét az önálló Jász vármegye létrehozására Heves és Külső-Szolnok vármegye is támogatta. Ugyanakkor a törvényhatóságok egész sora tiltakozott a megyerendszer radikális átalakítása ellen.⁴² Ám a törvényjavaslat sorsát a politikai fejlemények, a Deák-párt és a balközép közeledése, majd fúziója döntötték el, és Szapáry koncepcióját elvetették. 1875-ben Tisza Kálmán, a balközép vezére lett a belügyminiszter és egyúttal az új kormány miniszterelnöke. Tisza a megyékkel nem kívánt konfliktusba kerülni és az általa beterveztetett, majd a képviselőházzal elfogadtatott új törvényjavaslat a megyék területének megváltoztatását csak a legindokoltabb esetekben irányozta elő. Egyetlen elvet azonban következetesen érvényesített, a vármegyéknek összefüggő területtel kellett rendelkezni. Megyékké szervezte át a széttagolt területeket, és köztük a Jászkun Kerületet is. *Az 1876. évi 33. tc. értelmében alakult meg Jász-Nagykun-Szolnok vármegye Szolnok székhellyel.* Szolnok mellett Jászberény ellenében a város közlekedés-földrajzi előnye döntött. Ekkor már négy irányba vezettek innen vasútvonalak. Jelentős folyami kikötőhelynek és a tutajozásra települt faipar központjának számított Szolnok. *Ám az 1876. évi megyerendezéssel kapcsolatosan újra felvetődik a kérdés, vajon Szapárynak volt-e szerepe abban, hogy Szolnok, és nem az akkor még sokkal városiasabb és népesebb Jászberény lett Jász-Nagykun-Szolnok vármegye székhelye?*

Erre a kérdésre nem lehet egyértelmű választ adni. A képviselőház közigazgatási bizottsága heves vita után jelölte ki Szolnokot megyeszékhellyé. A bizottságnak nemcsak Szapáry Gyula, hanem Gorove István – mindketten korábbi miniszterek és külső-szolnoki nagybirtokosok – is tagjai voltak. Gorove birtokai Szolnok határában feküdtek. Ugyanakkor a közigazgatási bizottságnak jázsági, vagy nagykunsági tagja nem volt. Források hiányában mégsem bizonyítható, hogy Szapáry a szolnokiak érdekében közbelépett volna. Hubay Ferenc, Szolnok polgármestere azonban keményen lobbizott annak érdekében, hogy ez a város legyen az új vármegye székhelye. Hubay már 1874 februárjában, a Szapáry-féle törvényjavaslat idején indítványozta, hogy a város küldjön kérvényt az országgyűléshez az önálló Külső-Szolnok vármegye felállítására érdekében. A szolnoki képviselőtestület ingyen telket, 30 ezer forintot és egy évi közmunka átengedését ajánlotta fel a megyei székház felépítésére. A képviselőházban Szolnok megyeszékhellyé kijelölése mellett Kövér Károly és Horánszky Nándor emelt szót, míg Babics János egri kanonok, a jászberényi választókerület képviselője a jázsági város nagyobb lélekszámára és több lakóházára hivatkozva érvelt. Noha Baldácsy Antal báró ugyancsak Jászberény mellett emelt szót a vitában, a döntés végül mégis a szolnokiaknak kedvezett.⁴³

⁴² Uo. 32.

⁴³ Seres P.: Jász-Nagykun-Szolnok vármegye i. m. 41–42.

A *Lehel Kürt* című jászberényi újság 1876. május 28-i számában megjelent cikk írója a jászberényi közvéleményt tükrözve, egyértelműen Szapáry Gyula és Gorove István befolyásának tulajdonította, hogy Szolnokot jelölték ki megyeszékhelynek. A szolnoki sajtó- és levéltári forrásokban nincs nyoma annak, hogy Szapáry személyesen beleavatkozott volna a székhely körüli vitába. *Szolnok Szapáry Gyula iránt valóban hálás volt, de elsősorban nem a megyeszékhellyé válásért, hanem a város határában lévő Alcsi és Tenke puszták megváltásáért, amelyhez később, az 1870-es évek végén, mint pénzügyminiszter hozzásegítette a szolnokiakat.*⁴⁴

Szapáry Gyula 1876-tól 1878-ig a parlament közlekedési bizottságának tagjaként tevékenykedett. Állami tisztséget néhány évig nem töltött be, de a képviselőházban pénzügyi kérdésekben gyakran felszólalt. 1875-ben ismét az abád-szalóki, 1878-tól pedig négy cikluson át a törökszentmiklósi választókerület képviselője volt. Szapáry birtokai is itt, ezen a területen feküdtek. A Jász-Nagykun-Szolnok megyei mandátumától csak 1889-ben vált meg, amikor a küszöbön álló miniszterelnöki kinevezése miatt pártja akarátára a temesvári választókerületben választatta meg magát.⁴⁵ Hosszú törökszentmiklósi mandátuma kivételnek számít a választások történetében, mivel jórészt református vallású, 48-as érzelmű, vidéken szabadelvű programmal többször egymás után megszerezte a győzelmet. Törökszentmiklós és a környékbeli községek választóinak kapcsolata Szapáry Gyulával külön tanulmány tárgyát képezhetné. Ennek a kérdésnek a tisztázására sajnos mégsem érdemes vállalkozni, mivel Törökszentmiklós község és a Tiszai középjárás iratanyaga a II. világháború végén szinte teljesen megsemmisült. A járásban helyi lapot a századforduló előtt még nem jelentettek meg, ami a levéltári források hiányát valamennyire pótolhatná. Az 1880-as évek országgyűlési választásairól csupán a megyeszékhely sajtója szolgáltat némi adatot.

1881-ben Törökszentmiklóson Helfy Ignác, a Kossuth Lajossal szoros kapcsolatban álló, neves lapszerkesztő maradt alul a Szapáry Gyulával folytatott küzdelemben. 1884-ben Madarász Jenő, 1887-ben pedig Malha Kálmán ugyancsak függetlenségi képviselőjelöltek felett aratott győzelmet Szapáry.⁴⁶ A szórványos sajtóforrásokból Szapáry Gyula tartós mandátumának okát nem lehet pontosan kideríteni. Valószínű azonban, hogy az 1878-tól 1886-ig betöltött pénzügyminiszteri funkciója lehetett a legdöntőbb tényező választási győzelmeiben, mivel helyi támogatói a vidék országos jelentőségű nagybirtokos politikusától kedvezményekre és a helyi érdekek hathatósabb képviseletére számítottak.

⁴⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL JNSzML V. 472.) Szolnok város képviselőtestületének közgyűlési jegyzőkönyve 1880/125. sz. határozat.

⁴⁵ A. Tóth: Parteien und i. m. 318.; Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Lapok 1905. január 22. 1–2.

⁴⁶ Jász-Nagykun-Szolnok 1881. július 3. 1.; 1884. június 29. 3.; 1887. június 19. 1.

Az 1870-es, -80-as években több ipari üzem létesült Törökszentmiklóson, s közöttük két nagy gőzmalom, ecetgyár és nagyüzemmé bővült a téglagyár.⁴⁷ Szapáry feltételezhetően közreműködött az ipar fejlesztésében és az ahhoz szükséges kölcsönök biztosításában.

Szapáry Gyula személyisége nemcsak a törökszentmiklósi választókerület, hanem Szolnok gazdasági fejlődése és politikai élete szempontjából is meghatározónak bizonyult. 1879-ben, nem sokkal pénzügyminiszteri kinevezése után leiratot intézett a városhoz, melyben felajánlotta a már említett Alcsi és Tenke, Szolnok környéki pusztabirtokok megvételének lehetőségét. A puszták az Óbuda-gödöllői kincstári uradalomhoz tartoztak és a város közvetlen közelében, attól északra terültek el. A rendkívül szűk határral rendelkező Szolnok képviselőtestülete az ajánlatot azonnal elfogadta, és a lakosság még ugyanebben az évben megváltotta a pusztákat. A szolnokiak földéhségére jellemző, hogy a képviselőtestület által kibocsátott gyűjtőíveken néhány nap leforgása alatt 13.618 hold⁴⁸ földet jegyeztek, noha a megváltható terület csupán 11.857 holdat tett ki.⁴⁹ 1880-ban a szolnoki képviselőtestület Szapáry Gyulát hálából a puszták megváltásáért a város díszpolgárává választotta.⁵⁰ *Az 1880-as években a szolnoki választókerület elsősorban azért juttatta Bárczay Gyula kormánypárti jelöltet mandátumhoz, hogy Szapáry hathatós támogatását Alcsi és Tenke puszták megváltása után is biztosítsa.*⁵¹

Szapáry az 1887. évi országgyűlési választások idején már nem volt pénzügyminiszter, ám a gazdasági kérdésekben gyakorolt befolyása jelentős maradt. 1889. április 9-én földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszterré nevezték ki. Három hónappal később minisztériumától a kereskedelmi és iparügyeket leválasztották. Külön Földművelésügyi Minisztériumot hoztak létre, amelyet Szapáry 1890. március 15-ig, miniszterelnöki kinevezéséig irányított.⁵² Szapáry Gyula ifjú korától kezdve kiemelten fontos ügynek tekintette a vízszabályozást. Több helyi ármentesítő társulatnak, majd ezek egyesülésével az 1886. január 1-jén megalakult Közép-Tiszai Ármentesítő Társulatnak az elnöke volt, noha országos tisztségei idején az ár- és belvíz mentesítési munkálatokat személyesen nem tudta irányítani. *Széchenyi István nyomdokain haladva meggyőződése volt azonban, hogy a vízszabályozást csak központosítva, kormányzati szintről irányítva, összehangoltan lehet hathatósan véghezvinni.* 1888 kora tavaszán a széttagolt védelem hibái miatt a Tisza-völgyben és különösen a Közép-Tisza vidéken, Heves és Jász-Nagykun-Szolnok vármegyékben jelentős árvíz

⁴⁷ Adatok Szolnok megye történetéből II. Szerk. Botka János. Szolnok 1989. 762.

⁴⁸ 1200 négyszögöles hold.

⁴⁹ Jász-Nagykun-Szolnok 1879. szeptember 28. 1.

⁵⁰ MNL JNSzML V. 472. Szolnok város képviselőtestületének közgyűlési jegyzőkönyve 1880/125. sz. határozat.

⁵¹ Jász-Nagykun-Szolnok 1884. június 22. 2.; 1887. június 19. 1.

⁵² Graf Julius Szapáry i. m. 69–71.

pusztított. A kiöntés méretét tükrözi, hogy a Tisza és a Hortobágy-Berettyó között összefüggő víztükör alakult ki.⁵³ A katasztrófa elodázhatatlanná tette a töltésépítések szabványosítását és a helyi vízi társulatok autonómiájának korlátozását. Szapáry a helyzetet ismerve egy évvel később csak azzal a feltétellel fogadta el a földművelésügyi miniszteri megbízatást, ha az ország vízügyi egységesen ehhez a tárcához kerülnek.⁵⁴ Ezután Szapáry Gyula az összes folyószabályozási, ármentesítési és egyéb vízi ügyeket a saját minisztériuma alá rendelte. A vízmérnöki kar állománya a kereskedelemügyi minisztériumból áthelyezett folyammérnökökkel erősödött meg. A dunai és a tiszai vízszabályozást külön-külön vízügyi osztály és a Kvassay Jenő vezetése alatt álló Országos Kultúrmérnöki Hivatal hangolta össze.⁵⁵ *Miniszteri tárcája révén Szapárynak lehetősége nyílt arra, hogy a képviselőházban előterjessze a Tisza és mellékfolyói egységes szabályozási tervét, amely ha maradéktalanul megvalósul, a Széchenyi által megkezdett nagy mű méltó befejezésévé válhatott volna.*⁵⁶

Az uralkodó 1890. március 15-én Szapáry Gyulát nevezte ki Magyarország miniszterelnökévé. Úgy tűnt, hogy a liberális politikai és gazdasági nézeteket valló, de kiváló agrárius kapcsolatokkal is rendelkező, mélyen vallásos gróf a legalkalmasabb a kormányfői poszt betöltésére az agrárius–merkantil ellentétek kiéleződése és az egyházpolitikai küzdelmek előestéjén. Szapáry miniszterelnöksége alatt több sikeres gazdasági intézkedést hajtottak végre, melyek közül Wekerle Sándor pénzügyi reformja, továbbá Baross Gábor iparfejlesztésre és a vasúti tarifa kiterjesztésére vonatkozó rendeletei emelkednek ki. Ám a legnagyobb horderejű intézkedés a közigazgatás államosítása lett volna, amelynek törvényjavaslatát 1891. március 7-én a miniszterelnök maga terjesztette elő a parlamentben. Szapáry az 1873-ban kidolgozott koncepciójától eltérően a megyék területi beosztásán nem kívánt változtatni. Az 1891-es tervezetben gyökeresen új tényezőnek számított viszont a megyék önkormányzati jogának korlátozása állami tisztviselők alkalmazásával. A törvényjavaslat szerint a tisztikart ezentúl nem a vármegyei törvényhatóság választaná meg, hanem a belügyminiszter nevezné ki. A miniszterelnök javaslatának ugyancsak lényeges pontja a járási tanácsok felállítása, amelyek egy járás, vagy két szomszédos járás ügyeit intéznék. A járasok területét a belügyminiszter határozta volna meg és a megyék a járasok székhelyeit is csak miniszteri jóváhagyással helyezhették volna át. Szapáry a községek autonómiáját is csökkenteni kívánta. A kisközségeket körjegyzői körzetekbe vonta volna össze. A megyei igazgatás államosításával a rendezett tanácsú városok

⁵³ Károlyi Zsigmond – Nemes Gerzson: A rendszeres szabályozások kora (1846–1944). Szolnok és a Közép-Tiszavidék vízügyi múltja II. Bp. 1975. 64–65.

⁵⁴ Fejér László: Árvizek és belvizek szorításában... A vízkárelhárítás jogi szabályozásának fejlődése, különös tekintettel a védekezés szervezeti oldalára. www.dunamuzeum.hu/public/laci/Arvizbelviz.doc 19–20, letöltés 2016. márc. 27.

⁵⁵ http://www.mernokkapu.hu/index.php?n=5&tartalom_id=423&area..2-3.., letöltés 2016. márc. 27.

⁵⁶ Graf Julius Szapáry i. m. 69–71.

és a népesebb nagyközségek kiszabadultak volna a vármegyék gyámkodása alól.⁵⁷ A koránál messze előremutató törvényjavaslatot, akárcsak az 1873-ban beterjesztett közigazgatási reformtervezetet, a képviselőházi tagok többsége elutasította. A megyei autonómia maradványait védő Függetlenségi Párt obstrukcióba kezdett, de a szabadelvű párti képviselők nagy része is szembehelyezkedett Szapáryval.⁵⁸ *A közigazgatási törvényjavaslat kudarcra és különösen a gróf hezitálása az egyházpolitikai reformok végrehajtása körül, továbbá a Hentzi-szobor megkoszorúzásának engedélyezése miatt kitört botrány együttesen miniszterelnöki lemondásához vezetett, amire 1892. november 6-án került sor.*

Az 1890-es évek közepétől a parlamenti csatározásokban megfáradt és miniszterelnökségének kudarcra miatt csalódott Szapáry egyre inkább visszavonult a politikai élettől. 1894 elején tiltakozásul, még az egyházpolitikai reformok megszavazása előtt kilépett a Szabadelvű Pártból. Országos tisztségeitől megválva, birtokain gazdálkodott. Személyesen vette kézbe a Közép-Tiszai Ármentesítő Társulat irányítását, amelynek eddig csak névlegesen lehetett az elnöke. Folyószabályozási és belvíz lecsapolási értekezleteken vett részt. A millenniumi kiállításon pedig a virágzó pusztataskonyi uradalom termékeivel aratott nagy sikert.⁵⁹ Noha Szapáry a pártmozgalmakba nem kapcsolódott be többé, az 1900-as évek elején a katolikus egyházi iskoláknak autonómiát és önálló katolikus egyetem felállítását követelő mozgalom vezetői közé tartozott. A halálát közvetetten a pusztataskonyi birtokán elszenvedett baleset okozta. Az idős gróf 1903 decemberében kiesett a kocsijából és súlyos bordatörést szenvedett. Egészségét orvosai hosszas gyógyüdülésekkel próbálták helyreállítani. Balesetével kapcsolatosan kiújult epebaja 1905. január 20-án abbáziai tartózkodása idején vetett véget életének.

Szapáry Gyula egyéniségében a liberális politikai és gazdasági nézetek arisztokratikus szemléletmóddal és mélyen katolikus vallásos meggyőződéssel ötvöződtek. *Pályája legsúlyosabb kudarcát, a miniszterelnöki szék elvesztését elsősorban az egyház és az állam szétválasztásának kérdése váltotta ki, ami súlyos lelkiismereti konfliktust okozott számára. Képtelen volt radikálisabb lépések megtételére ebben az irányban. Ám sikertelennek bizonyultak a közigazgatási reformkísérletei is 1873-ban és 1891-ben, mivel Magyarország hagyományait, a dzsentri ragaszkodását a feudális eredetű vármegyrendszerhez nem vette kellően figyelembe.* Szakértelme pénzügyi, folyószabályozási és földművelésügyi kérdésekben is megnyilvánult. Az utókor, különösen szűkebb pátriája, Jász-Nagykun-Szolnok vármegye a Tisza szabályozása, Szolnok város Alcsi és Tenke puszták megváltása miatt őrizte sokáig az emlékét. 1891-ben – még a gróf életében – Szolnok legszebb utcáját róla nevezték el.⁶⁰ 1906-ban a vármegyei törvényhatósági

⁵⁷ *Hencz Aurél*: Területrendezési törekvések i. m. 153.

⁵⁸ Uo. 158.; *Büsbach Péter*: Az utolsó öt év. Bp. 1895. 18–19.

⁵⁹ Gróf Szapáry Gyula taskonyi gazdaságából i. m. 34.

⁶⁰ MNL JNSzML V. 472. Szolnok város képviselőtestületének közgyűlési jegyzőkönyve 1891/1. sz. határozat.

bizottság arcképet festetett az alig egy éve elhunyt politikusról, amelyet a megyei székház dísztermében helyeztek el.⁶¹ 1940. június 2-án – Horthy Miklós kormányzó jelenlétében – a megyeháza mögötti parkban felavatták Szapáry Gyula szobrát.⁶² A Tisza felé néző bronzalak alatt, a talapzaton folyószabályozási munkálatokat megörökítő domborműveket helyeztek el. (1944 nyarán Borberekai Kovács Zoltán nagysikerű alkotását bombatalálat érte.) Az elismerés korszakát egy ellenkező irányú periódus követte. A II. világháború után Szapáry emlékét igyekeztek kitörölni grófi származása, nagybirtokos volta és különösen az 1870-es évek elején, belügyminisztersége idején fogatosított munkásmozgalom ellenes intézkedések miatt. 1949-ben a szolnoki Szapáry utca nevét Ságvári Endre út elnevezésre változtatták. A légebomba által ledöntött és megsérült szobrát Horthy István kormányzó-helyettes szolnoki szobrával együtt beöntötték. Előzetesen, 1950-ben a két alkotás fémanyagát egy Szolnokon tervezett Sztálin-szoborhoz akarták felhasználni, ami nagyjából a Szapáry-szobor helyén állt volna a Tisza-parton. A Tiszabura–pusztataskonyi Szapáry-kápolnát, ahol a néhai miniszterelnök földi maradványai is nyugsznak, a II. világháború után feldúlták, a koporsókat összetörték és a csontokat szétszórták. 1993-ban Szapáry György, Szapáry Gyula dédunokája az épületet helyreállította. Dédnagyapja címeres arany zsebóráját és jegygyűrűjét, melyeket a romok között talált meg, a szolnoki Damjanich János Múzeum rendelkezésére bocsátotta.⁶³ Szolnokon a Szapáry utca nevét 1990-ben visszaállították és 2013-ban a neves dualizmuskori politikus szobrát – ezúttal Simon Ferenc alkotását, amely az eredeti Borberekai-mű mintájára készült – ismét felavatták a Tisza-parton. A Közép-Tisza-vidéki Vízügyi Igazgatóság egy kisebb hidat nevezett el Szapáryról és emléktáblát állított a tiszteletére.⁶⁴ *Szapáry Gyula Jász-Nagykun-Szolnok megye múltjának egyik legjelentősebb személyisége. Horthy Miklós későbbi kormányzóságától eltekintve a megyebeli birtokosok közül ő töltötte be a legmagasabb közjogi tisztséget. Évtizedekig meghatározó személyisége volt mind a vármegyei, mind az országos politikai életnek. Korát messze meghaladó és előremutató nézeteire emlékeztettek a halála után a szolnoki sajtóban megjelent nekrológ sorai: „... úgy felette állt a hagyományos és speciális magyar conservatismusnak, mint a boldogult, de azért még mindig kísértő táblabíróvilág avas liberalizmusának.”*⁶⁵ Gazdag és bonyolult életpályájának részletes megírásával, ellentmondásokról sem mentes egyéniségének bemutatásával mindmáig adós maradt a történettudomány.

⁶¹ MNL JNSzML IV. 407. Jász-Nagykun-Szolnok vármegye alispánjának iratai 2715/1906.

⁶² Nemzeti Jövők 1940. június 4. 1.

⁶³ C. A. Donadello – Cseh G. – Pozsonyi J.: i. m. 115.

⁶⁴ http://hidrologia.hu/vandorgyules/31/dolgozatok/word/175_fejes_lorinc.pdf 51., 58., letöltés 2106. márc. 27.

⁶⁵ Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Lapok 1905. január 22. 1–2.

GYULA SZAPÁRY AND THE COUNTY OF JÁSZ-NAGYKUN-SZOLNOK

*by Géza Cseh
Summary*

This short paper focusses on the relations between Gyula Szapáry and the region along the Tisza around Szolnok. Its primary aim is to enlighten the count's role first in the public life of the preceding municipalities of Heves and Külső-Szolnok, then in the creation of the county of Jász-Nagykun-Szolnok and the choice of its capital, and finally in the economic development of the county and town of Szolnok. Szapáry is one of the most outstanding figures in the past of the county of Jász-Nagykun-Szolnok. After the Compromise he held various ministerial posts, and acted as prime minister for two and a half years. Among his administrative reform schemes the paper examines in detail the legislative proposal he handed in 1873, which included the territorial arrangement of the Jászkun districts and of the neighbouring counties. Thanks to his estates and parliamentary mandate, Szapáry maintained close contacts with the region of Szolnok throughout his life. Using his national posts and influence, he always tried to further the interests of the county of Jász-Nagykun-Szolnok, which was established in 1876. Since, however, the first measures against the labour movement were taken during his office as minister of home affairs, his memory was doomed to oblivion after World War II. It was only after the fall of Communism that his cult was revived, and his statue erected again on the bank of the Tisza river at Szolnok.

Fülöp Tamás

EGY ELFELEDETT ALISPÁN

*Küry Albert pályaképe**

Elfeledett alispánok

A dualizmus kori magyar közigazgatás történetének feldolgozásában még számos kérdés, feltárandó összefüggés tisztázandó.¹ Az okokat vizsgálva megállapítható, hogy e szakterület az ezredforduló előtt – a megyetörténeti archontológiai kutatásokkal párhuzamosan – javarészt a magyar történettudomány perifériájára szorult, és mind a mai napig hiányoznak azok az alap kutatások, illetve a források feldolgozását előmozdító segédletek, amelyek kellő támpontot nyújthattak volna a téma kutatói számára.² A megválaszolásra váró kérdések közül az egyik kiemelt, több gazdaság- és társadalomtörténeti összefüggést is magában rejtő téma a vármegyei

* A 2015. november 5-én, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában megrendezett „Közigazgatási történetek” a dualizmus korából 1867–1918. című közigazgatás-történeti műhelykonferencián elhangzott előadás átdolgozott változata.

¹ Ezeknek a kérdéseknek a felvetésére teremtett alkalmat a Magyar Nemzeti Levéltár 2015. november 5-én megrendezett közigazgatás-történeti műhelykonferenciája. Jelen tanulmány az ott elhangzott „[...] a legalkalmasabb egyén [...]” – Küry Albert alispán életútja című előadás alapján készült.

² A 2001-ben megjelentetett Zala megyei archontológiai kötet ismertetése során az alábbi kijelentést tette Pálffy Géza, amely a 19. század végi és 20. század eleji korszakra is érvényesnek tekinthető: „A megyetörténeti kutatás mégis a magyar történetírás egyre inkább elfelejtett »mostohagyermekéi« közé tartozik. Bár népszerűsítő jellegű történeti áttekintések és a napjainkban működő helyi önkormányzatokat bemutató összefoglalók gyakran látnak napvilágot, nem helyettesíthetik a rendszeres kutatások alapján készült modern szakmonográfiákat. Ezek pedig szinte teljességgel hiányoznak. [...] Alap kutatások hiányában a magyar történelem egyes periódusaira vonatkozóan – a középkorról szóló említett munkákat leszámítva – alig találunk összegző feldolgozásokat a vármegyék szervezetéről, területi változásairól, közigazgatási feladatairól vagy igazságszolgáltatási tevékenységéről, nem beszélve az egyes tisztségviselők vagy a megyei politikai elit szerepéről, anyagi viszonyairól, iskolázottságáról stb. Pedig ezen ismeretek hiányában nehéz reális képet rajzolni országos folyamatokról is, például a nemesi társadalom változásairól, anyagi és karrierlehetőségeiről, a vármegyei értelmiségről vagy akár az írásbeliség terjedéséről.” In.: Pálffy

hivatalnoki-tisztviselői elit életútjának, hivatali előmenetelének, társadalmi kapcsolatrendszerének, gazdasági, közéleti beágyazódásának feltárása, illetve összehasonlító vizsgálata.

A korabeli közvélemény és a helyi közélet számára a vármegyei közigazgatás élén álló alispánok, főjegyzők, jegyzők, magas rangú tisztviselők nem csupán a közigazgatás, a végrehajtó hatalom, vagy a jogbiztosítás helyi képviselőiként jelentek meg, hanem nagyon gyakran a társadalomszervezés, a közösségformálás, a civil és egyesületi élet, a helyi értelmiségi közélet, a jótékonyági mozgalmak, vagy az egyházi élet vonatkozásában is meghatározó szereppel rendelkeztek. A társadalmi hierarchiában betöltött szerepükből eredően korántsem lehetett mellékes, hogy e tisztviselők – a közvélemény, a helyi sajtó rájuk vetülő kiemelt figyelmét is ide véve – hivataluk ellátása során milyen származással, helyi kötődéssel rendelkeztek, milyen kapcsolatokat alakítottak ki az általuk irányított lokális közösségek különböző csoportjaival, hivatalos és nem hivatalos megnyilatkozásaik alkalmával milyen habitussal, milyen személyes példaadással, morális, valláserkölcsi tartalmak közvetítésével járultak hozzá közösségük formálásához. És ugyanígy felmerül a kérdés, hogy e zárt, alacsony mobilitási jellemzőkkel rendelkező és alapvetően hierarchikus vármegyei társadalom mennyire fogadta el, milyen mértékben fogadta be e vezetőket, továbbá milyen formában ismerte el, értékelte tevékenységüket.

Minden bizonnyal általánosságban is elmondható, hogy a helyi közigazgatás, társadalomirányítás kiemelt tisztségviselői, hivatalnokai – munkakörükből eredő hivatalviselésükön, feladatellátásukon túl – személyes életútjuk, szakmai karrierjük, társadalmi kapcsolatrendszereik révén valamennyi történelmi korszakban hatással voltak szűkebb környezetükre, és nemcsak meghatározó szereplői voltak a vármegyei politikai, gazdasági, kulturális közéletnek, hanem javarészt a vármegyéhez kötődtek hivatásukon túl származásukkal, pályájuk egészével is. Még akkor is, ha köztudott volt, hogy az állami tisztviselők hierarchikus rendszerében az előrelépés korántsem volt dinamikus, a korábbi századfordulót megelőző években a hivatali rangsorban kizárólag rang és életkor szerint, vagyis rangidősség alapján, megfelelő várakozási időt követően lehetett előre lépni.³

Géza–Soós László: Zala megye archontológiája, 1338–2000. In.: Levéltári Szemle 51. (2001: 3. sz.) 81–87. Idézett rész: 81.

³ Vö.: Gyáni Gábor – Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Bp. 2001. 96.; 1912 áprilisában a Küry Albert alispánna történő kinevezéséről felröppenő sajtóhírek is jól visszatükrözik a vármegyei tisztviselők előmenetelével kapcsolatos gyakorlatot. Konkrét esetünkben az alispáni kinevezés előzménye az volt, hogy dr. Benkó Albert alispánt az uralkodó kinevezte közigazgatási bírónak, így ő lemondott tisztről. A Pesti Hírlap helyi tudósítója szerint „a legnagyobb valószínűség szerint dr. Küry Albert, a vármegye főjegyzője lesz az új alispán”, akinek kinevezése a hivatali rangsorban más, alacsonyabb beosztású hivatalnokok előtt is – az aktuálisan betöltött hivatal és az életkor alapján

A vármegye megválasztott tisztségviselői esetében a dualizmus időszakában mindez kiegészült azzal a sajátos szemponttal is, hogy az egyre hatékonyabbá, professzionálisabbá és ugyanakkor centralizálttá váló közigazgatás rendszerében a központi államhatalommal szembeni egykori autonómia és önrendelkezés egyik fontos tényezőjét jelentette a vármegye, s benne a helyi közigazgatás tisztviselőinek megválasztására, kinevezésére, javadalmazásuk megállapítására vonatkozó jogosultság.⁴ Mindebből azt feltételezhetjük, hogy a vármegyei közigazgatás vezető képviselőivel szemben a helyi közvélemény részéről tapasztalható méltó elismerés, vagy elfogultság abból is eredeztethető, hogy egy népszerűtlen, megosztó, közös érdekek képviselőjére alkalmatlan, morálisan kifogásolható közéleti múlttal rendelkező, vagy korrupcióval összefüggésbe hozható személyiséget minden bizonnyal sokkal kisebb eséllyel választottak volna meg a vármegye első tisztviselőjévé. Ugyanígy a vármegyei önkormányzatiság egyik logikus következményének tekinthetjük, hogy a kormányzat által kinevezett főispánnal szemben általában népszerűbb közéleti szereplőnek számított a vármegyében a közgyűlés által megválasztott alispán.⁵

A megyei levéltárakban az elmúlt évtized során örömteli módon felélénkülő archontológiai kutatások irányították rá a figyelmet arra a tényre, hogy a 19. század végi, 20. század eleji vármegyei közigazgatásban jó néhány olyan felkészült, szakmailag elhivatott, vármegyéjükért, hivatásukért, az általuk vezetett közösségért akár egyéni áldozatvállalásra is kész vezető tisztviselő, szakember tevékenykedett, akik a legnehezebb történelmi pillanatokban is – legyen az az 1905–1906-os vármegyei ellenállás, a „Nagy Háború”, vagy az 1919-es proletárdiktatúra és román megszállás időszaka – képesek voltak hivatalukat felelősségteljes, korrekt, humánus módon ellátni, és a politikai, felekezeti és társadalmi különbözőségek ellenére is

– megnyitotta az előrelépés útját. Vö.: Pesti Hírlap, 1912. április 2., 7., 11. (34: 79., 84., 87. sz.), <http://adtplus.arcanum.hu/hu> (2016. április 14.).

⁴ 1870. évi XLII. tc. A köztörvényhatóságok rendezéséről. In: 1869–1871. évi törvénygyűjtemények. Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1000–1895. Millenniumi emlékkiadás. Szerk. Márkus Dezső. Bp. 1896. 211–221.

Az 1870. évi XLII. törvénycikk – jöllehet a területi és közigazgatási elkülönülés valamennyi formáját nem számolta fel – alapvetően szabályozta a törvényhatóságok hatáskörét, a törvényhatósági bizottság, a közgyűlés választási rendjét, működését, illetve a főispán, az alispán és a további tisztviselők hatáskörét. Tisza Kálmán 1875-ben hatalomra került kormányzati rendszerének fő törekvése azonban az volt, hogy az állam hatáskörét fokozatosan kiterjessze a megyei közélet mind szélesebb területeire. Nem véletlen tehát, hogy az „önálló vármegye” és a központi államhatalom küzdelme az egész korszak megyei közéletére rányomta bélyegét. Vö.: *Fülöp Tamás: Vármegyei közigazgatás a 19. század végén.* In.: Jász-Nagykun-Szolnok megye székházának és közigazgatásának története 1876–1990. Szerk. Fülöp Tamás. Szolnok 2013. 74–80.

⁵ Jász-Nagykun-Szolnok megye történeti archontológiája. Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára (a továbbiakban MNL JNSzML), Szolnok 2013–2016. Tisztviselők feladatkörei. (Online adatbázis: http://jnsz.archivportal.hu/index.php?action=view_item&item=557&chk=aa7279cfa68585c99b9440dd3b2e9a8c.)

a közösség érdekeit magas színvonalon szolgálni.⁶ Az e korszakra irányuló archontológiai és prozopográfiai kutatások is megerősítik, hogy a dualizmuskori vármegyei közigazgatás történetében a megyei adminisztráció első emberének számító alispáni tisztség betöltői között időben párhuzamosan több szakmailag, emberileg is kiemelkedő, a helyi közösség által elfogadott és kedvelt közigazgatási szakember tevékenykedett.⁷ Több vármegyéből is vannak adataink arra vonatkozóan, hogy az 1873-as közigazgatási reformot követően az alispáni pozíciót olyan szakemberek töltötték be, akik nemcsak komoly felkészültséggel, olykor családi közigazgatási tradíciókkal is rendelkeztek, hanem végig járva a hivatali ranglétrát, a szakmai elkötelezettségen és hivatástudaton messze túlmutató módon a közigazgatás és a közelet több területén is meghatározó szerepet vállaltak a vármegyék irányításában. És vállalták a válságos politikai pillanatokban is a helyi közigazgatás szolgáltatót,⁸ valóban a legnehezebb, olykor a helyi közigazgatás széthullását és fel-

⁶ A megyei levéltárakban az ezredfordulót követően élénkültek fel az archontológiai kutatások, így láttak napvilágot Zala, Békés, Heves és Jász-Nagykun-Szolnok megyékkel kapcsolatban azok a közigazgatástörténeti összefoglalások, adattárak, amelyek fontos levéltári alap kutatások révén, korszakokon átívelő módon tartalmazzák az adott megye közigazgatásának és tisztségviselőinek adatait. Vö.: Zala megye archontológiája 1138–2000. Szerk. Molnár András. (Zalai Gyűjtemény 50.) Zalaegerszeg 2000.; *Héjja Julianna Erika*: Békés vármegye archontológiája (1699) 1715–1950. Főispánok és alispánok. Gyula 2002. (Közlemények Békés megye és környéke történetéből 8.); *Héjja Julianna Erika*: Békés vármegye archontológiája és prozopográfiája 1715–1848. Gyula 2009 (Közlemények Békés megye és környéke történetéből 11.); Heves megye történeti archontológiája (1681–) 1687–2000. Szerk. Bán Péter. (A Heves Megyei Levéltár Forráskiadványai 14.) Eger 2011.; Jász-Nagykun-Szolnok megye székházának és közigazgatásának története 1876–1990. Szerk. Fülöp Tamás. Szolnok 2013.; Jász-Nagykun-Szolnok megye történeti archontológiája. MNL JNSzML, Szolnok 2013–2016. (Online adatbázis: <http://www.szolarchiv.hu/kateg-154-1-.html>)

⁷ Héjja Julianna Erika a Békés vármegye archontológiája (1699) 1715–1950. Főispánok és alispánok című kötetében a „*Sorsok, életutak, életrajzi vázlatok*” című fejezetben több pályaképet is felvázol, amelyek esettanulmányként foglalják össze az alispáni tisztség betöltőinek szakmai életútját. Vö.: Ambrus Sándor alispán (1906. máj. 23. – 1916. márc. 6.) és Daimel Sándor alispán (1916. máj. 23. – 1930. nov. 22.) hivatali pályáját. *Héjja J. E.*: Békés vármegye archontológiája i. m. 53., 54–57., 79–81, <http://library.hungaricana.hu>, letöltés 2016. márc. 18.

⁸ Hasonló adatokra juthatunk Zala megye esetében is, ahol a közel két évtizedig (1886. december 1. és 1906. április 18. között) tevékenykedő Csertán Károly alispán munkásságáról is emelkedett szavakkal emlékezett meg egy, a helyi közigazgatást a Millennium alkalmából bemutató kiadvány. Zala megye közigazgatása. *Zalai Kálmántól*. Zala vármegyei Évkönyv a Millenniumra (1896). Szerk. Halis István – Hoffmann Mór. [sl]; [sa]. 67., <http://library.hungaricana.hu>, letöltés 2016. márc. 18.

A vármegye élén közel két évtizeden át szolgáló Csertán Károly alispán az alkotmányos válság idején is végig posztján marad, az 1905–1906-os megyei ellenállás idején is, és csak az alkotmányos rend helyreállítása után kérte felmentését. Vö.: *Foki Ibolya*: Zala megye közigazgatása 1861–1910. In.: Zala megye archontológiája 2000. 163–167.

bomlását is eredményező történelmi pillanatokban, és a személyes és családi áldozatvállalás mellett.⁹

Az e korszakokban szolgálatot teljesítő alispánok azonban – szakmai teljesítményük, közösségre gyakorolt hatásuk, emberi kvalitásuk ellenére – az 1945 utáni történetírás látóköréből kikerültek, életútjuk, pályaképük méltatlanul a feledés homályába merült,¹⁰ személyüket és szerepüket gyakorta tudatosan negatív fényben tüntették fel.¹¹ Ennek is köszönhetően az egykori megye- és városvezetők szakmai életútja, tevékenységének objektív megítélése – mint a múlt egy régi, negatívumokkal teli, elítélendő időszaka – generációk számára vált érdektelenné, pályájuk a feledés homályába merült, s ezáltal a lokális identitás alapját képező helytörténetnek is egy értékes és jelentős szegmense tűnt el a köztudatból. Ezért eme tisztviselői pályaképek rekonstrukciója nemcsak a korabeli közigazgatás működésének jobb megismerését szolgálhatja, hanem arra vonatkozóan is felvilágosítást adhat, hogy a vármegyei adminisztráció képviselői milyen szerepet töltöttek be az adott közösség életében, s tisztviselői pályájuk, közéleti szerepük alapján mennyiben nyújthatnak előképet és példaképeket a magyar közigazgatás, a tisztviselői ethosz, a szakmai hagyományőrzés számára is.

⁹ Ilyen analógiákra bukkanhatunk a Heves megyei ifj. Majzik Viktor alispán esetében is, aki 1901. márc. 18. és 1916. jún. 29. között töltötte be a posztot. Vö.: *Pap József: Majzik Viktor, ifj., alispán.* In.: Heves megye történeti archontológiája. Eger [2011]. 487–488., <http://library.hungaricana.hu>, letöltés 2016. ápr. 8.

¹⁰ Tudatosnak tekinthetjük azt a történelemszemléletet és múltértelmezést, amelyet a megyei sajtó még az 1960-as 1970-es években is képviselt a második világháború előtti magyar közigazgatási vezetőkkel, a helyi társadalmi elittel szemben, ahol a törvényhatóság vezetői gőgös, arisztokratikus, hatalmaskodó, a társadalmi problémák iránt érzéketlen, elkülönült életmódot folytató, vadászatokon tivornyázó úribirtokos, vagy dzsentri szereplőkként bukannak fel. A Szolnok Megyei Néplap 1968-ban külön rovatot tartott fenn „*Ötven évvel ezelőtt.* Miről írtak a Szolnok megyei újságok?” címmel, ahol az 1918-as év eseményeit taglalták a szocialista szemléletmód interpretációjában: „*A Szolnok megyei felső tízezer élete persze egészen más. Geiger Jenő, a szandai uradalom bérlője jan. 26-án vadászatot tartott. Nem annyira vadászat volt ez, mint egy nagyobb szabású ebéd, melyen az éléskamrának legkiválóbb ételei kerültek felszolgálásra. Ott volt a vendégek között dr. Küry Albert alispán, dr. Harsányi Gyula polgármester és Riedt István rendőrkapitány is, akik a vadászaton nem is vettek részt, csak az eszem- iszomban. A zsákmány: 80 nyúl.*” A tudósítás ezt követően a szegényebb rétegeket sújtó rekvirálásokról és az ezzel kapcsolatos egykori rendőri intézkedésekről írt. Szolnok Megyei Néplap, 1968. február 2., <http://library.hungaricana.hu>, letöltés 2016. ápr. 14.

¹¹ De a háború alatti helyi jótékonyági mozgalmakat, mint amilyen a gyermekhalandóság csökkentése érdekében indított Stefánia Anya- és Csecsemővédő Egylet volt, s amelynek helyi kezdeményezője Küry Albert alispán volt, ugyancsak sajátos fényben tüntették fel: „*Miközben a politikusok intézményesen gyűjtenek, koldúlnak a társadalomtól a nyomor enyhítésére, a háborús célok érdekében új adó bevezetését veszik tervbe: a legszegényebb emberek mindennapi életében is szükséges gyűjtőt és élesztőt akarják megadóztatni.*” Szolnok Megyei Néplap, 1968. június 1., <http://library.hungaricana.hu>, letöltés 2016. ápr. 14.

Az e korszak közigazgatás-történetére vonatkozó kutatásokat, valamint a 19. század végi 20. század eleji vezető vármegyei tisztviselők működésének összehasonlító vizsgálatát nagymértékben elősegíti a rendelkezésre álló források bősége és változatossága is, így például a dualizmuskori közigazgatás működése során megtermelt közigazgatási iratanyag exponenciális növekedése, vagy az olykor több politikai nézőpontot is megjelenítő helyi sajtótermékek számának bővülése, a korszak szereplőiről napvilágot látott nekrológok, visszaemlékezések, a rendszeresen megjelenő tiszti cím- és névtárak.¹²

Ezen személyes életutaknak, társadalmi kapcsolatrendszereknek a feltárására egy korábban megkezdett kutatás alkalmával már sor kerülhetett.¹³ Az alapkutatások során szerzett tapasztalatok, illetve a hozzá kapcsolódó közművelődési, hagyományőrzési tevékenység lehetőségei azonban rávilágítottak arra a tényre, hogy egy-egy ilyen munka keretei gyakran túlmutatnak a levéltári források feltárásán, a tudományosság szabályai szerint elkészített tanulmányok megírásán, s e kutatások nemcsak hogy kilépnek a hagyományos történetírói keretek közül, de átvezetnek a szakmai hagyományápolás, a lokális identitás megőrzésének határterületeire is. A kutatás eredményeinek szerves részét alkotja, hogy a közigazgatás-történeti műhelykonferencián is bemutatott alispáni pályakép főszereplőjének, Küry Albertnek a megye által adományozott dízsírhelyét 2012-ben – alispánná kinevezésének 100. évfordulóján – a Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár munkatársai megtisztították és felújították, az egykori alispán nevét – a közgyűlés döntése értelmében

¹² Az MNL megyei tagintézményeiben a IV. Megyei törvényhatóságok fondőcsoportban található azok a közgyűlési és alispáni iratok, amelyek a vármegyei közigazgatás működésével kapcsolatban levéltárba utalt és fennmaradt iratanyagot tartalmazzák, változatos terjedelemben. A források köréből érdemes kiemelni az alispáni évnegyedes jelentéseket, amelyek hivatalos formában, objektív módon adnak átfogó képet a törvényhatóság működéséről, a működés eredményeiről. A korszak helyi sajtóorgánumai – a Nagy Háború kitöréséig változatos formában, olykor szubjektív hangvétellel – rendszeresen tudósítást adtak a törvényhatóságban, a helyi közéletben történekről, vagy a vármegye közállapotairól, a tisztviselők munkájáról, közéleti szerepéről. Az MNL megyei tagintézményeiben e korszak forrásanyagának digitalizálására és a képi állományok internetes elérhetőségének biztosítására több irategyüttes esetében is program indult, a források és a korábbi forráskiadványok egy része pedig már ma is online formában elérhető. Vö.: <http://adtplus.arcanum.hu/hu/> és <http://hungaricana.hu/hu/adatbazisok/>, valamint <http://mnl.gov.hu/adatbazisok/>.

A tisztviselői életpálya, hivatalnoki előmenetel rekonstrukciójához alapvető forrásnak számítanak a Magyarország tiszti cím- és névtára sorozat 1873–1944 között megjelent kötetei, amelyekben megtalálható Magyarország egyházi és világi, gazdasági, tudományos, oktatási, közigazgatási, katonai, egészségügyi, jogi, közlekedési és egyéb intézményeinek és egyesületi tisztségviselőinek évente közölt részletes jegyzéke. E közel 70 ezer oldal terjedelmű gyűjtemény ma már interneten keresztül is elérhető az Arcanum Digitális Tudománytár honlapon (web: <http://adtplus.arcanum.hu/hu/collection/TisztiCimtar/>).

¹³ *Fülöp Tamás*: „Büszke vagyok rá, hogy szegény maradtam akkor, amidőn kötelességemhez képest száz ezreket szereztem a vármegyének.” – Küry Albert alispán 1867 – 1926. In: ZOUNUK. JNSzML Évkönyve (2012: 27. sz.) 147–210.

– Jász-Nagykun-Szolnok vármegye székhelyén, Szolnokon, az Újvárosban 2013 óta utcanév őrzi, és a jász származású közigazgatási szakember emlékére 2016. február 27-én felavatták Küry Albert alispán bronz emléktábláját a szolnoki Damjanich János Múzeum Pantheonjában. Talán nem is jelenthet nagyobb történetírói, kutatói meglepedettséget – minden elfogultságot és kultuszteremtő szándékot magunk mögött hagyva –, mint amikor a múltat és a jelent egybekapcsolva, láthatóvá és kézzelfogható válik e munka eredménye, sírok megmentésében, felújításában, emléktáblák avatásában megnyilvánuló közösségteremtő hatása, „gyakorlati helytörténeti haszna” egy-egy elfeledett alispán pályaképe, életrajza szaktudományos módszerekkel történő feldolgozásának, szélesebb körű publikálásának.

Egy elfeledett alispán pályaképe

Küry Albert alispán közigazgatási hivatali pályája minden vonatkozásában Jász-Nagykun-Szolnok vármegyéhez kötődik. Ahhoz a vármegyéhez, amely az alispán kinevezésekor még csupán három és fél évtizedes múltra tekinthetett vissza, és a modern polgári közigazgatás rendszerében az egyik legfiatalabb törvényhatóságnak számított.¹⁴ Jász-Nagykun-Szolnok vármegye a kiegyezést követően megindított közigazgatási reform eredményeként, az 1876-os területrendezési törvény értelmében eltérő hagyományokkal és adottságokkal rendelkező területekből jött létre, a korábban a Jászkun Kerülethez tartozó jászsági és nagykunsági települések, valamint Heves és Külső-Szolnok megyének a Tisza folyó bal partján fekvő területeinek az egyesítésével, Szolnok központtal.¹⁵ Küry Albert pedig már elmúlt tízéves, amikor az új megye székhelyén, Szolnokon, 1878-ban átadták a vármegyei közigazgatás központi épületét, a „muszáj vármegye” egységét szimbolizáló patinás megyeházat.¹⁶

Küry Albert Jászkiséren, református családban született 1867. december 10-én.¹⁷ Édesapja id. Küry Albert 1848–49-ben honvéd hadnagyként szolgált a 65. honvédszászlóaljban, majd Jász-Nagykun-Szolnok vármegye megalakulásakor Kisér képviselőként megyebizottsági taggá választották, mely tisztséget több éven át töltötte be. Édesanyja Csethe Terézia karcagi református

¹⁴ *Fülöp Tamás*: Jász-Nagykun-Szolnok vármegye közigazgatása és a megyeháza története 1878 és 1930 között. In: ZOUNUK. JNSzML (2011: 26. sz.) 307–376.

¹⁵ 1876. évi XXXIII. tc. némely törvényhatóság területének szabályozásáról és az ezzel kapcsolatos intézkedésekről. In.: Magyar Törvénytár 1875–1876. évi Törvénycikkek. Corpus Juris Hungarici. Szerk. Márkus Dezső. Magyar Törvénytár 1000–1895. Bp. 1896. 483.

¹⁶ *Fülöp Tamás*: „Megyeháza a Zöldfa vendéglő telkén. Jász-Nagykun-Szolnok megye székházának megépítése 1876–1878 között. I. rész. In.: ZOUNUK. JNSzML Évkönyve, (2009: 24. sz.) 139–185.

¹⁷ A családra vonatkozó anyakönyvi adatok forrásai részletesen: *Fülöp T.*: Büszke vagyok rá i. m. 148–151.

lelkészi családból származott. Az édesapja után Albertnek keresztelt legkisebb fiúnak két testvérbátyja volt, az 1858. március 7-én született Küry Géza és az 1862. november 29-én született Küry Andor. Küry Géza – budapesti egyetemi tanulmányait követően – Jászkisér települést 7 éven át szolgált szolgabíróként, majd a helyi takarékpénztár igazgatója, 1894-től pedig a Heves-, Szolnok-, Jászvidéki Tisza- és Belvízszabályozási Társulat ellenőre volt. Küry Andor földbirtokos gazdálkodóként és a Jászvidéki Takarékpénztár Részvénytársaság alapító igazgatósági tagjaként szerzett érdemeket. A családi kapcsolatok révén unokatestvéri szálak fűzték Küry Klára színművészhez, a kor híres primadonnájához. Küry Albert szüleit fiatalon elveszítette, édesapja – 31 év boldog házasság után – 1886. július 1-jén 54 évesen, édesanyja néhány évvel később, 1891. március 20-án, 55 évesen hunyt el Jászkiséren. Szüleinek sziléziai márványból készített, borostyánnal benőtt síremléke a jászkiséri temetőben található.

Küry Albert – döntően a családi tradíciókat követve – a vármegyei tisztviselői karriert választotta hivatásának. Egyetemi tanulmányait befejezve, 1889 őszén, mint közigazgatási gyakornok lépett Jász-Nagykun-Szolnok vármegye szolgálatába, a Budapesti Tudományegyetem állam- és jogtudományi karán politikai tudományokból szerzett doktori oklevelét 1890-ben vette át.¹⁸ A fiatal tisztviselő kinevezését az ugyanazon év májusában hivatalba lépő főispán, Újfalussy Sándor császári és királyi kamarás írta alá.¹⁹ A hivatali eskü letételére Hajdú Sándor alispán jelenlétében 1889. október 19-én került sor, s e naptól kezdve – 300 forintos fizetésből és 60 forintos lakbérből álló javadalmazás mellett – Küry Albert közigazgatási karrierjének az adott előmeneteli rend szerint is látványos emelkedése vette kezdetét.²⁰ Két esztendő múlva jászkiséri szolgabíróként, újabb három év múlva pedig már a vármegye harmadik aljegyzőjeként szolgált a helyi közigazgatást. A fiatal tisztviselő neveltetésében, mindennapi életében és munkájában meghatározó erővel bírt a család kálvinista vallása. Később, már alispánként a szolnoki kálvinista közösségnek volt hosszú éveken át főgondnoka, és a presbiteri gyűlések vezetője, majd a kecskeméti egyházmegye világi tanácsbírója.²¹ A fényes hivatali karrier előtt álló Küry Albert

¹⁸ MNL JNSZML Küry család gyűjteménye. Küry Albert doktori oklevele. Budapest, 1890.

¹⁹ MNL JNSZML IV. 407. Alispáni iratok 8725/926. Küry Albert közigazgatási gyakornok kinevezése. Szolnok, 1889. október 3.

²⁰ MNL JNSZML IV. 407. Alispáni iratok 8725/926. Küry Albert közigazgatási gyakornok eskütételi jegyzőkönyve. Szolnok, 1889. október 19.

²¹ Jászkiséren fiatalabb bátyja, Andor látott el egyházgondnoki feladatot. Míg ő később, már alispánként, mint a szolnoki kálvinista közösségnek „a vallásosságot igaz szívből ápoló, hitbuzgó” tagja, hosszú éveken át „oly lelkiismeretes körültekintéssel” volt főgondnoka, és a presbiteri gyűlések vezetője, hogy „az időkben azokról egyikünk sem hiányzott” – emlékezett vissza egy kortárs Küry Albert egyházközösségi munkájára. dr. Hubay Miklós: A szeretet soha el nem hervadó koszorújával övezett 5 sírbolt a szolnoki kálvinista temetőben. III. rész In: Nemzeti Jövők, Szolnok, 1938. október 22. Vö.: „A kecskeméti ref. egyházmegye vil. tanácsbíróul az egyházközösségek szavazatának nagy többségével (51 közül 50) dr. Küry Albert

időközben megnősült, a jászkiséri református házassági anyakönyv bejegyzése szerint a 25 éves szolgabíró 1893. július 22-én feleségül vette a felvidéki nagymihályi származású, evangélikus hitvallású Barthus Irént.²²

Dr. Küry Albert hivatali karrierje az átlagoshoz képest gyorsan emelkedett: Bagossi Károly korábbi főjegyző alispánna történő kinevezése, majd az ebből eredő hivatali rangsor-átrendeződés eredményeként az 1894. június 25-i közgyűlésen egyhangúlag nevezték ki a megye harmadik aljegyzőjévé.²³ Alig másfél évvel később a rátermettségét bizonyító Küry az 1895-ös vármegyei tisztújítás alkalmával dr. Benkó Albert főjegyző mellett pedig már első aljegyzővé választották.²⁴ Nem kellett újabb fél évtized ahhoz, hogy „az illető tisztviselő buzgó működésének elismerésül” Almásy Géza főispán az akkor még mindig csak 33 éves Küry Albertet „törvény adta jogánál fogva” tiszteletbeli főjegyzővé nevezze ki.²⁵

Az 1905-ös kormányválság után – amely vármegyénk közéletében és a fiatal tiszteletbeli főjegyző életében is jelentős erőpróbának bizonyul – a vármegye új főispánjává Almásy Imrét nevezte ki az uralkodó. Az új főispán beiktatása után elérkezett az idő, hogy az immár közel két évtizedes, számottevő közigazgatási tapasztalattal rendelkező tisztviselők a hivatali rangsorban ismét előrébb lépjenek. A válságos évet végérvényesen lezáró 1906. június 26-i tisztújító közgyűlésen az új főispán javaslatára a törvényhatósági bizottság dr. Benkó Albertet alispánnak, míg Küry Albertet főjegyzőnek választotta meg.²⁶ 1910-ben a vármegye élére dr. Horthy Szabolcs főispán került. Két év-

Jász-Nagykun-Szolnok vármegye alispánját, egyházunk kiváló és buzgó tagját, a szolnoki egyház főgondnokát, választotta meg. A megválasztott előzőleg már mint aljegyző is híven szolgálta az egyházmegyét.”. Protestáns egyházi és iskolai lap 1914. február 8. (57. évf. 6. sz. 90.), <http://adtplus.arcanum.hu>, letöltés 2016. ápr. 14.

²² A későbbi dr. rassangháza Küry Albertné – akinek előneve nemcsak nemesi rangra, hanem jászkiséri kötődésére is utal – több mint három évtizeden át, egészen haláláig hű társává vált a későbbi alispánnak. Az alispán felesége az első világháború idején, majd azt követően is jelentős szerepet vállalt a vármegye jótékonyági mozgalmában, a sebesült katonák segélyezésében, a megyei Vöröskereszt működésében.

²³ MNL JNSZML IV. 405. Jász-Nagykun-Szolnok megye kgy. jkv. 289/1894. 1894. június 25.

²⁴ MNL JNSZML IV. 405. Jász-Nagykun-Szolnok megye kgy. jkv. 2382/1895. 1895. december 21.

²⁵ MNL JNSZML IV. 405. Jász-Nagykun-Szolnok megye kgy. jkv. 49/1899. 1899. március 17.

²⁶ Küry a vármegyei közigazgatási rendszer működésének valamennyi fortélyát amellet a Benkó Albert főjegyző, majd alispán mellett sajátította el, akit 1894-ben választottak meg főjegyzővé, 1906-ban pedig alispánna, és számottevő közigazgatási elméleti munkásságot fejtett ki működése során. Benkó Albert és Küry Albert pályája, vármegyei tisztviselői karrierje ettől kezdve tulajdonképpen párhuzamosan futott, hiszen Benkó főjegyzősége mellett 1894 és 1906 között – mindkettejüket több tisztújítás alkalmával is újraválasztva –, Küry a tiszteletbeli főjegyzői posztot töltötte be, majd 1906-ban Benkó alispáni előrelépése után Küry vármegyei főjegyzővé választotta a törvényhatósági bizottság. Benkó Albert pályája nagyon sok hasonlóságot mutat Küry Albert karrierjével. Benkó ugyancsak nemesi család sarjaként 1862-ben, Tiszavárkonyban született. 1886. január 1-jén, ugyancsak közigazgatási gyakornokként lépett Jász-Nagykun-Szolnok vármegye szolgálatába. A tehetséges fiatal szakembert néhány év múlva vármegyei aljegyzővé, majd 1894. június 25-én főjegyzővé

vel később, az országos hivatalba távozó Benkó Albert alispán helyére a törvényhatósági bizottság 1912. június 20-án dr. Küry Albert főjegyzőt „*nagy lelkesedéssel*”, „*közfelkiáltással és egyhangúlag*” választotta alispánná. A közigazgatási karrierjének csúcára érő Küry Albertet Horthy Szabolcs főispán külön beszéddel köszöntötte. A főispán kiemelte, hogy Küry Albertet „*közismert tudása, szorgalma és soha nem múló kötelességérzete*” segítette erre a pozícióra, és ezekben látja annak garanciáját, hogy „*a legmagyarabb vármegye [...] kormányzata avatott kezekre lesz bízva*”.²⁷ A 45 évesen alispánná választott, köztisztletben és elismerésben részesülő Küry Albert fényes karrierje nem csupán felkészültségének és közigazgatási tapasztalatának volt köszönhető, népszerűségét sok szempontból megalapozta kiváló szónoki képessége és mindenki által elfogadott személyisége is. Több jelentős beszéde is fennmaradt az utókor számára – pl. a szolnoki Damjanich-szobor avatásán, vagy a keleti fronton hősi halált halt Horthy Szabolcs főispán emlékére tartott beszédek –, amelyek kiváló retorikai és szónoki képességét igazolják. A visszaemlékezésekben, még halála után jó néhány évvel is minden bizonnyal ezért is nevezték őt „*aranyshájú alispánnak*”.²⁸

Székfoglaló beszédében Küry Albert, aki közel negyedszázados hivatali tevékenységét Jász-Nagykun-Szolnok vármegyének szentelte, úgy vélte, azzal hogy a törvényhatóság a vármegyei közigazgatás „*első tisztviselői székébe*” emelte „*élete[m] során megtisztelőbb, felemelőbb kitüntetés már nem érhet[i]*”. Pontosan látta, hogy „*az a szinte szédítően sok feladat, mely a vármegyei adminisztráció vezetőjére [...] vár, egész embert kíván*”, még konszolidált közállapotok mellett is, hiszen „*a közigazgatásnak nem szabad sohasem szünetelnie, örökké mozgó erőnek kell lennie, mely kíséri az embert bölcsőtől a sírig, szakadatlanul, éjjel és nappal*”. Küry Albert köztisztviselői krédójában így nyilatkozott: „*nemcsak kötelességérzettel, de szívvel-lélekkel, nappal és éjjel közönségem rendelkezésére állok, mert nem uralkodni és ridegen parancsolni, de szolgálni tartom hivatásomnak, mivel [...]*

nevezték ki. 1906. június 26-án választották meg alispánná. 1910-ben a vármegyei tisztviselők országos egyesületének pályázatán a megyei közigazgatás reformja témakörben írt dolgozatával pályadíjat nyert. 25 éves közszolgálatára jubileuma alkalmából a vármegye törvényhatósága az 1910. december 23-i bizottsági ülésen külön köszöntötte az alispánt. Elnyerte a Lipót-rend lovagja címet. Vö.: MNL JNSZML IV. 405. Jász-Nagykun-Szolnok megye kgy. jkv. 1034/1910. 1910. december 23. Az alispán hivatkozott műve: *Benkó Albert: A vármegyei közigazgatás reformjának irányelvei*. Bp. 1911.

²⁷ dr. Horthy Szabolcs főispán köszöntő beszéde dr. Küry Albert alispán beiktatása alkalmából. Szolnok, 1912. június 20. MNL JNSZML IV. 405. Jász-Nagykun-Szolnok megye kgy. jkv. 449/1912.

²⁸ „Küry [...] jászakiséri ősi kálvinista családból származott s talán ezért is született vele fenomenális szónoki képessége. Ajkairól oly elragadó, s megigéző formában ömlött a szó, hogy általánosan aranyshájú alispánnak nevezték. A társaságban szellemesen élces, barátságot ápoló, nagy ideálista egyéniség volt.” – emlékezett vissza az alispánra a város nyugalmazott főorvosa később. In.: dr. Hubay Miklós: *A szeretet soha el nem hervadó koszorújával övezett 5 sírbolt a szolnoki kálvinista temetőben*. III. rész In.: *Nemzeti Jövők*, Szolnok, 1938. október 22.

*dicsőséges és felemelő előttem a legnagyobb földi urat: a közönség összességét, a népet szolgálni, szolgálni származásra, vagyonra, foglalkozásra, vallásra való különbség nélkül párttekinteteken felülemelkedve.”*²⁹

Küry Albert alispáni megbízatása egy rendkívül nehéz és vészterhes időszak előestéjén vette kezdetét. Az 1912–13-as években született határozatok száma, a kisebb és nagyobb horderejű, közgyűlés által tárgyalt ügyek hihetetlen változatossága azt bizonyítja, hogy a megyei települések irányítása, az államhatalom igényeinek érvényesítése, a törvények által előírtak gyakorlati megvalósítása a vármegyei közigazgatás első számú tisztviselőjét még szilárd belső és külső viszonyok között is embert próbáló feladat elé állította. Küry Albert alispánként kifejtett tevékenységei közül kiemelkedik a megyei közúthálózat fejlesztése érdekében végzett fáradhatatlan munkássága, amely – lehetővé téve a kisebb települések gazdasági fejlődését, az országos folyamatokba történő bekapcsolását – hosszú évtizedekre megalapozta Jász-Nagykun-Szolnok vármegye településeinek infrastruktúráját. Személyiségét, hivatása iránti alázatát és a közösség iránti elkötelezettségét számos példa igazolja. 1915 tavaszán érkezett Küry Albert alispán közigazgatási pályájának negyedszázados jubileuma. A törvényhatóság vezetője az „ünnepeltetést [...] nemes szerénységgel háritotta el magától”, így az évforduló nem a szokásos keretek között játszódott le. A megemlékezés üzenete mégis sokatmondó: Küry Albert „*lelkiismeretes ügybuzgalommal*”, „*a vármegyéért és a vármegye valamennyi lakójáért tett*”, a „*közhivatalnokok legszebb erényeivel*” átitatott közhasznú munkássága olyan példát kínált saját korában, amely képet ad arról „*mi módon kell nemesen és a köznek használva betölteni egy pályát*”. Emberségességét, hitéből táplálkozó humanitását, szerénységét pedig jól példázza, hogy számtalan „*igazságos intézkedéseivel mennyi szegény sorsú ember ügyét intézte el korrektil [és] Mennyi könnyet szárított fel nemes jó szíve sugallta tevékenységével.*”³⁰

Az első világháború kitörése alapvető változásokat eredményezett a törvényhatóság életében is, az elhúzódó háború mind nehezebb életkörülmények közé kényszerítette a hátország lakosságát, megoldhatatlan élelmezési, ellátási feladatok elé állítva a vármegye közigazgatását. Jász-Nagykun-Szolnok vármegye férfilakossága óriási véráldozatokkal vette ki részét a harcokból, de a háborúban nemcsak az egyszerű bakák tömegei, hanem a megye főispánja, Horthy Szabolcs is 1914. november végén, parancsteljesítés közben hősi halált halt az

²⁹ Dr. Küry Albert alispán beiktatási beszéde. Szolnok, 1912. június 20. MNL JNSZML IV. 405. Jász-Nagykun-Szolnok megye kgy. jkv. 449/1912. Az alispán közigazgatási munkásságát – kiváló elődei nyomdokain járva – a törvények betartása és a törvényhatóság autonómiájának megőrzése mellett a hazafiság, a közboldogulás, a keresztényi emberszeretet legnemesebb eszméi hatották át. A Küry Albert alispánna történő kinevezésével megüresedő vármegyei főjegyzői pozícióra ugyanezen közgyűlés dr. Cseh Józsefet választotta meg.

³⁰ „Huszonöt év után” című írás. In: Haladás. Társadalmi és közgazdasági hetilap. Szolnok, 1915. március 28.

orosz fronton. Az elhúzódó háború mind nagyobb terheket rótt a hátországra és a vármegyei adminisztrációra is, a galíciai harcmezőn elesett főispán utódjáról csak 1915 szeptemberében született uralkodói döntés, addig Küry Albert alispán irányította a törvényhatóság működését. A vármegyéjét és az itt élőket a legnehezebb időkben is nagy szaktudással, emberséggel és alázattal szolgáló alispán munkásságáról sokat elárul, hogy a helyi sajtó mellett érvelt, hogy a megüresedő főispáni pozícióra maga az alispán lenne a legmegfelelőbb ember. Küry Albert azonban visszautasította a politikai megbízásnak számító főispáni posztot, szeretett vármegyéjét a közigazgatás nehéz útján kívánta szolgálni, ha kell, a végsőkig is.³¹

A törvényhatóságnak egyre több özvegyen maradt asszony, árván maradt gyermek és sebesült, hadirokkant baka segélyezését kellett megszerveznie. A segítőkészség, jótékonyság szándéka és a közösségért érzett felelősségtudat eszméje a Küry család valamennyi tagját áthatotta.³² Az alispán, mint a megyei közigazgatás első vezetője, központi szerepet vállalt a hadirokkantak, sebesültek, özvegyek és árvák segélyezésében. 1915 elején – a Monarchia oldalán 1914. október végén hadba lépő Törökország sebesült katonáinak megsegítésére – az alispán kezdeményezésére gyűjtés indult Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében is a Vörös Kereszt mintájára létrehozott Vörös Félhold mozgalom támogatására, e tevékenységéért a török szultántól magas rangú kitüntetésben részesült.³³ A többéves háború során karácsonyként adománygyűjtést rendezett, hogy a vármegye nevében ajándékot küldhessen a

³¹ „A főispáni méltóság betöltése” In: Haladás. Társadalmi és közgazdasági hetilap. Szolnok, 1915. január 17.

³² Az alispán felesége 1914 karácsonyán külön hölgybizottságot hozott létre annak érdekében, hogy a szolnoki katonai kórházban ápolt sebesült katonáknak ünnepséget rendezzenek. Küry Albertné 7 helyszínen – a gimnázium, a polgári fiúiskola, az Újvárosi és a Bárány utcai iskolában, a katonai laktanyában, a vármegyei közkórházban és a Vörös Kereszt Egylet kisegítő kórházában – több mint 100 sebesült katonának szervezett „karácsonyfa ünnepet”. Az otthonuktól távol lábadozó, meghatott katonákat a szolnoki felekezetek lelkészei is köszöntötték, a szolnokiak áldozatkészségének köszönhetően pedig ajándékokat – a közkatonák egy nemzeti színű szalaggal átkötött cigarettatárcát, öngyújtó készülményt, szivarokat, cigarettákat, süteményeket, cukorkákat és gyümölcsöt, a tisztek a szolnoki hölgyek által készített „kiváló ízléssel hímzett selyem tárcát” – is kaptak az ünnep alkalmából. Az alispán felesége külön sajtóközleményben köszönte meg a közreműködők segítségét. In.: Haladás. Társadalmi és közgazdasági hetilap. Szolnok, 1915. január 3. 2–3. A dokumentumot elektronikus változatban közli a Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár „Hősök voltak mindannyian...” *Jász-Nagykun-Szolnok vármegye a Nagy Háborúban* című időszaki kiállításához kapcsolódó blogon Bojtos Gábor. Online változat. <http://hosokvoltak.blog.hu>, letöltés 2012. jan. 28.

³³ „[...] dr. Küry Albert [...] meleg hangú körlevelet bocsájított ki a mozgalom érdekében” – emlékezett meg a kezdeményezésről a Tiszavidék Újság 1915. február 21. száma. „V. Mehmed szultán a Vörös Félhold érdekében Magyarországon kifejtett tevékenység elismerésül [...] Vörös Félhold diszermével tüntette ki [...] Küry Albert szolnoki alispánt.” – számolt be az eseményről a Budapesti Hírlap. Budapesti Hírlap, 1917. január 16. 9., <http://adtplus.arcanum.hu>, letöltés 2016. ápr. 14.

68-as és 29-es gyalogezred, valamint a 13. jászkun huszárezred fronton szolgálatot teljesítő katonáinak.³⁴ A vármegye – az alispán kezdeményezésére – elsőik között rendezett gyűjtést és ajánlott fel adományokat a háború során károkat szenvedett kárpátaljai és erdélyi magyar települések megsegítésére, újjáépítésére.³⁵ Küry Albert a vármegye képviselőjében számos alkalommal vett részt az elesett megyei hősök temetésén, tartott emlékbeszédet ravataluk, sírjuk fölött.³⁶ Az emberszeretetből és keresztény valláserkölcsiségből táplálkozó jótékonyosság, az adakozás gesztusa a háború hosszú éveit végig kísérte az alispán munkásságát. Gyakorta nemcsak szervező és irányító munkájával, a rendelkezésre álló pénzek kiutalásával, hanem saját maga, egyre értéktelenedő alispáni jövedelmeivel is támogatta a sebesült, rokkant katonák, hadiözvegyek, árvák alapját.³⁷ A vármegyét és az itt élőket a legnehezebb időkben is nagy szaktudással, emberséggel és alázattal szolgáló alispán munkásságáról így emlékezett meg a megyei újság: *„Dr. Küry Albert fényes tehetsége, nagy tudása, buzgó tevékenysége s rokonszenves egyénisége által dédelgetett kedvence volt vármegyéjének, mely őt rövid pályafutás után első tisztviselőjévé emelve, az alispáni székbe ültette. Méltó is volt e kitüntetésére, mert szívvel, lélekkel, törhetlen kitartással szolgálta szeretett vármegyéjét, melynek közönsége teljes bizalommal vette körül és szorgalmát, munkásságát méltányolta.”*³⁸

Az alispán a közigazgatás eszközeivel maga is kivette részét a „hadviselésből”: nem pusztán a háborús állami intézkedések mechanikus érvényre

³⁴ Alispáni jelentés az 1917. év december, továbbá 1918. január és február hónapokról. Küry Albert alispán. Szolnok, 1918. március 1. MNL JNSZML IV. 407. Alispáni iratok 8725/926.

³⁵ Budapesti Hírlap 1917. március 29-i száma így írt erről: *„Jász-Nagykun-Szolnok megye 100.000 koronás adománya. Jász-Nagykun-Szolnok vármegye törvényhatóságaink közül elsőnek szavazott meg a kárpáti földült tűzhelyek ujjafölépítésére 1 százalékos pótdadót, a mely a vármegye szerte elrendelt társadalmi gyűjtéssel együtt 66.725 koronát eredményezett. A mi nap megtartott közgyűlés pedig Küry Albert alispán fölhívására százezer koronát szavazott meg azoknak az erdélyi helységeknek újjáépítésére, a melyeknek lakói a magyar állameszméhez hívek maradtak s ahol magyar iskola és óvóiskola van vagy épül. A százezer korona fedezéséről az 1917–1919. évekre 1 százalékos pótdadó kivetésével gondoskodnak. A közgyűlés fölhatalmazta az alispánt százezer korona függő kölcsön fölvételére, hogy a pénz már most álljon az erdélyi földült tűzhelyek ujjafölépítésére hivatott országos bizottság rendelkezésére.”* In: Budapesti Hírlap, 1917. március 29., <http://adtplus.arcanum.hu>, letöltés 2016. ápr. 14.

³⁶ Így történt ez 1914. december 21-én is, amikor Küry Albert a vármegyei közgyűlésen emlékezett meg a rendkívül tehetséges, fiatalon elesett törökszentmiklósi dr. Udvardy Viktorról, akinek ravatalára a törvényhatóság nevében koszorút helyezett el az alispán. (Az eseményt – számos dokumentum közreadásával – közli a JNSzML *„Hősök voltak mindannyian...”* Jász-Nagykun-Szolnok vármegye a Nagy Háborúban című időszak kiállításához kapcsolódó blogon Bojtos Gábor. <http://hosokvoltak.blog.hu/>, letöltés 2012. jan. 30.

³⁷ Alispáni jelentés az 1918. év június, július, augusztus és részben szeptember hónapokról. Küry Albert alispán. Szolnok, 1918. szept. 23. MNL JNSZML IV. 407. Alispáni iratok 8725/926.

³⁸ Jász-Nagykun-Szolnok megyei Lapok, 1926. április 1.

juttatására törekedett, hanem látva a világháború által előidézett gazdasági el-
lentmondásokat is, a törvényhatósági bizottság tagjaival – országos hullámokat
vető javaslattal – hadat üzent az erkölcsileg is kifogásolható, hatalmas háborús
nyereségeknek. 1916 tavaszán levélben fordult Tisza István miniszterelnökhöz
annak érdekében, hogy a kormányfőt felkérje, terjesszen be a törvényhozás elé
„a háború tartama alatt keletkezett vagyonszaporulatra progresszíve 50%-ig emel-
kedő hadinyereség adót”.³⁹ Küry Albert minden nehézség ellenére is kiválóan
látta el feladatát és az általa vezetett vármegye működése példaképpül szolgált
még nemzetközi viszonylatban is. Erre utal az a tény, hogy 1917 nyarán a bel-
ügyminiszter javaslatára a török császári kormány delegációja Jász-Nagykun-
Szolnok vármegyét látogatta meg a magyar közigazgatási rendszer tanulmá-
nyozása céljából.⁴⁰

Az alispán 1917. december, illetve 1918. január-február hónapokról elké-
szített évnegyedes jelentése a megyében uralkodó egyre katasztrofálisabb
közállapotokról ad tanúbizonyságot.⁴¹ Az élelmiszer- és nyersanyaghiány, az
infláció, a rekvirálások, az elszegényedés a közügyek és a közhangulat min-
den terén érezte negatív hatását. A közegészségügyi helyzet egyértelműen
romlott, a közéletmezés és közellátás akadozott, az iskolákban szénszünetet
kellett elrendelni, a közbiztonság, a vagyon elleni bűncselekmények száma
növekvő tendenciát mutatott. Ennek ellenére volt ereje arra is javaslatot ten-
ni, hogy miként lehetne a nehéz sorsú, éhező gyermekek és anyák helyzetén
érdemben javítani.⁴²

³⁹ A Jász-Nagykun-Szolnok vármegyei törvényhatóság javaslatának támogatására számos
vármegye hasonló felirattal fordult a kormányzathoz. Az országos hullámokat felverő ügy
végül is a törvényhozás elé került, és az országgyűlés az 1916. évi XXIX. törvénycikkkel
bevezette a háború során felhalmozódott jövedelmekre és vagyonokra kivetendő hadi nyere-
ségadó. 1916. XXIX. tc. Forrás: 1000 év törvényei. Internetes adatbázis. CompLex Kiadó
Kft., <http://www.1000ev.hu>, letöltés 2012. jan. 28.

⁴⁰ *Fülöp T.*: Büszke vagyok rá i. m. 171.

⁴¹ Alispáni jelentés az 1917. év december, továbbá 1918. január és február hónapokról. Küry
Albert alispán. Szolnok, 1918. márc. 1. MNL JNSZML IV. 407. Alispáni iratok 8725/926.

⁴² Küry Albert javaslatot tett a belügyminiszternek a magyarországi csecsemő- és gyer-
mekvédelem rendszerének megerősítésére, előterjesztésében szerepelt, hogy „a nem vagy-
nos szülők gyermekei két éves korukig ingyen orvosi gyógykezelésben részesüljenek”, továbbá
„minden községben kiképzett és díjazott gyermekvédőnk alkalmaztassanak”, a gyermekek
kötelező szoptatását országos rendeletekkel írják elő, és végül a nehéz sorsú anyák szopta-
tási segélyben részesüljenek. A háború miatt nehéz helyzetbe került gyermekek iránt érzett
felelősség szép példáját mutatta az alispán azon intézkedése is, amellyel – az uralkodó
kezdeményezésére meginduló gyermeknyaralattási akció részeként – a vármegye települé-
sein 6-7 ezer német ajkú, 6-12 éves kisgyermek másfél hónapos nyaralását szervezte meg.
Alispáni jelentés az 1918. év március, április és május hónapokról. Küry Albert alispán.
Szolnok, 1918. máj. 31. MNL JNSZML IV. 407. Alispáni iratok 8725/926. ;1918. május vé-
gén az alispán kezdeményezésére a vármegyében is megalakult a Stefánia Anya- és Csecse-
mővédelmi Szövetség. Vö.: Pesti Hírlap, 1918. május 30., <http://adtplus.arcanum.hu>, letöl-
tés 2016. ápr. 14.

Időközben a vármegye közigazgatásának összetartása és működtetése, illetve a közbiztonság fenntartása, a közellátás, a közsegélyezés szervezése érdekében kifejtett több éves heroikus küzdelem felemésztette az alispán energiáit. 1918 végére az erős családi és valláserkölcsi támasz ellenére Küry Albert fizikailag és szellemileg is teljesen kimerült. Az alispán ezért 1918. december 14-én úgy döntött, vármegyéjének úgy használ a legjobban, ha 30 évnyi szolgálat után lemond megbízatásáról. Az 1918. december 21-i vármegyei közgyűlésen tárgyalta a törvényhatóság az alispán nyugdíjazási kérelmét. A képviselők azonban arra kérték *„az alispánt, hogy tekintettel arra, a nagy szeretetre és bizalomra, amellyel iránta a törvényhatóság viseltetik, tartsa meg állását, tekintsen el lemondásától, mert a vármegye közönsége benne látja az irányító férfiút”*.⁴³ A közgyűlés tagjai közül többen is kinyilvánították, hogy *„szeretettel ragaszkodnak az alispánhoz és kétségbeesve látnák távozását”*. Úgy tűnt, politikai meggyőződéstől függetlenül, valóban osztatlan bizalom vette körül Küry Albertet, aki ekkor még vállalta a mind lehetetlenebb feladatot.

1919-ben azonban olyan eseményekkel kellett szembenéznie a helyi közigazgatás vezetőjének, amelyeket már nem volt képes sem feltartóztatni, sem megoldozni. A világháború, a proletárdiktatúra és a román megszállás rendkívül súlyos következményekkel járt a vármegye és a megyeszékhely életében. A Tisza által kettészelt megye katasztrofális emberi és anyagi veszteségeket szenvedett el a háborúk, illetve a román hadsereg rekvirálásai miatt, de a legnagyobb sebeket a vörösök kegyetlenségei, majd az azt követő ellenforradalmi megtorlás okozta a lelkekben. A vármegyében a legsúlyosabb veszteség a több hónapon át frontvárossá vált Szolnokot érte; a románok ágyúzásai, illetve a Vörös Hadsereg katonai akciói komoly károkat okoztak a Tiszához közelebb eső lakó- és középületekben, így az alispánnak és családjának otthont adó megyeházában is.⁴⁴ Csupán közvetett információkkal rendelkezünk az eseményekről, de a proletárdiktatúra időszakában a vármegyházát is feldúlták, az alispáni lakást kifosztották. A halálosan kimerült, az idegösszeomlás szélére került, megrendült egészségi állapotban lévő alispán 1919. augusztus 23-án ismét, immár végérvényesen nyugdíjazását kérte.⁴⁵

⁴³ Jegyzőkönyvi kivonat Jász-Nagykun-Szolnok Vármegye Törvényhatósági Bizottságának 1918. december 21. napján tartott közgyűléséről. 37115/1918. MNL JNSZML IV. 407. Alispáni iratok 8725/926.

⁴⁴ *Fülöp T.*: Büszke vagyok rá i. m. 181–183.

⁴⁵ Küry Albert alispán nyugdíjazási kérelme. Szolnok, 1919. augusztus 23. MNL JNSZML IV. 407. Alispáni iratok 8725/1926. A kérelemhez mellékelte Dr. Lenk Gusztáv vármegyei főorvos által kiadott szakvélemény szerint az alispán *„az utóbbi időkben kiállott testi és lelki izgalmak befolyása”* miatt került kóros állapotba. A főorvosi feljegyzés az alispán egészségi állapotát így jellemezte *„Dr. Küry Albert alispán úr, huzamos időben ideg izgatottságban, és gyengeségben [...] szenved, ehhez járul még erős gyomorbaja is. [...] kóros állapotai annyira súlyosbodtak, hogy idegzetének és szervezetének ellenálló képességét még jobban meg gyengítették; s idegzetének, testi és lelki erejének kimerülését idézték elő – úgy hogy ezen kóros tünetek miatt, nehéz hivatalos állásának betöltésére képtelenné vált.”*

A súlyos megpróbáltatásokat követően a vármegye helyzete – az országos eseményekkel párhuzamosan – csupán 1920 elejére konszolidálódott, az alispáni teendőket ekkor már Alexander Imre látta el. A törvényhatóság tagjai és a helyi közvélemény számára is köztudott volt, hogy Küry Albertet és családját a proletárdiktatúra idején nagyon súlyos megrázkódtatások és anyagi károk érték, a köztisztületben álló tisztviselő egészsége nagymértékben megrendült. A törvényhatósági bizottság ezért egyéni indítvány alapján kezdeményezte, hogy a köztisztületben álló alispán egészségének helyreállítását és elveszett javainak kárpótlását segítő, egy jelentősebb támogatást szavazzanak meg az alispánnak. A támogatás híre a beteg alispán tudomására jutott, aki megható sorokban mondott le a neki szánt segélyről: „A hálátlanság áll tőlem legtávolabb akkor, amidőn a mélyen tisztelt törvényhatósági bizottságot arra kérem: méltóztassék ezen indítványtól eltekinteni, de benső szükség kényszerít arra, hogy ezt tegyem. A sors nem áldott meg számot tevő anyagi javakkal, ilyeneket gyűjteni hosszú tisztviselői pályám alatt sem időm, sem hajlandóságom nem volt. Szégyennek tartottam volna köztisztviselő létemre vagyonszerzés után járni, erre a minden időmet lekötő hivatali munka nekem időt sem hagyott, nem is hagyhatott, hiszen a közkötelességeinek élő tisztviselő nem ér rá üzletek kötésére és gondját csak az képezheti, hogy a köznek gyűjtson, de a nyereszkeskedés lelkétől teljesen távol maradjon. Büszke vagyok rá, hogy szegény maradtam akkor, amidőn kötelességemhez képest száz ezreket szereztem a vármegyének. Az a sors akarata volt s abban meg kell nyugodnom, hogy az a kevés a mivel birtam, a forradalom martalékává lett. Ha nehéz szívvvel is, el kell viselnem. Hiszen mások is sokat vesztek és nem egy ember koldussá lett ama nehéz hónapok alatt. A szegénységet, nélkülözést tűrni tudom. [...] Érzem és remélem, hogy földi életem fonala rövidesen ketté szakad, ha akkor a tisztelt törvényhatóságnak irántam tanúsított nagylelkűsége szegény családommal szemben meg fog nyilatkozni, azért síromban is hálás leszek, de most életemben, had viseljem azt a szegénységet, testi és lelki szenvedést, mely az én szeretett vármegyém szolgálatában Isten akaratjából – de főként embertársaim vaksága következtében sorsomul jutott. Ha ennek dacára úgy látná a tisztelt törvényhatósági bizottság jónak, hogy a beadott indítványt helyeslje és némű áldozatot hozzon, úgy kérem jutassa adományát nálam szerencsétlenebbeknek: a hadi árváknak és saját hibájokon kívül inségbe jutó fizikai – munkás

A kérvényt már nem maga az alispán írta, valószínűleg közvetlenül valamelyik családtagjának mondhatta tollba, de a zaklatott idegállapot és kimerültség tényét az alispán szagatott kézjegye is megerősíti. „Gyenge szervezete, mely szűk volt szellemének, nem bírta meg azon erős fizikumot igénylő gigászi munkát, mely idegrendszerét teljesen összetörte. E viszontagságos idők által hátrahagyott romok eltakarításához, a vármegyében a nehéz konszolidáló feladatok végrehajtásához a beteg alispánnak már nem volt ereje, ezért a vármegye közönségének legnagyobb sajnálatára nyugalomba vonult.” – írta az alispán lemondásának körülményeire visszaemlékezve Küry halálakor a megyei sajtó. Jász-Nagykun-Szolnok megyei Lapok, 1926. április 1.

– *testvéreimnek.*⁴⁶ E sorokat olvasva, nem pusztán egy alázatos, elhivatott és önfeláldozó köztisztviselői pálya tragikus befejezésének körülményeire, hanem az alispán kiemelkedő személyes tulajdonságaira, lokálpatriotizmusára, filantropizmusára, morális meggyőződésére derülhet fény.

A megye közönsége lehetővé tette, hogy amíg nem sikerül a nyugállományba vonuló alispánnak és családjának megfelelő lakást biztosítani Szolnokon, addig a háborús sérülések után felújított vármegyeházán maradhatott. Az egészséget végérvényesen elvesztő alispán 1920-ban költözött családjával a szolnoki Belvárosi Nagytemplom átellenében nyíló, Madách út 43. számú, a Templom út sarkán álló polgárházba. Küry Albert a közélettől teljesen visszavonultan, ebben a házban élte le hátra lévő éveit, egészen 1926. március 30-án bekövetkezett haláláig. A köztisztviselőben álló alispánt a vármegye saját halottjának tekintette, temetésének költségeit magára vállalta, és emlékének méltó megőrzése érdekében Küry Albert sírját fekete márvány emlékoszloppal jelölte meg a szolnoki temetőben.⁴⁷ Az egykor nagy megbecsülésben részesített alispán közigazgatási pályaképe és példamutató tisztviselői életműve sajnálatos módon a feledés homályába merült, a szocializmus kori magyar történetírás megakadályozta, hogy az emberileg és szakmailag is kiemelkedő közigazgatási szakember emlékét méltó módon megőrizze és ápolja megyéje, szülővárosa. A kutatások új, és folyamatosan bővülő eredményei ma már lehetővé teszik, hogy Küry Albert pályáján keresztül a megyei közigazgatás történetéről is részletesebb és árnyaltabb tudással rendelkezünk, és a helytörténet egy kiemelkedő szereplőjének életútjáról, illetve egy súlyos megpróbáltatásokkal járó, fontos korszakáról ismereteinket gyarapítsuk.

⁴⁶ Bíró Mátyás bizottsági tag indítványa Jász-Nagykun-Szolnok Vármegye Törvényhatósági Bizottságának. Fegyvernek, 1919. október 6., valamint Küry Albert nyugalmazott alispán indítványa segélyezése ügyében. Szolnok, 1919. október 14. MNL JNSZML IV. 407. Alispáni iratok 5598/1920.

⁴⁷ MNL JNSZML IV. 405. Jász-Nagykun-Szolnok megye kgy. jkv. 651/1926. 1926. június 21. A néhai alispán temetésének költségeire (Dusek Ferenc temetési vállalkozónak 15.129.600 Korona, Wachs Pál nyomdász részére 2.640.000 Korona és özv. Guszmag Antalné szolnoki kertész részére 500.000 Korona összegben) összesen 18.269.600 Koronát Alexander Imre alispán javaslatára a közgyűlés a vármegyei háztartási alapból utólagosan jóváhagyott.

A FORGOTTEN „ALISPÁN” – THE CAREER OF ALBERT KÜRY

by Tamás Fülöp
Summary

In the last third of the 19th century Hungary made considerable progress towards the building of a modern civil state administration. Thanks to the expansion of research into the history of administration and local archontology that has been made in the county archives over the last fifteen years, we now have an ever more comprehensive view of the operation of county administration in the early 20th century. Based on this research, it appears in the administrative structure of post-1867 Hungary a number of high-ranking officials were active who, alongside their expertise and professional vocation, were also called to become esteemed members of their local communities by their sense of responsibility, humanity, and moral conviction reflected by practical actions. In the present paper, I have undertaken the analysis of such, by no means untypical, career, while calling attention to the necessity of further comparative research.

MŰHELY

Tuza Csilla

ÁLLAMI SZOLGÁLAT, KÖZSZOLGÁLAT A 19. SZÁZAD KÖZEPÉN

Egy készülő abszolutizmuskori személyügyi adatbázis

Bevezetés

A közszolgalat egyidős az állam megjelenésével, hiszen mindig is szükség volt olyan írástudó rétegre, amely ellátja az államigazgatási teendőket és lojális a rendszerhez, amelytől a megélhetése függ. Habár a történelem folyamán nem mindig köztisztviselőknak hívták őket, mégis évszázadok óta ők biztosították az államigazgatás gördülékeny működését.

A felvilágosodás korában megjelenő modern állam kialakulásával, az állam és egyház szétválásával, a közigazgatási ágak szétválasztásával ez a réteg is átalakult. A 18. században jelentek meg azok a közszolgák, akik már élethivatásszerűen dolgoztak az államigazgatásban, és munkájuk elvégzéséhez a szükséges szaktudással, iskolai végzettséggel rendelkeztek.

Magyarországon Mária Terézia és II. József uralkodása alatt alakult ki az a hivatalnokréteg, amelyet már modern értelemben vett, szakképzett közszolgák alkottak. Mária Terézia 1769-ben elrendelte az ügyvédek számára az ügyvédi szakvizsga letételét, ezzel kívánta biztosítani egyben azt is, hogy a közigazgatásba is jogvégzett emberek kerüljenek. II. József a közigazgatási alkalmazottak számára kötelezővé tette a legalább alapfokú jogi tanulmányokat.¹

¹ Erre a folyamatra lásd *Varga Endre – Veres Miklós: Bírósági levéltárak 1526–1869.* Bp. 1989. 193–203.

A katonai minősítések szolgáltak mintául a hivatalnoki minősítésekhez is. A köztisztviselők Mária Terézia kora óta részesülnek állami nyugdíjban.²

Milyen volt a jó hivatalnok? „Mindenkinek legjobb tudása szerint kell az ügyeket intéznie, ne gondoljon semmi másra, ne lásson és ne halljon meg egyebet, csak azt, ami ezekre vonatkozik.” A vezető „valóságos munkát végezzen, hassa át a közjó szeretete, s erre nevelje rá beosztottit is”. Az ilyen vezetőnek megfelelő iskolázottsággal kell rendelkeznie, és mielőtt vezető beosztást kap, megfelelő gyakorlatra kell szert tennie.³

II. József tette lehetővé, hogy nem nemesek is vállalhattak már közhivatalokban állást, a közszolgálat élethivatássá, kenyérkeresetté vált. Ugyanakkor viszont megjelent a nemesség körében is egy új, hivatalnoki réteg, amelynek korábban anyagi lehetőségei nem tették lehetővé a hivatalok vállalását, most azonban megnyílt előttük az út, elsősorban a megyei hivatalokban.⁴

Minősítés a Bach-korszakban

A minősítés igen fontos dolog volt a köztisztviselő számára, hiszen a jó minősítés határozta meg hivatali előmenetelét, fizetésemelését, napidíjas alkalmazottból állandó státuszba vételét. Ha állást változtatott, vitte magával minősítési listáját, és az ott leírtak jelentős súllyal estek latba az elbírálásnál, megkapja-e az állást, vagy sem. Elvárták a hivatalnoktól, hogy igyekvő legyen, szorgalmas, továbbképezze magát állásában, jellemére nézve pedig legyen kellemes, jól nevelt, tudjon együtt dolgozni kollegáival, és engedelmeskedjen hivatali feljebbvalójának. A Bach-korszak hivatalnokait politikai szempontból is minősíteni kellett. A nyelvtudás nem előny, hanem elvárás volt.

Különös jelentőséggel bírtak a minősítési lapok az 1850-es, 1860-as időszakban. Az 1848–1849. évi szabadságharc leverése után az új közigazgatási rendszerben csak olyan személyeket alkalmaztak, akik igazolni tudták, hogy a szabadságharc idején nem kompromittálódtak, nem vállaltak szerepet a forradalomban, a magyar minisztériumokban nem álltak alkalmazásban. Ezt a hivatalnokoknak az ún. igazolóbizottságok (Purifications-Comité) előtt kellett tisztázniuk, mai szóval az eljárást átvilágításnak neveznénk. A vizsgálatot a

² A hivatalnoki réteg kiépítésére tett intézkedésekre lásd Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Magyar Királyi Kancellária Levéltára – Kancellária regisztratúrája – Acta generalia (a továbbiakban: MNL OL A 39) 1780:6549, MNL OL A 39 1781:2485.

³ *Hajdu Lajos*: A közjó szolgálatában. Bp. 1983. 9.

⁴ Az új hivatali nemességre lásd *Vajnági Márta*: Új hivatali nemesség Magyarországon a 18. század második felében. Sic itur ad astra. 2003. 2–3. sz. 175–226.; A megyei hivatalokra, különös tekintettel az abszolutizmuskorra példa *Pap József*: „Én is a passzív ellenállók egyike voltam...” Aetas, 15. (2000: 1–2. sz.)

katonai igazgatás hatóságai végezték a civilek esetében is. A vizsgálat lefolytatására nézve 1849-ben adták ki az irányelveket.⁵

Az igazolásból eleve kizárták azokat, akik a Függetlenségi Nyilatkozat kihirdetése után még hivatalt vállaltak. Mivel az uralkodót megfosztották trónjától, a trónfosztás után hivatalt vállalókat felségárulónak tekintették, akik nem szolgálhatják ugyanazt az uralkodót, akit megtagadtak. Azok is eme rendelkezés hatálya alá estek, akik elvállalták ugyan a hivatalt, de akár betegség, akár más okok miatt végül is nem léptek szolgálatba.

Az igazoláshoz be kellett mutatnia a jelöltnek minden hivatalos papírját, és két tanúval is igazolnia kellett, hogy a forradalom alatt lojálisan viselkedett. Nem büntették azokat, akik még az uralkodó által kinevezett és elismert kormányok és miniszterelnökök idején viseltek közhivatalt. Így például Barta Adolf, aki Esztergom megyében vállalt hivatalt és a forradalom idején még kitüntetést is kapott, viselhetett hivatalt a Bach-korszakban is, mert a legitim kormányok idején szolgált, és a Függetlenségi Nyilatkozat után már nem.⁶ Bene Imre igazolni tudta, hogy habár közvetlenül a forradalom előtt titkári állásért folyamodott, a forradalom miatt azonban már nem vállalta el az egyébként megszerzett állását.⁷ Daróczy Ignácot 1850-től alkalmazták ugyan, de mivel nem tudta megnyugtatóan igazolni forradalom alatti lojális magatartását, ajánlják megfigyelését, és ezt még minősítési lapjára is felvezették.⁸ Megemlíthetjük még Belnay Lajost, aki 1848 előtt a Magyar Királyi Kancellárián kezdte pályafutását, és az április törvények után egyenesen vezetett útja a Külügyminisztériumba. Azonban már a Szemere-kormány idején elhagyta a minisztériumi szolgálatot, és inkább Nyitra megyében húzta meg magát. Az új rendszerben végül a Pozsonyi Helytartósági Osztályig jutott.⁹ Általában úgy tapasztaltuk, hogy a forradalom és szabadságharc idején nem kompromittálódott hivatalnokokat mind alkalmazták, sőt, kimondottan előnyt jelentett, ha valaki már 1848 előtt is hivatali gyakorlatot szerzett.

Csizmadia Andor adatai¹⁰ szerint a Bach-korszak hivatalaiban mintegy 18 000 hivatalnok dolgozott hivatásszerűen, vagyis fizetésükön kívül biztosítani kellett nekik a nyugdíjukat is, és sok esetben bizonyos természetbeni juttatásokat is kaptak. A természetbeni juttatások közé tartozott a szolgálati lakás, téli tüzelő, útiköltség térítés, esetleg megművelhető kert vagy földdarab stb.¹¹ Szabadságra elmehettek ugyan, de ezek nem voltak fizetett napok, kérvényezni

⁵ MNL OL Abszolútizmuskori levéltár – K. K. Purifications Comité D 293 1849:7065.

⁶ MNL OL Abszolútizmuskori levéltár – Magyar Királyi Kancellária Levéltára – Személyügyi iratok (a továbbiakban: MNL OL D 188) – Bach-korszakbeli kimutatások – Barta Adolf.

⁷ MNL OL D 188 – Bach-korszakbeli kimutatások – Bene Imre.

⁸ MNL OL D 188 – Bach-korszakbeli kimutatások – Daróczy Ignác.

⁹ MNL OL D 188 – Bach-korszakbeli kimutatások – Belnay Lajos.

¹⁰ *Csizmadia Andor: A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig.* Bp. 1976. 93.

¹¹ A szolgálati lakás pénzen megváltható volt, de erre ritkán került sor, és mindig alapos indok támasztotta alá. Ilyen volt például a Veszprém megyei börtönigazgató érvelése, hogy a

kellett, és csak meghatározott számú napokat vehettek igénybe, a napok száma szolgálati évek és beosztás szerint is változott. Minősítési lapjukra rávezették azt is, ha napidíjas alkalmazottakból állandósították őket, illetve ha változtatlan minőségben nagyobb fizetésért dolgoztak tovább.

Az 1860-ban újra felállított Magyar Királyi Kancellária ma is őrzi azoknak a hivatalnokoknak a minősítési tábláit, akik a Bach-korszak idején állami alkalmazásban álltak.¹² Ezek igen sok mindent elárulnak a megfigyelőnek. A minősítési lapokat és hivatalnoki névsorokat tanulmányozva elvétve találunk olyan tisztviselőt, aki a cseh, sziléziai, osztrák, itáliai területekről érkezett Magyarországra, és egyáltalán nem tudott magyarul. Ritka eset volt például a prágai születésű Vinzenz Edlenbach, aki még németül sem tudott, és csehországi pályafutása után a kassai kerületbe került szolgabírónak.¹³

Az 1850-es években szolgáló hazai hivatalnokréteget tehát erős túlzás lenne „idegen”-nek beállítani. Mivel a német lett a hivatali nyelv, akadtak természetesen olyan emberek, akik az említett cseh-osztrák tartományokból vagy Szilézia területéről, sőt az olasz tartományokból jöttek Magyarországra dolgozni, de kijelenthetjük, hogy a hivatalnokaink zöme nemcsak hogy magyar volt, de többnyire az 1848 előtti időszak vármegyei hivatalainál, vagy a Magyar Kamaránál, a Magyar Királyi Helytartótanácsnál, a Magyar Királyi Kancelláriánál szolgáltak. Az 1848 előtti hivatalnokrétegnek latinul, németül mindenképpen tudnia kellett, így számukra a német hivatali nyelv nem okozhatott gondot. Aki nemzetiségek által lakott területeken született vagy szolgált, az beszélt szlovákul, horvátul, szerbül, románul vagy ruténül is. Minősítésnél megkülönböztették azt is, hogy csak beszél, vagy ír és olvas is az adott nyelven. Ennek azért volt jelentősége, mert az alacsonyabb hivatali alkalmazottak (hivatalszolgák, börtönőrök) sok esetben teljesen írástudatlanok voltak, de előfordult, hogy három-négy nyelven is megértették magukat.

Mivel a közigazgatás nyelve a német lett, talán ez az egyik oka annak a toposznak, mely meghonosodott a korszakra vonatkozó szakirodalomban, vagyis annak, hogy a Bach-huszárok külföldiek voltak, az új rendszer magyarokat nem alkalmazott. A régi, áprilisi törvényekkel felosztatott hivatalok alkalmazottai 1849 után a rendszerrel való együttműködést választották. Ennek oka részben a kenyérkereseti kényszer volt, részben az osztrák elnyomó rendszer elleni tiltakozásul a magyar hivatalnokréteg túlsúlyának megtartása.¹⁴ Sőt, a német közigazgatási nyelv ellenére előfordult, hogy valakit pontosan a

szolgálati lakásból annak rossz állapota miatt kénytelen volt kiköltözni. MNL OL Abszolutizmuskori levéltár – K. K. Districts Regierung Oedenburg – Általános iratok D 112 Cumulus.

¹² MNL OL D 188 – Bach-korszakbeli kimutatások. Ezen kívül a különböző felsőfokú és megyei hatóságok is őrizzék bőségesen személyügyi iratokat, így minősítési táblákat is, de az adatbázishoz most csak az elsőként említett dokumentumokat vesszük figyelembe.

¹³ MNL OL D 188 – Bach-korszakbeli kimutatások – Edlenbach Vinzenz.

¹⁴ Erre lásd *Csapody Tamás*: Passzív rezisztencia szekunder formái Magyarországon 1848 és 1865 között. Politikatudományi Szemle 14. (2005: 1–2. sz.) 184–196.

magyar nyelvtudás hiánya miatt helyeztettek át német, illetve szlovák nyelvterületre.¹⁵

A minősítéseket a hivatalnok előjárójának, vagy a hivatalvezetőnek kellett elvégeznie. Az illető benyújtotta iskolai bizonyítványait, az előző munkahelyéről kapott igazolásokat, fizetési kimutatásait, esetleges kitüntetéseit stb. A minősítési lapra rávezették valamennyi iskoláját, általános iskolától kezdve a gimnáziumi, illetve egyetemi végzettségig. Felsorolták, milyen tantárgyakat hány évig tanult, van-e valamiből szakvizsgája. Az előző munkahelyeket is részletesen felsorolták: mettől meddig dolgozott ott, milyen beosztásban, mennyi fizetésért. A hitelesség végett valamennyi bemutatott dokumentum számát, kiadóját, dátumát is feljegyezték. Az 1850-es évek minősítési táblázataiban ezen kívül feljegyezték a minősített személy rövid életrajzát, családi állapotát, és kitértek arra is, ha előző munkahelyein dicséretben részesült, vagy éppen elmarasztalták.

Dicséretet kiérdemelni nehéz volt, de igen kevés az elmarasztaló megjegyzés is. Nagyon kiemelkedő lehetett annak a hibája, akinek ez már rákerült a minősítési lapjára. Így például Horváth Andrást, a győri igazgatási kerület alkalmazottját többszöri figyelmeztetés után amiatt sújtották büntetéssel, mert nem tartotta be a hivatali határidőket, és ez már rákerült lapjára is.¹⁶ Ebner Károly, a nagyszombati bíróság vizsgálóbiztosa szakmailag ugyan feddhetetlen volt, de arrogáns viselkedéséért mégis figyelmeztetésben részesült.¹⁷ Bertalan Lajos pedig folyamatos hivatali késései miatt fegyelmi büntetést kapott.¹⁸

Az orvosokról is készültek minősítések, amennyiben állami (megyei) intézményben dolgoztak, vagy tisztiorvosok voltak. Az ő minősítésük is ugyanúgy történt, mint a hivatalnokoké. Iskolai végzettségük minden esetben orvosi egyetem volt, csak a legmagasabb iskolai képzettséggel kaphattak tisztiorvosi állást. Hammerschmid József trsztenai (Árva vm.) kerületi orvost azért részesítették dicséretben, mert a szabadságharc alatt Trsztenában saját költségén kórházat állított fel, ahol nemzetiségre való tekintet nélkül osztrák, magyar és orosz katonákat egyformán gyógykezelt — ellenszolgálatás nélkül.¹⁹

A hivatalnokok között nemesi, kispap, kispapnemesi származásúakat is találunk. A nemesek hivatalvállalásának okait fentebb már említettük. Ha ők állami szolgálatot vállaltak, akkor ugyanúgy rendelkezniük kellett a szükséges szakképzettséggel, nyelvtudással, és ugyanúgy készültek róluk is minősítési táblák. Így ismerősként találjuk meg Augusz Antalt, aki a szabadságharc után Tolna vármegye királyi biztosa volt. Minősítési táblájából megtudhatjuk, hogy egész élete Tolna vármegyéhez kötődik, pályafutását aljegyzőként kezdte még 1826-ban,

¹⁵ MNL OL D 188 – Bach-korszakbeli kimutatások – Moriz Ehler.

¹⁶ MNL OL D 188 – Bach-korszakbeli kimutatások – Horváth András.

¹⁷ MNL OL D 188 – Bach-korszakbeli kimutatások – Ebner Károly.

¹⁸ MNL OL D 188 – Bach-korszakbeli kimutatások – Bertalan Lajos.

¹⁹ MNL OL D 188 – Bach-korszakbeli kimutatások – Hammerschmid József.

és fokozatosan jutott fel a ranglétrán.²⁰ Vagy találkozhatunk a szalai Barkóczy család képviselőivel, Antallal és Ferencel, akik megfelelő jogi végzettséggel megyei igazgatási feladatokat láttak el.²¹

Azonban a felettes hatóság (a helytartóság, a helytartótanácsi osztályok stb.) nemcsak a hivatalnokként tevékenykedőkről várt minősítéseket. A hivatalszolgákról, hivatalsegégekről is készültek minősítések (a korban a hivatalszolgák takarítói, karbantartói, mindenes tevékenységet látott el, a hivatalsegéd kicsit magasabb fizetésért dolgozott, és inkább gondnoki teendőkkal foglalkozott). Ezek az emberek szinte kivétel nélkül mind írástudatlanok voltak és többségük hosszú közkatonai szolgálat után került idősebb korára egy-egy hivatalba, sok volt közöttük az invalidus katona. Általában hivatalszolgai teendőiket, igen kis fizetésért, de hiánytalanul ellátták. Ritka kivétel volt Fedorcsák Onofrie, akiről megjegyzik, hogy olyan korlátolt, hogy még hivatalszolgai teendőit sem tudja megfelelően ellátni. (Fedorcsák majdnem 20 évig tüzér volt.)²²

A minősítésekben fontos szempont volt az is, hogyan viselkedik a hivatalnok hivatalon kívül. Akárcsak manapság, akkor is úgy tekintettek a köztisztviselőkre, hogy az államot képviselik, a hivatalban ügyes-bajos dolgait intéző ember a vele szemben ülő hivatalnok ruhájából, külsejéből, magatartásából, modorából alkot képet az államigazgatásról és az államot igazgató felső vezetői rétegről. Fontos volt, hogy a tisztviselők mind hivatalukban, mind hivatalon kívüli tevékenységükben megőrizték méltóságukat, kulturált modorukat, illetlenül, piszkosan, részegen sehol ne jelenjenek meg.

A hivatalnokok szakmai minősítésében legfontosabbnak a szorgalmára és képességeire vonatkozó megjegyzéseket tartották. Ezeket külön is kiemelték, ha az illető kivételes szorgalomról (vagy éppen lustaságról) tett tanúbizonyságot. A hivatalnokok képességeinek jellemzésekor iskolai végzettségét nem minősítették, hiszen az alap volt, hogy a hivatalához szükséges tanulmányai meglegyenek. Viszont megjegyezték, ha valakinek kirívóan jók vagy éppen gyengék voltak a szakmai képességei, feladatát éppen csak képes volt ellátni. Csernyus Istvánról csupa jót írnak, de hibájául róják fel, hogy túlságosan fontos számára, ki mit gondol róla, népszerűségahajhász, és ez nem feltétlenül válik munkájának előnyére.²³ Adolf Curry szakmai képzettségével, képességeivel semmi baj, de könnyelműnek és lustának találják.²⁴ Dobránszky Antalt egyenesen eltanácsolja a hivatalvezetője, aki azt írta róla, hogy sem munkájához nem ért, sem hivatalon kívüli magatartása nem megfelelő.²⁵ Érdeemes azonban megjegyezni,

²⁰ MNL OL D 188 – Bach-korszakbeli kimutatások – Augusz Antal.

²¹ MNL OL D 188 – Bach-korszakbeli kimutatások – Barkóczy Antal; MNL OL D 188 – Bach-korszakbeli kimutatások – Barkóczy Ferenc.

²² MNL OL D 188 – Bach-korszakbeli kimutatások – Fedorcsák Onofrie.

²³ MNL OL D 188 – Bach-korszakbeli kimutatások – Csernyus István.

²⁴ MNL OL D 188 – Bach-korszakbeli kimutatások – Curry Adolf.

²⁵ MNL OL D 188 – Bach-korszakbeli kimutatások – Dobránszky Antal.

hogy egyes esetekben a más hivataloknál készült minősítések teljesen ellenkező véleményt is tartalmazhattak ugyanarról az egyénről.

A minősítési táblák tanulmányozása során megállapítható: a közsolgálati pálya már a 19. században is igen tekintélyes szaktudást és nyelvismereteket igénylő pálya volt, ahol különös hangsúlyt fektettek arra is, hogy a közszolga megjelenése, viselkedése is méltó legyen állásához, helyzetéhez.

A minősítési táblázatok adatait megfelelő módszerekkel feldolgozva és elemezve sok területen hasznosíthatjuk ezt a forrást.

Először is archontológiai adatokat nyerhetünk belőle és egy-egy hivatal teljes tisztikarát összeállíthatjuk.²⁶

A különböző hatóságok személyzeti kimutatásait összevetve megtudhatjuk, milyen jellegű migráció volt az egyes hatóságok között, illetve milyen lehetősége volt egy hivatalnoknak a karrierépítésben. Ezzel párhuzamosan az iskolai végzettségről is képet kaphatunk, azaz következtethetünk az iskolai bizonyítványok, nyelvtudás alapján a hivatalnokréteg képzettségére, műveltségére, sőt, az állami elvárásokat is megismerhetjük.

Mivel sok esetben a családi adatokat is felsorolják, a családkutatók is haszonnal forgathatják ezt a típusú forrást.

A hivatalnokok esetében mindig megnevezik előző munkahelyüket is, ebből következtethetünk a hivatalnokok belső migrációjára, elvándorlására, és más forrásokkal egybevetve vizsgálhatjuk ennek okait is. Ilyen viszonylatban akár a szociológia, az értelmiségkutatás is hasznosíthatja ezeket az adatokat.

Mivel minősítési táblázatokat minden megyei és felsőfokú hatóság iratai között találhatunk, a kutatás bonyolult és hosszadalmas lehet, de ezt megkönnyíthetik a számítógépes adatbázisok.

3. Személyügyi adatbázis

A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára az elmúlt években az adatbázis létrehozására, mint a modern segédletkészítés leginkább használható formáira helyezte a hangsúlyt. Ezek létrehozásakor alapvető követelményként jelenik meg, hogy egymással kompatibilisek, összekapcsolhatók legyenek, illetve hogy valamennyi esetben digitális fotókat lehessen kapcsolni az egyes adatokhoz.

Az Országos Levéltárban jelenleg több különféle adatbázis mellett készül a Magyar Királyi Kancellária iratanyagában őrzött Bach-korszakbeli személyügyi nyilvántartások feldolgozása is. Ennek létrehozásakor elsődleges szempont volt, hogy a későbbiek során más hatóságok (és megyei levéltárak) iratanyagában

²⁶ Ember Győző 18. századi helytartótanácsi alkalmazottaira vonatkozó példa értékű munkája (*Ember Győző: A Magyar Királyi Helytartótanács ügyintézésnek története 1724–1848*. Bp. 1940.) óta számos ilyen mű született, főleg megyei viszonylatban. Ezeket helyhiány miatt itt nem soroljuk fel.

őrzött személyügyi kimutatásokat is fel lehessen dolgozni, az adatbázis kompatibilis legyen más, megyei levéltárakban készülő hasonló adatbázisokkal.

Mint a fentiekben említettük, az adatbázisok eredményesebben és könnyebben használhatók a kutatás számára, ha összekapcsolhatók, és egy közös keresőprogrammal valamennyi, a rendszerbe bekapcsolt adatbázisban egyszerre lehet keresést végezni. Ez az összekapcsolódás a Nemzeti Levéltárban működő E-levéltár informatikusai által kifejlesztett névtérben valósul meg. Különösen jól használható a névtérben a jelen, személyügyi nyilvántartási adatbázis, hiszen valamennyi hivatalnok, aki állami szolgálatot vállalt, feltűnik a különböző hatóságok hivatalainál, települések népesség-összeírásaiban, iskolák névjegyzékeiben, városi könyvekben stb., tehát különböző típusú adatbázisokban is fellelhetjük ugyanazt a személyt.

A személyügyi nyilvántartási adatbázis szerkezetének kialakításában jó alapot jelentettek a minősítési táblák rovatai.

A minősítés általános adatokkal kezdődik:

Felsorolják az illető születési helyét, idejét, családi állapotára vonatkozó adatokat, néha még gyermekei nevét is. Fontosnak tartották, hogy a hivatalnok családos ember legyen, ezzel nőtt a megbízhatósága, illetve az erkölcsös élet alapjának tekintették a családot.

Itt sorolják fel a hivatalnok iskolai végzettségét is; hacsak nem hivatalszolgáról, börtönőrről stb. volt szó, akkor szinte minden esetben megtaláljuk a jogi végzettséget. Ha az illető később jogi pályát futott be, akkor az egyetemi szintű jogi végzettség elengedhetetlen volt, némelyik jelölt bemutatta a büntetőjogból, polgárjogból, bányajogból szerzett külön bizonyítványait, a bírói vagy ügyvédi szakvizsgáját. Ha az illető a közigazgatásban óhajtott elhelyezkedni, és nem törekedett főtörvényszékekre, akkor elég volt a váradi, pozsonyi vagy kassai, győri jogi akadémia oktatása is. Némelyik hivatalnoknak egyéb iskolai végzettsége is volt, például August István elvégezte a magyaróvári gazdasági iskolát,²⁷ Czweck Ferenc retorikai tanulmányokat folytatott,²⁸ Drexler József földmérést tanult,²⁹ Guitman Imre pedig jogi végzettsége mellett esztétikával, könyveléssel, gazdasági és műszaki tanulmányokkal is foglalkozott.³⁰

Az iskolai végzettség mellett a nyelvtudás volt még igen fontos. Általában a magyar mellett a német és a latin nyelvtudás szinte mindig jelen volt. Az illető születési helyétől függően szlovák, rutén vagy román, néha szerb vagy horvát nyelven is beszélt, és elég jelentős számban beszéltek a hivatalnokok franciául is. Előfordult angol és olasz nyelvtudás, és esetenként ógörög és lengyel is. A cseh tartományokból érkezettek természetesen csehül tudtak. Megfigyelhető azonban, hogy a cseh és szlovák nyelvet a minősítők gyakran összekeverik, és egyszerűen

²⁷ MNL OL D 188 – Bach-korszakbeli kimutatások – August István.

²⁸ MNL OL D 188 – Bach-korszakbeli kimutatások – Czweck Ferenc.

²⁹ MNL OL D 188 – Bach-korszakbeli kimutatások – Drexler József.

³⁰ MNL OL D 188 – Bach-korszakbeli kimutatások – Guitman Imre.

csak szláv nyelvként utalnak valamelyikre, illetve a szerb és horvát esetében szinonimaként használják az illírt. Mivel nem mindig állapítható meg, pontosan milyen nyelvről van szó, az adatbázisban a szláv illetve illír nyelvet vettük fel.

A következő blokkban a pályafutásra vonatkozó adatokat találjuk. Felsorolják az előző munkahelyeket, szolgálati idő megjelölésével (vagy pontos –tól –ig dátummal, vagy szolgálati évek számával) teszik, és ha az illető magánvállalkozóként, titkárként stb. dolgozott, vagy betegség miatt nem dolgozott, ezt is megjegyzik. A katonai szolgálatot minden esetben feljegyzik. Nem minden esetben, de általában a fizetést is megemlítették, és ami nagyon fontos volt, hogy mikor tette le hivatali esküjét. Néha elég részletes adatokat találhatunk arra nézve, mi volt a pontos munkaköre az illetőnek, hogyan végezte el munkáját. Itt jegyezték fel a munkájára vonatkozó dicséreteket, büntetéseket, mulasztásokat is. A hivatali adatokat az utolsó hivatal vezetőjének minden esetben láttamoznia, dátumoznia kellett, és aláírásával (néhány esetben hivatali pecsétjével is) hitelesítette.

A harmadik blokk voltaképpen a valódi minősítés. Itt – mint már említettük – a legfontosabb szempontok, hogy az illető milyen szorgalommal, milyen képességekkel végzi munkáját, hogyan viselkedik hivatalon belül és azon kívül, illetve a korszak jellemzőjeként a politikai magatartásáról is jellemzést kellett írni. Ezeket a rovatokat alacsony beosztású hivatalnok (például hivataloszolga) esetében legtöbbször ki se töltötték. Előfordult nem egyszer, hogy több minősítéssel rendelkező hivatalnok minősítései teljesen ellenkező képet adnak a hivatalnok jelleméről, képességéről, munkájáról.

Az adatbázis rovatai tehát a fenti blokkokhoz és ezeken belül a fenti kérdőpontokhoz igazodnak.

A hivatalnok nevét az adatbázisban magyarosítva vettük fel, mivel a különböző nyelvű minősítési táblákban más-más keresztnévvel (magyarul és németül is) szerepelnek. A családi adatokat nem vettük fel, ott, ahol ez igen részletes volt, a megjegyzés rovatban feljegyeztük ezt a ténytet.

Minden esetben felvettük az összes iskolát, illetve iskolai végzettséget, a beszélt nyelveket (de nem jeleztük, hogy ezt milyen szinten beszéli, vagy csak beszéli, de nem használja írásban), valamint az illető összes munkahelyét, ahol tudtuk, a pontos szolgálati idő megjelölésével.

A minősítések szövegesek, ezeket az adatbázisban nem írtuk át eredeti nyelven sem, és fordításban sem, csupán a vezérszavakat jelöltük. Ugyanígy külön rovatban, összefoglalóan jelöljük a kitüntetéseket, elmarasztalásokat, említésre méltó eseményeket stb.

Az adatbázis fontos rovata a jelzet, hiszen a jövőben a jelzet alapján fogjuk összekötni az adatokat a minősítési táblák digitális fotóival.

Jelenleg az adatbázis még készülöben van, hosszú távú terveinkben azonban más hatóságok, és más levéltárak dokumentumainak táblázatait is összekapcsolhatjuk vele, ezért különösen fontossá válik a jelzet alapján történő egyértelmű azonosítás.

STATE SERVICE, PUBLIC SERVICE
IN THE MIDDLE OF THE NINETEENTH CENTURY

by Csilla Tuza
Summary

The working of the state has always been founded upon the services of the literate groups, who played an indispensable role in running the bureaucratic apparatus. With the emergence of the modern state in the Enlightenment era, and the separation of state and church, as well as the different branches of the administration, these social groups were also transformed. It was then that those public servants appeared, who did their work as a profession, in return for pay, and whose position was already dependent on a degree of schooling. In Hungary it was Joseph II who ordered the rating of public officials, an important development for thereafter the career, salary and rewarding of officials was conditioned by their qualification. Qualification forms have survived from all the offices, but these were especially important after the War of Independence in 1848/49, when only such persons were employed who had not been involved in the anti-Habsburg war. In the Hungarian National Archives, the qualification forms from the period of the Bach administration are currently being worked into a database.

TÖRTÉNETI IRODALOM

Deák Ágnes
„ZSANDÁROS ÉS POLICZÁJOS IDŐK”
Államrendőrség Magyarországon, 1849–1867.
Osiris Kiadó, Bp., 2015. 662. o.

A vizsgált időszak (1849–1867) a magyar történetírás egyik „mostoha” fejezete. Leegyszerűsítve és némileg sarkítva: az osztrák önkényuralom, valamint az arra válaszként adott magyarországi passzív ellenállás jellemzi ezt a közel 20 évet. Az utóbbi időben számos új kutatás irányul erre a korszakra, amely felülvizsgálja a korábbi történetírók által megteremtett és a közvélekedésbe is átkerült sztereotípiákat. Deák Ágnesnek ebben komoly szerepe van, mind a korszak egészét áttekintő munkái, mind az egy-egy részterületre (nemzetiségi kérdés, államrendőrség, sajtótörténet, községi autonómia) koncentrááló művei fontos láncszemei ennek a folyamatnak. Német és angol nyelvű publikációi meghatározó alapművek a korszakkal foglalkozó külföldi történészek számára is.

A kötet Deák Ágnes akadémiai doktori disszertációja, amely egy olyan témát, intézményt jár körbe, amelyet még az osztrák történetírás sem tárt fel ilyen részletességgel. (A *Die Habsburgermonarchie* című sorozat, amely nemzetközi szerzőgárdával dolgozik, más szempontok alapján tárgyalja a birodalmi intézmények történetét.)

Az 582 oldalnyi főszöveget 19 táblázat és további mellékletek egészítik ki, a források és a szakirodalom arról tájékoztat bennünket, hogy a szerző hatalmas kéziratos és nyomtatott forrásanyagot dolgozott fel. (A források ismertetése, illetve azok hiányának indoklása a főszövegben kapott helyet.) A szakirodalmi jegyzék 232 tétele ugyancsak meggyőzően bizonyítja, hogy az olvasó egy alapos történetírói munkát tart a kezében. A kötet végén találjuk továbbá a felhasznált 25 illusztráció lelőhelyének listáját, valamint a névjegyzéket.

A Deák Ágnes által a *Bevezetés*ben megadott cél: a Magyarországon felállított állami rendőrségi szervezet bemutatása, működési mechanizmusainak megrajzolása, az államrendőrségi adatgyűjtés jellemzése, illetve az informátorok kilétének „leleplezése”. Említésre kerül az információszerzésben részt vevő összes hálózat: rendőrség, csendőrség, hadsereg, titkos postai páholyok, közigazgatási hatóságok, de a vizsgálat középpontjában az államrendőrség áll. Elsőként az erről szóló fejezeteknek az összefoglalását kíséreljük meg.

A kötet első fele logikusan tárja elénk a kijelölt évkör „rendőri ügyét”, bepillantást nyújtva a megelőző korszak államrendőrségi rendszerébe is. Az 1849-től 1859-ig tartó időszak tárgyalása Alexander Bach belügyminiszter és Johann Kempen von Fichtenstamm altábornagy tevékenysége köré szerveződik. Az 1848-as események után

Bach irányításával decentralizált formában épült újjá a rendőrségi szervezet, és 1852-ig a közigazgatás részeként működő rendőrség felügyeletét a belügyminiszter gyakorolta. Bach célja az volt, hogy bizonyítsa: „a civil hatóságok képesek a rendfenntartásra” az ostromállapot megszüntetése után is. (41.) Valójában a rendszer ilyen próbájára nem volt lehetőség, még az ostromállapot felszámolása előtt történt ugyanis egy lényeges változás a rendőrség helyzetében. Az 1849-ben a hadseregből kiváló, önálló csendőrség élén álló Johann Kempen lett az 1852-ben életre hívott Legfelső Rendőrhatóság vezetője. Az új rendvédelmi főhivatal vezetését Kempen a birodalmi centralizáció eszméjének megfelelően kezdte meg, egy központosított rendszer kialakítását tűzte ki célul. Bach ugyanakkor igyekezett továbbra is minél több emberét a hivatalban tartani, hogy az új szisztémában is érvényesüljön a befolyása. Bach és Kempen rivalizálása 1859-ben ért véget, amikor mindkettőjüknek meg kellett válnia a hivatalától. A „rendőrminisztérium” továbbra is működött Kempen utódainak vezetésével, egyúttal a korábbi aktivitás mérséklődésével. A szervezeti keretek jelentősen már nem változtak.

Kempen bukása után a hivatal meggyengült, a csendőrség megszüntetése is felmerült, amire azonban a magyarországi helyzet miatt nem került sor. Az 1860–1861-es nehézségek után 1862-től ismét erősödött az államrendőrségi tevékenység, az 1860-as évek közepén viszont üresen hagyták a rendőrminiszteri posztot. Az 1867-es kiegyezéshez vezető tárgyalások során pedig már a magyarországi ügyek átadását kellett előkészíteni.

A magyarországi helyzetet a birodalmi intézmények, intézkedések határozták meg 1849 és 1859 között, jelentős szerep ezen a téren Albrecht főherceg kormányzónak, illetve a pest-budai rendőrkapitánynak, Joseph Protmann-nak jutott. Az első törést ebben a folyamatban a Bach-rendszer bukása okozta. 1859 és 1860 folyamán a magyarországi illetékesek fő feladata a politikailag veszélyes egyének megfigyelése lett. 1860-ban és 1861-ben, az egymást követő politikai kurzusok idején fontossá vált az államrendőrségi működés folyamatosságának biztosítása, egyúttal a korábbi tevékenység nyomainak eltüntetése.

Az 1860-as években Pálffy Móric kormányzó, valamint a Protmann-t váltó Joseph Worafka személye vált meghatározóvá. A visszaállított kancellária az államrendőrségi információszerezés terén háttérbe szorult. 1866-ban intézményi reformokat terveztek, azonban a politikai események erre már nem hagytak időt, a bécsi vezetésnek egyre inkább az ügyek átadására kellett felkészülnie.

Az Andrássy-kormány működésének előkészítéséhez hozzátartozott a Bécsből irányított ügynökhálózat leépítése, illetve átalakítása. Ez azonban nem jelentette a bécsi információszerezés teljes megszüntetését, 1867 után is érkeztek jelentések Magyarországról Bécsbe. A magyar politikai vezetés mindezzel nyilvánvalóan tisztában volt, de nem tették szóvá.

Hogyan jellemezhetjük mindezek alapján a korszakot? A jellemzők egy részére Deák Ágnes már a *Bevezetésben* felhívja a figyelmünket. Elsőként említhetjük az alapvető kérdések tisztázását az államrendőrség kapcsán, például azt, hogy mi is pontosan ennek a hivatalnak a feladata, és hogy melyik minisztérium hatásköre alatt kell működni. A feladatkör szélesedése (egyesületek, sajtó, színházak, idegenek ellenőrzése stb. 11.) utal az államrendőrség jelentőségének növekedésére, az önálló „rendőr-minisztérium” felállítására pedig jelzi a rendőrügy emancipálódását. Érdekes eredményt mutat ugyanakkor az – egy későbbi fejezetben tárgyalt – anyagi háttér, vagyis az államrendőrség költségeinek vizsgálata. A közbiztonságra (rendőrség, csendőrség) fordított összeg ez alapján némi növekedést mutatott, azonban nem volt kiugróan magas. Ráadásul a korszakot mindvégig jellemző központi törekvés, ami megtakarításra utasította a hivatalokat, a rendőrügyek terén is érezte hatását.

Kiemelendő továbbá – a modern államigazgatás kiépítéséhez igazodva – a szakszerűsödés. Ez azonban még nem jelenti azt, hogy például a rendőrügynöki feladatkör

hivatássá vált volna. Szembetűnő viszont a maiakhoz hasonló eszközök használata, mint az internálás vagy az átvilágítás. A legjellemzőbb problémaként pedig kiemelhető az intézményi hierarchián belüli információáramlás útja, mint fő konfliktusforrás.

A kötet második része a konfidensek világába kalauzolja az olvasót. Az itt tárgyalt fejezetek alapján a feltételezés, hogy rendőrügynökök özönlötték volna el a Habsburg Birodalmat, illetve Magyarországot, nem igazolódik. Az ügynökök alacsony száma még akkor is meglepő a kortársak becsléseihez viszonyítva, ha figyelembe vesszük bizonyos források hiányát, valamint a nem nevesített és nem regisztrált közreműködőket.

A jelentők kapcsán Deák Ágnes kiemeli, hogy a korszakban még nem voltak szakképzett kémek, ügynökök. Ezért is lehet meglepő a beazonosítható ügynökök sokszínű háttere. Az információszerezés és -szolgáltatás vállalása mögött számos ok húzódhatott meg, a legfőbb természetesen az anyagi haszonszerzés lehetett. A korszak legeredményesebb magyar ügynöke, Wargha István egy kisebb vagyont kapott azért, mert segédkezett a császári hatóságoknak a magyar korona megtalálásában. Rendőrügynöki hivatásról ugyanakkor még nem beszélhetünk ebben az időben, legfeljebb ideiglenesen vagy mellékállásként működhetett ilyen formában az információszerezési tevékenység. Hozzáteve, hogy a bizalmi viszony megszűnésével a megfigyelőből könnyen megfigyelt válhatott.

Az *ügynökök alkalmazóiak szemüvegén keresztül* című fejezetben néhány olyan részletre (fedőnévválasztás, érintkezés megbízó és megbízott között stb.) is fény derül, amelyek még inkább bevezetik az olvasót az „ügynökhálózat” mindennapi működésébe. Természetesen néhány portréval is megismerkedhetünk a birodalmi és a magyarországi ügynökök közül.

Sokan talán ezt tartanák a kötet legizgalmasabb részének, azonban hasonlóan izgalmas részleteket tartalmaz az a fejezet, amely a közvélemény szempontjából közelíti meg a „besúgó-kérdést”. Az államrendőrség történetének különösen érdekes állomásai a korszak politikai kurzusváltásai. Az 1860-as évek elején úgy tűnhetett, hogy a lakosság megfigyelése enyhült. Ezekben az években a közvélemény hangja is felerősödött, a besúgó-kérdés kapcsán fokozottan. Ekkor kezdtek el keringeni a „spicilisták”, amelyeknek érdekessége, hogy a rajtuk szereplők között kisebbségben voltak azok, akik valóban „besúgóként” tevékenykedtek. Leleplezések azonban sem ekkor, sem 1867 után nem történtek, sőt 1875-öt követően, vagy 1906 és 1909 között sem került ilyesmire sor. A besúgóvád azonban fennmaradt, és bekerült a politikai kampányok retorikájába.

A kötet végén Deák Ágnes felteszi a kérdést, amely nyilván a legtöbb olvasóban felmerül: Sikeres volt-e a korszak államrendőrsége? A válasz értékeléséhez figyelembe kell vennünk a szerző megjegyzését, miszerint teljes mértékben csupán az elképzelések rekonstruálhatók a megmaradt tervezetek, javaslatok alapján. Ezek megvalósulása, illetve a megvalósult rendszer sikeressége inkább csak mozaikszerűen rajzolható meg.

Ami biztosan állítható, hogy a magyarországi politikai és katonai szervezkedéseket mind az 1850-es, mind pedig az 1860-as években sikerült idejében leleplezni, illetve felderíteni. Ugyanakkor hamis információk, felsülések, álügynökök tevékenysége is jellemezte az információszerezést. A teljes lefedettséget ráadásul lehetetlenné tette a társadalmi hatókör korlátozottsága, az arisztokrácia megfigyelése nehéz feladatnak bizonyult. Új kihívást jelentett továbbá a modern kommunikációs eszközök – például a távíró – megjelenése, illetve azok magánszemélyek általi használata.

Az *Összegzés* további szempontokat is vizsgál, ezek közé tartozik többek között a rendőrség és a dinasztikus politika viszonya, a nemzetközi kitekintés, az 1848 előtti időszakkal való összehasonlítás, a kontinuitás kérdése az ügynökök alkalmazása során, valamint a magyarországi hálózat speciális jellemzői.

A kötet és a Deák Ágnes által elvégzett kutatás konklúziójaként három elemet emelnénk ki a szerző záró gondolataiból. A vizsgált korszakban a rendőrség működése

egyrészt nem tudta ellensúlyozni, helyettesíteni a politikai rendszer konszolidációjának hiányát, sőt nehezítette a bizalom kiépülését az uralkodó, illetve a központi kormányzat felé. Ez a megállapítás igaz a többi rendvédelmi szervezetre, sőt a „civil” hatóságokra is. Lényeges ugyanakkor, hogy a megfigyeltség az egész társadalmat érintő, ezért sokak számára új élménye hogyan nagyította fel a rendőri hálózat hatékonyságát, a besúgók számát, illetve a központi hatalom mindent látó szemétől való félelmet.

A metternichi idők árnyéka vetült tehát a kiépülő polgári államigazgatás szervezeteire, egyúttal azonban a következő század is felsejlik a sorok között. A kötet ezért akár a 20. századi államrendőrséggel, ügynökökkel, megfigyeltekkel foglalkozó kutatók számára is megfontolandó módszertani szempontokat kínálhat.

Fesztes, a központi témára koncentrálnak munkával van dolgunk, amelyben a köztörténeti háttér összefoglalása csupán néhány bekezdés, azonban ez bőven elegendő a politikai folyamatok megértéséhez. A száraznak ígérkező intézménytörténeti fejezeteket a hivatalnokok portréi, a közöttük zajló személyi és hatalmi rivalizálás, a háttérbeli intrikák bemutatása színesíti. Több helyen felbukkan Ferenc József személye, illetve az ő szerepe a hivatalszervezet kiépítésében, a személyi döntések meghozatalában, ami ugyancsak új elemekkel bővíti azt a mozaikot, amelynek darabjait Deák Ágnes összegyűjtötte és egységbe rendezte.

Manhercz Orsolya

Ján Gašpar – Eleonóra Blašková – Mária Mihóková
LEXIKON KOŠIČANOV 1848–1938. I. DIEL A–I
Equilibra, Košice, 2014.

Két éve jelent meg, mégis eddig méltatlanul kevés visszhangot váltott ki a Kassaiak Lexikonjának első kötete, melynek összeállítói mintegy 2000 kassai személy életrajzi adatait és az ehhez tartozó szakirodalmat gyűjtötték egybe. A Kassai Állami Tudományos Könyvtár kollektívájának persze megvan a maga hagyománya e téren, az elmúlt évtizedekben is számos bibliográfiát, Kassa társadalomtörténetének kutatásához nélkülözhetetlen kézikönyvet adtak ki. Mária Mihóková és Michal Potemra bibliográfiáit a mai napig haszonnal forgatja az 1918 előtti vagy az 1938 és 1945 közötti Kassa iránt érdeklődő kutató. Ehhez azonban hozzá kell tenni, hogy az ilyen munkák nagyrészt egy-egy könyvtáros önálló teljesítményéhez, mintsem valamiféle intézményi koncepcióhoz lettek volna köthetők, s ez nagy vonalakban az alábbiakban tárgyalt kézikönyvre is igaz. Eleonóra Blašková bibliográfus és Ján Gašpar, a Kassai Állami Tudományos Könyvtár igazgatójának több évtizednyi kitartó gyűjtőmunkájából, s a lokális történelem iránti elkötelezettségéből született meg e mű, melynek alapját Mária Mihóková sok tekintetben pontatlan és kiegészítésre szoruló, 1995-ben megjelent *Slovník košických osobností 1848–1918* [Kassai személyiségek szótára 1848 és 1918 között] című kiadványa jelentette.

A kézikönyv jelentősége elsősorban a kassai tudományos intézményrendszer hiányosságait tekintetbe véve tűnik magától értetődőnek. Kassán több éve működik történelem tanszék, évtizedek óta itt székel a Szlovák Tudományos Akadémia társadalomtudományokkal foglalkozó intézete mintegy tucatnyi történész kollégával, s emellett jelenleg több múzeumban, levéltárban és könyvtárban dolgozó munkatárs fejt ki

publikációs eredményekben sokszor látványos, tartalmában és a tudományosság szempontból azonban elhanyagolható, sőt gyakran nehezen értékelhető tevékenységet.

Az elmúlt két évtizedben szinte semmit sem haladt előre Kassa 20. század első felének, és tegyük hozzá az ezt megelőző időszakok, illetve az 1945 utáni korszak kutatása sem. Nem készültek el az alapkutatások a két világháború közötti időszakról, amely a szlovákiai történetíráson belül igen kedvelt témaválasztás, s ez Kassa tekintetében elsősorban a fenti intézményes háttér rovására írható. Sőt, a dualizmus korabeli Kassával is lényegében a szlovák marxista historiográfia foglalkozott érdemben utóljára.

A magyar kutatók számára persze nem kell különösebben magyarázni, hogy Kassa nem csupán magyar–szlovák viszonylatban fontos. A város egykori multietnikus jellege miatt kiváló esettanulmányként szolgál a 20. század eleji közép-európai változó identitás-bevallás és népszámlálási kategorizáció vizsgálatához, valamint a 20. század eleji impériumváltások városi elit stratégiáira gyakorolt hatásával, és általában a többnemzetiségű társadalmak működésével foglalkozó kutatások számára. Kassa 1918 utáni fejlődéséről egyelőre mégsem olvashatunk helyi viszonyokat elemző, s nem csak az egyetemes politikatörténeti vagy a szlovák nemzeti fejlődés szempontjából fontos eseményeket ismételtető írásokat. Gyakran a kutatók nyelvtudása is hagy némi kívánni valót maga után, mivel a város 19–20. századi történetének feltárásához legalább négy nyelv (a latin, a német, a szlovák és a magyar) olvasás szintjén való ismerete szükséges.

Persze a város marketingjének és önreprezentációjának nézőpontjából is meglepő, hogy Kassának a mai napig nincs saját várostörténeti monográfiája, annak ellenére, hogy múltjával neves nemzetközi (elsősorban magyar, német, szlovák, lengyel) régész, történész és levéltáros gárda foglalkozik mind a mai napig. Ez a tendencia néhány friss munkának köszönhetően, lassan de biztosan megtörni látszik, ám éppen az 1848 és 1938 közti évtizedekre fókuszáló Kassaiak Lexikonjának kézbevételekor ötlik szembe az elmaradás.

A lexikon kisebb részben levéltári kutatáson, nagyobb részben az 1945 előtti helytörténeti kiadványok és a Kassán megjelent periodikák szisztematikus átnézésén alapul, amelyhez szükség szerint anyakönyvi adatokat, esetleg az adott személyiség leszármazottjai által közölt információkat is felhasználtak a mű összeállítói.

A munka bevezetőjéből kiderül, hogy a lexikon 13 évig készült, első kötete pedig A-tól I-ig mutat be 1895 kassai életrajzot, a legtöbb esetben portrét is közölve az adott személyhez. Az arcképek többsége egyébként Ján Gašpar magánygyűjteményéből származik.

Pontos kérdés, hogy mi alapján választották ki, hogy mely személyiségek kerülhetnek be a kötetbe? Ki számít kassainak a lexikon szempontjából? Az nem, aki csak Kassán született, vagy itt halt meg, de nem itt élte le élete nagy részét, s tevékenységével nem fejtett ki semmilyen hatást a város fejlődésére. Így például a kassai születésű Bacsó Péter, magyar filmrendező, Palotai Boris író fia sincs benne a kötetben, mivel még gyermekkorában elköltözött a városból.

Szerencsés módon nemcsak a szűkebb értelemben vett elit, vagyis nemesek, híresebb polgárok és művészek életrajzi adatait halmozták fel a kötet szerkesztői, hanem igyekeztek a közélet minden területére kiterjeszteni érdeklődésüket. Így politikusoktól, egyházi személyektől, sportolóktól kezdve számtalan iparost, kereskedőt, tanárt is megtalálunk a kötetben, akik nem feltétlenül kassai születésűek voltak, de életük legalább egy részében nyomott hagytak a város közéletében és tevékenységükről valamilyen írásos emlék maradt fenn. Ennek ellenére hiába kerestem például Hilyovszky Anna, a két világháború közötti városi képviselő-testület egyik magyar képviselőjének életrajzát, miközben olyanok bőven bekerültek az „arcképcsarnokba”, akik csak egy-két évet működtek a városban.

A Kassaiak Lexikonjában ugyanakkor nemcsak társadalmi rétegtől, hanem nemzetiségi hovatartozástól függetlenül is helyett kapott minden szlovák, magyar, német,

cseh, zsidó vagy egyéb származású személyiség. Az ilyen jellegű adatgyűjtés ma már természetes, ám sok szlovák lexikonszerkesztőt még ma is gúzsba köt az etnocentrikus, a múltat szlovakizáló szemléletmód.

Érdekes megfigyelni azt is, hogy a szerkesztők bizonyos tekintetben a jelenleg érvényben lévő szlovák helyesírási szabályokat is figyelmen kívül hagyták művük összeállításakor. Minden 1918 előtt született személy nevét, vagyis a lexikonban található nevek szinte valamennyiét ugyanis a szlovák fonetika szerint kellett volna átírniuk. Ezáltal az Andrassy, Csáky, Forgách, Bárdossy magyar nemesi családnevekből Andrási, Čáki, Forgáč, Bárdoši alak vált volna, amely – ahogy azt ennek a gyakorlatnak a szlovákiai és magyarországi ellenzői is hangsúlyozzák – a nevek forrásokban való visszakereshetősége, illetve az adott család vagy személy személyiségi jogainak sérülésén túl is számtalan kivetnivalót hagyott volna maga után. Ettől a meglehetősen tudománytalan névátírási módszertől a szerkesztők szerencsére megkímélték az olvasókat, más kérdés, hogy szlovák körökben ezért mennyi kritika fogja érni a művet. A nemesi nevek magyar formában hagyását egyébként azzal magyarázzák, hogy Kassán és vidékén a nemesség nagy része amúgy is mindig magyar nemzetiségűnek vallotta magát. Ez azonban korántsem mondható el a városi polgárságról, amely az egyes államfordulatok során gyakran változtatta nemzeti identitását, erre a kérdésre azonban nem térnek ki részletesebben.

Noha a vezetékneveket nem szlovakizálták, a keresztnemek szlovák formában is olvashatóak a lexikonban. Sok esetben az eredeti és magyarosított nevet is feltüntetik, illetve azt is jelzik, ha élete során valaki többféleképpen írta a vezetéknevét. A női személynéveknél nem teszi oda a szintén szlovakosító -ová végződést, ha köztudottan magyar és német nemzetiségű személyről van szó.

Kassaiak Lexikonja összességében a magyarul nem olvasó szlovák kutatók dolgát fogja igazán megkönnyíteni, hiszen ők anélkül jutnak majd rendszerezett adatokhoz, hogy akárcsak egy magyar nyelvű forrást vagy korabeli szakirodalmi munkát át kelljen nézniük. Ettől függetlenül persze a magyar tudományosság számára is elkerülhetetlen, hogy nyomon kövesse az ilyen jellegű kézikönyvek megjelenését.

Szeghy-Gayer Veronika

Fazekas István

A HAUS-, HOF- UND STAATSARCHIV MAGYAR VONATKOZÁSÚ IRATAI

A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának kiadványai I.

Levéltári leltárak 10.

Magyar Nemzeti Levéltár, Bp., 2015.

Több szempontból is régen várt kötettel találkozhat az olvasó, ha fellapozza a címben említett munkát. Egyrészt Fazekas István könyve talán újabb lendületet adhat a meg-megakadó sorozat folytatásának, ugyanis a 9. kötet éppen két évtizede, 1995-ben jelent meg. Az 1980-as évek végén úgy tűnt, hogy a korábbi évtizedektől eltérően végre rövidebb időközökben láthatnak napvilágot a levéltári anyagot részletesen bemutató írások. Néhány év leforgása alatt publikáltak is több ilyen kiadványt, de ennek a

folyamatnak hirtelen vége szakadt. Örömmel láthatjuk azonban, hogy most egy újabb kötettel bővült a széria. Másrészt pedig – amint ezt maga a szerző is megemlíti könyvében – folyamatosan gyarapszik a bécsi levéltári anyag iránt érdeklődők (főként történészek) száma, tehát ez is időszerűvé tette, hogy a kutatók kezébe egy modern, jól használható, tartalmas útmutató kerüljön.

A szerzőnek – aki húsz éven keresztül, 1995-től 2014-ig volt Bécsben a magyar levéltári ügyek delegátusa – valószínűleg eddig is sok kollégája, pályája elején álló, doktori vagy egyetemi tanulmányait folytató történész lehetett hálás, e kötetével pedig „áttételes” formában is jelentős segítséget nyújt azoknak, akik a bécsi levéltári anyagot kívánják felhasználni munkájuk során. Fazekas István hatalmas vállalkozásba fogott, amikor elkezdte összeállítani e munkáját, mégis biztos kézzel kalauzolja el olvasóját az elképzelhetetlen mennyiségű iratanyag között. Jóllehet támaszkodhatott néhány korábbi tanulmányra, ismertetésre, forráskiadványra, ennek ellenére rá várt a tevékenység oroszlánrésze, hiszen számba kellett vennie a szóba jöhető állagokat, ezekről leírást készíteni, feltérképezni a segédleteket, s mindezt úgy, hogy időközben megváltozhattak a jelzetek, a fondok beosztása, az évtizedekkel korábbi leírások pedig mára már elavulhattak.

A kötet két fő részre tagolódik. A bevezetésben a szerző megfogalmazza azt a célkitűzést, hogy be kívánja mutatni a bécsi levéltár magyar vonatkozású iratait, de egyben rendkívül hasznos gyakorlati tanácsokkal is ellátja olvasóit, hiszen felhívja a figyelmüket egyrészt a Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA) honlapján található elektronikus keresőrendszerre, a Scope-ra, másrészt arra is, hogy mivel az még nem biztosít teljes körű segítséget, így célszerű a hagyományos, nyomtatott vagy kéziratos segédleteket is bevonni a kutatásba. Mindezzel tehát Fazekas István jó értelemben véve túllép az önmaga által meghatározott célon, s praktikus kézikönyvvé alakítja munkáját. (Egyben az is bebizonyosodik, hogy érdemes az olvasók által gyakran kihagyott bevezetéseket is áttanulmányozni.)

A bevezetést követi az első nagyobb egység, a hivaltörténeti rész. Itt a szerző négy fejezetre bontva követi nyomon a HHStA történetét. Az első a létesítéstől 1868-ig veszi számba a történeteket, a második a dualizmus korszakát fogja át, a harmadik az 1918–1945 közötti időszakot, a negyedik pedig a II. világháború utáni korszak eseményeit ábrázolja. Ebből látható, hogy Fazekas István az elbeszélésében kimondatlanul is a történelem politikátörténeti meghatározottságát vallja, hiszen a levéltár általa elmondott historiájának korszakhatárai egyben fontos köztörténeti dátumok is. Mindez érthető is, hiszen a levéltár működése nem lehetett független a hatóságok (az uralkodó, illetve a kormányok, a parlament stb.) ténykedésétől, sem a különböző történelmi folyamatoktól, esetenként a kataklizmáktól.

A szerző a HHStA történetének komplex rajzát adja, ugyanis sorra veszi a személyi állomány és a levéltári anyag változásait, külön szól az ottani magyar dolgozókról is, mindezeket az egyes korszakokban szépen feltérképezi. Az olvasó mégsem érezheti úgy, hogy krónikaszerű felsorolást kell átfutnia, mivel a stílus olvasmányos, adatgazdag, s jól megragadja az egyes időszakokban történt események lényegét. Nem könnyű feladat érthetően, mégis szemléletesen visszaadni mindazt, amit a levéltár működéséről, személyi összetételéről, összegyűjtött dokumentumainak gyarapodásáról (és veszteségeiről), azok kutathatóságáról tudni lehet, de Fazekas István biztos kézzel vezeti végig az érdeklődőt a különböző korszakok eseményein. Szerencsés módon csak a legszükségesebb köztörténeti adatokat közli, így könnyebben érthetővé és befogadhatóvá válik az olvasó számára mindaz, ami az évszázadok során a HHStA-ban lezajlott.

Ebből a történeti elbeszélésből két tendencia látszik kirajzolódni. Az egyik a levéltár, mint modern értelemben vett intézmény kialakulása, szakszerű orgánummá válása (ami természetesen elválaszthatatlan egyrészt magának a történettudománynak a professzionalizációjától, másrészt a polgári-bürokratikus állam létrejöttétől és törvényi

szabályozásától), a másik pedig – némileg talán ezzel ellentétes hatásként – a „nagy-közönség” felé történő fokozatos nyitás. Fontos lépések voltak ezek a tekintetben, hogy a HHStA napjainkra igen látogatott intézménnyé vált, és mind többen férhettek hozzá az ott őrzött dokumentumokhoz, s minden bizonnyal meghatározó jelentőséggel bírt az iratok kutathatóságának időszakonként történő átértékelése (lényegében véve az időhatárok leszállítása) is, hiszen így idővel szinte emberöltőnyi közelségből tanulmányozhatták a kutatók a történelmi eseményeket.

A Fazekas István által elmondott történet azonban a fentieknél jóval több következtetés levonására is alkalmas. A levéltár historiájának megismerésén túl kitűnő adalékokat nyújt például a művelődéstörténet kutatói számára is, vagy akár adatokkal szolgálhat a személyközi kapcsolatok feltérképezéséhez, a bürokratikus hivatali szervezet kiépüléséhez is. Így tehát az e kérdések iránt érdeklődők is minden bizonnyal találhatnak hasznos információkat a kötet hivataltörténeti részében. Érdeemes azonban megemlíteni, hogy a szerző az elbeszélésében a fő hangsúlyt a dualizmus időszakára helyezi, hiszen ennek az ötven évnek majdnem ugyanannyi terjedelmet szentel, mint az összes többi időszaknak együttvéve (negyven oldalt, szemben a negyvenöttel). Ez azt is sugallhatja, hogy Fazekas István értelmezésében a dualizmus ideje volt a legfontosabb korszak, amely köré sűrítendő az intézmény története, s egyben vonatkoztatási pontként is szolgál(hat) más időszakok megítélésakor. Másrészt a történettudomány is talán ezeket az évtizedeket tárta fel eddig a legalaposabban, s magyar vonatkozásait tekintve is ez az ötven év igen gazdag elsődleges és másodlagos forrásokban (elegendő, ha csak a századforduló környékén Bécsben tevékenykedő Thallóczy-körre gondolunk).

A hivataltörténeti részt követi a vaskos kötet legterjedelmesebb szakasza, az ismertető leltár, ami a 605 oldalból mintegy 450-et tesz ki. E rész rövid „előszavából” megtudhatjuk, hogy az intézményben összesen körülbelül 250 000 őrzési egységet tárolnak, ami hozzávetőlegesen 200 állagot és fondot alkot. Ezt az anyagot jelenleg 11 egységbe tagolták be, ezek közül tízet elemez kötetében a szerző (az egyetlen kivétel a Reprosammlungen, vagyis a reprodukciós gyűjtemény). Fazekas István itt ismét felhívja a figyelmet az elektronikus és a hagyományos segédletek együttes használatának fontosságára, majd lezárásként terjedelmes irodalomjegyzéket közöl a HHStA-ról szóló ismertető írásokról.

Mivel a 11 egység közül a legtöbb maga is számtalan alegységre tagolódik, ezeken belül pedig külön állagokat hoztak létre a levéltári anyagot rendezők, így egy meglehetősen bonyolult struktúra alakult ki, amit azonban a kötetben a gondos tipográfiának (eltérő betűméretek, vastagítások) köszönhetően könnyen követhet az olvasó. A nagyobb egységekről is minden esetben találhatunk hosszabb-rövidebb leírásokat, amelyek bemutatják az adott gyűjtemény keletkezését, jelentőségét, anyagának változásait, s ezekből is hasznos információkat szűrhet ki az érdeklődő. Ezek után olvashatjuk az alegységek, állagok jellemzését, ahol fel van tüntetve az adott anyag évköre és terjedelme is. Fazekas István a leírásban szól az esetleges magyar vonatkozásokról, illetve megemlíti, ha még ilyen szempontból nincs teljesen feltárva az anyag, de megítélése szerint az érdeemes egy alaposabb vizsgálatra, mert jelentős hozadéka lehet a magyar történettudomány számára is annak kutatása. Amennyiben az iratok egy részét kiszolgáltatták Magyarországnak, vagy azok valamilyen másolatban megtalálhatók a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában, akkor ezt is megtudhatjuk az éppen szóban forgó iratanyag ismertetésénél. A szerző nagyon gondosan feltünteti a kapcsolódó levéltári segédleteket, a nyomtatott ismertetések adatait, a mikrofilmes elérhetőséget (ha van ilyen), és némely esetben vonatkozó irodalmat is közöl.

Mindezek alapján következtethetünk arra a gigantikus munkára, ami Fazekas István kötetének megírása mögött áll. Nem túlzás azt állítani, hogy az utóbbi évek

– vagy évtizedek – egyik legjelentősebb ilyen jellegű vállalkozásának gyümölcsét tanulmányozhatja az olvasó. A mű méltó helyet foglal el a sorozat olyan tagjai mellett, mint Sashegyi Oszkár, Maksay Ferenc, Trócsányi Zsolt vagy Varga Endre munkái, s a jelenkor követelményeinek is teljességgel megfelel. Időszzerű volt egy ilyen leltár elkészítése, már csak a Bécset felkereső történészek számának és a kutatási igényeknek a megnövekedése miatt is. Minden bizonnyal sokak kutatását könnyítheti meg a kötet, és a magyar történet vizsgálói számára megkerülhetetlen alapl munkává fog válni. Csak remélhetjük, hogy a még nem teljesen feltárt anyagokról is hamarosan részletes képet kaphatunk, és jelentős mértékben segítené a történettudományt, ha a közeljövőben minél több hasonló mű születne ilyen magas színvonalon. A kötet időközben már felkerült digitális formában a Hungaricana honlapjára is, így a kutatók otthonról is használhatják, sok más levéltári kiadványhoz hasonlóan.

Bodnár Krisztián

Pascal Fontaine
ÚT EURÓPA SZÍVÉBE 1953–2009.
A kereszténydemokrata képviselőcsoport
és az Európai Néppárt története az Európai Parlamentben.
Hans-Gert Pöttering bevezetőjével, Joseph Daul előszavával.
Magyar kiegészítés:
A magyar kereszténydemokrácia útja Európa szívébe
Szerk. Kiss Mária Rita
Barankovics István Alapítvány, Bp., 2015. 838. o.

Nyugat-Európa 1945 utáni történelmére döntő hatást gyakorolt a kereszténydemokrácia. Nem csak az újjáépülő államok belpolitikájában játszott csaknem mindenhol döntő szerepet, hanem az európai integráció folyamatának megindításában és alakulásában is meghatározó tényezőnek bizonyult. Ezt a történetet rekonstruálja Pascal Fontaine, eredetileg francia és német, majd angol nyelven 2009-ben publikált, immár magyarul is olvasható *Út Európa szívébe 1953–2009. A Kereszténydemokrata Képviselőcsoport és az Európai Néppárt története az Európai Parlamentben* című kötete. Az angol változathoz Nyuli Kinga és Miklós Katalin által fordított, a Barankovics István Alapítvány gondozásában megjelent magyar kiadás négy tanulmánnyal, részletes kronológiával és névmutatóval egészül ki, amelyekből a magyar kereszténydemokrácia 20. századi történetének a nyugat-európai folyamatoktól eltérő útját ismerheti meg az olvasó.

A „two in one” kötet mellékletekkel együtt több mint 680 oldal terjedelmű első felének szerzője, a politológus végzettségű Pascal Fontaine, az elbeszélte történetnek nemcsak tudós kutatója, hanem személyes résztvevője is volt: 1974–1979 között az Európai Unió egyik szellemi atyjaként számon tartott Jean Monnet asszisztenseként dolgozott, majd Pierre Pflimlinnek, az Európai Parlament 1984 és 1987 közötti elnökének lett kabinetfőnöke, 1995-től 2008-ig pedig az Európai Néppárt frakciójának főtárhelyetteseként tevékenykedett. Így nemcsak a Képviselőcsoport által termelt írott forrásokat – mint pl. a különböző testületek találkozóinak kiadatlan jegyzőkönyveit, a tanulmányi

napok feljegyzéseit, belső használatra készített jegyzeteket és az Európai Parlamentben lezajlott viták és szavazások anyagait – használta fel, hanem nagyban támaszkodott a frakció elnökeivel és főtítkáiraival készített interjúkra és személyes tapasztalataira is. A személyes érintettség mindazonáltal nem válik a mű hátrányára: Fontaine a szakembertől elvárható objektivitással rekonstruálja az eseményeket és folyamatokat. A „bennfentes” szemlélet a kritikát sem nélkülöző, de alapvetően pozitív szerzői hozzáállás mellett mindenekelőtt a kialakuló bürokratikus struktúra működtetőinek mindennapjait leíró epizódokban érhető tetten, amelyek nagyban hozzájárulnak ahhoz, hogy az elbeszélés nem száraz adathalmazként, hanem hús-vér emberek életszerű történeteként jelentkezik.

A párt- illetve frakcióitörténet alapvetően technikai, száraz műfaját Fontaine azzal is közelebb kívánja hozni az olvasóhoz, hogy kiemelt figyelmet szentel a folyamatokat alakító személyeknek. A majdnem hatvan év történetét elbeszélő kötet fő szervező elve önmagában is ebbe az irányba mutat: az Európai Parlament képviselőinek három különböző generációja adja azt a kronologikus elbeszélési keretet, amelyen belül a szerző tematikus fejezetekben tárgyalja az egyes periódusok fő jellemzőit.

Az úttörők 1952–1979 címet viselő első rész az első világháború előtt született alapító atyák generációjának törekvéseit mutatja be, akiknek elsődleges célja a tartós béke megteremtése volt a stabil gazdasági alapokon újjáépített Európában. Ebben a több mint 25 év történetét összefoglaló egységben mindenekelőtt a római szerződések aláírásával (1957) záruló kezdeti időszakról olvashatunk: például a kereszténydemokrata politikusok által kezdeményezett ESZAK-nak, mint a későbbi unió prototípus-közösségének létrejöttéről, vagy éppen a nem nemzeti, hanem politikai eszmerendszer alapján szerveződő kereszténydemokrata frakció létrejöttének jelentőségéről. A további alfejezetek az Európai Közösségek felemelkedésének lépéseit követik nyomon az egységes Parlamenti Közgyűlés létrejöttétől (1958) az első európai választásokig (1979). A mintegy húszéves periódus tárgyalása során Fontaine egyaránt figyelmet szentel az európai integráció belső szervezeti-politikai kérdéseinek (pl. Euratom, közös agrárpolitika, monetáris unió, szociális politika, vagy éppen a nemzetek feletti frakció-titkárság létrejötte) és a kívülről érkező kihívásokra adott válaszoknak (a Közösség bővítése, a Közösség és az ún. keleti blokk viszonya, az afrikai kontinens egykori gyarmati államai iránti felelősség kérdése stb.).

Az építők 1979–1994 című második rész a második világháborút megelőző években, illetve a háború alatt született generáció szerepét vizsgálja. Ez a nemzedék ugyancsak személyes ügyének tekintette egy békében és jólétben élő egységes Európa kialakítását, és ennek érdekében mindenekelőtt az integráció intézményes-jogi kereteinek kidolgozására, valamint gazdasági modernizáció és közös piac kialakítására koncentrált. A tizenöt évet áttekintő rész az immár közvetlen választások eredményeként megalakuló kereszténydemokrata képviselőcsoport szempontjából követi nyomon az egyes parlamenti ciklusok során a közösség különböző szervei között, illetve az Európai Parlamentben lefolytatott főbb vitákat, a közös agrárpolitika alakulását, az Egységes Európai Okmány létrejöttén keresztül a maastrichti szerződésig vezető út történetét, illetve az 1989–1990-es kelet- és közép-európai térségben bekövetkező rendszerváltás közösségi politikára gyakorolt hatását.

A reformerek (1994–2009) címet viselő utolsó nagy egység a második világháború után született nemzedék tevékenységét mutatja be. Ez a generáció már természetes adottságként tekintett az integráció folyamatára, így a fő feladatot a közösségi struktúrák átláthatóságának növelésében, a bürokrácia személytelenségének csökkentésében, az állampolgárok és a képviselők közötti távolság redukálásában, valamint a Parlament hatáskörének bővítésében látta. Fontaine ezt a tizenöt éves periódust részben a frakcióelnökök személye szerint (Wilfried Martens elnöksége 1994–1999, Hans-Gert Pöttering elnöksége

1999–2007, Joseph Daul elnöksége 2007–2009) osztja alfejezetekre, részben ismét a fő kihívásokat és folyamatokat elemzi a képviselőcsoport történetének prizmáján keresztül: a tizenöt tagú Unió huszonhét tagúvá bővülését, az integráció szervezeti-intézményes és jogi aspektusai körüli viták alakulását az amszterdami szerződéstől az Európai Alkotmány körüli vitákon át a lisszaboni szerződésig, vagy éppen az euró bevezetésének jelentőségét, illetve a kereszténydemokrata frakció új nemzetközi stratégiáját a kibővített Európában. A történeti elbeszélést a szerző a 2009. évi Európai Parlamenti választások eredményével és az első közép-európai származású parlamenti elnök, Jerzy Buzek megválasztásának szimbolikus jelentőségű történelmi eseményével zárja.

A rendkívül adatgazdag és jól tagolt munka a beszédes fejezetcímeknek köszönhetően is kitűnően használható kézikönyv. Ezt a funkciót a bőséges mellékletek még inkább elősegítik: az időrendi mutató; a Kereszténydemokrata Képviselőcsoport 1952–2009 közötti tagjainak országonként összegyűjtött névsora; a frakció elnökeit, főtitkárait és létszámát az egyes parlamenti ciklusok szerint felsoroló táblázat; a Robert Schuman-medált elnyerő személyek listája; az EPP-frakció Európai Parlamenten belüli képviselői arányát és a nemzeti delegációk frakción belüli megoszlását bemutató diagramok; az EPP-frakció találkozóinak helyét és időpontját összefoglaló statisztikai tábla; az alapos névmutató és a Képviselőcsoport munkatársainak 2008. december 31-i állapot szerinti felsorolása, valamint a 2009. június 7-én megválasztott kereszténydemokrata frakciótagok listája mind hasznos, jól forgatható alapművé teszik a kötetet. A használhatóságot segíti az is, hogy az angol nyelvről fordított magyar szöveget gördülékeny, precíz terminológia jellemzi. A recenzens részéről megemlítendő egyetlen apró kritikai észrevétel, hogy az 1982. május 6-án a Közösségen belüli határok lebontása mellett kiálló „Aix-la-chapelle-i Nyilatkozat” esetében (225.) helyesebb lett volna a város magyar olvasó számára ismerősebben csengő német – Aachen – nevét használni.

A hazai kiadás külön értéke, hogy Pascal Fontaine eredeti munkájának magyar fordítása mellett a magyar kereszténydemokrácia sajátos útját bemutató kiegészítés is helyet kapott a kötetben. A Barankovics István Alapítvány Kereszténydemokrata Tudásbázis projektje keretében elkészült tanulmányok, valamint az azokat kísérő, Szabó Róbert által összeállított kronológiai áttekintés az eszmetörténeti előzményektől kezdve egészen 2010 decemberéig tárgyalják a hazai kereszténydemokrácia történetének főbb eseményeit.

A mintegy száznegyven oldalas magyar vonatkozású kiegészítés, az egységet gondozó Kiss Mária Rita előszavát követően Petrás Évának a kereszténydemokrácia magyarországi eszmetörténetét a kezdetektől 1949-ig bemutató tanulmányával kezdődik. A fejezet hazai és nemzetközi kontextusban elemzi, miként ment végbe Magyarországon az egyház 19. századtól formálódó modern társadalmi tanításának, és a kereszténydemokrácia eszmei áramlatának recepciója és a magyar társadalmi és politikai sajátosságoknak megfelelő alkalmazása. A szerző nyomon követi azt az utat, amely a neotomista fogalmakat használó *Rerum novarum* enciklika organikus társadalmiszemlélete és a természetjog hagyományos katolikus felfogása alapján a 19. és 20. század fordulóján Magyarországon is megkezdődött, majd XI. Piusz pápa *Quadragesimo anno* című évfordulós enciklikájának a két világháború közötti magyar katolikus útkeresésre gyakorolt megtermékenyítő hatását elemzi és összefoglalja az 1945 utáni pártalakulásban is fontos szerepet játszó, főbb ideológusok (Barankovics István, Kovrig Béla, Mihelics Vid) munkásságát. Petrás Éva – Takáts József nyomán – az egyház társadalmi tanításának a korporatív modelltől a parlamentáris demokrácia irányába történő elmozdulását a 20. század két nagy totalitárius rendszerét elítélő, ugyancsak XI. Piusz által kiadott enciklikákhoz (*Divini Redemptoris* és *Mit brennender Sorge*) köti (708.). Ezzel szemben a recenzens Jean-Dominique Durand-nal, a kereszténydemokrácia történetének neves francia kutatójával egyetértésben úgy véli, hogy az említett két

enciklika nem tekinthető a parlamentáris demokrácia felé történő egyházi nyitás döntő dokumentumainak; sokkal inkább XII. Piusz 1944. karácsonyi rádióbeszédét kell a „demokrácia keresztelőjének” tekintenünk, amelyben Pacelli pápa egyértelműen megfogalmazta, hogy a demokrácia helyes formája tekinthető az egyház társadalmi tanításának leginkább megfelelő kormányzati rendszernek.

Az eszmetörténeti fejezetet – kronológiai szempontból is – követő tanulmányt Szabó Róbert történész, a magyar kereszténydemokrata párttörténet elismert kutatója jegyzi. Dolgozata a Keresztény Demokrata Néppárt, majd Demokrata Néppárt történetének 1944–1949 közötti történetét foglalja össze: ismerteti a háború utolsó hónapjaiban megvalósuló pártalakítás nehézségeit, behatóan elemzi azokat a feszültségeket, amelyek egyfelől a világnézeti párt és a hagyományos klerikális vezetésű politikai formációk egyházi hierarchiában megtalálható hívei között, másfelől pedig a baloldali pártok és a kereszténydemokrata párt egyes irányzatai között jelentkeztek. A szerző végül bemutatja az 1947-es választásokat követően a parlamentbe bejutott, ellenzéki szerepet játszó Demokrata Néppártot alkotó főbb társadalmi csoportokat, a frakció tevékenységét és a párt vezetőinek emigrációba kényszerülését.

A koalíciós időszak lezárultát követően 1949-re kialakuló egypártrendszer keretei között – az 1956-os forradalom napjait leszámítva – a kereszténydemokrata pártnak egészen a rendszerváltásig nem lehetett szerepe a magyar politikai életben. A kötet magyar párttörténettel foglalkozó egységének utolsó két fejezete ennek a sajátos magyar útnak a következményeit elemzi: Petrás Éva második – az egész könyvet lezáró – tanulmánya az emigrációba kényszerült kereszténydemokrata politikusok tevékenységét, és az 1989-ben a Kereszténydemokrata Néppárt (újja)alapításában, valamint az európai kereszténydemokrácia intézményrendszeréhez való kapcsolódásban játszott szerepét ismerteti.

Az 1989 utáni párttörténet főbb elemeit, izgalmas módszertani megközelítésben Kiss Mária Rita politológus ismerteti az egység harmadik fejezetében. Részben, mivel a szisztematikus párttörténetírás feltételei még nem adóttak, részben pedig mivel „egy párt karakterének bemutatása kétségtelenül az identitásstratégiák oldaláról közelíthető meg a legsikeresebben” (738.), a szerző a politikai gondolkodás dimenziójában vizsgálja, milyen identitáselemekből építkezett 1989 és 1998 közötti a KDNP. Az elemzés során Kiss megállapítja, hogy a párt indulásának időszakában a konkuráló identitások közül a történelmi hagyomány legitimáló erejénél fogva a történelmi párt imázsa dominált. A KDNP politikai karakterének modernizálását célzó 1992. áprilisi kereszténydemokrata kongresszus eredményeként utóbb a múltpolitikai identitáselem háttérbe szorult és a kereszténydemokrata elveken alapuló világnézeti pártjellegű hangsúlyozó tényezők kerültek előtérbe. A 20. század utolsó éveiben kibontakozó belső vita végül a nemzeti elemeket hangsúlyozó csoportok és az európai pártimázsra építő elképzelések közötti ellentétek elmélyülése, illetve a tényleges néppárttá váláshoz szükséges szövetségi politika eltérő irányai közötti – részben hatalomtechnikai – küzdelmek okán bontakozott ki.

A 20. század második felének európai politikatörténetét kutató szakemberek számára megkerülhetetlen alpmű magyar kiadása, kiegészülve a hazai kereszténydemokrácia eszme- és párttörténetét összefoglaló tanulmányokkal fontos kötettel gazdagítja a magyar nyelvű szakirodalmat. A vaskos, ám ízléses kivitelben megjelent, leginkább talán kézikönyvként használható művet nemcsak a politológusok vagy a történészek, de az európai integráció folyamata és a kereszténydemokrácia története, vagy általában véve a politika iránt érdeklődő laikus olvasók is haszonnal forgathatják.

Fejérdy András

*Glatz Ferenc***KONZERVATÍV REFORM.***Klebelsberg, Domanovszky, Szekfű, Hóman, Hajnal.**Szerkesztette és sajtó alá rendezte: Burucs Kornélia.***Kossuth Kiadó, Bp., 2016. 922. o.**

Aki felnőtt fejjel élte meg a nyolcvanas éveket, emlékszik rá, milyen virágzó korszakában járt akkoriban a történeti irodalom. Utólag visszatekintve, a helyzet világos: még nem lát-szott a diktatúra vége, de a nyilvánosság kereteit már feszegette a szabadabb beszéd igénye. A csehszlovákiai bevonulás (1968) óta már nálunk is létezett a szamizdat-irodalom, sőt, ennek új hulláma indult el a lengyelországi katonai puccs (1981) elleni tiltakozással. A legális irodalomban épp ezért természetesnek számított az áthallásos kettős beszéd, és a diktatúra kulturális politikájának irányítói a tiltás-tűrés-támogatás rendszerében méricskéltek folyton, mit visel el a rendszer, miképp lehet úgy féken tartani a szájakat idehaza, hogy közben odakinn, Nyugat felé még el lehessen játszani a valójában nem létező szólásszabadság fikcióját. Klasszikus példa, hogy miközben Illyés Gyula korszakos remekműve, a diktatúra iszonyatos személyiségromboló penetrációját fölülmúlhatatlan drámai erővel ábrázoló *Egy mondat a zsarnokságról* című műve idehaza természetesen tiltottnak számított, a verset – a Nyugat számára, a rendszer „liberalizmusának” bizonyítékaként – „simán” kiadták a Marsilio Editori velencei magánkiadóval 1986-ban.

Ilyen körülmények között a kor olvasóközönsége ráérezett arra, hogy a történelmi olvasnivaló – még a régen elmúlt korokkal foglalkozó is – tulajdonképpen a hiányzó politikai irodalom szerepét tölti be. A városvédő mozgalom, a múlt emlékeinek ápolása, a köztéri szobrokkal, emlékművekkel való törődés szellemi környezetét kiadványok száza, ezrei támogatták, világossá téve a nyilvánvaló összefüggést: ha a demokráciáért és a függetlenségért küzdő eleink törhetetlen erejét dicsérik, valójában a diktatúra szeme láttára, megakadályozhatatlanul követeljük itt és most a rendszerváltozást! Ebben a szellemi virágzásban persze keveredett a mítosz és a tudomány, a vágyálmok és a tények, de mindezt érzelmileg hitelesítette az a közérzés, amely alkalmasnak találta mindezt a rendszer elleni tiltakozásra. Hatékonysága éppen abban rejlett, hogy közvetlenül nem lehetett „rajtakapni”: mivel a „puha diktatúra” légkörében, a tudományos megszólalás ideológiai-politikai kontrolljának lazulása idején a rendszer vezetői maguk is fontosnak hirdették a történelmi hagyományok ápolását, így ekkoriban már nemigen tudtak védekezni az ellen, ha ügyes írástudók épp e hagyomány segítségével leplezték le áttételesen a diktatúra hazugságait.

Aki majd megírja az MTA Történettudományi Intézetének e korszakbeli történetét, alighanem igazat ad nekem abban, hogy az 1970–80-as években a szaktudományos és a népszerűsítő-ismeretterjesztő történeti irodalom iránti páratlan tömegigény magas színvonalú kielégítésében, e folyamat mindinkább rendszerkritikus irányba történő ügyes terelésében, táplálásában, érzékeny mozgatásában igen jelentős szerepet játszottak az intézet vezetői és munkatársai. Ennek bázisát az adta, hogy „aki nincs ellenünk, az velünk van” politikai klímában egyre inkább teret kapott a szakszerűség megbecsülése, a korábbi évek voluntarizmusának nyilvánvaló kudarcai után a tudomány valódi törvényszerűségeinek mind erőteljesebb érvényesítése. A korábban kötelező ideológiai „körítés” előbb kiüresedett, szimpla rutinná vált, majd mindinkább el is maradt, és a történettudomány megújulása egyszerre támaszkodhatott a fokozatosan „rehabilitált” idősebb generációk időtálló forrásfeltárási eredményeire, és ugyanakkor a fiatalabb

nemzedéknek a nemzetközi társadalomtudományok új jelenségeiből merítő, friss ösztönzéseire. Amire tehát fölerősödött a történeti irodalom mint pszeudo-politikai nyilvánosság iránt a társadalmi igény, az a szakembergárda is együtt volt már, amely maradéktalanul meg tudott felelni a kihívásnak. Az új korszak indulását a *História* című történeti ismeretterjesztő folyóirat megalapítása jelezte 1979-ben, majd a könyvkiadók egyre-másra indították el hasonló profilú sorozataikat: ilyen volt a Kossuth Kiadónál a *Népszerű történelem*, a Gondolat Kiadónál a *Magyar História*, az Akadémiai Kiadónál a *Sorsdöntő történelmi napok*, a Helikonnál a *Labirintus* – és a sort még folytathatnánk.

Az előttünk fekvő kötet szerzője, Glatz Ferenc egyfelől e változások aktív résztvevője volt, hiszen alapító szerkesztőként állt a *História* élén. Másfelől a feladattal szembesülve erősen inspirálhatta az a tény, hogy az MTA Történettudományi Intézetében végzett kutatómunkájának egyik meghatározó vonulatát a 20. század legnagyobb magyar történetírói pályáíveinek vizsgálata adta. Ennek során ráadásul nemcsak a szó szűkebb értelmében vett történetírás műhelytitkai, az alkotó személyiségek társadalmi környezetének rekonstrukciója, illetve az egyéni motivációk, a pszichológiai mikrofolymatok érdekelték, hanem legalább ennyire a tudománypolitikai problémák is, az intézményszervezés, a kutatás és ismeretátadás szervezeti kérdései, ezek korspecifikus fordulatai, alakulása. Úgy vélem, a *História* szerkesztésének sok évtizedes sikerében komoly szerepet játszott a szerkesztő e kettős irányultságú historiográfiai kutatómunkája, egy kivételesen nagy történetíró és kutatásszervező nemzedék életútjának, személyes viszontagságainak és időtálló szakmai eredményeinek mélyreható ismerete.

A kötet bevezető ajánlásában a szerző – a közösségi problémák természetén töprengő értelmiségi – a választott témával foglalkozás indítékai kapcsán a fentiekhez még hozzátesz egy fontos szempontot. Tán évezredek irodalmi toposzt követve, a társadalmi megrázkódtatások legtágabb magyarázatánál orvosi metaforát hív segítségül. Úgy látja, a társadalmi forradalmak olyanok, mint a kezeletlen beteg szervezetében föllépő roham, amelynek kiváltó baját ha időben fölismerik és kezelik, akkor a sokkhatás megelőzhető. A beteg bajait – mint tudjuk – az orvosi vizsgálat tárja fel, ám a társadalmi kórok szondázására az emberiségnek nincs ilyen külső szakembere: folyamatos önvizsgálatra van tehát szükség a gondok megelőző célú kimutatásához, és ez nem más, mint maga az oknyomozó történetírás, a történelmi szakkutatás. Amiként pedig a helyes diagnózist a célszerű és határozott gyógyítás követi, vagyis az orvos folyamatos beavatkozása az egészség fönttartása érdekében, éppígy a társadalmi bajok terápiája a *konzervatív reform* lehet, a történelmi örökség problematikus elemeinek időben történő, megfelelő korrekciója a társadalmi béke és a nyugodt fejlődés biztosítása céljából. Mint írja: „a hagyományokat nem merevíteni kell, hanem minduntalan felülvizsgálni, karbantartani, ha kell, egy-egy elemét cserélni”, vagyis „folytonosan modernizálni kell, mert ha nincs folytonos reform, akkor jön a robbanás, a forradalom, a pusztulás árán megújulás, vagy csak pusztulás...” (XXIV.) Tehát a bajok megelőzésére törekvés készségét kell kifejleszteni a társadalomban, majd a valóságformáló „terápiát” a lehető legerőteljesebb szakszerűséggel folytatni – ebben ismeri fel a megoldást.

Az orvos és a történész helyzetének hasonlóságát a kiváló historikus, Marczali Henrik ars poeticája is idézi. Eszerint „az igazi történetírónak konzervatívnak kell lennie, mert ő tudja legjobban, minő nehéz az építés és milyen könnyű a romlás. De haladónak is kell lennie, mert a történelem lényege a változás, és arra kell törekednie, mint-hogy az [ti. a változás] el nem kerülhető, hogy jobb állapotok következzenek be, ne pedig rosszabbak.” (306.) A kötet szerzője egykor erre figyelve kezdte kutatni, kik lehetnek ezen az úton elődeink? – és a válasz: „a kultúra történetével és történeti módszertannal foglalkozó kezdő kutatóként kerestem ilyen pontokat a magyar társadalom és Európa történetében. Akkor találtam rá erre a csapatra.” (XXVI.)

Mivel messzemenően tudatában van a történetírás elkerülhetetlen szubjektív meghatározottságainak, hozzáteszi: „A Klebelsberg, Domanovszky, Szekfű, Hóman, Hajnal *csapat* csak az én kutatási tematikámban csapat, mégis életművük áttekintése segít megérteni a magyar történeti és politikai gondolkodás történetét 1920–1949 között. És rehabilitációjuk története segít megérteni szellemi életünk történetét a rendszerváltásig.” (XX.) Néha elfogja a téma érdekességével kapcsolatos kétely is: „újraolvasva e harminc-negyvenéves írásokat, belátom – naivitás tölti el a szövegeket, hit, hogy ugyanígy mindenkinek érdekes lehet egy régen elhalt kultúrpolitikus-gondolkodó intézményépítési terve, vagy egy történész írói megoldása.” (XX.) A válasza persze pozitív, ám ennek ellenére hősei teljesítményének „objektív” értékeit sem becsüli túl, mert amikor sorba veszi sikereiket és kudarcaikat, bizony hosszabb lesz ez utóbbi lista. „Pedig magukat a konzervatív reform mestereinek képzelték” – szögezi le, ám ez nem befolyásolja ítéletét: „Tragikus csapat, ma már így látom, kudarcaik nem csak közvetlen utódaikra, de ránk, az 1989-es rendszerváltás nemzedékére is kihatnak...” (XXVII.)

A „csapat” kudarcai persze történeti távlatból nézve éppoly tanulságosak, mint eredmények, így vizsgálatuk mindenképpen messzemenően indokolt. Történetük főbb vonulatait – és a címadás igénye szerint ezáltal a „konzervatív reform” esélyeinek 20. századi alakulását a hazai történettudomány és tudománypolitika területén – a kötet oly módon mutatja be, hogy a szerkesztő, Burucs Kornélia egy kötetbe gyűjtötte Glatz Ferenc 1969 és 2001 között keletkezett, több tucatnyi tanulmányának, előadásának, jegyzetének, disszertációs tézisének és disszertációjának, könyvekhez írt előszavának vonatkozó tárgyú szövegcsoportjait. Ezek kapcsolata semmiképp sem esetleges: újraolvasva nagyszabású mozaik sejlik föl előttünk, amely bátran támaszkodik az olvasó képalkotó fantáziájára. Csomópontokat, szerkezeti funkciójú íveket és motívumokat megragadva hívja elő valamiféle „egész” élményét, miközben kezdettől vállalja, hogy nem törekszik teljességre. Itt vethető fel a kérdés, hogy ilyen jelentős mennyiségű rész kutatás bázisán a szerző vajon miért nem azt az utat követte, hogy mindezt újraírva, komplett, új nagymonográfiában adja közre eredményeit? A választ nem tudjuk, mert erről nem szól a kötet élére illesztett „újraolvasási ajánlás”. Találgatás helyett annyit jelezhetek, hogy a 917 oldal végére érve nem volt olyan érzésem, hogy ne lenne számomra érthető, mi a szerző máig érvényesnek tartott és vállalt véleménye hősei tetteiről, sorsáról, történelmi léptékű eredményeiről és kudarcaikról.

A kötet általános érdemei közül külön kiemelésre érdemes, hogy a 19–20. század fordulóján induló történész-nemzedék műveltségének és szakmai kapcsolatainak bemutatásánál – mondhatni, mintegy mellékesen – roppant széles képet fest arról a – természetesen tudott, ám ezerszálú kapcsolati hálójának milliárdnyi részletében mindmáig mégsem elég jól ismert – hatásmechanizmusról, amelyet a nagy német kultúrvilág, a német és osztrák egyetemek, kutatóintézetek, tudósok imponáló sora gyakorolt a magyar kollégákra. Ritkán egy kis Párizs vagy London, de szinte mindenkinél Bécs, Berlin, Lipcse, München, Grác és társaik az elemi szintű tájékozódás, majd a magasabb színvonalú tudás elsajátításának és fokozatos bővítésének színterei. És az egyetemi évek csak a kezdet – az európai összhatások folyamatos megismerésében, követésében is döntő a német kollégákkal való kapcsolattartás, amely vezető történészeink mindegyikénél, kivétel nélkül megfigyelhető. E német hatás megrendítő méretére folyamatosan figyelmeztetnek a kötet életrajzai és tanulmányai.

A határozott karakterű összbenyomás mellett arra is érdemes fölhívni a figyelmet, hogy a kötet számos elgondolkodtató vagy szórakoztató részlete azáltal is újabb jelentéssel gazdagodik, hogy az egykori első közléshez képest most esetleg más kontextusban kerül elének e lapokon. Ma is érvényes a szerző meggyőződése, hogy – sajnos vagy nem, de tény – „a történeti kutatás ítéletei óhatatlanul kihatnak a jelen viszonyok megítélésére is. Tehát közvetlen politika.” (XXI.) Klebelsberg-stúdiumai során élesen szembesült

a dilemmával: „vajon mit kezdjen a történeti értékelés azokkal a szakszerűségükben időtálló programokkal, amelyeknek ideológiai célkitűzéseit (azaz társadalmi célrendszer-együttesét) meghaladottnak találja?” (13.) A kultúrfölény ideológiájának neoneacionalista silányságát ugyanis Klebelsberg nyugat-európai jellegű, világszínvonalú intézményrendszerrel igyekezett biztosítani... Ez utóbbinak pedig kétségkívül számos időtálló értéke van. Ma is igaz, hogy nincs hatékony társadalmi reform az iskoláztatás fejlesztése nélkül, és az is nyilvánvaló, hogy a történettudomány társadalmi méretű és jelentőségű, igazán komoly eredményt csak műhelyteremtő iskolákkal és értékteremtő programokkal (pl. forráskiadás: *Fontes*) tud elérni, amelyhez pedig nem elegendő a magányos nagy egyéniségek támogatása, hanem tervszerű, csoportos összefogásra, egy fajta irányítottságra van szükség. (48.)

Visszaélve a recenziói szabadsággal, amire az jogosít fel, hogy 900 oldalas kötetet nem lehet minuciózus alaposággal ismertetni, pár részletre külön is föl hívjuk az olvasó figyelmét. Miskolczy Gyula történetírása kapcsán például a szerző elismeréssel állapítja meg, hogy „ő vállalja az utólagos *konstrukció* szükségét, látja elkerülhetetlen voltát a történetírói munkában.” (174.) Mivel ezt a törvényszerűséget – amelyet az ún. posztmodern irodalomértelmezés újra joggal erősen hangsúlyoz – önmagára nézve is érvényesnek tekinti, ezzel magyarázható az a stiláris gesztusa, hogy olyan történetírói nyelvet használ, amely egyértelműen a történeti kutatás adott pillanatát tekinti a narratíva jelen idejének. Ezt azzal is hangsúlyozza, hogy időnként személyes kutatói benyomásait is beleszövi az elbeszélésbe. Ilyen jelenet Szekfű Gyula és a bécsi magyar történész-levéltáros kör egykori élettereinek bebarangolása a császárvárosban, melynek során ugyanakkor a további életútra nézve szemléleti erejű benyomásokkal gazdagodik: „Itt döbben rá az ember, milyen fontos a kis nemzetek számára a világgal mérni magunkat.” (XXIII.) Hasonlóan szemléleti jelentőségű az a rendszeres figyelmeztetése, mennyire „klasszikus” történetírói hiba, amikor a historikus öntudatlanul már az ábrázolt eseménysorozat végkifejletének ismeretében fogalmazza meg a kiindulási helyzet eredeti dilemmáit – és így akaratlanul is eltorzítja azokat, félresiklatja megértetésüket. (801–802.) Imponáló az a forráskritikai bravúr, ahogyan ifj. Andrassy Gyula kötetében (*A magyar állam fönntmaradásának és alkotmányos szabadságának okai, 1901–1911*) Szekfű Gyula aláhúzásait a történész koncepcióalkotási folyamatának pontosabb rekonstrukciójához és megértetéséhez fölhasználja. (455–461.)

Bár fontosnak tartja Hóman Bálint szomorú sorsában a vele szemben elkövetett igazságtalanságok erkölcsi jóvátételét, emberi gyengeségéről egyértelmű az ítélete: „a konzervatív középosztálybeli karriervágya elnyomta benne a tudóst, és a karriert kínáló jobboldali kurzus a konzervatív liberális reformert.” (611.) Politikai tévedéseiről még súlyosabb véleményt kénytelen mondani: „Hóman Bálint [...] alapvetően tévedett a jól felismert helyzet értékelésében mint történész, és tevékenyen közreműködött mint politikus abban, hogy Magyarország tévútra kerüljön.” (628.) A kötetben ugyanakkor helyet kapott Hóman temetésén mondott búcsúbeszéde (2001) is, jelezve, hogy a történésznek kötelessége kimondani, ha a források tanúsága szerint valaki a közösség ellen vétkezett, de a halottak ellen nem visel háborút.

Végül egy szubjektív megjegyzés: szerintem a kötet egyik legragyogóbb szerkesztői döntése Hóman Bálint és Barbul Jenő levélváltásának (1941) újraközlése volt, amit 1988-ban egyszer már publikált Glatz Ferenc. Korunk közösségi hazugságainak szomorúan éleslátó kritikusa, Esterházy Péter egy helyen így ír: „Azt hiszem, a hatalom legnagyobb kísértése az emlékezetvesztés, az, hogy az ember már nem emlékszik, milyen is volt ő maga hatalom nélkül. Innen csak egy lépés, hogy ne emlékezzék azokra, akik nincsenek hatalomban. Az embernek a hatalomban folyvást ezért kell harcolnia, az emlékezetéért.” Nos, a közölt levélváltás tanúsága szerint Hóman Bálint reménytelenül elbukta a helyes

emlékezésnek ezt az erkölcsi csatáját. Az Észak-Erdélybe bevonuló magyar csapatok embertelen atrocitásait főlemlítő egykori könyvtáros kolléga és jóbarát, Barbul Jenő szavaira a nagyhatalmú miniszter a húsz évvel korábbi ellentétes megaláztatások kétségkívül igaz, de immár történelemmé fakuló főlemlítésével válaszolt – tanúságot adva kiáltó süketségéről azzal a konkrét, azonnali emberi jajkiáltással és szenvedéssel szemben, ami egykori barátja segítséget és megértést kérő mondataiból felsikoltott. Torokszorító az a reménytelenség, ahogyan a román könyvtáros-tudós megállapítja: „Ha mi ketten sem tudjuk megérteni egymást, mit várhatunk olyan emberektől, akik egyrészt nem ismerik olyan jól a lefolyt eseményeket, mint mi ketten és talán a tárgyilagosság és elfogulatlan-ság sincs meg bennük oly mértékben, mint mi bennünk.” (635–640.)

A roppant méretű anyagot átfogó, számos ponton elgondolkodásra, kitekintésre, szembenézésre készítő dilemmákat tárgyaló munka hasznos olvasmány a 20. századi magyar politikai és tudománypolitikai gondolkodás, továbbá a történetírás alakulásának, összetett okokból bekövetkező változásainak jobb megértéséhez. A Burucs Kornélia által gondosan szerkesztetett és *lege artis* sajtó alá rendezett, továbbá informatív jegyzetekkel kísért kötetet Demeter Zsuzsa válogatásában remek képanyag, Póto János összeállításában pedig tartalmas ajánló bibliográfia gazdagítja.

Csorba László

CONTENTS

SALUTATION – *Tibor Frank*: One Hundred Fifty Years of Serving Hungarian History Writing – CELEBRATING SZÁZADOK 150 – *Gábor Gyáni*: Professionalization and National Identity. The First Years of Századok – *József Vonyó*: Provincial and Local History in the Századok (1867–2016). A Sketch of Main Trends and Changes – *László L. Lajtai*: Contested National Origins and Histographical Debates. The Writings of and about Pál Hunfalvy in Századok – *Imre Tarafás*: In each other's Mirror: Hungarian Historiography in the Český Časopis Historický, and Czech Historiography in the Századok between 1867 and 1918. – *Lajos Pál*: Unpublished Documents from the Heritage of Berlász Jenő (1911–2015) – STUDY – *György Kövér*: „Statistical Assimilation” in the Hungarian Kingdom 1880–1910 – THE HISTORY OF PUBLIC ADMINISTRATION: A CONFERENCE – *György Miru*: The Political Contexts of Administration in Post-1867 Hungary. Kossuth against Autocratic Power – *Tamás Székely*: The Political Language of the Problem of Comital Administration in Post-1867 Hungary – *Gergő Szikla*: Administrative Changes in Bihar and Hajdú Counties in the Second Half of the Nineteenth Century – *Géza Cseh*: Gyula Szapáry and the County of Jász-Nagykun-Szolnok – *Tamás Fülöp*: A Forgotten Alispán – The Career of Albert Küry – ATELIER – *Csilla Tuza*: State Service, Public Service in the Middle of the Nineteenth Century – HISTORICAL LITERATURE

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
1014 Budapest, I. Úri u. 53.
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1028 Budapest, Községház utca 37.
Nyomás, kötészet: Krónikás Bt. Biatorbágy
F.v.: Horváthné Nagy Erzsébet HU
ISSN 0039–8098

